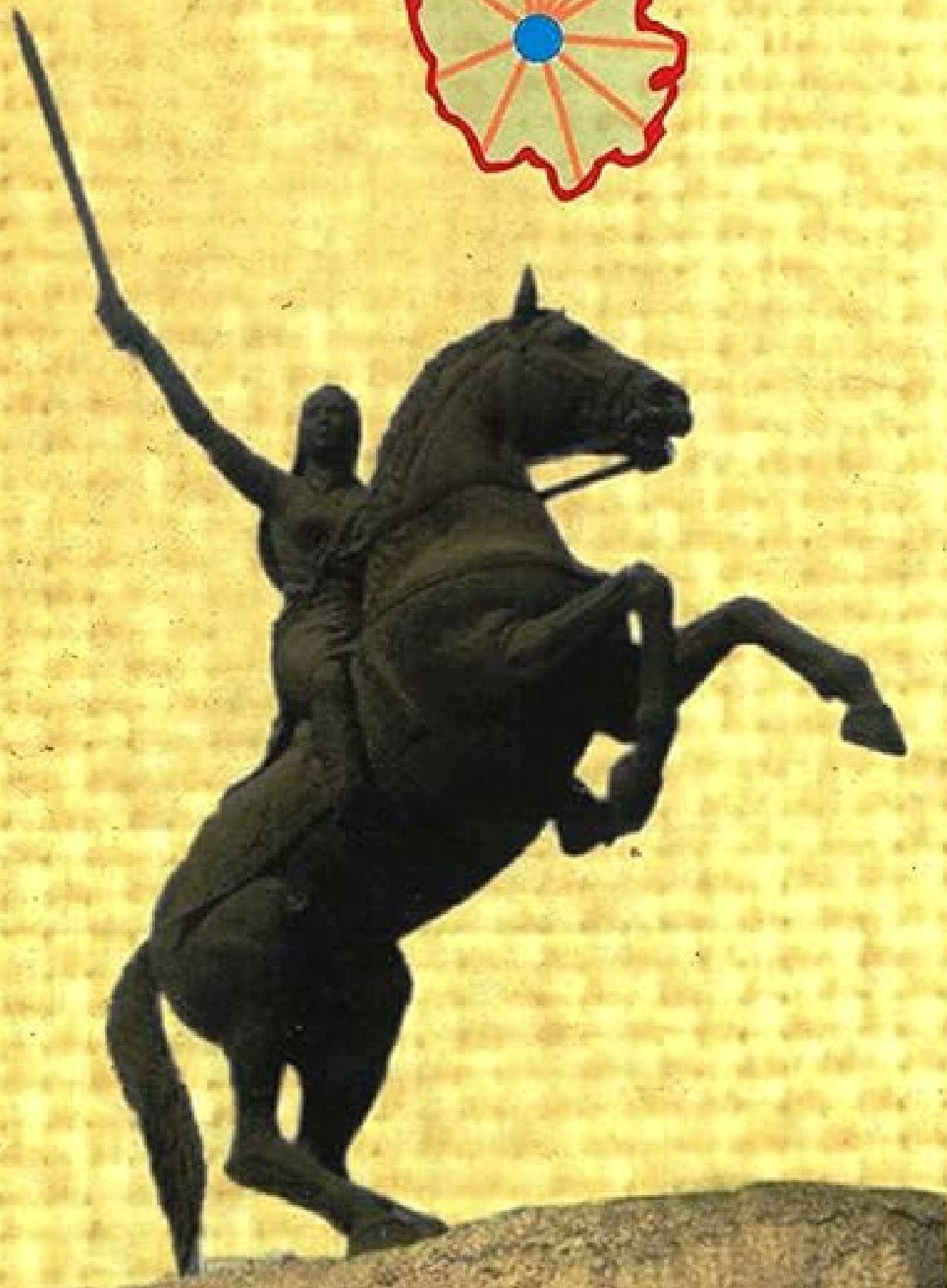

महाराष्ट्राचा इतिहास : मांडणी व पुनर्मांडणी

कोल्हापूर

संपादक
डॉ. जयसिंगराव पवार
डॉ. भालबा विभूते

राजर्षी शाहू साहित्य माला : खंड - ३

महाराष्ट्राचा इतिहास : मांडणी व पुनर्मांडणी

❀ संपादक ❀

डॉ. जयसिंगराव पवार

संचालक

शाहू संशोधन केंद्र

डॉ. भालबा विभूते

संचालक

प्रौढ आणि निरंतर शिक्षण

व विस्तार कार्य विभाग

शाहू संशोधन केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

महाबाष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी व पुनर्मांडणी
यासाठी ज्यांनी शेकडो ऐतिहासिक कागदपत्रे
प्रकाशात आणली आणि ज्यांनी क्वतः
मवाळ्यांच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी
केली, त्या -
थोब इतिहास संशोधक व
शिवाजी विद्यापीठाचे संस्थापक कुलगुरू
डॉ. आप्पासाहेब पवार
यांच्या कर्मृतीस अर्पण

पुरस्कार

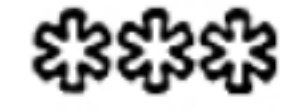
- प्रा. डॉ. एन. जे. पवार
कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

२०१०-११ हे वर्ष महाराष्ट्र राज्याचे सुवर्ण महोत्सवी वर्ष म्हणून साजरे करण्यात आले. महाराष्ट्र राज्याच्या सुवर्ण महोत्सवाच्या निमित्ताने शिवाजी विद्यापीठाने जे महत्त्वाचे उपक्रम हाती घेतले, त्यांमध्ये 'महाराष्ट्राचा इतिहास : मांडणी व पुनर्मांडणी' आणि 'महाराष्ट्रातील सहकारी अर्थकारण - मूल्यमापन व दिशादर्शन' या दोन विषयांवरील गोलमेज परिषदा हे होत. या परिषदांच्या माध्यमातून या विषयाशी संबंधित तज्ज्ञांनी एकत्रित यावे, आपले विचार मांडावेत, त्यावर सखोल चर्चा व्हावी, त्यामधून प्राप्त होणारे निष्कर्ष भविष्यकालीन दिशा दर्शविण्यास उपयुक्त व्हावेत, अशी अपेक्षा होती. त्यादृष्टीने या विषयांवरील तज्ज्ञ व्यक्तींना त्यांच्या खास आवडीच्या आणि अभ्यासाच्या विषयांवर लेखन करून त्यांची मांडणी गोलमेज परिषदांमध्ये करण्यासाठी निमंत्रित करण्यात आलेले होते.

दि. २४ व २५ मार्च, २०११ रोजी 'महाराष्ट्राचा इतिहास : मांडणी व पुनर्मांडणी' या विषयावरील गोलमेज परिषद शाहू संशोधन केंद्र; आणि प्रौढ आणि निरंतर शिक्षण व विस्तार कार्य विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित करण्यात आली होती. त्यावेळी प्रा. एन. डी. पाटील, कोल्हापूरचे छत्रपती शाहू महाराज, प्राचार्य पी. बी. पाटील यांनी या विषयाची वैचारिक मांडणी केली. गोलमेज परिषदेच्या दोन दिवसांच्या काळात निवडक विचारवंतांनी आपली मते विचारलेखांच्या स्वरूपात मांडली व त्यावर सखोल चर्चाही झाली. ह्या विचारलेखांचा संग्रह पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केला तर तो अभ्यासकांना उपयुक्त ठरेल या भूमिकेतून त्याचे प्रकाशन व्हावे, अशी आमची मनोमन इच्छा होती. परिषदेच्या उद्घाटनाच्या वेळी मी हा विचार बोलून दाखविला होता. आज ते सर्व विचारलेख पुस्तकरूपाने शिवाजी विद्यापीठाच्या सुवर्ण महोत्सवारंभी अभ्यासकांच्या हाती जात आहेत, याचा आम्हास मनस्वी आनंद होत आहे.

या पुस्तकामध्ये समाविष्ट केलेले विचारलेख हे महाराष्ट्राच्या इतिहासाला सर्वार्थाने स्पर्श करणारे आहेत व त्यांमधून निश्चितपणे महाराष्ट्राच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी करीत असताना ते अभ्यासकांना उपयुक्त ठरतील यात कोणतीही शंका नाही.

अनेक अभ्यासकांनी सादर केलेल्या लेखांचा संग्रह पुस्तकरूपाने संपादित करण्याचे काम अत्यंत जिकिरीचे व कष्टाचे असते. त्यातल्या त्यात इतिहासाच्या संदर्भात मांडणी व पुनर्मांडणी करणारे लिखाण प्रसिद्ध करीत असताना खूपच काळजी घ्यावी लागते. हे काम अत्यंत चांगल्या पद्धतीने डॉ. जयसिंगराव पवार आणि डॉ. भालबा विभूते यांनी केल्याबद्दल मी त्यांचे खास अभिनंदन करतो.

कोल्हापूर

दि. १८ नोव्हेंबर २०११

संपादकांचे दोन शब्द

२०१० साली महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीस ५० वर्षे पूर्ण झाली, या घटनेच्या सुवर्ण महोत्सवानिमित्त महाराष्ट्राने या ५० वर्षांच्या कालखंडात विविध क्षेत्रांत केलेल्या वाटचालीचे सिंहावलोकन करण्यासाठी सांगलीच्या शांतिनिकेतन लोकविद्यापीठाचे संचालक प्राचार्य पी. बी. पाटील व नाशिकच्या यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरू डॉ. सुधीर गव्हाणे यांनी पुढाकार घेऊन महाराष्ट्रातील विविध क्षेत्रांतील ३०-३५ धुरीणांना एकत्र करून 'महाराष्ट्र राज्य सुवर्ण महोत्सव सिंहावलोकन परिषद' स्थापन केली. या धुरीणांत डॉ. चित्रा नाईक यांच्यापासून डॉ. राम ताकवलेपर्यंत आणि प्राचार्य एन. डी. पाटील यांच्यापासून व्यंकटराव रणधीर यांच्यापर्यंत अनेक मान्यवर होते. या परिषदेच्या कामकाजात सहभागी व्हावे म्हणून संयोजकांनी महाराष्ट्रातील 'आजी-माजी लोकप्रतिनिधी, प्रशासन अधिकारी, विविध क्षेत्रांतील क्रियावान व्यक्ती, समाजसेवक, संपादक, संस्थाप्रमुख, विचारवंत' अशा सुमारे १५०० व्यक्तींना आवाहन केले होते.

खानदेश, प. महाराष्ट्र, मराठवाडा, विदर्भ, कोकण अशा महाराष्ट्राच्या अनेक भागांत 'सिंहावलोकन परिषदे'ची एकूण सात अधिवेशने झाली; या सर्व अधिवेशनाला विविध क्षेत्रांतील क्रियावान विचारवंतांनी व कार्यकर्त्यांनी उदंड प्रतिसाद दिला. या परिषदांमध्ये महाराष्ट्राच्या समाजकारणापासून कृषी उद्योगधंद्यापर्यंत आणि शिक्षणापासून सहकारापर्यंत अनेक क्षेत्रांत महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी सार्वजनिक व सरकारी

पातळीवर जी धोरणे, जे उपक्रम राबवले गेले, त्यांची चर्चा-चिकित्सा केली गेली आणि त्या त्या क्षेत्रात महाराष्ट्राचे भावी धोरण व त्याची अंमलबजावणी कशी असावी, याचाही ऊहापोह केला गेला. या सर्व चर्चा-चिकित्सांतून, विचारमंथनांतून जे निष्कर्ष काढले गेले आहेत, ते महाराष्ट्रासमोर सुयोग्य स्वरूपात ठेवले जाणार आहेत. महाराष्ट्र शासनालाही ते मार्गदर्शक ठरतील यात शंका नाही.

सुवर्ण महोत्सव सिंहावलोकन परिषदेची उपरनिर्दिष्ट अधिवेशन चालू असतानाच परिषदेच्या संयोजकांनी काही विशिष्ट अशा विषयांवर महाराष्ट्रातील विद्यापीठांनी तज्ज्ञांच्या 'गोलमेज परिषदा' घ्याव्यात असे सुचविले. शिवाजी विद्यापीठाकडे 'महाराष्ट्राचा इतिहास व महाराष्ट्राची सहकार चळवळ' असे दोन विषय सोपविले गेले. त्यानुसार शिवाजी विद्यापीठात दि. २४/२५ मार्च २०११ रोजी 'महाराष्ट्राचा इतिहास : मांडणी व पुनर्मांडणी' या विषयांवर गोलमेज परिषद भरविली गेली.

दोन दिवस चाललेल्या या गोलमेज परिषदेचे उद्घाटन शिवाजी विद्यापीठाचे कुलगुरू मा. डॉ. एन. जे. पवार यांच्या हस्ते झाले. परिषदेचे अध्यक्षस्थान महाराष्ट्रातील सुप्रसिद्ध विचारवंत आणि कष्टकऱ्यांचे नेते प्राचार्य एन. डी. पाटील यांनी भूषवले होते. याप्रसंगी कोल्हापूरचे छत्रपती शाहू महाराज व सुवर्ण महोत्सव सिंहावलोकन परिषदेचे प्रमुख संयोजक प्राचार्य पी. बी. पाटील हे प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते.

गोलमेज परिषदेचा प्रारंभ शाहूकालीन सुप्रसिद्ध चित्रकार आबालाल रहिमान यांच्या राजर्षी शाहू छत्रपती यांच्या तैलचित्राच्या अनावरणाने झाली. शाहू संशोधन केंद्रात हा सोहळा कोल्हापूरचे विद्यमान छत्रपती शाहू महाराज यांच्या हस्ते पार पडला.

या परिषदेला इतिहास-अभ्यासकांबरोबर निवडक विचारवंत, साहित्यिक व सामाजिक चळवळीतील कार्यकर्ते यांनाही पाचारण केले होते. सर्व महाराष्ट्रातून सुमारे तीस एक प्रतिनिधी उपस्थित राहिले होते. त्यांनी आपापल्या विषयांवर 'विचारलेख' सादर केल्यावर त्यावर चर्चा-चिकित्सा होत राहिली. प्रस्तुत संग्रहात या परिषदेत सादर केलेले विचारलेख असून त्यांच्यावर नजर टाकल्यास महाराष्ट्राच्या इतिहासाची व्याप्ती

किती विस्तृत असू शकते हे आपल्या लक्षात आल्यावाचून राहत नाही. महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे स्वरूप आणि प्रस्तुत परिषदेतील विविध विषय यांविषयीचा परामर्श प्रस्तावनेत घेतलेला आहेच. या ठिकाणी आम्ही एवढेच नमूद करू इच्छितो की अशा प्रकारे महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या मांडणी/पुनर्मांडणीवर भरवली जाणारी ही पहिलीच गोलमेज परिषद होती. त्या दृष्टीने, विशेषतः महाराष्ट्राच्या सुवर्ण महोत्सवी सिंहावलोकन परिषदेच्या दृष्टीने तिला अनन्यसाधारण महत्त्व होते.

अशा प्रकारची महाराष्ट्राच्या इतिहासावर शिवाजी विद्यापीठाने गोलमेज परिषद घ्यावी, ही मूळ कल्पना व तिच्याविषयीचा आग्रह प्राचार्य पी. बी. पाटील यांचा होता. 'महाराष्ट्र सुवर्ण महोत्सव सिंहावलोकन परिषद' स्थापन करण्यात व तिच्या माध्यमातून महाराष्ट्रात विविध भागांत अधिवेशने भरवण्यात त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. तरुणाला लाजवेल अशा उत्साहाने त्यांनी गेली वर्ष-दीड वर्षे या संदर्भात कष्ट घेतले आहेत. त्याविषयी आम्हीच नव्हे तर अखिल महाराष्ट्र त्यांचा ऋणी राहील.

प्राचार्य पी. बी. पाटील यांची गोलमेज परिषदेची सूचना तितक्याच उत्साहाने आमच्या शिवाजी विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. एन. जे. पवार यांनी स्वीकारली आणि विद्यापीठ या परिषदेच्या आयोजनाची सर्व जबाबदारी स्वीकारेल असे आश्वासन त्यांनी प्राचार्य पाटीलसाहेबांना दिले. खरोखरच त्यांनी दिलेल्या आश्वासनाप्रमाणे मा. कुलगुरुंनी गोलमेज परिषदेच्या आयोजनात आम्हास सर्व प्रकारचे उत्तेजन व साहाय्य दिले; एवढेच नव्हे तर प्रस्तुतचा विचारलेखसंग्रह शिवाजी विद्यापीठाच्या सुवर्ण महोत्सवाच्या उद्घाटनप्रसंगी प्रकाशित व्हावा, यासाठी आम्हास प्रोत्साहन दिले, त्याबद्दल आम्ही त्यांचे मनापासून आभार मानत आहोत.

या परिषदेचे यशस्वीपणे आयोजन करण्यामध्ये डॉ. एम. एन. उर्फ बापूसाहेब माने, शाहू संशोधन केंद्राचे श्री. विजयराव मा. शिंदे, श्रीमती देविकाराणी पाटील व श्री. सचिन घोरपडे तसेच प्रौढ व निरंतर शिक्षण व विस्तार कार्य विभागाचे डॉ. जी.एन. ऋं.बळे, श्री. पी. एम. शबले, श्री. सचिन कांबळे, श्री. आर. एम. जाधव व इतर सर्व

कर्मचारी या मंडळींनी जे कष्ट घेतले त्याचा आभारपूर्वक निर्देश या ठिकाणी करावयास हवा. विशेषतः या ग्रंथाचे मुद्रितशोधन श्री. विजयराव मा. शिंदे यांनी केले आहे, याची खास नोंद आम्ही घेत आहोत.

महाराष्ट्राच्या इतिहासावर झालेल्या या गोलमेज परिषदेच्या विचारलेखसंग्रहाचे स्वागत महाराष्ट्रातील इतिहास अभ्यासक व विचारवंत करतील, अशी आशा आम्ही बाळगून आहोत. तसेच या संग्रहातील लेख महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या मांडणी व पुनर्मांडणीच्या संदर्भात भावी अभ्यासकांना मार्गदर्शक ठरतील, अशीही उमेद आम्हांस आहे.

डॉ. जयसिंगराव पवार

डॉ. भालबा विभूते

प्रस्तावना

– डॉ. जयसिंगराव पवार

महाराष्ट्र राज्याच्या सुवर्ण महोत्सवानिमित्त शिवाजी विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या महाराष्ट्राच्या इतिहासावरील गोलमेज परिषदेत सादर केल्या गेलेल्या ‘विचारलेखां’चा हा संग्रह इतिहासप्रेमी व जिज्ञासू वाचकांच्या हाती देताना आम्हांस मोठा आनंद होत आहे. ‘महाराष्ट्राचा इतिहास’ या विषयावर एक गोलमेज परिषद भरवली जावी, असा जेव्हा निर्णय झाला आणि ती जबाबदारी जेव्हा आमच्यावर सोपवली गेली तेव्हा आम्ही हा विषय ‘महाराष्ट्राचा इतिहास : मांडणी व पुनर्मांडणी’ असा अधिक-स्पष्ट व अर्थवाही केला.

गेल्या पन्नासच नव्हे तर शे-दीडशे वर्षांत महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी कशी झाली, पुनर्मांडणीचे कोणकोणते प्रयत्न झाले, अद्यापी मांडणी व पुनर्मांडणीस कितपत वाव आहे इत्यादी बाबींचा खल या गोलमेज परिषदेत व्हावा, अशी अपेक्षा होती. त्यादृष्टीने या परिषदेत सहभागी होण्यासाठी आम्ही केवळ इतिहासाचे अभ्यासक व संशोधक यांनाच पाचारण न करता समाजाच्या विविध क्षेत्रांत कार्यरत असणारे विचारवंत, कार्यकर्ते, तज्ज्ञ आदींनाही निमंत्रित केले होते. कारण इतिहास हा केवळ इतिहासकारांच्याच जिन्हाळ्याचा व प्रेमाचा विषय नसून तो अन्य क्षेत्रांतील विचारवंतांच्याही जिन्हाळ्याचा व प्रेमाचा विषय असू शकतो, अशी आमची धारणा

होती आणि आहे. तेव्हा इतिहास सोडून अन्य क्षेत्रांतील विचारवंतांना महाराष्ट्राच्या इतिहासाविषयी काय म्हणायचे आहे, काय सांगायचे आहे, त्यांच्या काय अपेक्षा आहेत, हेही या परिषदेत व्यक्त व्हावे, असाही आमचा एक हेतू होता आणि म्हणून या परिषदेत वाचलेल्या लेखांना आम्ही 'विचारलेख' अशी संज्ञा दिलेली आहे. नेहमीच्या साच्यातील शोधनिबंधांसारखे हे लेख नाही आहेत. महाराष्ट्राच्या इतिहासाविषयी प्रतिक्रिया देणारे हे लेख विविध क्षेत्रांतील मान्यवरांनी सादर केलेले आहेत.

खरे तर गेल्या शतकात इतिहासविषयक संकल्पना पार बदलून गेल्या आहेत. इतिहास म्हणजे राजेरजवाडे, सेनानी, मुत्सद्दी आदी लोकांच्या लढायांची किंवा तहरहांची वर्णने अथवा राज्यांच्या उदयास्तांच्या गोष्टी किंवा फारफार झाले तर अशोक, शेरशहा यांसारख्या राजांनी केलेली लोककल्याणी कृत्ये अशी जी एकमेव संकल्पना रुढ झाली होती, ती मागे पडली आहे आणि आता समाजाच्या इतिहासाची, म्हणजे लोकांच्या इतिहासाची संकल्पना विविध स्वरूपांत पुढे आली आहे. एखाद्या विशिष्ट कालखंडात राजा काय करत होता, यापेक्षा त्याचे प्रजाजन (लोक) काय करत होते, याला महत्त्व दिले जाऊ लागले. समाजात लोकांचे कोणकोणते वर्ग होते, त्यांचे व्यवसाय-उद्योग कोणते होते, व्यापार कसा व कोणत्या देशांशी होता, त्यांची शेती, त्यांची पिके, त्यांची अवजारे, त्यांचे सण-उत्सव, त्यांचे पोशाख, दागदागिने कसे होते, अशा अनेक बाबींचा आता अभ्यास होऊ लागला आहे. विशेषतः गेल्या दोन-अडीचशे वर्षांत उदयास आलेले विचारप्रवाह व त्यातून निर्माण झालेल्या सामाजिक चळवळी, क्रांत्या या बाबी विचारवंतांच्या अभ्यासाच्या बाबी ठरल्या गेल्या. त्यांचे ग्रंथ इतिहासग्रंथ मानले गेले. थोडक्यात, राजकीय इतिहासापेक्षा सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहासास अधिक महत्त्व दिले जाऊ लागले. विविध क्षेत्रांत मानवजातीने केलेली वाटचाल म्हणजे इतिहास ही नवी व्याख्या सर्वमान्य झाली. अर्थात आपल्याकडे ती रुढ व्हायला बराच अवधी लागला आणि अद्यापही तो पूर्णपणे पचनी पडली आहे, असे म्हणता येणार नाही. अजूनही इतिहास म्हणजे राजकीय इतिहास या संकल्पनेच्या प्रभावाखालून सर्व इतिहास-अभ्यासक व इतिहासप्रेमी मुक्त झाले आहेत, असे म्हणता येणार नाही.

महाराष्ट्राचा इतिहास म्हणजे उपरोक्त संकल्पनेनुसारचा इतिहास अशी आमची धारणा असल्यामुळे गोलमेज परिषदेत लोकांचा इतिहास सांगणारे, म्हणजे सामाजिक इतिहासाचा ऊहापोह करणारे अनेक लेख सादर केले गेल्याचे आपणास दिसून येतील. उदाहरणार्थ, मध्ययुगीन स्त्री-इतिहासाची पुनर्मांडणी, सत्यशोधक समाज, मुस्लीम सत्यशोधक समाज, महाराष्ट्रातील डाव्या चळवळी, शेतकऱ्यांच्या चळवळी, भटका-विमुक्त समाजाच्या इतिहासाची मांडणी, महाराष्ट्रातील जैन समाज असे हे विषय म्हणजे महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाची विविध दालनेच आहेत. ही दालने जेवढी समृद्ध तेवढा महाराष्ट्राचा इतिहास समृद्ध हे समीकरण स्वयंस्पष्ट आहे. अर्थात महाराष्ट्राच्या सर्वच सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहासाच्या दालनांची द्वारे आम्ही स्थलकालाच्या मर्यादेमुळे उघडू शकलेलो नाही, याची आम्हांस पूर्ण जाणीव आहे, पण या परिषदेत आमची वाटचाल इतिहासाच्या आधुनिक संकल्पनेप्रमाणे झालेली आहे, एवढे इथे स्पष्ट व्हायला हरकत नसावी.

प्रस्तुत विचारलेख-संग्रहातील प्रारंभीचे काही लेख इतिहासलेखन शास्त्राची व तंत्राची चर्चा करणारे तसेच महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा, विशेषतः मराठ्यांच्या इतिहासाचा शोध घेणारे आहेत. ते नवोदित अभ्यासकांना उपयुक्तच नव्हे, तर मार्गदर्शक ठरतील अशी आशा आहे. महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी व पुनर्मांडणी करत असताना कोणती पथ्ये पाळली पाहिजेत व कोणती सूत्रे अंगीकारली पाहिजेत, याचे विवेचन या विचारलेखांत येऊन गेले आहे. विशेष म्हणजे पूर्वसुरींनी महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी करीत असता कशा चुका केल्या आहेत, त्यांतून इतिहासाची विकृती कशी निर्माण झाली आहे, याची चर्चा काही लेखांतून केली गेली आहे.

यानंतर येणारे लेख हे महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या विभागांच्या इतिहासासंबंधी आहेत. आजचे महाराष्ट्र राज्य १ मे १९६० रोजी निर्माण झाले. तत्पूर्वी महाराष्ट्र (मराठवाडा व विदर्भासह) द्वैभाषिक राज्याचा एक भाग म्हणून होता. मराठवाड्याचा प्रदेश निजामाच्या हैद्राबाद राज्यातून, तर विदर्भाचा प्रदेश मध्य प्रदेश व वऱ्हाड प्रांतातून (Berar) आला होता. अशाप्रकारे सन १९६० साली मराठी माणसांची

संस्कृत महाराष्ट्राची मागणी बसल्याने पूर्ण झाली असली तरी अद्यापी महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमेवरील मराठी मुलूख व लाखो मराठी लोक कर्नाटक राज्यात विलीन पडले होते व आजही त्यात जराही बदल झालेला नाही. या सीमावासीयांचाही विसर आपल्याला पडलेला नाही. महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा विचार करत असता या सीमावासीय मराठा लोकांच्या 'सीमास्थळा'च्या इतिहासाचीही दखल आम्ही आवर्जून घेतली आहे. जरून नव्हे, तर महाराष्ट्राच्या बाहेर अनेक राज्यांत मराठी लोक पसरले आहेत, कित्यक शतके तिथेच स्थायिक झाले आहेत, त्यांचाही परामर्श घेणारा एक लेख 'महाराष्ट्रवासाचा महाराष्ट्र' या नावाने आम्ही या लेख संग्रहात समाविष्ट केलेला आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे महाराष्ट्राचे कोकण, देश (प. महाराष्ट्र), खानदेश, मराठवाडा व विदर्भ असे जे प्रमुख भौगोलिक विभाग आहेत, त्यांवरचे खास लेख त्या त्या विभागातील तज्ज्ञांनी तयार केलेले आहेत. हे सर्व विभाग महाराष्ट्राचीच अविभाज्य अंगे असली तरी त्या त्या विभागाचा म्हणून काही स्वतंत्र इतिहास आहे. काही सांस्कृतिक व सामाजिक पृष्ठभूमी आहेत आणि म्हणून त्या विभागाची इतिहासाची मांडणी करावी झाली आहे, त्यात काही चुटी असतील तर त्याची पुनर्मांडणी करावी करायला हवी, अशी अपेक्षा या तज्ज्ञांकडून आम्ही केली होती आणि आमच्या अपेक्षेला त्यांनी उत्तम प्रतिसाद दिल्याचे दिसून येईल. प्रस्तुत लेखसंग्रहात विदर्भावर दोन, मराठवाड्यावर दोन, कोकणावर तीन व खानदेशावर एक अशा एकूण आठ प्रादेशिक लेखांचा समावेश केला गेला आहे. हे लेख बाबल्यावर असे वाटते की त्या त्या विभागातील इतिहासाच्या मांडणीत व पुनर्मांडणीत मांडा वाव आहे. गरज आहे ती काहीही अप्रत्यक्षपणे एक उच्च पिढीची.

याशिवाय मराठाकालीन राज्यांवर, महाराष्ट्राचे गडकडे, दक्षिणी राज्यांवर इतिहास व महाराष्ट्राचा नागरी इतिहास अशा तऱ्हेने; परंतु महत्वाच्या विषयांवरील लेखांचाही अंतर्भाव येणे केला गेला आहे. उपरोक्त सर्व लेखांच्या विषयांची अचूकपणे स्पष्टपणे दमदार करता येणार नाही. तथापि या विषयांचे वैविध्य पाहिल्यावर इतिहासाचा किती विविध प्रकारचे पैलू असू शकतात याची उत्तम कल्पना अनुभवाने अवगत होऊन

राहणार नाही. तसेच महाराष्ट्राच्या इतिहासाची अनेक दालने समृद्ध असूनही अद्यापि ती उघडली गेलीच नाहीत, याचीही जाणीव निर्माण झाल्याशिवाय राहत नाही.

गोलमेज परिषदेचा मुख्य चर्चेचा विषय होता “महाराष्ट्राचा इतिहास : मांडणी व पुनर्मांडणी” आणि यावर दोन शब्द लिहिणे इथं क्रमप्राप्त आहे.

प्रथम इतिहास घडतो आणि नंतर त्याची मांडणी होते. इतिहास घडत असताना त्यात सहभागी झालेल्या व्यक्तीने त्याचा वृत्तान्त लिहून ठेवला असेल, तर तीही प्राथमिक स्वरूपाची इतिहासाची मांडणीच समजावी लागेल; पण असे फार क्वचितच घडते. बहुधा घटना घडून गेल्यावर तिच्या इतिहासाची मांडणी केली जाते. ती केव्हा व्हावी, याविषयी काही नियम नाहीत; त्यामुळे ही मांडणी एखादेवेळी चालू पिढीत होईल, पुढच्या पिढीत होईल अथवा चार-पाच पिढ्यांनंतरही होईल.

छत्रपती संभाजी महाराजांची कारकिर्द सन १६८० ते १६८९ या कालखंडात झाली. त्यांच्या कारकिर्दीच्या इतिहासाची मांडणी त्यांच्या काळात झाली नाही; ती मांडणी मल्हार रामराव चिटणीस याने शे-सव्वाशे वर्षांनी आपल्या बखरीत केली. ही मांडणीच मुळात पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोनातून केल्यामुळे ग्रँट डफपासून रियासतकार सरदेसाईपर्यंतच्या सर्व इतिहासकारांच्या मांडणीत संभाजीराजांची विकृत प्रतिमा रंगवली गेली. रिसायतकारांच्या पुढच्या पिढीतील वा. सी. बेंद्रे या इतिहास संशोधकाने सतत ४० वर्षे अखंड संशोधन करून संभाजीराजांची मलिन झालेली प्रतिमा स्वच्छ केली आणि एका प्रतापी, तेजस्वी, स्वाभिमानी अशा नव्या संभाजीराजाचे दर्शन महाराष्ट्राला घडविले. बेंद्रे यांचे संभाजीचरित्र म्हणजे इतिहासाची पुनर्मांडणीच होती. संभाजीराजाची कारकिर्द सन १६८९ ला संपुष्टात आली व त्यानंतर तब्बल पावणेतीनशे वर्षांनी त्यांना न्याय मिळाला! सारांश, इतिहासाची पुनर्मांडणी केव्हा होईल व ती कोण करेल हे भाकीत कोणी करू शकत नाही; पण सत्येतिहास उजेडात यावा, अशी निकड एखाद्या संशोधकास भासते, तेव्हा बेंद्रे यांच्यासारखा इतिहासकार उदयाला येतच असतो, हे मात्र खरे.

काही वेळेला इतिहासाची मांडणी समाजात निर्माण झालेल्या परिस्थितीच्या रेट्याखाली होत असते. आपला देश पारतंत्र्यात असता देशाभिमान, स्वातंत्र्यप्रेम जागृत करण्यासाठी आपल्या पूर्वजांच्या इतिहासाची गरज समाजातील काही धुरीणांना वाटू लागली. त्यातून स्वकीयेतिहासाचे संशोधन व त्याची मांडणी होऊ लागली. महाराष्ट्रातील इतिहाससंशोधनाची परंपरा यास साक्ष आहे. राजवाडे, खरे, साने, पारसनीस, रानडे ही मराठी विद्वान मंडळी मराठ्यांच्या इतिहासाच्या प्रांताकडे याच राष्ट्रीय भावनेने आकर्षित झाली. त्याच प्रेरणेने त्यांनी ह्यातभर कार्य केले. त्यांची कामगिरी ही इतिहासकारांच्या पहिल्या पिढीची होती. इतिहासाच्या मांडणीची ती प्राथमिक अवस्था होती.

या मांडणीच्या पोटात एक प्रकारची पुनर्मांडणी होती. ती अशी की मराठ्यांचा आद्य इतिहासकार ग्रॅंट डफ याने मराठी सत्तेच्या उदयास्ताचा तीन खंडांत इतिहास लिहून ब्रिटिश राज्यकर्त्यांच्या दृष्टिकोनातून जी मराठ्यांच्या इतिहासाची मांडणी केली होती, तिला या मराठी इतिहासकारांनी, विशेषतः न्या. रानडे यांनी आव्हान दिले. ग्रॅंट डफने म्हटले होते की १७ व्या शतकात मराठा सत्तेचा जो उदय घडून आला तो दैवगतीने सह्याद्रीच्या अरण्यात एखादा वणवा पेटावा, त्याप्रमाणे घडून आला. ग्रॅंट डफला मराठा सत्तेच्या उदयाच्या मागच्या सामाजिक व सांस्कृतिक प्रेरणांचे आकलन झाले नाही. न्या. रानडे यांनी आपल्या 'Rise of the Maratha Power' या ग्रंथात ग्रॅंट डफचे हे प्रमेय अमान्य केले आणि प्रतिपादले की १७ व्या शतकातील मराठा सत्तेच्या उदयाची तयारी महाराष्ट्रात तत्पूर्वी तीन-चारशे वर्षे मराठी संत व प्रेषित करत होते. युरोपातील प्रोटेस्टंट चळवळीप्रमाणे महाराष्ट्रातील ही 'सुधारणा चळवळ' होती. त्यातून मराठा सत्तेचा उदय महाराष्ट्रात घडून आला. न्या. रानडे यांचा उपरोक्त ग्रंथ म्हणजे एका आद्य एतद्देशीय इतिहासकाराने मराठी सत्तेच्या उदयाच्या इतिहासाची केलेली पहिली मांडणी होती. असे जरी अंशले तरी ग्रॅंट डफचे विधान नाकारून तसेच 'आपले स्वतंत्र मत प्रतिपादन करून त्यांनी एक प्रकारे इतिहासाची पुनर्मांडणीही केली होती.

अशा प्रकारे मराठी इतिहासकार आपल्या इतिहासाची मांडणी करत असता, त्यांच्या मांडणीत काही त्रुटी राहून गेल्या नव्हत्या अगर त्यांच्या लिखाणात काही चुकीची प्रमये मांडली गेली नव्हती, असे मात्र म्हणता येणार नाही. अगदी ठसठशीत उदाहरण द्यायचे तर शिवछत्रपतींनी स्थापन केलेल्या हिंदवी स्वराज्याला समर्थ रामदासांनी प्रेरणा दिली, अशा आशयाची मांडणी इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनी मोठ्या आवेशाने केली.

‘राधामाधवविलासचंपू’ या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत इतिहासाचार्यांनी म्हटले होते, “मराठा तेवढा मेळवावा आणि आपुला महाराष्ट्र धर्म राखावा, या उपदेशाची देणगी रामदासांनी शिवाजीला व तत्कालीन मराठ्यांना दिली. म्हणजे महाराष्ट्रात रामदासांनी राष्ट्रीयत्व व राष्ट्रभावना म्हणून जी म्हणतात ती उत्पन्न केली. कल्पक रामदास व कर्ता शिवाजी.”

महाराष्ट्राच्या ज्ञात अशा दोन हजार वर्षांतील मराठ्यांच्या दृष्टीने सर्वात महान घटना म्हणजे शिवछत्रपतींनी स्थापन केलेले हिंदवी स्वराज्य! अशा या महान घटनेचे पायाभूत श्रेय इतिहासाचार्यांनी लेखणीच्या एका फटक्याने समर्थ रामदासांना देऊन टाकले! शिवछत्रपती फक्त समर्थांच्या संकल्पित कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणारे कार्यकर्ते ठरले!

इतिहासाचार्यांनी तयार केलेल्या मार्गावरून पुढे अनेकांनी वाटचाल केली. इतिहासाचार्यांच्या पठडीतील जनार्दन करंदीकर यांच्यासारख्या इतिहासकाराने तर रामदासी भाकडकथांवर आधारित शिवाजीराजे व समर्थ यांची भेट बंगळूर मुक्कामी १६४१ साली झाल्याचे व पुढे सन १६५५ मध्ये राजांनी समर्थांच्या झोळीत आपले राज्य टाकल्याचे सांगून टाकले.

हिंदवी स्वराज्याच्या निर्मितीच्या इतिहासाची अशी मांडणी होत असतानाच श्रीसमर्थसंप्रदायाची, म्हणजे समर्थ रामदासांच्या शिष्यांचीच दोन अस्सल पत्रे उपलब्ध झाली. या पत्रांनी ही मांडणीच उद्ध्वस्त करून टाकली! या पत्रांपैकी पहिल्या पत्राने

स्पष्ट होत होते की शिवाजीराजांना सन १६५८ पर्यंत समर्थांचे नाव गावही माहीत नव्हते आणि दुसरे पत्र सांगत होते की सन १६७२ पर्यंत राजे व समर्थ यांची भेटही झालेली नव्हती! या दोन समर्थ पत्रांच्या सामर्थ्यावर पुढे प्रा. न. र. फाटक या इतिहासकाराने इतिहासाचार्य राजवाडे प्रभृतींचे समर्थप्रणित स्वराज्य स्थापनेचे प्रमेय पत्त्याचा बंगला कोसळवावा तसे कोसळून टाकले. प्रा. फाटकांची इतिहासाची मांडणी मूलतः पुनर्मांडणीच ठरली आणि ती सत्याधिष्ठित असल्याने अद्यापही टिकून आहे.

महाराष्ट्राच्या इतिहासातील 'मराठ्यांचा इतिहास' हा मराठी माणसांना अधिक जिह्वाळ्याचा व परिचयाचा असल्याने त्यातीलच दोन उदाहरणे उपरोक्त विवेचनात दिलेली आहेत. इतिहासाची मांडणी व पुनर्मांडणी ही काही केवळ महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या संदर्भातच होत असते असे नाही. अगदी जागतिक इतिहासातही ही प्रक्रिया चालू असते. १९ व्या शतकाच्या मध्यावर मार्क्सने आपली समाजवादाची शास्त्रीय मीमांसा सिद्धांत रूपाने मांडली. त्यास 'मार्क्सवाद' असे नाव मिळाले. या मार्क्सवादातून प्रेरणा घेऊन लेनिनने रशियात साम्यवादी क्रांती घडवून आणली. त्यावेळी त्याने रशियातील सामाजिक परिस्थितीच्या संदर्भात मार्क्सवादाची मांडणी केली. पुढे चीनमध्ये माओनेही तसेच केले. त्यानेही मार्क्सवादाची मांडणी आपल्या परीने केली. त्यानंतर सोविएट युनियनचे पतन घडून आल्यावर जगभरातील भांडवलशाहीवादी विचारवंत 'मार्क्सवाद संपला, पराभूत झाला, इतिहासजमा झाला' अशा स्वरूपाची मांडणी करू लागले; परंतु लवकरच असे चित्र दिसू लागले की या धक्क्यातून सावरून जगभरातील मार्क्सवादी विचारवंत ठासून प्रतिपादन करू लागले की रशियातील क्रांती फसली हा मार्क्सच्या तत्त्वज्ञानाचा पराभव नाही, तर तो मार्क्सवादाच्या एका प्रयोगाचा पराभव आहे. मार्क्सवादाची पुरती अंमलबजावणी न झाल्यामुळे तो घडून आला आहे. त्यामुळे मार्क्सवाद संपला असे होत नाही! सारांश ज्या मार्क्सवादाने जगाचा इतिहास घडविला त्या मार्क्सवादालाही इतिहासाच्या मांडणी व पुनर्मांडणीच्या मांडवाखालून जावे लागले आहे आणि अजूनही त्याची वाटताल चालूच आहे.

महाराष्ट्र राज्याच्या सुवर्णमहोत्सवानिमित्त गेल्या ५० वर्षांत महाराष्ट्राने मराठी माणसांच्या जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांत जी वाटचाल केली त्याचे सिंहावलोकन करायचे होते. गोलमेज परिषदेच्या निमित्ताने आम्ही महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या मांडणी/पुनर्मांडणीच्या इतिहासाची गेल्या पन्नासच नव्हे तर शे-दीडशे वर्षांच्या वाटचालीचे सिंहावलोकन केले आहे. अर्थात प्रारंभी सांगितल्याप्रमाणे आम्ही इतिहासाची संकल्पना केवळ राजकीय इतिहासापुरती मर्यादित ठेवलेली नाही. त्यामुळे सर्वच नाही परंतु मोजक्या सामाजिक व सांस्कृतिक विषयांचा परामर्श इथं घेतलेला आहे. आता शेवटी या गोलमेज परिषदेची फलनिष्पत्ती काय, हे पाहू जाता पुढील बाबी प्रामुख्याने नजरेत भरतात :

१) या गोलमेज परिषदेच्या निमित्ताने महाराष्ट्राच्या विविध भागांतून इतिहास अभ्यासक व इतिहासप्रेमी विचारवंत एकत्र आले आणि ते महाराष्ट्राच्या इतिहासावर एकत्रित विचारविनिमय करू शकले.

२) परिषदेतील चर्चेच्या दरम्यान या सर्वांना प्रकर्षाने जाणवले की महाराष्ट्राच्या इतिहासाची अनेक दालने उपेक्षित राहिलेली आहेत. त्यांच्या इतिहासाची मांडणीच झालेली नाही.

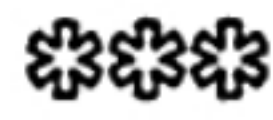
३) परिषदेत सादर केलेल्या विचारलेखांतून महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या मांडणीतील अनेक कच्चे तसेच हरवलेले दुवे निदर्शनास आणले गेले आणि त्यांच्या अनुरोधाने पुढच्या वाटचालीस मार्गदर्शन मिळाले.

४) महाराष्ट्राचे उद्योगधंदे, शेती, व्यापार, शिक्षण, कला, साहित्य इत्यादींसारख्या क्षेत्रांप्रमाणेच त्याचे 'इतिहास' हेही एक महत्त्वाचे सांस्कृतिक क्षेत्र आहे, ते महाराष्ट्राच्या अस्मितेचे प्रेरणास्थान आहे, हे वास्तव परिषदेत अधोरेखित झाले.

५) महाराष्ट्राच्या इतिहासावरची अंशा प्रकारची ही पहिलीच गोलमेज परिषद होती. भावी काळात अशा प्रकारच्या गोलमेज परिषदा ठरावीक कालाच्या अंतराने घेतल्या जाव्यात आणि त्यामध्ये महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा लेखाजोखा सादर व्हावा,

अशी अपेक्षा अनेक विचारवंतांनी व्यक्त केली.

महाराष्ट्राच्या इतिहासावर शिवाजी विद्यापीठाने ही गोलमेज परिषद आयोजित केली, याला एक ऐतिहासिक संदर्भ आहे. तो असा की शिवाजी विद्यापीठ जेव्हा स्थापन झाले तेव्हा जी अनेक उद्दिष्टे त्या वेळच्या धुरीणांनी नजरेसमोर ठेवली होती, त्यांपैकी एक होते महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे संशोधन, जतन तसेच संवर्धन. या उद्दिष्टास अनुसरून महाराष्ट्र राज्याच्या सुवर्णमहोत्सवांतर्गत महाराष्ट्राच्या इतिहासावरील गोलमेज परिषद आयोजित करणे, हे केवळ उचितच नव्हे तर अर्थपूर्ण असा योग ठरावा. दुसरे असे की शिवाजी विद्यापीठाच्या सुवर्णमहोत्सवाच्या उद्घाटनप्रसंगीच या गोलमेज परिषदेच्या विचारलेखांचा ग्रंथ प्रकाशित होत आहे, हाही एक घडून आलेला मणिकांचन योगच म्हणावा लागेल.

अनुक्रमणिका

● पुरस्कार	- डॉ. एन. जे. पवार ७
● संपादकांचे दोन शब्द	- डॉ. जयसिंगराव पवार ९ डॉ. भालबा विभूते
● प्रस्तावना	- डॉ. जयसिंगराव पवार १३
● बीजभाषण	- प्रा. एन. डी. पाटील २५
१. इतिहासलेखन : काही पथ्ये, काही सूत्रे	- डॉ. आ. ह. साळुंखे ३९
२. महाराष्ट्र इतिहासाची मांडणी नि पुनर्मांडणी	- डॉ. गो. बं. देगलूरकर ४८
३. आमच्या इतिहासाचा शोध व बोध	- प्राचार्य पी. बी. पाटील ५५
४. शिवशाहीच्या इतिहासाची मांडणी आणि पुनर्मांडणी	- डॉ. जयसिंगराव पवार ७३
५. मराठ्यांच्या शस्त्रास्त्रांचे इतिहासाच्या मांडणीतील स्थान	- गिरीश जाधव ८७
६. गडकोट : महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे महत्वाचे साधन	- प्रा. लहू गायकवाड ९८
७. मध्ययुगीन स्त्री-इतिहासाची पुनर्मांडणी आणि त्याची वर्तमानातील प्रस्तुतता	- डॉ. मंजुश्री पवार १०५
८. विदर्भाच्या इतिहासाचे पुनर्लेखन	- प्रा. अशोक राणा ११४
९. Reconstructing the History of Vidarbha	- डॉ. शुभा जोहरी १२३
१०. मराठवाडा : इतिहासलेखन - शोध आणि बोध	- डॉ. ओमप्रकाश समदानी . १२९
११. आधुनिक मराठवाड्याच्या इतिहासातील तुटलेले दुवे	- डॉ. सोमनाथ रोडे १४६
१२. कोकण - ऐतिहासिक सिंहावलोकन व भूमिका	- डॉ. दाऊद दळवी १५३
१३. द. कोकणचा इतिहास : मांडणी आणि पुनर्मांडणी	- प्रा. आर. एच. कांबळे ... १८८
१४. कोकणच्या इतिहासाच्या अज्ञात पैलूंची मांडणी	- रवींद्र लाड २०१
१५. खानदेशाचा इतिहास - एक सर्वेक्षण	- डॉ. मु. ब. शहा २१४

१६. महाराष्ट्राच्या इतिहासातील सत्यशोधक समाजाचे स्थान	- डॉ. श्रीराम गुंदेकर २१९
१७. मुस्लीम संशोधक मंडळाच्या इतिहासाची मांडणी	- हुसेन जमादार २२८
१८. महाराष्ट्रातील डाव्या चळवळींच्या इतिहासाची मांडणी	- कॉ. गोविंद पानसरे २४६
१९. महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीच्या इतिहासाचे सुतोवाच	- डॉ. टी. एस. पाटील २५४
२०. भटक्या-विमुक्त समाजाच्या इतिहासाची मांडणी	- लक्ष्मण माने २६०
२१. महाराष्ट्रातील जैन समाज : एक मागोवा	- श्रेणिक अन्नदाते २७४
२२. महाराष्ट्राबाहेरचा महाराष्ट्र	- डॉ. वसंतराव मोरे २८७
२३. सीमा लढ्याच्या इतिहासाच्या मांडणीची गरज	- प्रा. आनंद मेणसे २९४
२४. दक्षिणी संस्थानांच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी	- डॉ. अरुण भोसले ३०३
२५. महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे नवे दृष्टिकोन : नागरी इतिहास	- डॉ. एम. ए. लोहार ३१०
२६. महाराष्ट्राच्या नागरी इतिहासाची मांडणी आणि पुनर्मांडणी	- डॉ. अवनीश पाटील ३१५

गोलमेज परिषद : बीज भाषण

- प्रा. एन. डी. पाटील

महाराष्ट्र सुवर्ण महोत्सवाच्या निमित्ताने जी अनेक चर्चासत्रे महाराष्ट्रभर झाली त्यांमध्ये माझे मित्र प्राचार्य पी. बी. पाटील यांनी पुढाकार घेतला. या चर्चासत्रांतून जे काही विचारमंथन झाले, त्यामधून महाराष्ट्राचे आजचे दारुण वास्तव पुढे आले असे म्हटले तर चुकीचे होणार नाही. आपण फार वाईट अवस्थेतून जात आहोत. ४२,००० शेतकऱ्यांनी महाराष्ट्रामध्ये गेल्या १० वर्षांत आत्महत्या केल्या आहेत. एका बाजूला पुढारलेले राज्य म्हणून आम्ही दावा करीत असतानाच संबंध भारतामध्ये जर कोणत्या राज्यात अधिकांत अधिक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्या असतील तर ते महाराष्ट्र राज्यच आहे. अशा तऱ्हेची ही परिस्थिती बदलायचीच हे आपलं कर्तव्य असलं पाहिजे आणि म्हणून त्या दिशेने काही विचार व्हावा, यासाठी या गोलमेज परिषदा त्यांनी आयोजित केलेल्या आहेत. त्यांना शिवाजी विद्यापीठाने सक्रिय असे साहाय्य केलेले आहे, ही फार चांगली गोष्ट आहे.

आताच माझे मित्र पी. बी. पाटील यांनी या संदर्भातील काही भूमिका, विशेषतः इतिहासाच्या मांडणीच्या संबंधीची भूमिका, त्यांच्या काही व्यथा आणि वास्तव हे आपल्या समोर ठेवलेले आहे. इतिहासाची ही जी आज मांडणी महाराष्ट्रामध्ये होते आहे त्याच्या पाठीमागे कुणाची तरी मानसिकता वगैरे आपण शोधू नये. खरं तर त्याच्या पाठीमागे एक भयानक सामाजिक वास्तव आहे. ते सामाजिक वास्तव काय आहे? तर या देशामध्ये हिंदू धर्माने, केवळ श्रमविभागणीच केली असे नाही, तर त्यांनी श्रमिकांचीही विभागणी केली. आणि हेच त्यातलं भयानक वास्तव आहे. युरोपमध्ये, पाश्चात्य देशातही श्रमविभागणी आहे, पण श्रमिकांची विभागणी नाही. अमुक एक व्यवसाय अमुक एका माणसानेच केला पाहिजे आणि पुन्हा त्याच्या मुलानेही तोच व्यवसाय केला पाहिजे; ही जी बंधने निर्माण केली गेली, त्याचे परिणाम आपण भोगतो आहोत. हा देश श्रमिकांच्या या विभागणीमुळे अनेक जातीपातींत इतका विभागला गेला, इतक्या प्रमाणात विभागला गेला की त्यामधून अजून आपली सुटका झालेली नाही.

डॉ. आंबेडकरांनी या वास्तवाचं एक अतिशय विदारक स्वरूप आपल्या समोर

ठेवलं आहे. त्यांनी सांगितलं आहे की, हिंदुधर्म म्हणजे काय आहे? तर ती एक ४००० मजल्यांची इमारत आहे. तथापि, मजल्यांची संख्या हे त्या इमारतीचे व्यवच्छेदक लक्षण नव्हे. तिचे व्यवच्छेदक लक्षण हे आहे की, या इमारतीमध्ये एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर चढून उतरून जाण्यासाठी जिनाच ठेवलेला नाही!

त्याचा परिणाम काय झाला? परिणाम हा झाला की कुणी तरी वरच्या मजल्यावर आहे, कुणी तरी तळच्या मजल्यावर आहे. तळच्या मजल्यावर जन्मलेल्या माणसाला वरच्या मजल्यावर जाण्याचा कोणताही पर्याय त्याच्या समोर नाही. आणि मग तो कितीही गुणी असला तरी देखील त्यानं त्याच मजल्यावर जगावं, त्याच मजल्यावर जे काही त्याच्या वाट्याला येईल ते स्वीकारावं अशी ही व्यवस्था आहे.

आणखी एक असे की, वरच्या मजल्यावर जो जन्माला आला तो अवगुणी असला तरी देखील त्याला त्या मजल्यावरून खालच्या मजल्यावर ढकलण्याची कोणतीही यंत्रणा या व्यवस्थेमध्ये नाही. आणि म्हणून ही व्यवस्था आपण पहिल्यांदा समजून घेतली पाहिजे. कारण आपल्या देशाची हानी, अगदी आपले स्वातंत्र्य गमावण्यापर्यंतची सुद्धा त्यामुळे झालेली आहे. इथे वर्गभेदापेक्षा हे जातिभेद इतके तीव्र आहेत की, त्यामुळे आमची सर्वांचीच गफलत झालेली आहे. जे डाव्या चळवळीमध्ये काम करणारे होते, त्यांचीही गफलत झालेली आहे. भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासामध्ये समाजांतर्गत जे काही तीव्र झालेले अंतर्विरोध होते त्यांची दखल घेतली गेली नाही.

डॉ. आंबेडकरांचे आणि गांधीजींचे जे मतभेद होते ते येथेच. त्यांनी महात्माजींना सांगितले, “गांधीजी, तुमचे काय आहे की तुमच्या खांद्यावर फक्त एकच जोखड आहे. ते आहे राजकीय गुलामगिरीचे. ते आहे पारतंत्र्याचे, राजकीय गुलामगिरीचे; पण आमच्या खांद्यावर दोन जोखडे आहेत. त्यांतले एक आहे सामाजिक गुलामगिरीचे; त्याचं आपल्या या समाजाला फारसं काही देणेघेणेच नाही. कारण का? तर ते जोखड आमच्या समाजाच्या खांद्यावर गेली ५००० वर्षे ठेवण्यात आलेले आहे. सवर्ण हिंदू समाजाला वाटते की, ते जोखड आणखी शे-दोनशे वर्षे तसेच राहिले तर काय बिघडणार आहे? प्रथम देशाला पारतंत्र्यातून मुक्त करू या. स्वातंत्र्य मिळालं म्हणजे सामाजिक गुलामगिरीचं जोखडही आपोआपच जाईल.” अशा तऱ्हेची धारणा या समाजामध्ये अनेक वर्षे राहिली आहे.

१८८५ साली काँग्रेस स्थापन झाल्यापासून १९१७ सालापर्यंत, म्हणजे महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी कलकत्ता येथे भरलेल्या काँग्रेस अधिवेशनात डॉ. अँनी बेझंट

यांच्या मदतीने अस्पृश्यता निवारणाचा ठराव मंजूर करून घेईपर्यंत, देशातले करोडो लोक हे अतिशय दयनीय अवस्थेमध्ये पशूपेक्षाही हीन-दीन जीवन जगतात याची कसलीही जाणीव देशाला स्वातंत्र्य मिळवू इच्छिणाऱ्या काँग्रेसच्या धुरीणांना नव्हती हे कशाचे लक्षण? जो तळचा समाज होता त्याला हे जोखड सांभाळावेच लागत होते. मग भले ते त्याला आवडो किंवा न आवडो. चोखामेळ्याने साक्षात पंढरीच्या विठोबालाच जाब विचारला आहे. खरे तर त्याने विठोबाला चार्जशीटच दिलेले आहे असे म्हणावे लागेल. तो म्हणतो “आमुची केली हीन याती । का न तुज कळे श्रीपती? ॥ जन्म गेला उष्टे खाता । लाज न ये तुमच्या चित्ता? ॥” चोखोबाची ही खंत म्हणजे दीन-दलित वर्गाची कैफियतच होती. परंतु ती खंत हिंदू समाजाच्या उतरंडीतील वरच्या थरातील धुरीणांनी कधीच समजून घेतली नाही!

जन्मजात श्रेष्ठत्वाचा दंभ बाळगणाऱ्या मंडळींच्या या बेपर्वाईचे परिणाम आपणाला १८१८ सालच्या कोरेगावच्या लढाईत पाहायला मिळतात.

एखादा आजार अनेक वर्षे दुर्लक्षित केला, तर मग त्याचे काय स्वरूप होतेय हे तेथे दिसून येते. सन १८१८ च्या लढाईकडे मी आपल्याला नेतो ते यासाठी की, या लढाईमध्ये इंग्रजांच्या बाजूनी या देशातल्या महार फलटणी लढल्या. तेव्हा त्यामध्ये त्यांनी काही देशद्रोह केला असे म्हणता येईल का? त्यांनी काही गुन्हा केला असे मी मानत नाही. अनेक लोक मानत नाहीत. त्या पलटणी इंग्रजांच्या बाजूने का लढल्या? पेशव्यांच्या राजवटीमध्ये सकाळी आणि संध्याकाळी, जेव्हा सावल्या लांब पडतात तेव्हा, अस्पृश्यांना पुणे शहरामध्ये यायला बंदी होती. कारण त्यांची सावली दुसऱ्याच्या अंगावर पडू नये. निग्रोंचे आपण हाल पाहिले आहेत. पण *Negros were never untouchables. Negro untouchable* नाहीत हे लक्षात घ्या. ही फक्त या देशातील दलितांची व्यथा आहे. आपण त्यांना काय केलं? त्यांना *untouchable, unshadowable* केलं. म्हणजे केवळ स्पर्शच नव्हे तर त्यांची सावलीही कुणाच्या अंगावर पडता कामा नये, अशा तऱ्हेची ही व्यवस्था होती. न्या. रानडे यांनी त्यांच्या 'Miscellaneous writings of Justice Ranade' या ग्रंथात हे वास्तव नमूद केलेलं आहे.

पेशवाई ही केवळ आपल्या स्वदेशातली राजवट होती, म्हणून इथल्या महार पलटणींनी पेशवाईच्या बाजूने लढायला पाहिजे होतं काय? असं वाटतं की, त्यावेळेला ज्या महार पलटणी इंग्रजांच्या बाजूने लढल्या त्यामध्ये त्यांनी या देशाचा कसलाही द्रोह

केलेला नाही. या देशानं या जातींच्या विरुद्ध जो द्रोह केला, त्याची कुणी दखल घ्यायची?

मी आपणाला सांगेन की या देशातील लोकांनी दलितांना या देशाचे ते घटक आहेत असे मानलंच नाही. आणि म्हणून आजही या देशात जो इतिहास लिहिला जातोय तो जातीय द्वेषातून, जातिभेदातून लिहिला जातोय. जे काही कुणाला आकलन होईल, त्याप्रमाणे तो लिहिला जातोय. ते हत्तीचं आकलन असते. म्हणजे हत्ती कुणाला सुपासारखा, कुणाला खांबासारखा, कुणाला भिंतीसारखा दिसला. त्या तऱ्हेने आपण इतिहासाचे खरे आकलन करू शकत नाही. हत्ती प्रत्येकाला जसा भावला तसा त्यांनी लिहिला.

मघाशी डॉ. जयसिंगराव पवारांनी सांगितल्याप्रमाणे इतिहासाचार्य राजवाड्यांनी हिंदवी स्वराज्याच्या कल्पनेचे सारे श्रेय रामदासाला देऊन टाकले; म्हणजे रामदास स्वराज्याचा खरा कल्पक, शिवाजी ती कल्पना केवळ अमलात आणणारा. या 'कल्पक व कर्ता' प्रतिपादनात एक अतिशय हीन भावना आहे की, शिवाजीला कल्पना कसली सुचणार? तो तर मरगट्टा. त्याला काय स्वराज्याची कल्पना सुचणार? त्याला कल्पना देण्याचं काम कुणीतरी ती कल्पना असणाऱ्यांनी केलं. आणि मग त्यानं सांगकाम्यासारखी ती अमलात आणली. शिवाजी हा केवळ सांगकाम्या; सांगितलेले काम करणारा होता असे मानणे हे इतिहासाचे विकृतीकरण आहे.

खरे तर, रामदासाची शिकवण ही मराठ्यांच्या राज्याला उपकारक तर राहोच, पण अनिष्ट वळण लावायला कारणीभूत झाली. कारण सर्व जातींत समतेची भावना उत्पन्न करणाऱ्या सर्व संतांचे कार्य विधायक स्वरूपाचे होते. याच्या उलट चातुर्वर्ण्यावर भर देऊन आणि मुस्लिमांविरुद्ध उद्गार काढून रामदासाने मराठ्यांच्या राष्ट्रीय उदयाला एक प्रकारे संकुचित आणि निषेधात्मक स्वरूप दिले!

जेते लोकांनी जित लोकांवर मात केल्यानंतर त्यांचा पुरा बंदोबस्त नंतरच्या काळात कसा करता येईल, या उद्देशाने इतिहासाची पाने जागोजागी भरलेली दिसतात; आणि त्यामुळे आज आपल्याला जे जातिभेदाचे चित्र दिसते त्या चित्रामध्ये आमची जी व्यथा आहे, तिची चर्चा इतिहासाच्या संदर्भात आपल्याला करावी लागते.

मघाशी मी म्हटले की या जातिभेदाला आजच्या समाजव्यवस्थेमध्ये फार मोठं महत्त्व प्राप्त झालेलं आहे आणि संबंध समाजाची ती मानसिकता बनलेली आहे.

आणि यावर अगदी ठरावीक लोकांनीच त्या काळात मात केलेली आहे. मी आपल्याला एक उदाहरण देईन. १९२७ साली डॉ. आंबेडकरांनी महाडला चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला. वस्तुतः ते तळे सार्वजनिक म्हणून घोषित केलेले असताही त्या तळ्याचे पाणी पिण्याची अस्पृश्य समाजाला मात्र परवानगी नव्हती. ते पाणी पिण्याचा आपला हक्क बजावण्याचा प्रयत्न या सत्याग्रहातून प्रथमच करण्यात आला. याबद्दल महाडच्या सवर्ण हिंदूंनी तिथं असलेल्या डॉ. आंबेडकरांच्या अनुयायांना शारीरिक मारहाण केली. यावरून महाराष्ट्राची एकंदर मानसिकता आपल्या लक्षात येते की, डॉ. आंबेडकरांसारख्या एका उच्च विद्याविभूषित मनुष्याने ओंजळभर पाणी प्याल्याबद्दल त्यांना शारीरिक मारहाण करण्यापर्यंत समाजाची मजल जाते.

या घटनेच्याही अगोदर या क्षेत्रात शाहू महाराजांनी जो उपक्रम केलेला होता तो समाजाच्या पुढे प्रकर्षाने आला पाहिजे. महाडच्या घटनेच्या आधी ७ वर्षे म्हणजे १९२० साली इथे माणगावच्या परिषदेमध्ये शाहू महाराज हे डॉ. आंबेडकरांना परिषद संपल्यानंतर असं आमंत्रण देतात की, 'आता माझी डॉ. आंबेडकरांना अशी विनंती आहे की, ही परिषद संपल्यानंतर त्यांनी माझ्या रजपूतवाडी कॅम्पात भोजनास येण्याची कृपा करावी.' म्हणजे अशा आर्जवी भाषेमध्ये हा छत्रपती डॉ. आंबेडकरांना जेवायचं निमंत्रण देतो. आणि त्यानंतर ७ वर्षांनी महाराष्ट्राची मानसिकता आपल्यासमोर येते की, डॉ. आंबेडकरांनी आणि त्यांच्या अनुयायांनी पाणी प्याल्यामुळे तेथील तळे बाटले म्हणून त्यांना मारहाण होते! इतर देशांमध्ये देखील इतिहासाचं विकृतीकरण झाले असेल, परंतु या देशांमध्ये जेवढा जातिसंघर्ष झाला आणि जेवढे इतिहासाचे विकृतीकरण झाले तेवढे अन्यत्र क्वचितच झाले असेल.

अनेक प्रकरणी इतिहास घडविणारे जे कुणी असतात त्यांना ते श्रेय न देता ते भलत्याच लोकांना दिले गेलेले आढळते. या देशामध्ये फार मोठी मंदिरे आहेत. या मंदिरांवरील कलाकुसरीची कामे कुठल्या पंडितांनी केलेली नाहीत किंवा कुठल्या उच्च वर्णीयांनी केलेली नाहीत. ती समाजातील तळागाळातील कारागिरांनी केलेली आहेत. परंतु इतिहासामध्ये आपण त्या कारागिरांची साधी दखल सुद्धा घेत नाही. मंदिर बांधल्यानंतर तेथील मूर्ती करणारा जो कारागीर असतो त्याला त्या मंदिरामध्ये नंतर प्रवेश करायला या देशामध्ये बंदी होती. आणि म्हणून या देशामध्ये आतापर्यंत सामान्यतः हा जातिभेदाचा जो प्रश्न आहे त्यावर मात करण्यासाठी शाहू महाराजांनी जे प्रयत्न केले, ते प्रयत्न महात्मा फुल्यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन केले असले, तरी देखील एक

गोष्ट स्पष्ट आहे की त्यांनी जातिभेद मोडण्याची जोरदार कृती केली. १९०२ साली या राजाने इथे मागास वर्गीयांना रिझर्व्हेशन दिले. तेव्हा या सान्या पार्श्वभूमीवर आपणाला इतिहासाची पुनर्मांडणी करावी लागेल.

इथल्या मागास वर्गीय समाजाला इंग्रजी राजवटीत देखील शिक्षण कसे नाकारले गेले? १८५४ साली ईस्ट इंडिया कंपनीने या देशात 'वूडचा डिस्पेंच' (वुडचा खलिता) जाहीर केला. त्यामध्ये असे जाहीर करण्यात आले होते की, 'या देशातील कोणत्याही सरकारमान्य शाळेमध्ये जातीच्या कारणास्तव कुणालाही प्रवेश नाकारला जाणार नाही.' प्रत्यक्षात मात्र १८५६ साली धारवाडला एका सरकारमान्य शाळेमध्ये एका महार मुलाला तो महार म्हणून प्रवेश नाकारला गेला. त्या मुलाने आपला अर्ज मुंबईला गव्हर्नर इन कौन्सिलकडे केला. तिथे सरकारचा कारभार बघणारे, गव्हर्नरला सल्ला देणारे जे शहाणे लोक होते त्यांची बैठक झाली. त्यांनी हेडमास्तरांचा रिपोर्ट मागवला. हेडमास्तराने रिपोर्ट पाठवला की, याला जर प्रवेश दिला तर जी सवर्ण हिंदू मुले आहेत They will desert the class, ती वर्गातून निघून जातील. मग त्या शहाण्यांनी म्हणजे प्रस्थापितांनी निर्णय केला की शाळा कशासाठी काढली? ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी, शिक्षण देण्यासाठी आणि जर या एका मुलाला प्रवेश दिल्यामुळे जर वर्गातील २३ मुले शाळा सोडून जात असतील, तर मग शाळा काढण्याचा मूळ उद्देशच पराभूत झाला की! मग हे करावे का? तर सर्वांनी निर्णय केला की, हे करू नये. विशेष म्हणजे ईस्ट इंडिया कंपनीचे राज्यकर्ते त्यांच्या या चुकीच्या निर्णयाचे समर्थन करताना असा युक्तिवाद करतात की, हे जातिभेद ते निर्माण करीत नाहीत; तर ते येथे येण्यापूर्वीच इथल्या व्यवस्थेने ते केलेले आहेत. त्यामध्ये त्यांचा काही एक दोष नाही!

कर्मवीर भाऊराव पाटलांनी १९०९ साली इस्लामपूरच्या शाळेच्या पडवीमधून एका महार मुलाला नेले. तिसऱ्या इयत्तेतला व्हरांड्यात बसलेला ज्ञानदेव ध्रुवनाथ घोलप हा मुलगा. त्याला अण्णांनी विचारले, 'काय रे तू इथं का बसतोस? बाकीची सगळी मुलं तर वर्गात बसतात. तू एकटाच कसा इथे?' तर तो म्हणाला, 'मी इथेच बसतो. मी महार मुलगा आहे. म्हणून मी इथेच बसतो.' आण्णा म्हणाले, 'तू महार असशील, नाहीतर मांग असशील. पहिला तू विद्यार्थी आहेस आणि तुला वर्गातच बसायला मिळालं पाहिजे.' मास्तरला मात्र हे मान्य नव्हते. भाऊराव पाटलांनी मास्तराबरोबर भांडण काढलं आणि शेवटी त्या मुलाला उचलून घेऊन ते शाहू महाराजांच्याकडे आले. ५० किलोमीटर अंतर; केव्हा ते पोरगं आण्णांच्या खांद्यावर

होतं; केव्हा ते चालत होतं, दमल्यानंतर आण्णा त्याला खांद्यावर घेत होते.

शाहू महाराजांनी भाऊरावांना विचारले, 'अरे भाऊ पाटील हे पोरगं कुणाचं?' आण्णांनी सारा इतिहास सांगितला. महाराजांनी म्हटलं, 'ठेव त्याला इथेच. मी जोखीम घेतो त्याच्या शिक्षणाची'. आणि मग हा मुलगा शाहू महाराजांच्या देखरेखीखाली शिकला, मॅट्रिक झाला. नंतर तो त्यातून सामाजिक कामाकडे ओढला गेला. डॉ. आंबेडकर जेव्हा 'बार अँट लॉ'चा अभ्यास करण्यासाठी लंडनला गेले, तेव्हा त्यांच्या गैरहजेरीत डॉ. आंबेडकरांच्या 'मूकनायक' पत्राचे संपादन हा मुलगा करीत होता. आणि या मुलालाच पुढे त्यावेळच्या मुंबई राज्यानं १९२० ते १९२३ या काळात लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिलमध्ये सभासद म्हणून नियुक्त केले.

आता यामधून समाजाने काय घेतले पाहिजे? तर हा मुलगा जर त्या व्हरांड्यामध्येच बसला असता, तर तो कौन्सिलमध्ये पोचत नव्हता. डॉ. आंबेडकरांच्या पत्राचा संपादकही तो होऊ शकत नव्हता. प्रत्येक मूल जन्माला येताना काही तरी बुद्धीचं लेणं घेऊन जन्माला येते, हा सिद्धांत जोपर्यंत समाज मान्य करत नाही आणि हे लेणं अजूनही कुठल्यातरी विशिष्ट जातीची मक्तेदारी आहे, असे जोपर्यंत समाज मानतो, तोपर्यंत काय होणार? तर काही होणारच नाही! समाजातील चातुर्वर्ण्याच्या व्यवस्थेतील हे एक मोठे वास्तव आहे. विदारक वास्तव आहे. याचा निपटारा कसा करायचा, ही समाजापुढील खरी समस्या आहे.

महात्मा गांधींनी येथील राजकारणाची सूत्रे घेतल्यानंतर त्यांनी त्यांची चतुःसूत्री आणली. त्यामध्ये खादी, हिंदू-मुस्लीम ऐक्य आणि अस्पृश्यता निवारण हे सगळे प्रश्न होते. या संदर्भात महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांची एक आठवण नमूद करण्यासारखी आहे. अस्पृश्यतेच्या प्रश्नांच्या संदर्भात महर्षी शिंदे यांनी गांधीजींच्या अंतःकरणात अस्पृश्यता निवारणाच्या प्रश्नाला तिसरे स्थान असल्याचा उल्लेख केलेला आढळतो.

त्याचाही एक इतिहास आहे. वायकोम हे शहर पूर्वीच्या त्रावणकोर कोचीनमध्ये व आजच्या केरळमध्ये आहे. मंदिरामध्ये अस्पृश्यांना प्रवेश नसणे ही सगळीकडंचीच गोष्ट होती. पण या वायकोम शहराचे लक्षण वेगळेच होते. या शहरातील मंदिराच्या रस्त्यावरून जायलाही अस्पृश्य जातींना बंदी होती. महर्षी शिंदे त्यांच्या फिरतीमध्ये त्या शहरात गेले असता त्यांना ती गोष्ट खटकली. त्या अनिष्ट प्रथेविरुद्ध तेथे सत्याग्रह करण्याचा निर्णय त्यांनी घोषित केला. गांधीजींनी या सत्याग्रहात भाग घ्यावा अशी त्यांनी गांधीजींना विनंती केली. मात्र काही राजकीय पेचप्रसंगामुळे गांधीजी राजकोट

येथे अडकून पडले. साहजिकच, ते वायंकोम सत्याग्रहासाठी जाऊ शकले नाहीत. महर्षींनी गांधीजींना एक पत्र लिहिले. त्यात ते म्हणतात, "My dear Mahatmaji, Vaikom Satyagrah was beautifully neglected by your party! You could not come and Malaviyaji would not." तुम्हाला येता आले नाही आणि मालवीयजींना यायचं नव्हतं. 'Perhaps this may be due to the fact that untouchability occupies third place in your heart. Khadi first, Hindu-Muslim unity second and untouchability has third place in your heart.'

गांधीजींना अर्थातच महर्षींचे हे मत मान्य नव्हते. त्यांनी महर्षींना उत्तर पाठविले. त्यात ते म्हणतात, "Mr. Shinde, you are wrong when you say that untouchability occupies the third place in my heart. It occupies equal place alongwith Khadi and Hindu-Muslim unity. But you are superior; because for you, untouchability is your sole concern.' माझ्या हिशोबी हे तिन्ही विषय सारख्याच महत्त्वाचे आहेत. परंतु तुम्ही श्रेष्ठ आहात. कारण तो तुमच्यासमोरचा एकमेव विषय आहे. असे म्हणून गांधीजींनी त्यांच्या पत्रातून महर्षींचे त्या क्षेत्रातील अभूतपूर्व योगदान अधोरेखित केलेले दिसते.

तसं पाहिले तर देशाच्या स्वराज्याचा लढा लढायला निघालेला राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष १८८५ सालापासून १९१७ पर्यंत अस्पृश्यता निवारणाच्या प्रश्नाची साधी चर्चाही व्यासपीठावरती करीत नव्हता. याला काय कारण आहे? तर या प्रश्नांचा मूळ गाभा असा आहे की, या देशातील काँग्रेस धुरीणांना असे वाटत होते की, स्वातंत्र्य मिळवण्याच्या बाबीमध्ये हे सारे प्रश्न आडवे येऊ नयेत; कारण अस्पृश्यता निवारण्याला महत्त्व दिले तर सनातनी वर्ग बाजूला जातो आहे. त्याला दुखवायला नको. हीच भावना समकालीन काँग्रेस धुरीणांत होती. त्यामध्ये १८९२ च्या काँग्रेसच्या व्यासपीठावर अध्यक्ष म्हणून असलेल्या उमेशचंद्र बॅनर्जींचे ठळक उदाहरण आहे. ते आपल्या भाषणात म्हणतात की,

“जे लोक जोपर्यंत आम्ही आमच्या सामाजिक सुधारणा घडवून आणीत नाहीत तोपर्यंत आम्ही राजकीय सुधारणा मागण्यासाठी पात्र ठरू शकत नाही’ असा दावा करतात त्यांचे हे मत मी कोणत्याही परिस्थितीत मान्यच करू शकत नाही. राजकीय सुधारणा आणि सामाजिक सुधारणा या दोहोंमध्ये काही परस्पर संबंध असू शकतो हेच मुळी मला समजू शकत नाही. आम्ही आमच्या मुलींची लग्ने इतर देशांच्या तुलनेत अगदी लहान वयात करतो, तसेच आमच्या देशातील विधवांचे पुनर्विवाह होत

नाहीत, एवढ्याच कारणास्तव आम्ही राजकीय सुधारणांना अपात्र ठरतो काय? आम्ही आमच्या मित्रांच्या घरी जाताना आमच्या घरच्या मुली व स्त्रिया या आमच्याबरोबर नसतात किंवा आम्ही आमच्या मुली ऑक्सफर्ड व केंब्रिज विद्यापीठात पाठवीत नाही एवढ्याच कारणासाठी आम्ही राजकीय हक्कांना अपात्र ठरतो काय?" (टाळ्या)

मूळ उत्तरा असा आहे. "I for one have no patience with those who say we shall not be fit for political reform until we reform our social system. I fail to see any connection between the two.... Are we not fit (for political reform) because our widows remain unmarried and our girls are given in marriage earlier than in other countries? because our wives and daughters do not drive about with us visiting our friends? because we do not send our daughters to Oxford and Cambridge?" (Cheers)

काँग्रेसच्या अध्यक्षपदी विराजमान झालेल्या या महाशयांची ही मानसिकता इतिहासाची पुनर्मांडणी करताना प्रकर्षाने लक्षात घेतली पाहिजे. इतिहासाची मांडणी एका विशिष्ट पद्धतीने का झाली? त्या मांडणीची फेररचना करायची झाल्यास देशातील सामाजिक, राजकीय धुरीणांच्या या मानसिकतेमध्ये आमूलाग्र बदल घडवून आणण्याची गरज आहे. केवळ ओरखडे काढून काहीही नवे घडणार नाही.

मी स्वतः डाव्या चळवळीमध्ये गेली ५० वर्षे काम करतोय. या प्रश्नाकडे डाव्या चळवळीने फार मोठ्या प्रमाणावर दुर्लक्ष केलेलं आहे. मार्क्सवादाच्या शिकवणुकीप्रमाणे वर्गविग्रहाचे लढे तीव्र केल्यानंतर जेव्हा वर्ग नष्ट होतील, तेव्हा आपोआपच या जातिभेदांचाही प्रश्न निकालात निघेल, अशी पारंपरिक डाव्या चळवळींची धारणा आहे. मात्र ती इतिहासाने खोटी ठरविलेली आहे. वर्गअंताच्या चळवळीतून जातिअंताचा प्रश्न सुटलेला नाही व येथून पुढेही तो सुटेल अशी अपेक्षा करता येणार नाही. कारण भारतात जात हे एक प्रखर वास्तव आहे. त्यासाठी जातीअंताची आणि वर्गअंताची एकच एक समग्र चळवळ करण्याची गरज आहे. पारंपरिक डाव्या चळवळींनी आपले आकलन बदलण्याची गरज आहे. मात्र ते घडत नाही.

आणि हे सामाजिक प्रश्न सुटतील केव्हा तरी, असे म्हणणाऱ्यांना मग डॉ. आंबेडकरांनी चोख उत्तर दिले आहे. त्यांनी गांधींना सांगितले की, "मला काय सांगता तुम्ही, हे जुने प्रश्न आहेत याला वेळ लागेल म्हणून. तसेच एका रात्रीत कशी अस्पृश्यता नष्ट होईल म्हणून. मग इंग्रजी राजवट तरी एवढ्या घाईने, गडबडीने घालवायची

काय गरज आहे? १५० वर्षे तर झालीत; तर आपण पहिल्यांदा अस्पृश्यता घालवू या. आम्हाला तुमच्या बरोबरीला येऊ द्या. माझ्या मानेवर त्यावेळेला राजकीय गुलामगिरीचे एकच जू असेल. तुमच्याही मानेवर राजकीय गुलामगिरीचे एकच जू असेल आणि माझ्या मानेवरचे सामाजिक गुलामगिरीचे जू उखडून पूर्णतः बाजूला झालेले असेल, तेव्हा आपण दोघेही बरोबरीच्या नात्याने स्वातंत्र्याच्या लढ्यात येऊ.”

यासंदर्भात मी आपले लक्ष डॉ. आंबेडकरांच्या 'What Congress and Gandhi have done to the untouchables' या ग्रंथाकडे वेधू इच्छितो. त्यामध्ये त्यांनी जाणीवपूर्वक 'to' हा शब्द वापरलेला आहे. त्यांनी 'for' हा शब्द वापरलेला नाही हे प्रकर्षाने लक्षात घेतले म्हणजेच डॉक्टरसाहेबांच्या वेदनांची तीव्रता लक्षात येते.

तेव्हा माझ्या मित्रांनो, या संबंध प्रश्नावर जरा अधिक खोलवर जाऊन त्याची चर्चा आपणाला करावी लागेल. मग इतिहास लिहिणाऱ्यांनी तो तसाच का लिहिला? इथं पुन्हा पुन्हा त्या इतिहासाचं विकृतीकरण का होतं? वास्तव हे का विसरलं जातं? खरा इतिहास पुढे आणण्यासाठी आपणाला त्याची फेरमांडणी कशी करावी लागेल? या संदर्भात मी आपणापुढे एक उदाहरण ठेवतो. मघाशी माझे मित्र पी. बी. पाटील यांनी एक अतिशय महत्त्वाचा मुद्दा उपस्थित केला की संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीच्या वेळेला सर्वांना भाषिक राज्ये मिळाली आणि आम्हाला ते का नाही मिळालं? तर त्याचं मूळसुद्धा आपल्या या देशाच्या विशिष्ट मानसिकतेमध्ये मला दिसते. ही महाराष्ट्राविषयीची विकृत मानसिकता 'दार कमिशन'च्या रिपोर्टात स्पष्टपणे पाहावयास मिळते. याच विचाराचा धागा पकडून मी माझी व्यथा मांडतो की, संयुक्त महाराष्ट्र जो झाला त्यासाठी १०६ हुतात्मे झाले. आता ५० वर्षांनंतर त्याचा आपण निर्विकार मनाने विचार केला पाहिजे. जर आपण खरोखरच इतिहासाशी प्रामाणिक असू, तर मग संयुक्त महाराष्ट्र झाला तो ही किंमत मोजली म्हणून की कुणीतरी यामध्ये रद्दबदली केली म्हणून? याचेही उत्तर दिलं पाहिजे आणि माझं उत्तर स्पष्ट आहे की, संयुक्त महाराष्ट्र १०६ हुतात्म्यांच्या बलिदानातून साकार झालेला आहे आणि तरीदेखील संयुक्त महाराष्ट्राचा मंगल कलश अमक्यांनी आणला असं आपण मांडतो. आपण किती प्रामाणिकपणाने हे मांडतो? अजून किती दिवस आपण हे मांडणार? आमच्या डोळ्यासमोर घडलेला इतिहास आहे हा. त्या संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनामध्ये आम्ही लाठ्या खाल्लेले लोक आहोत.

इथे त्यांच्यापैकी आणखीही काही लोक आहेत. एका प्रश्नाचं उत्तर आपण

दिलं पाहिजे.

१६ ऑक्टोबर १९५६ ला मुंबई विधानसभेत अविश्वासाचा ठराव आला. हा ठराव सन्माननीय नौशेर भरूचांनी मांडला होता. भरूचांनी हा ठराव मांडल्यानंतर त्यावर एस. एम. जोशी, दत्ता देशमुख, आचार्य अत्रे, उद्धवराव पाटील आदींची भाषणे झाली. या चर्चेला ना. यशवंतराव चव्हाण यांनी शासनाच्या वतीने उत्तर दिले. त्यांचे हे भाषण यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठानने त्यांच्या निवडक भाषणांच्या संग्रहात छापलेले आहे.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतील गोळीबारात १०० वर व्यक्ती मृत्यू पडल्याच्या निषेधार्थ हा प्रस्ताव विरोधी सदस्यांनी मांडला असता मा. यशवंतराव चव्हाण यांनी त्या ठरावाचा प्रतिवाद करणारे जे भाषण केले त्याचा मी उल्लेख करू इच्छितो. या प्रश्नाबाबत इतिहासाची फेरमांडणी करायची म्हणजे नेमके काय करायचे? तर महाराष्ट्राच्या निर्मितीचे श्रेय खरोखरच ज्यांना देणे जरूर आहे त्यांना ते दिलेच पाहिजे. त्या मंगल कलशाचे श्रेय ज्यांनी सर्व शक्तीनिशी त्या निर्मितीला विरोध केला त्यांना ते देता कामा नये. तसे झाल्यास १०६ हुतात्म्यांनी संयुक्त महाराष्ट्रासाठी बलिदान केलेले नसून त्यांनी आत्महत्या केल्या असा इतिहास लिहावा लागेल!

त्यांनी आत्महत्या केल्या नाहीत. त्यांनी एका महान कार्यासाठी आपलं बलिदान केलेलं होतं. फक्त श्री पोद्दी रामूलू या एका देशभक्ताच्या बलिदानाने आंध्र प्रदेशाची निर्मिती झाली. महाराष्ट्रातल्या तत्कालीन काँग्रेस नेतृत्वाने जरूर तेवढा कणखरपणा दाखविला नाही, म्हणून तर संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्याने आणि हुतात्म्यांच्या बलिदानाचे रामायण घडले.

ना. यशवंतरावजी वर उल्लेखलेल्या भाषणात पुढे म्हणतात, “द्विभाषिकाचा हा निर्णय राष्ट्राने दिलेला निर्णय आहे. आम्ही संयुक्त महाराष्ट्राची केलेली मागणी सोडून राष्ट्राने दिलेला हा निर्णय मानला आहे. राष्ट्राने दिलेला निर्णय शिरसावंद्य मानला गेला पाहिजे आणि आम्ही तसा मानतो. आमच्यासारख्या छोट्या छोट्या माणसांच्या निर्णयापेक्षा राष्ट्राच्या निर्णयाला जास्त महत्त्व आहे. द्विभाषिकाचा हा निर्णय राष्ट्राचा आहे असे समजून प्रत्येकाने तो मानला पाहिजे. आपल्या लोकशाही सरकारने राष्ट्राच्या पार्लमेंटमध्ये सर्व गोष्टींचा विचार करून घेतलेला निर्णय सर्वांनी मानणे जरीचे आहे.” - [Bombay Legislative Assembly Debates. Vol. 32. Part II (Inside No. 12) October 1956, 16th October 1956. pp. 477 to 482]

मी गेली साडेचार वर्षे रायगडमध्ये येथील २४,००० शेतकऱ्यांची ३४,००० हजार एकर जमीन जी आमचे राज्यकर्ते एका भूमिसंपादनाच्या कायद्याने त्या अंबानीच्या घशात घालायला निघालेत त्याच्या विरोधात चळवळ चालवीत आहे. आमचा रोल एवढाच होता की, त्या शेतकऱ्यांच्या बाजूने आम्ही उभे राहिलो. त्यांच्या बांधावर उभे राहिलो आणि आम्ही तिथे एकही दगड न उचलता गांधींनी सत्याग्रहचं जे तंत्र वापरलं ते वापरून आम्ही त्यामध्ये यशस्वी झालो. आम्ही कार्यालयाची काच फोडली नाही आणि तरीही ती चळवळ यशस्वी झाली. शेतकऱ्यांची ही जमीन वाचवली. आता या सान्या लढ्यामध्ये प्रश्न येतो की सरकारने जो एक निर्णय घेतला आहे तो केवळ निवडून दिलेल्या सरकारने घेतलेला निर्णय आहे; म्हणून तो शिरसावंद्य मानला पाहिजे, अशी भूमिका मांडली जाते. मी राज्यशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांकरताही हा प्रश्न अभ्यासासाठी मांडतो आहे की, आजच्या लोकशाहीच्या कारभारामध्ये राज्यकर्त्यांनी एखादा निर्णय घेतला म्हणजे त्याच्या विरुद्ध आंदोलन करायचं नाही ही भूमिका मी मान्य करू शकत नाही. कारण मग आतापर्यंत भारतीय राज्यघटनेमध्ये एवढ्या दुरुस्त्या करण्याची पाळी का आली? कायद्यामध्ये वेळोवेळी दुरुस्ती करण्याची पाळी का येते? द्विभाषिक जर का काळ्या दगडावरची रेघ होती, तर द्विभाषिक का बदलावे लागले? ज्या पार्लमेंटने द्विभाषिकाचा कायदा केला, त्याच पार्लमेंटला द्विभाषिकाचा कायदा रद्दही करावा लागला आणि भाषिक राज्याची निर्मिती करावी लागली. जे वास्तव आहे ते आपण लक्षात घेतलं पाहिजे. इतिहास हा असा काही स्टॅटिक नाही. इतिहास हा असा सारखा बदलत असतो. इतिहासातील या चकवा देणाऱ्या वाटा आहेत, त्या वाटांमुळे आपली फसगत होऊ नये अशी दक्षता आपण घेतली पाहिजे.

राष्ट्राचा निर्णय आहे म्हणजे तो मानलाच पाहिजे, त्याच्याविरुद्ध आंदोलन करायचे नाही याचा अर्थ सरकारने एखादा कायदा केली की तो पाळलाच पाहिजे. आता देशामध्ये सेझचा कायदा आहे. हा स्पेशल इकॉनॉमिक झोन आहे. जणू काही ती पवित्र गाय आहे. तिला हात लावायचा नाही, अशी भूमिका जर घ्यायची झाली तर मग हे सारे शेतकरी उद्ध्वस्तच होणार. अशा प्रश्नावर आंदोलन करायचं की नाही करायचं? आणि म्हणून राष्ट्राने दिलेला निर्णय हा कसाही असला तरी तो शिरसावंद्य मानण्याची भूमिका मान्य करायची झाली; तर मग लोकशाहीमध्ये मतदारांची फक्त एकच भूमिका राहते. ती म्हणजे ५ वर्षांतून एकवेळ तुम्हाला मतदानाला बोलावतील त्या दिवशी जायचं आणि मतदान करून यायचं; यापेक्षा लोकशाही अधिक सक्रिय राहू शकत नाही आणि ही लोकशाहीची निकोप प्रक्रिया होऊच शकत नाही. आणि म्हणून

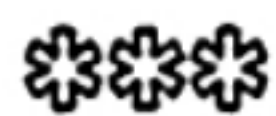
मी म्हणेन की, जेव्हा यशवंतरावजी स्वतः म्हणतात की, 'आम्ही संयुक्त महाराष्ट्राची केलेली मागणी सोडून राष्ट्राने दिलेला हा निर्णय मानला आहे.' तरीही आपण संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती याच मंडळींनी केली असे म्हणणार आहोत? १०६ हुतात्म्यांनी केलेले अभूतपूर्व बलिदान दुर्लक्षित करून तो मंगल कलश यशवंतराव चव्हाणांनी आणि पंडित नेहरूंनी आणला असे इतिहासात नमूद करणार? मला वाटते की, ते इतिहासाचे विकृतीकरण होईल. आपण इतिहासाशी प्रामाणिक राहत नाही. इतिहासाच्या पुनर्मांडणीची आवश्यकताच त्या निमित्ताने अधोरेखित होते.

१८१८ सालची चर्चा जेव्हा आपण करतो, तेव्हा आपण तर हयात नव्हतो. आता तर हा संयुक्त महाराष्ट्राचा इतिहास घडला तेव्हा आम्ही जिवंत होतो. म्हणजे अशा परिस्थितीत इतिहासाबाबत आपण काय भूमिका घेणार आहोत, याची चर्चा जरा अधिक गंभीरपणाने व्हावी असं मला वाटतं आणि म्हणून या निमित्ताने मी या गोष्टी मांडल्या की पूर्वीच्या सन १८१८ च्या इतिहासात आम्ही महार पलटणींना दोष दिला असेल, तर तो कितपत बरोबर होता? किंवा ज्या वर्गाचं शिक्षण आम्ही नाकारले, ज्यांना आम्ही वर्गात बसायला दिले नाही, ही एकेकाळी या लोकांवर केलेल्या अन्यायाची परमावधी होती; हे आपण स्वीकारणार की नाही? आज आपण जर ती स्वीकारली नाही, तर त्या अन्यायाचे परिमार्जन करण्याची भूमिका निर्माण होत नाही. जे झालं ते झालं; ते इतिहासात जमा झालं. आता कशाला आम्हाला विचारता? आम्ही काय तुमच्या जागा काढून घेतल्या काय? तुमचं शिक्षण आम्ही काढून घेतलं काय? असं म्हणणारे लोक आहेत. आणि म्हणून माणसे स्वतःसाठी जो नियम लावू पाहतात त्यांनी इतरांनाही तोच नियम लावला पाहिजे. माणसांनी पहिल्यांदा आपल्याला आपण जो नियम लावतो तोच इतरांना लावावा. तसा तो लावला पाहिजे.

१८८५ साली काँग्रेसच्या स्थापनेच्या दिवशी जे ठराव पारित करण्यात आले, त्यांत महात्मा फुल्यांनी १८८२ साली हंटर कमिशनपुढे जे निवेदन देऊन सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची मागणी केली, त्याची दखलदेखील घेतलेली नव्हती. पण त्याच अधिवेशनामध्ये हे काँग्रेसचे धुरीण ठराव पास करतात की 'ICS ची परीक्षा जी फक्त इंग्लंडमध्ये होते, ती भारतातही व्हावी. कुणाची मुले या ICS परीक्षेला बसण्यासाठी इंग्लंडला जात होती? इथल्या वडार, बेलदारांची पोरं जात होती ICS व्हायला? त्यांची तिथं उतरायची गैरसोय होत होती, म्हणून काँग्रेसधुरीणांनी ही मागणी केली का? कशासाठी ही मागणी आली? ही समाजातील प्रतिष्ठितांचीच मागणी होती.

उच्चपदाची ज्यांच्याकडे मक्तेदारी होती त्यांचीच ही मागणी होती. आजच्या रिझर्व्हेशनला विरोध करणाऱ्या ज्या शक्ती आहेत, त्यांना माझा एक उलटा प्रश्न आहे. १८८५ साली काँग्रेसच्या याच अधिवेशनामध्ये आणखी एक ठराव पारित करण्यात आला होता की, ICS च्या परीक्षेला बसण्यासाठी ब्रिटनमधील मुलांना २१ वर्षांची वयोमर्यादा आहे ती आम्हांला जशीच्या तशीच लावली जाते. ती मर्यादा हिंदी मुलांच्यासाठी २३ वर्षांची करावी. त्या वेळेलाही इथल्या उच्चवर्णीयांना आपल्या मुलांसाठी खास रिझर्व्हेशन मागण्याची बुद्धी झालेली आहे आणि आज जेव्हा रिझर्व्हेशनची मागणी केली जाते तेव्हा त्या मागणीकडे येथील उच्चवर्णीय मंडळी नाके मुरडताना दिसतात!

तर या सान्या प्रश्नांची चर्चा आपणाला जर एक एकसंध समाज म्हणून उभं राहावयाचे असेल, आपलं स्वातंत्र्य टिकवायचं असेल, तर ती प्रामाणिकपणे केली पाहिजे. एका बाजूला देशातील/जगातील सर्वांत श्रीमंत माणूस याच राज्यात राहतो आणि याच राज्यात या देशातील सर्वाधिक शेतकरी आत्महत्या करतात, ही परिस्थिती बदलण्याची प्रक्रिया सुरू करायला नको का? यापूर्वी अनेक वर्षे आपण दलिताना गावकुसवाच्या आणि पर्यायाने समाजकुसवाच्या बाहेर फेकून दिलेले होते, त्यांना आपण ते समाजाचे घटक आहेत असं मानायलाच तयार नव्हतो. त्याचे परिणाम या राष्ट्राला भोगावेच लागले. त्याचा परिणाम आपण परतंत्र होण्यात झाला. आज आपण हे भिंतीवरचे लिखाण वाचायला शिकलेच पाहिजे. पूर्वी ज्या चुकीच्या भूमिका आपण घेतल्या त्यांमधून आपण स्वराज्य गमावले. आज पुन्हा सामाजिक व आर्थिक दुर्बल घटकांना आपण दूर फेकण्याची गंभीर चूक करू, तर पुन्हा आपण पारतंत्र्याच्या दिशेने ढकलले जाण्याचा धोका आहे. तेव्हा आपण थोडंसं आत्मचिंतन करायला शिकलं पाहिजे आणि इतिहासामध्ये खरोखरच जे काही घडलं असेल त्यातून बोध घेऊन, सत्याची कास धरून पुढची वाटचाल केली पाहिजे. ती करत असता निखळ ऐतिहासिक सत्यावरच इतिहासाची मांडणी व पुनर्मांडणी व्हावी, यासाठी आग्रही राहणे ही काळाची गरज आहे.

प्रा. एन. डी. पाटील

१, रुईकर कॉलनी,

कोल्हापूर - ४१६ ००५

भ्रमणध्वनी : ९८२२०५५४१०

इतिहासलेखन : काही पथ्ये, काही सूत्रे

- डॉ. आ. ह. साळुंखे

सातारा

इतिहासविद्येचे अध्ययन, अध्यापन आणि संशोधन करण्यात आयुष्य व्यतीत करणाऱ्या आपल्यासारख्या जाणकारांशी या विद्येच्या संदर्भात काही संवाद साधण्याची संधी मला मिळत आहे, याचा मला अतिशय आनंद आहे. इतिहासलेखनाच्या संदर्भात माझ्या स्वतःच्या काही कल्पना आहेत. इतिहासकारांकडून माझ्या काही अपेक्षाही आहेत. आपल्याबरोबरच्या संवादात मी जे काही बोलणार आहे, ते एक प्रकारे माझ्या या कल्पना आणि आपल्याकडून असलेल्या अपेक्षा व्यक्त करणारेच आहे. आपल्या क्षमता आणि आपले हेतू यांच्याबद्दल माझ्या मनात असलेल्या विश्वासामुळे आणि आत्मीयतेमुळेच मी आपल्यापुढे हे सर्व मांडण्याचे धैर्य दाखवीत आहे.

इतिहासलेखनाने समाजाचा उत्कर्षही, न्हासही

आधुनिक काळात विज्ञान-तंत्रज्ञानाचे महत्त्व कुणालाच नाकारता येणार नाही. परंतु विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या बाजूने दुराग्रही बनलेले काही लोक अलीकडे 'मुलांना इतिहास शिकवण्याची गरज नाही' असे म्हणू लागले आहेत. हे मानवी जीवनाचे

अत्यंत एकांगी आकलन म्हणावे लागेल. मानवाला आपल्या व्यक्तित्वाचा केवळ विकास करण्याच्या दृष्टीनेच नव्हे, तर आपल्या अस्तित्वाचे यथोचित आकलन होण्याच्या दृष्टीनेही इतिहासाचे ज्ञान अत्यावश्यक असते. हे ओळखल्यामुळेच हल्ली जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांतून दस्तावेजीकरणाला (Documentation) विलक्षण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. दस्तावेजीकरण ही इतिहासाची जपणूकच असते. खरे तर इतिहास हा काही फक्त राजकीय घटनांचा नसतो, तो जीवनाच्या सर्व अंगांचा असतो, हे सत्य आता इतके सर्वमान्य झाले आहे, की प्रत्यक्ष विज्ञान-तंत्रज्ञानाचाही इतिहास लिहिला जात असतोच. अर्थात, दुसऱ्या बाजूने पाहता, इतिहासलेखनाला आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञानाची मोठी मदत होत आहे, हेही विसरता येत नाही.

वस्तुतः, इतिहास ही काही कालबाह्य झालेली अथवा भारभूत बनलेली गोष्ट नव्हे. तसे पाहिले, तर इतिहास इथे तिथे सगळीकडे असतो. आपला प्रत्येक श्वासोच्छ्वास, आपल्या हृदयाचे प्रत्येक स्पंदन हा देखील आपल्या व्यक्तिगत जीवनाचा इतिहास असतोच. आपण दररोजच्या व्यवहारात जे शब्द सहजपणे वापरतो, ते कित्येकदा मानवजातीचा हजारो वर्षांचा इतिहास आपल्या अंतर्गामी जपत आलेले असतात. तात्पर्य, मानवाच्या व्यक्तिगत आणि सामाजिक जीवनात वस्तुनिष्ठ इतिहासाचे ज्ञान उपलब्ध असणे, ही बाब अनेक दृष्टींनी अत्यावश्यक आहे. इतिहासलेखन ही काही थिल्लर, उथळ वा शुल्लक कृती नव्हे. इतिहासलेखन एखाद्या समाजाला, एखाद्या समग्र राष्ट्राला योग्य वा अयोग्य दिशा देऊ शकते; ते राष्ट्राचे उत्थान घडवू शकते, उत्कर्ष घडवू शकते वा त्याचा न्हासही घडवू शकते, अधःपातही घडवू शकते; हे समाजव्यवस्थेला निरोगीही बनवू शकते वा रुग्णही बनवू शकते. इतिहासलेखनाचे हे सामर्थ्य आहे, म्हणूनच हे लेखन सत्यनिष्ठेने, संतुलित वृत्तीने, विवेकाने, गांभीर्याने आणि समाजहिताविषयीच्या तळमळीने केले पाहिजे.

इतिहासलेखन करताना काही पथ्ये पाळायला हवीत

कोणत्याही प्रकारचे शास्त्रीय लेखन करायचे झाले, तर अनेक प्रकारे खबरदारी घेणे आवश्यक असते. आपल्या लेखनाला सदैव वस्तुनिष्ठतेचे अधिष्ठान राहायला हवे, हे विसरून चालत नाही. सत्याची मोडतोड करायची नाही, वास्तवाशी बेइमानी करायची नाही, हे इतिहासलेखकाचे ब्रीदच असायला हवे. तसे पाहिले, तर जगभरच्या सर्वच इतिहासलेखकांसाठी हे तत्त्व मार्गदर्शक आहे. पण अक्षरशः असंख्य दृष्टींनी संमिश्र असलेल्या भारतीय समाजात लेखन करणाऱ्या इतिहासकारांनी तर एखाद्या व्रताचे पालन करण्याच्या निष्ठेने हे तत्त्व जपले पाहिजे. काचेच्या एखाद्या सुंदर शिल्पाला

तडा जाऊ नये, ते तुटू-फुटू नये, म्हणून जशी काळजी घेतली जाते, त्या शिल्पाची जशी हळुवारपणे जपणूक केली जाते, तसेच काहीसे या बाबतीतही आहे. किंवा, एखाद्या विध्वंसक अण्वस्त्राचा निष्काळजीपणाने स्फोट होऊ नये, म्हणून जशी निरंतर दक्षता बाळगली जाते, तशीच दक्षता भारतीय समाजात इतिहास लेखन करताना बाळगायला हवी.

वर्चस्वभावनेच्या तृप्तीसाठी विपर्यास करता कामा नये

आपल्या अतिशय विशाल आणि संमिश्र समाजातील विशिष्ट जनसमूहाला त्याच्या वास्तव कर्तृत्वापेक्षा आणि प्रत्यक्ष गुणवत्तेपेक्षा फार मोठे श्रेय देण्याच्या संकुचित उद्दिष्टाने लेखन करण्याच्या नादात वास्तवाचा विपर्यास करणे, हे आक्षेपार्ह तर आहेच, पण ते इतिहासकाराच्या विश्वसनीयतेला कलंक लावणारेही आहे. अशा विपर्यासामुळे एखाद्या जनसमूहाची वर्चस्वभावना तृप्त झाली, तरी असे कृत्य व्यापक समाजहिताचे असत नाही. असे कृत्य केल्यामुळे सत्याला बाधा पोचून लेखनाची शास्त्रीयता तर नष्ट होतेच, पण त्याबरोबरच आपल्याच समाजात दुफळी निर्माण होणे आणि मानवी मूल्यांचा न्हास होणे, हे दुष्परिणामही घडून येतात. शिवाय, अशा प्रकारचा प्रयत्न काही काळापुरता यशस्वी झाला आणि लोकांची मते तात्पुरती झपाटली गेली, तरी काळाच्या ओघात कोणी ना कोणी पुढे येऊन अशा लेखकांनी सत्याशी केलेली प्रतारणा आणि त्यांनी केलेली लोकांची वंचना उघड करून दाखवितोच आणि मग ते इतिहासलेखन वाळूचा किल्ला ढासळल्याप्रमाणे लोकांच्या मनातून उतरतेच. लोकांना फसवून तात्पुरते यश मिळविणारा मनुष्य अन्ततोगत्वा निंदेचा व तिरस्काराचा धनी होतो.

खोट्याला खोटे, हे उत्तर नव्हे

या दृष्टीने पाहता, आपल्या इतिहासलेखकांच्या नव्या पिढीपुढे एक जबरदस्त आव्हान आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेची रचनाच अशी आहे, की तिच्यामध्ये इतिहास वस्तुनिष्ठ रीतीने लिहिला जाण्याला पुरेसा वाव नव्हता. त्यामुळे आपला खूपसा इतिहास खोट्या स्वरूपात आपल्यापुढे आला आहे. सामाजिक-सांस्कृतिक इतिहासाच्या बाबतीत तर हा खोटेपणा क्लेशकारक म्हणता येईल इतक्या टोकाला गेला होता. या वास्तवाकडे पाठ फिरवण्यात काहीच अर्थ नाही. या वास्तवाला धैर्याने सामोरे जाताना या खोटेपणाचे वेगवेगळे स्तर मात्र आपण ध्यानात घेतले पाहिजेत. योग्य पुरावे उपलब्ध नसल्यामुळे इतिहासकाराच्या लेखनात खोटेपणा येऊ शकतो. त्याच्यापर्यंत आलेले पुरावे चुकीचे असू शकतात वा ते तपासून घेण्याचे काही साधन त्याला उपलब्ध नसते.

त्याचा आवाका कमी असू शकतो. त्याच्याकडून अनवधानाने चुका होऊ शकतात. जेव्हा असे घडलेले असते, तेव्हा त्या इतिहासकारावर हेत्वारोप ठेवण्याचे वा त्याला गुन्हेगार ठरविण्याचे कारण नाही. परंतु, प्रत्येक वेळेला असेच घडलेले असते, असे मात्र नाही. काही वेळा लेखक आपले व्यक्तिगत वा सामूहिक हितसंबंध जपण्यासाठी आणि समाजातील बहुसंख्य लोकांवर आपले वर्चस्व लादण्यासाठी सत्य लपवून ठेवतो, काल्पनिक गोष्टी इतिहास म्हणून नोंदवतो, सत्य विपर्यास्त वा विकृत स्वरूपात मांडतो, तेव्हा मात्र तो जाणीवपूर्वक लोकांची दिशाभूल करतो, ज्ञानाऐवजी अज्ञानाचाच प्रसार करतो आणि म्हणून तो इतिहासलेखनांच्या बाबतीत गंभीर गुन्हाच करीत असतो. आपल्या देशात हा दुसरा प्रकार खूप मोठ्या प्रमाणात झाला आहे. इतिहासलेखनातील या चुका निस्तरणे हे आपल्या संशोधकांपुढचे मोठे आव्हान आहे. हे आव्हान पेलण्यासाठी प्रचंड व्यासंग तर हवाच, पण दृष्टी साफ आणि हेतू शुद्ध असायला हवा, हेही तितकेच महत्वाचे आहे. असत्य बाजूला सारून त्या जागी सत्याची पुनःस्थापना तर करावीच लागेल, परंतु हे कार्य करताना आपण दुसरे टोक गाठता कामा नये, याचे भानही बाळगले पाहिजे. आपला खूपसा इतिहास खोटेपणाने लिहिण्यात आला आहे, हे खरे आहे, पण खोट्याला खोटे, हे उत्तर नव्हे.

अस्मितेचे भान हवे, पण द्वेष आणि सूडबुद्धी नको

ज्या समाजात कोट्यवधी लोकांना पिढ्या-न्-पिढ्या सत्य इतिहासापासून वंचित राहावे लागले आहे, त्या समाजात या वंचित लोकांना ऐतिहासिक तथ्य उपलब्ध करून देणे अत्यावश्यक आहे, यात शंका नाही. त्यांचे हरवलेले-हिरावले गेलेले मनुष्यत्व पुन्हा प्राप्त करण्याचा त्यांना अधिकार आहे. वर्तमानाचे नीट आकलन होणे आणि भविष्यकाळातील वाटचालीची दिशा ठरविता येणे, या दृष्टीने आपला भूतकाळ यथार्थ स्वरूपात जाणून घेण्याचा त्यांना हक्क आहे. वस्तुनिष्ठ इतिहासलेखनाच्याद्वारे आपण त्यांच्या आशा-आकांक्षा साकार करण्यास साहाय्य केले पाहिजे. अर्थात, अस्मितेच्या आत्मभानाबरोबरच या आत्मभानाची सीमारेषा ओळखणे हे देखील अत्यंत महत्वाचे असते. आत्मभान हे आत्मविकासासाठी असते, इतरांच्या आत्मभानावर अतिक्रमण करण्यासाठी नव्हे, हे संतुलन सांभाळण्याची गरज असते. आत्मभानाचे रूपांतर कोणाच्या द्वेषामध्ये वा सूडबुद्धीमध्ये होता कामा नये. अर्थात, द्वेष कशाला म्हणायचे, तेही उचित रीतीने ध्यानात घेतले पाहिजे. अन्यायाला अन्याय म्हणणे आणि अशा अन्यायावर आधारलेली समाजव्यवस्था बदलण्याची भाषा व कृती करणे म्हणजे अन्याय करणाऱ्यांचा द्वेष करणे नव्हे. आपल्यावरील अन्याय दूर करण्याची मर्यादा ओलांडून दुसऱ्यावर अन्याय करण्याचा प्रयत्न म्हणजे द्वेष आणि असा द्वेष मात्र जरूर

टाळला पाहिजे.

इतिहासकार आणि प्रबोधनाच्या चळवळी

प्रबोधनाच्या चळवळीत लोकांच्या आशा-आकांक्षा, जाणिवा इ. व्यक्त होत असतात. अशा चळवळींमधून काम करणाऱ्यांना लोकांच्या श्रद्धा, निष्ठा, मानापमानाच्या संकल्पना इत्यादींचे जवळून अचूक भान असू शकते, त्यांच्या भावनिक गरजांचे नेमके आकलन असू शकते. इतिहासकारांना केवळ इतिहासाच्या व्यासंगातून या सर्व गोष्टींचे भान येतेच, असे नाही. याउलट, चळवळींमध्ये काही वेळा ऐतिहासिक तथ्यांची मोडतोड होण्याचा धोका असतो. तेथे शिस्तीचा, संयमाचा आणि साधार मांडणीचा अभाव असू शकतो. विचारांना चालना देण्यापेक्षा भावना उत्तेजित करण्यावर भर असू शकतो. असे झाल्यास सत्यप्राप्तीचा मार्ग व दिशा हरवू शकते. अशा वेळी इतिहासकार आपल्या संतुलित, शिस्तबद्ध, तर्कशुद्ध व साधार व्यासंगाच्या जोरावर अशी मोडतोड रोखू शकतात. म्हणूनच प्रबोधनाच्या चळवळी आणि प्रामाणिक इतिहासकार यांच्यामध्ये परस्परसंवाद आणि विचारांचे आदानप्रदान आवश्यक असते.

ताणतणाव दूर करणे, हे इतिहासकारांचे कर्तव्य

समाजामध्ये जेव्हा एखाद्या ऐतिहासिक घटनेच्या बाबतीत संभ्रम निर्माण होतो आणि त्यातून ताणतणाव निर्माण होऊ शकतात, तेव्हा ते संभ्रम आणि ताणतणाव दूर करणे, हे इतिहासकारांचे कर्तव्य असते. आमचा संबंध केवळ भूतकाळाशी आहे, वर्तमानाशी आमचे काही देणे-घेणे नाही, असे म्हणून तणावग्रस्त समाजाला वाऱ्यावर सोडून देणे, हा आपल्या समाजाशी आणि इतिहासविद्येशीही द्रोह करणे होय. एखाद्या नव्या विषाणूमुळे लोकांमध्ये विघातक रोग पसरू लागला असता, तो नियंत्रित करण्याची जबाबदारी वैद्यकीय क्षेत्रातील जाणकारांची असते. तीच अपेक्षा तणाव निर्माण करणाऱ्या ऐतिहासिक घटनांच्या संदर्भात इतिहासाच्या क्षेत्रातील जाणकारांकडूनही असते. ती जबाबदारी आपण टाळता कामा नये. कारण, निष्क्रिय सत्यनिष्ठा असल्याला बळ देण्याचा धोका असतो आणि असे होणे हा इतिहासविद्येचा पराभव म्हणावा लागेल.

टोकाचा नकारही त्याज्य, आंधळा स्वीकारही त्याज्य

शोषित-वंचित जनसमूहांमधून आलेल्या व्यक्ती जेव्हा कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात इतिहासविद्येच्या क्षेत्रात उतरतात, तेव्हा त्यांच्यावर काही जबाबदाऱ्या येतात. या क्षेत्रात आधीपासून कार्यरत असलेल्या लोकांनी दिलेली माहिती चिकित्सा न करता स्वीकारणे, याचा अर्थ आपले शोषण करणाऱ्या व्यवस्थेचे समर्थन करणे, असा होऊ शकतो. म्हणूनच आपल्यापर्यंत येणारी माहिती तपासून घेणे, आपल्या स्वतंत्र बुद्धीच्या

आधारे नवे अन्वयार्थ लावणे आवश्यक असते. थोडक्यात म्हणजे मूलगामी संशोधनाचे आव्हान पेलणे आवश्यक असते.

अर्थात, आपल्यापर्यंत आलेली प्रत्येक माहिती खोटीच मानायची असा टोकाचा नकारही त्याज्य आणि येणाऱ्या माहितीकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहायचेच नाही असा आंधळा स्वीकारही त्याज्य, अशी संतुलित भूमिका आपल्याला सत्याच्या दिशेने घेऊन जाऊ शकते, हे विसरता कामा नये.

विशिष्ट वाद (ISM) संशोधनाला उपयुक्त, पण...

विशिष्ट वादांच्या, तत्त्वज्ञानांच्या वा विचारधारांच्या आधारे इतिहासलेखन करणारे अनेक संशोधक आहेत. अशा वादांच्या आधारे निर्माण झालेले इतिहासलेखनाचे विविध प्रवाह देखील आढळतात. एखाद्या संशोधकाच्या संशोधनाचे मूल्यमापन करताना त्याच्या मांडणीची तथ्यातथ्यता तपासण्याऐवजी तो अमुक एका विचारधारेचा आहे की नाही याच्या आधारे त्याचे स्वागत वा धिक्कार करण्याच्या पद्धतीही आपल्याकडे रूढ आहेत. अशा प्रकारचे वाद वा विचारप्रवाह इतिहासलेखनात असूच नयेत वा ते पूर्णांशाने निरुपयोगी वा घातक आहेत, असे मी म्हणणार नाही. सत्याची जी बाजू एखाद्या अभ्यासकाला दिसते, तिच्यापेक्षा वेगळी बाजू दाखविण्याचे काम अशा प्रकारचे वाद करतात आणि आपल्याला परिपूर्ण सत्याकडे घेऊन जायला मदत करतात, हे काही नाकारता येणार नाही. परंतु जेव्हा कोणताही संशोधक एखाद्या विशिष्ट वादालाच हेकटपणाने चिकटून बसतो, विशिष्ट विचारधारेचे झापड लावून घेतो, त्या विचारधारेच्या चाकोरीतच पूर्णपणे बंदिस्त होतो, दुसरी बाजू पाहायचे साफ नाकारतो, तेव्हा आपल्या बुद्धीला फुटणारे स्वातंत्र्याचे धुमारे तो स्वतःच खुडून टाकतो, असे मला वाटते. म्हणून, विविध वादांचे योग्य ते मोल ध्यानात घेतल्यानंतरही त्यांच्या मर्यादांकडे डोळेझाक करता येत नाही. वाद हे सत्यापर्यंत पोचण्याचे मार्ग असतात, ते सत्यापेक्षा श्रेष्ठ असू शकत नाहीत; ते आपल्या प्रभावासाठी सत्यालाच बाधा पोचवू लागले, तर सत्याच्या रक्षणासाठी त्यांना नियंत्रित केले पाहिजे, त्यांच्या विजयाचा झेंडा फडकविण्यासाठी सत्याचा जीव गुदमरवून टाकता कामा नये!

दर्जेदार संशोधनसंस्था उभारणे आवश्यक

व्यक्तिगत जिज्ञासापूर्ती, संशोधनाचा आनंद, इतिहासलेखनातील सत्याच्या विपर्यासाने होणारी वेदना, समाजहिताशी असलेली बांधीलकी, अशा गुणसमुच्चयामुळे व्यक्तिगत स्वरूपात अत्युच्च दर्जाचे संशोधन करणाऱ्या व्यक्ती हे समाजाचे भूषणच होत. परंतु हे कार्य कितीही अभिमानास्पद असले आणि अशी व्यक्ती कितीही महान

संशोधक असली, तरी तिचे आयुष्य संपले, की तिचे संशोधन आपोआपच खंडित होते. त्यामुळे संशोधनप्रवाहाचे पिढ्या-न्-पिढ्या चालू राहणारे सातत्य बाधित होते. दुसरे असे, की संशोधक व्यक्ती कितीही महान असली, तरी समग्र समाजव्यवस्थेमध्ये निकोप परिवर्तन घडविण्यासाठी व्यक्तिगत प्रयत्न अपुरेच असतात आणि म्हणून सामूहिक कार्याची गरज असते. असे कार्य करायचे, तर उच्च दर्जाच्या संशोधनसंस्थांची निर्मिती करण्यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक असते. विशेषतः, बहुजनसमाजातून आलेल्या संशोधकांनी या बाबीकडे अत्यंत गांभीर्याने पाहिले पाहिजे. विद्यापीठे, महाविद्यालये वा विद्यापीठ अनुदान मंडळ यांच्या साहाय्यातून होणारे विविध संशोधनप्रकल्प यांचे महत्त्व नाकारता येत नसले, तरी ते समाजव्यवस्था आरपार बदलून टाकणारे संशोधन देण्याच्या दृष्टीने पुरेसे नाहीत, हे प्रामाणिकपणे कबूल केले पाहिजे. तसेच, प्रस्थापितांच्या संशोधनसंस्थांवर अवलंबून तरी राहायचे वा त्यांना नावे तरी ठेवायची, हा बहुजनांच्या संशोधकांना बळ देण्याचा खरा मार्ग होऊ शकत नाही. प्रसन्नपणाने, स्वतंत्र बुद्धीने आणि ताठ मानेने संशोधन करण्यासाठी जे प्रेरक, प्रोत्साहक वातावरण लागते, ते स्वाधीन, स्वतंत्र संशोधनसंस्थांमध्येच मिळू शकते. त्या दृष्टीने किमान राज्याच्या पातळीवरच्या मोजक्या दर्जेदार संशोधनसंस्थांची निर्मिती करणे आणि महाराष्ट्रात आंतरराष्ट्रीय दर्जाची किमान एक संस्था उभारणे आवश्यक आहे. हा केवळ स्वप्नाळूपणा नाही, ही तातडीची गरज आहे. धनाचा वा साधनसामग्रीचा अभाव ही या मार्गातील खरी अडचण नसून सामूहिक, समंजस आणि सहकार्यशील इच्छाशक्तीचा अभाव, ही खरी अडचण आहे. या अडचणीवर मात केली, तरच या देशाच्या इतिहासाची खऱ्या अर्थाने सर्वांगीण, सर्वकष आणि साकल्याने पुनर्मांडणी होऊ शकेल.

भारतीय परंपरेतही इतिहासलेखनाची शास्त्रीय तत्त्वे होती

प्राचीन भारतात इतिहासलेखनाची शास्त्रीय तत्त्वे विकसित झाली नव्हती, भारतीय समाजाने इतिहासलेखनाची हेळसांड केलेली आहे, असे म्हटले जाते. सामान्यतः, हे मत ऐतिहासिक वस्तुस्थिती नोंदविणारे आहे. खरे पाहता 'इतिहास' या संज्ञेतील 'ह' हे अव्यय निश्चयार्थक आहे. स्वाभाविकच, 'इतिहास' ही संज्ञा 'असेच होते' हा अर्थ देत असल्यामुळे संबंधित विषयाचे नाव म्हणून अत्यंत अन्वर्थक आहे. परंतु इतकी अर्थपूर्ण संज्ञा निर्माण करण्यात आली असूनही प्रत्यक्ष व्यवहारात त्या संज्ञेला साजेल असे इतिहासलेखन मात्र आपल्याकडे क्वचितच झाले. आपल्याकडे प्राचीन वाङ्मयात इतिहास ही संज्ञा प्रामुख्याने ज्या महाभारताला लावली जाते, त्या महाभारतातच वाटेल तशी स्थित्यंतरे करण्यात आली आणि मूळ ग्रंथाचे रूप आरपार पालटून टाकण्यात आले, हे सर्व जाणकरांना माहीत आहेच.

असे असले, तरी काही अपवादही आढळतात. अशा अपवादांपैकी एक अपवाद मी येथे नोंदवू इच्छितो. तथागत बुद्धांनी समग्र जीवनशैलीच्या बाबतीतच केलेले दोन उपदेश इतिहासाचे लेखन आणि आकलन या दोन्ही दृष्टींनी अतिशय मार्गदर्शक असल्याने मी प्रस्तुत प्रसंगी त्यांची नोंद करित आहे. बुद्ध एकदा श्रावस्तीमधील जेतवनात विहार करित होते. एखाद्या भिक्खूच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवण्यापूर्वी त्याला चार प्रश्न विचारून त्याच्याकडून स्पष्टीकरण घ्यावे आणि तो त्या चार कसोट्यांवर उतरला, तर त्याच्या बोलण्याचे अभिनंदन करावे, असे त्यांनी आपल्या भिक्खूंना सांगितले होते. बोलणाऱ्या भिक्खूच्या ठिकाणी पुढील चार व्यवहार आहेत का, हे पाहावे, असे त्यांनी म्हटले होते. ते चार व्यवहार असे - (१) जे पाहिले आहे, ते 'पाहिले आहे' असे म्हणणे. (२) जे ऐकले आहे, ते 'ऐकले आहे' असे म्हणणे. (३) जे आठवले आहे, ते 'आठवले आहे' असे म्हणणे. (४) जे जाणले आहे, ते 'जाणले आहे' असे म्हणणे.

इतिहासाचे लेखन करणाऱ्यांनी ऐतिहासिक तथ्यांची नोंद करताना कोणती पथ्ये पाळावीत, हे तर येथे स्पष्ट झाले आहेच, परंतु त्याबरोबरच, ऐकणाऱ्यांनी इतिहासकारांचे बोलणे कसे तपासून घ्यावे, याविषयीचे हे चिंतन इतिहासाला वैज्ञानिक अधिष्ठान देणारेही आहे. पाहिले असले, तरच 'पाहिले' म्हणावे, ऐकलेले असताना 'पाहिले' म्हणू नये, या एका विधानातून मिळणारा समग्र अर्थ इतिहासलेखकांसाठी अत्युच्च आदर्श होऊ शकतो !

खरे तर, बुद्धांनी हेच मार्गदर्शन 'कालाम' नावाच्या लोकांना केलेल्या उपदेशातूनही अधिक स्पष्ट स्वरूपात आपल्यापुढे आले आहे. भिन्न भिन्न प्रकारे बोलणाऱ्या आणि आपले म्हणणे आग्रहपूर्वक मांडणाऱ्या वेगवेगळ्या लोकांपैकी कुणाचे बोलणे स्वीकारावे, सिद्धान्तांच्या गदारोळात कुणाचे खरे मानावे, असे कालामांनी विचारले असता बुद्धांनी त्यांना पुढील कसोट्या सांगितल्या होत्या : "कालामांनो, एखादी गोष्ट अनुश्रवावरून म्हणजे ऐकीव माहितीवरून स्वीकारू नका. परंपरा आहे म्हणून स्वीकारू नका. कोणी तरी असे सांगितले आहे, म्हणून स्वीकारू नका. एखादी गोष्ट पिटकातून आली आहे, एवढ्यावरून स्वीकारू नका. (अनुभवाचा पाठिंबा नसलेल्या) तर्काच्या वा न्यायशास्त्राच्या आधारे स्वीकारू नका. बाह्य रूपाचा विचार करून स्वीकारू नका. अंदाज बांधण्याचा आनंद मिळतो, म्हणून स्वीकारू नका (किंवा एखादी गोष्ट आपल्या मताला अनुकूल आहे, म्हणून स्वीकारू नका). (सांगणाऱ्याचे) सुंदर रूप पाहून स्वीकारू नका (किंवा, संभाव्यता आहे एवढ्यावरून स्वीकारू नका). हा श्रमण आपला गुरू आहे, असा विचार करून स्वीकारू नका. कालामांनो, तुम्ही जेव्हा स्वतः होऊनच हा अनुभव

घ्याल, की 'या गोष्टी अकुशल (अहितांच्या) आहेत, या गोष्टी सदोष आहेत, या गोष्टींची जाणकारांनी निंदा केलेली आहे, या गोष्टी घेतल्या असता वा स्वीकारल्या असता अहिताला आणि दुःखाला कारणीभूत होतात', तेव्हा कालमांनो, तुम्ही त्या गोष्टींचा त्याग करा.कालमांनो, जेव्हा तुम्ही स्वतःहूनच असा अनुभव घ्याल, की 'या गोष्टी निर्दोष आहेत, या गोष्टींची जाणकारांनी प्रशंसा केली आहे, या गोष्टी घेतल्या असता वा स्वीकारल्या असता हिताला व सुखाला कारणीभूत होतात', तेव्हा कालमांनो, तुम्ही त्या स्वीकारा आणि त्यांना अनुसरून आचरण करा."

बुद्धांनी कालमांना केलेल्या या उपदेशातील तत्त्वे आपल्या इतिहासविद्येला तर योग्य दिशा देतीलच, पण ती एकूण भारतीय समाजालाच मानसिक आणि बौद्धिकदृष्ट्या उन्नत व स्वतंत्र बनवतील, अशी आहेत, यात शंका नाही.

पुराव्यांच्या मुळाशी जाण्याचा प्रयत्न करावा

अखेरीस, इतिहास लिहिणाऱ्या आणि इतिहास वाचणाऱ्या सर्वांच्या बाबतीत माझ्या मनात असलेली एक अपेक्षा बोलून दाखवतो - खरे तर त्या बाबतीत मी आग्रही आहे, असे म्हटले तरी चालेल. ऐतिहासिक तथ्य मांडण्यासाठी वा जाण्यासाठी आपल्या समोर आलेल्या पुराव्यांच्या मुळाशी जाण्याचा शक्य तितका प्रयत्न करावा, ही ती अपेक्षा होय. कोण सत्याचा आभास निर्माण करित आहे, फसवणूक करित आहे, अंदाजाने सांगत आहे, थापा मारत आहे, आणि कोण अचूक सत्य सांगत आहे, हे मुळाशी गेल्याशिवाय समजू शकत नाही. म्हणूनच जुजबी पुराव्यांवर विसंबून राहता कामा नये. सार काय आणि फोल काय, हे जाणण्याचा आणि सांगण्याचा विवेक नसताना लेखकाने इतिहास लिहिला, तर तो लोकांची हानी करणार आणि तसा विवेक नसताना इतिहास जाणल्याची भूमिका वाचकाने घेतली, तर ती त्याच्या दृष्टीने आत्मघातकी ठरणार, यात शंका नाही. परिपक्वता, परिपूर्णता, सत्यात्मकता आणि हितकारिता कोणत्या प्रकारात आहे, ते आपण सहजच समजू शकतो !

डॉ. आ. ह. साळुंखे

लोकायत, १३, यशवंतनगर,

गेंडामाळ, सातारा - ४१५ ००२

दूरध्वनी - ०२१६२-२५०७२५

भ्रमणध्वनी - ९४२०६२७२११

महाराष्ट्र इतिहासाची मांडणी नि पुनर्मांडणी

– डॉ. गो. बं. देगलूरकर
पुणे

महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी व पुनर्मांडणी यावर परिचर्चा घडवून आणली जात आहे, ही इतिहासलेखनाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाची गोष्ट मानली पाहिजे. घडून गेलेल्या घटनांची नोंद करणारा हा विषय असला तरी त्या घटना सुसंगतपणे नव्या पुराव्याधारे नव्याने मांडण्याची आवश्यकता असते हेही तितकेच खरे आहे. इतिहासलेखन वा पुनर्लेखन आणि इतिहासाची मांडणी वा पुनर्मांडणी हे दोन्ही प्रकार वरवर सारखे वाटले तरी त्यात थोडाफार फरक असतो असे वाटते. इतिहासातील नवे पुरावे, नवी साधने उपलब्ध झाली की आधीच्या विधानाला परिष्कृतरूप पुनर्लेखनाद्वारे देता येते. मांडणीचे वा पुनर्मांडणीचे कार्य एवढे धोपट वा सोपे नसते/नसावे. उपलब्ध सगळ्या घटना एकत्र करून त्यांच्या कार्यकारणांचा विचार करून, परिणामांची दखल घेऊन, तुलना करून, देशोदेशीच्या त्या काळच्या तत्सम घटनांचा आढावा घेऊन मगच त्याची सुसंगतपणे मांडणी करावी लागते, पण यासाठी इतिहासकाराचा आवाका फार मोठा असावा लागतो. त्याची बैठक प्रगल्भ असावी लागते, त्याच्या व्यासंग दांडगा पाहिजे

असतो, त्याच्या जवळ बहुश्रुतता आणि अनुभवसंपन्नता असावी लागते. तरच इतिहासातील घटनाधारे मांडणी वा आवश्यकता भासल्यास पुनर्मांडणी करण्याची समर्थता त्याच्याकडे येते. इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनी अपार कष्ट करून, परिश्रमपूर्वक इतिहासाची साधने धुंडाळली. इतिहासविद प्रा. ग. ह. खरे यांनी दक्षिणच्या इतिहासाची साधने उजेडात आणली, मात्र त्या सगळ्यांची सुसंगत मांडणी करून समग्र इतिहास मांडण्याचा प्रयत्न अल्प प्रमाणातच झाला असे दिसते.

उपलब्ध साधनाद्वारे किंवा साधनाधारित इतिहासाची मनोवांछीत प्रकाराने मांडणीही केली जात असते. इंग्रज इतिहासकारांनी भारतीय इतिहासाची अशी मांडणी केल्याचे आपण जाणतोच. त्यांची सत्ता स्थिर व्हावी व राहावी म्हणून त्यांचे प्रयत्न होते. अशावेळी स्वमतप्रतिपादनार्थ आवश्यक तेवढेच पुरावे घ्यायचे, जमल्यास त्यांना मुरड घालून अनुकूल ठरतील असे रूप द्यायचे आणि इतिहास सिद्ध करायचा, असे ते धोरण असते/होते. भारताला फार प्राचीन काळचा इतिहास नाही; जो आहे त्यावरून भारतीय लोक मागासलेले होते, असंस्कृत होते आणि इंग्रजांचे राज्य आल्यावर त्यांच्यात सुधारणा झाली अशा प्रकारचे विधान प्रसिद्ध आंग्ल इतिहासकार व्हिन्सेंट स्मिथने केले आहे. तसेच प्रसिद्ध पुरातत्त्वज्ञ डॉ. एम. आर. अल्वीन यांनी 'बर्थ ऑफ इंडियन सिव्हिलायझेशन' मध्ये म्हटले की वेदवाङ्मय इसवीपूर्व काही शतके इतकेच जुने आहे. त्यांच्या म्हणण्यातील विसंगती आढळल्यावर त्यांना वेदांचा काळ पर्यायाने आर्यांचा काळ खूपच मागे न्यावा लागला. असेच एक उदाहरण देता येईल ते भारतातील इस्लामी सत्तेचा इतिहास लिहिणाऱ्यांचे. सामान्यतः तो होता दरबारी इतिहास. राजांचा उदो उदो करणारा, हिंदूंचा पराभव भडकपणे रंगवणारा, त्यांचे शिरकाण करून त्यांच्या मुंडक्यांचे मनोरे रचल्याची शेखी मिरवणारा. एतद्देशियांच्या सुखदुःखाशी, जीवन-मरणाशी त्यांना काही देणे घेणे नाही अशा वृत्तीने तो बहुतांशी रचलेला होता. इतिहासाचे यथार्थ दर्शन अशा स्वरूपाच्या लिखाणातून होत नसते हे खरे.

देशाला आणि समाजाला इतिहासाची आवश्यकता असतेच. आंतरराष्ट्रीय संबंधात आपल्या देशाच्या इतिहासातील घटनांचा आढावा घेणे वा त्या उद्धृत करणे, काही वेळा आवश्यक ठरते. मात्र शासनाचे आणि समाजाचे असावे तितके लक्ष इतिहासाकडे नाही असेच प्रत्ययास येते. सध्या इतिहासक्षेत्रात फारसे संशोधन, निदान महाराष्ट्रात तरी, म्हणावे असे होत नाही असे आढळते. झाले आहे किंवा होत आहे त्यावर समाधान मानणे पुरेसे नाही. व्यवहारात अल्पसंतुष्टता हा गुण ठरत असेलही; मात्र

संशोधनाच्या बाबतीत अधाशीच असायला हवे आणि संशोधनाला लेखन, विश्लेषण व भाष्य यांची जोड लाभावी लागते. त्यासाठी असीम ज्ञान, अध्ययनाच्या विस्तीर्ण कक्षा, यांची आवश्यकता असते. प्रयत्न पाहिजे की आदर्श म्हणून इतिहासाचार्य राजवाडे, रियासतकार सरदेसाई, शेजवलकर, सेतुमाधवराव पगडी व ग. ह. खरे यांच्याकडे पाहिले गेले पाहिजे.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळात इतिहासलेखन व संशोधन हे देशभक्तीला पूरक ठरावे असा दृष्टिकोन असणे स्वाभाविक आहे. आपला प्राचीन काळ कसा गौरवशाली होता, पूर्वजांनी कशी साम्राज्ये उभारली होती या व अशा गोष्टी अभिमानाने सांगता याव्यात आणि आपला प्राचीन काळ उज्ज्वल होता हे दाखवून भावी काळ रम्य ठरावा म्हणून समाजाला उद्युक्त करणे हा त्यावेळी उद्देश होता, पण आता या घटनांच्या दुसऱ्या बाजूची मीमांसा करायला हवी. आपली साम्राज्ये आणि पर्यायाने स्वातंत्र्य कसे व का नष्ट झाले, आमच्या समाजात कोणते दोष निर्माण झाले, दुफळी का माजली इत्यादी विषयांची चर्चा आता इतिहासलेखनाद्वारे व्हायला हवी. पराभवांचे विश्लेषण व्हायला हवे.

पूर्वइतिहासकारांनी अपार कष्ट करून, प्रसंगी पोटाला चिमटा घेऊन साधनसामग्री गोळा केली हे आपण जाणतोच आणि त्या आधारे, क्वचित तुटपुंज्या व त्रोटक माहितीच्या आधारे इतिहास उभा केला. असे असताना काही वेळा तर्क, काही वेळा अनुभवजन्य ज्ञान या आधारे घटनांमधील सांधेजोडही करावी लागली, काही अनुमाने करावी लागली हे आपल्या लक्षात येते. अशा प्रकारच्या मांडणीमध्ये बदल करावा लागतो तो नवीन साधने, नवीन पुरावे उपलब्ध झाल्यावर आणि तसे ते होत असतात; याशिवाय इतिहासलेखनाचे आयाम व संकल्पना याही अशावेळी विचारात घेऊन इतिहासाची पुनर्मांडणी करायची असते.

आधीच्या परदेशी इतिहासकारांनी भारताला फार प्राचीन इतिहास नाही असे म्हटले. पण राखालदास बॅनर्जी आणि दयाराम सहानी यांनी सिंध व पंजाब येथे केलेल्या उत्खननामुळे सिंधुसंस्कृती उजेडात आली आणि भारताचा इतिहास काही सहस्रके मागे न्यावा लागला. महाराष्ट्रापुरता विचार करायचा तर प्रागैतिहास काळापासून ते मध्ययुगापर्यंतच्या कालखंडातील घडामोडीं संबंधी नव्याने भरपूर माहिती उपलब्ध झालेली आहे. तिचा उपयोग करून महाराष्ट्राच्या इतिहासातील त्रुटी भरून काढल्या गेल्या पाहिजेत. शिवाय काही प्रमाणात सांधेजोडही करावी लागणार आहे आणि

आधीची काही विधाने बदलून घ्यावी लागणार आहेत, पण हे झाले इतिहासाचे पुनर्लेखन. अनेक संशोधकांनी अशा प्रकारच्या अनेक पैलूंवर प्रकाश टाकणारे संशोधन केलेले आहे. मात्र या सर्वांचा साकल्याने विचार करून महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी/पुनर्मांडणी व्हायला पाहिजे. तेव्हा अशा क्षमतेच्या विलक्षण आवाका असणाऱ्या इतिहासविदांची आवश्यकता भासते.

‘हिस्टरी अँड कल्चर ऑफ दि इंडियन पीपल’ या ग्रंथमालेतून भारतीय इतिहासाची मांडणी इतिहासक्षेत्रातील दिग्गजांनी केल्याचे आपणास माहिती आहे. मात्र त्यातही आम्ही परकीय आक्रमणांशी केलेल्या संघर्षाची यथार्थ कल्पना आढळत नाही. इसवीच्या तेराव्या शतकाच्या प्रारंभापासून ते १९४७ पर्यंतचा काल हा आमच्या पराभवांचा इतिहास सांगत नसून तो संघर्षाचा कालखंड होय असा दृष्टिकोन ठेवून पुनर्मांडणी झाली पाहिजे. याचप्रमाणे महाराष्ट्रीय समाजजीवनाच्या अनेकानेक पैलूंवर आणि आयामावर भाष्य करण्याचा आवाका असेल तोच महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी करू शकतो. ‘महाराष्ट्र संस्कृती’ या ग्रंथाद्वारे गुरुवर्य डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे यांनी असा प्रयत्न केला आहे. मात्र निखळ इतिहासाच्या दृष्टीने त्याला आणखी परिपूर्ण करता येऊ शकते.

महाराष्ट्राची जडणघडण कशी झाली हे समग्रपणे मांडणारा इतिहास पुढे आला पाहिजे. त्याच्या प्राचीन कालासंबंधी वा मध्ययुगीन कालासंबंधीचे इतिहास ग्रंथ उपलब्ध आहेत, पण ते सर्वांगीण स्वरूपाचे आहेतच असे म्हणता येणार नाही. पैकी प्राचीन इतिहास आहे त्या स्वरूपात परिपूर्ण नाही. नवी नवी साधने आता उपलब्ध झालीत, उजेडात आलीत; पण त्यांचा अंतर्भाव करून इतिहास लिहिणे झालेले नाही. पीएच. डी. च्या प्रबंधातून महाराष्ट्रीय समाजजीवनाच्या अनेक पैलूंवर प्रकाश टाकला गेलेला आहे, पण त्यांचा पुरेसा उपयोग करून घेतला गेला नाही. मध्ययुगीन इतिहासाची गोष्ट याहून थोडी वेगळी आहे. साधने मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असूनही फार्शी (पर्शियन) साधनांवर मोठ्या प्रमाणात विसंबून तो लिहिला गेला आहे. परकीयांच्या कागदपत्रांवर फार विश्वास ठेवायचे कारण नाही. ती आंतरःकोऽपि हेतू ठेवून तयार केलेली असू शकतात. अशा वेळी त्यांतील घटना हंसक्षीर न्यायाने अवश्य विचारात घ्याव्या, पण त्यांवरील भाष्य आपले असले पाहिजे.

एकदा महाराष्ट्राच्या सीमारेषा ठरल्या की त्यांतील सर्व घटक प्रदेशांचा विचार करून संपूर्ण महाराष्ट्राचा एकात्म इतिहास पुढे आला पाहिजे. हे करीत असता त्या त्या

प्रदेशाचे सांस्कृतिक संचित विचारात घेतले जाते.

काही महिन्यांपूर्वी 'महाराजांच्या मुलखात' या पुस्तकाच्या दुसऱ्या आवृत्तीचे प्रकाशन झाले. या पुस्तकात केवळ पश्चिम महाराष्ट्राचा अंतर्भाव केला असल्याचे आढळले. वस्तुतः छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वामित्व याहून कितीतरी विस्तीर्ण प्रदेशावर होते. दक्षिण भारतात ते जिंजी-तंजावरपर्यंतच्या भागांवर होते. तसेच त्यांच्याच प्रभावामुळे १८ व्या शतकात उत्तरेत दिल्ली, ग्वाल्हेर, भोपाळ, उज्जैन, इंदूर, धार व बडोदा या भागांवरही होते, तेव्हा या सर्वांचा विचार मराठ्यांच्या इतिहासात व्हायला हवा असे वाटते. आजच्या घडीला बृहन्महाराष्ट्र म्हणून त्यांचा उल्लेख करता येईल.

राजकीय इतिहास हा कणा असला तरी सामाजिक इतिहास हे फुफ्फुस असते आणि धार्मिक व आर्थिक इतिहास या मुख्य रक्तवाहिन्या असतात ही खूणगाठ बांधली पाहिजे. तरच परिष्कृत इतिहास सिद्ध होईल.

इतिहासाची पुनर्मांडणी ३-४ कारणांमुळे करावी लागते : (१) पुरावे वा नव्याने पुरावे उपलब्ध झाल्यास, (२) परकीयांनी केलेल्या विकृत वा चुकीच्या विधानांमुळे बदल आवश्यक आवश्यक झाल्यास, (३) इतिहासाकडे पाहण्याच्या संकल्पनेत बदल झाल्यास किंवा (४) आधीची मांडणी ढिसाळ स्वरूपाची असेल तर शास्त्रशुद्ध पद्धतीचा अवलंब करून ती सुघटित करण्यासाठी तिच्या पुनर्मांडणीची आवश्यकता असते. याबद्दल सोदाहरण विचार करावा लागेल.

अवगत असलेल्या घटनांत उदाहरणार्थ, वाकाटक घराण्याच्या प्रवरसेनाचे मृत्यूनंतर त्याच्या साम्राज्याचे चार भागांत विभाजन झाल्याचा उल्लेख पुराणात आला आहे. एक काळ असा होता की, पुराणातील माहितीवर, विधानांवर जाणकार विश्वास ठेवत नसत; पण मग वाशिम (प्राचीन वत्सगुल्म) येथे उपलब्ध झालेल्या ताम्रपटांमुळे वत्सगुल्म वाकाटक शाखेची माहिती कळली आणि पुराणातली माहिती विश्वासाह असू शकते हेही कळले; तर काही छोट्या घराण्यांचे अस्तित्व नव्याने उपलब्ध झालेल्या त्या घराण्यांच्या नाण्यांद्वारे दाखवता आले.

परकीयांनी आमचा इतिहास पराभूतांचा इतिहास मानल्यामुळे आमच्या कोणत्याही पराक्रमाचे श्रेय आम्हास न देण्याकडेच त्यांचा कल होता. आम्ही विजयनगरचे समृद्ध साम्राज्य उभारले तर त्याचा इतिहास 'ए फरगॉट एम्पायर' या नावाने त्यांनी लिहिला. आम्हाला 'नेव्हर टु बी फरगॉटन एम्पायर' या नावाने त्याची पुनर्मांडणी करावी लागली.

कंबोडियातील (प्राचीन कंबुज देश) अंकोरवॅट व बयोन, तेथील उत्तुंग मंदिरे आम्ही निर्माण केली. मात्र त्यासंबंधी लिहिणाऱ्या पाश्चात्यांनी त्याचे श्रेय अलेक्झांडर वा चिनी मंडळीस देण्याचा घाट घातला होता. आम्हाला कमीपणा देण्यासाठीच हा खटाटोप होता.

आता नव्याने इतिहासासंबंधी संकल्पनेचा विचार पुढे आला. वस्तुतः ती तशी नवी नाही. ही संकल्पना प्रकर्षाने पुढे आणण्याचे श्रेय जाते इटलीच्या अन्तोनिओग्रामची याच्याकडे. केवळ राजकीय घडामोडींचा, राजेरजवाड्यांचा, लढाया व तहांचा इतिहास म्हणजे इतिहास नव्हे. त्याचे धार्मिक, आर्थिक, सामाजिक असेही पैलू असतात. तेव्हा त्यांचाही विचार व्हायला हवा, असा विचार गेल्या १०० वर्षांत बळावला. आता तर इतिहासाने कूस बदलली आहे. इटलीच्या प्रस्तुत विद्वानाचे म्हणणे की 'जनांचा इतिहास' या दृष्टिकोनात तो लिहावा लागेल. म्हणजे या संकल्पनेनुसार इतिहास लिहायचा झाल्यास त्याची पुनर्मांडणी करावी लागेल. इतिहास जनांचा असायचा तर तो त्याच्यापर्यंत नेलाही पाहिजे. लोकशाहीत तर लोकांचाच वाटा इतिहास घडवण्यात महत्त्वाचा असतो.

सांप्रत इतिहासलेखन फार अडचणीतून जात आहे असे दिसते. इतिहास लिहिताना मने दुखावतील की काय याची काळजी घ्यावी लागत असल्यामुळे खऱ्या स्वरूपात इतिहास मांडला न जाण्याची भीती आहे. कुणाची मने केव्हा दुखावतील किंवा तशी व्यवस्था केली जाईल याचा नेम नाही. महाराष्ट्रापुरते बोलायचे तर बोटावर मोजण्याइतकेच इतिहास संशोधक सध्या आढळतात. मराठीतून लिहिणारे इतिहास लेखक बरेच आहेत, ते क्रमिक पुस्तके लिहितात. जे स्वयंप्रज्ञेने लिहितात, ऐतिहासिक कागदपत्रांआधारे लिहिण्याचा प्रयत्न करतात, त्यांनी व्यापकदृष्टी ठेवून तो लिहिण्याचे पथ्य पाळले पाहिजे. असे म्हणतात की, ऐतिहासिक घटनांकडे वकिलांच्या अहमहमिकेने न पाहता न्यायाधीशाच्या दृष्टीने पाहिले पाहिजे. त्यात पक्षाभिमान, जाती अभिमान न बाळगता तो लिहिता आला पाहिजे. तो लिहिला गेला त्यात नवीन संशोधनामुळे उपलब्ध झालेल्या पुराव्यामुळे बदल आवश्यक असेल, तर तसा तो करून इतिहासाची पुनर्मांडणी केली जावी, त्यास प्रत्यवाय नसावा.

इतिहास एका अर्थाने काळावर मात करणारा आहे. खरे तर काळ सगळ्याच गोष्टी विस्मृतीत नेतो, त्यावर पडदा घालतो, नष्ट करतो. 'जातस्य मरणं ध्रुवं' असे पटवण्याकडे त्याचा कल असतो. मात्र काळ जे जे नष्ट करू पाहत असतो त्यांना उजाळा देणारा असतो इतिहास. गरज असते अशावेळी ती जागृत व सतर्क

इतिहासविदांची, गरज असते ती इतिसाहाचे भान ठेवणाऱ्या समाजाची. महाराष्ट्राला इतिहासकार लाभावेत ते महाराष्ट्राचा समग्र इतिहास साकल्याने मांडणारे; मांडल्या गेलेल्या घटनांची सम्यक् दृष्टीने पुनर्मांडणी (आवश्यक ठरल्यास) करू शकणारे. प्रसिद्ध विद्वान बेकन म्हणतो की इतिहासामुळे मनुष्य शहाणा होतो, पण त्या क्षमतेचा इतिहास त्यासाठी असावा लागतो. अगदी प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंतचा महाराष्ट्राचा इतिहास हा आपणा सर्वांचा आहे ही एकात्म भावना निर्माण होईल अशा पद्धतीने त्याची मांडणी/पुनर्मांडणी असावी. 'भव्य हिमालय तुमचा आमुचा केवळ माझा सह्यकडा' अशी दृष्टी त्यामागे असण्याची सर्व महाराष्ट्रवासियांना जाणीव असायला हवी.

अशी काही पथ्ये पाळून इतिहासाची पुनर्मांडणी करण्याचे महाराष्ट्रातील सक्षम इतिहासकारांनी मनावर घेतल्यास सर्वांग परिपूर्ण इतिहास सिद्ध करणे अवघड वा अशक्य नाही. महाराष्ट्र शासनाने पुढाकार घेऊन तज्ज्ञ मंडळींकडे हे कार्य सुपुर्द करावे. करण्यासारखे या क्षेत्रात खूप आहे; केल्याने होत आहे, ते केलेच पाहिजे.

डॉ. गो. बं. देगलूरकर,
२०१, द्वारकामाई,
१५ वी गल्ली, प्रभात रोड,
पुणे - ४११००४
दूरध्वनी ०२०-२५६७६६९३

आमच्या इतिहासाचा शोध व बोध

– प्राचार्य पी. बी. पाटील
सांगली

मी कोणी मोठा इतिहास संशोधक नाही; इतिहासाचा शिक्षक, प्राध्यापकही नाही किंवा कुणी शिवशाहीरही नाही. तुमच्यासारखाच मराठ्यांच्या इतिहासाचा मी एक वाचक आहे. शिवकालाबद्दल उत्सुकता बाळगणारा इतिहासप्रेमी वाचक आहे. मराठी शाळेपासून आपल्याला जो इतिहास शिकवण्यात आला, तोच इतिहास मीही शिकलो आहे. त्याच्यातून मनाला काही भावनात्मक प्रेरणा मिळत गेल्या. लहानपणापासून शिवकालासंबंधी आपण जे जे वाचतो, ऐकतो, बोलतो, पाहतो त्यातून आपल्या मनाला उभारी वाटावी, उत्साह वाटावा असे जसे आपणा सर्वांना अनुभवाला येते, तसे मलाही प्रत्ययाला येते. त्या काळातील सर्व घटनांचा एक मोठा संस्कारच आपल्या मनावर होतो.

लहानपणी ऐकलेल्या, वाचलेल्या शिवप्रतापाच्या गोष्टींनी मन भारून जाते. त्या वयात भावनात्मक अपील मनाला फार भावते. जी गोष्ट गुरुजींकडून, थोरामाठ्यांकडून

ऐकतो ते सारे खरे धरून मन वाहत जाते. पण जसं वय वाढतं, नव्या नव्या गोष्टींशी, माहितीशी आपला परिचय होतो, तसं आपल्या मनात, भावनांची जागा विचारही घ्यायला लागतात. माझ्यासारखा माणूस पुढेपुढे शिकत गेला. उच्च शिक्षणापर्यंत पोहोचला. समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र अशा गोष्टी समजायला लागल्यानंतर आपण ऐकलेल्या, वाचलेल्या इतिहासामध्येही काहीतरी गफलत आहे, काहीतरी चूक आहे, काहीतरी सरमिसळ आहे असं हळूहळू जाणवायला लागते आणि मग आपल्या मनाची अस्वस्थता वाढते. एवढा मोठा इतिहास आपल्या पाठीशी असताना तो आपल्याला जपता का आला नाही? छत्रपतींचा तो दिव्यभव्य इतिहास महाराष्ट्राला, मराठी माणसाला का सांभाळता आला नाही? आम्हाला त्याची नीटशी माहितीही नाही, असे का? इतकी हेळसांड आमच्याच वैभवशाली वारसाची आम्ही का केली?

याचे कारण जगासंबंधीच्या आमच्या उदास, बेफिकीर, भ्रामक मनोवृत्तीत आहे. हे सारे जगच मिथ्या आहे, क्षणभंगुर आहे, मायाजाल आहे, मग त्याची फिकीर करायचे कारणच काय? आणि मग मरून गेलेल्या लोकांची, होऊन गेलेल्या काळाची, आठवण जपण्याची गरजच काय? म्हणून आम्ही इतिहासाकडे पाठ फिरवूनच पिढ्या-नू-पिढ्या जगलो. इतिहास लिहिण्याची जाणीव आम्ही कधी दाखवली नाही. घडणाऱ्या गोष्टी लिहून ठेवाव्यात, तारीखवार त्याच्या नोंदी कराव्यात, त्याची काही गरज असते हे आम्ही लक्षातच घेतले नाही. त्यासंबंधी आम्ही ज्या प्रथा सांभाळल्या त्या म्हणजे कथा, गोष्टी सांगायच्या; पोथ्या लिहायच्या, पोवाडे गायचे, पुराणकथा सांगितल्यासारख्या वाडवडिलांच्या गोष्टी सांगायच्या. इतिहास म्हणून काही शास्त्र आहे. आणि ते समाजधारणेला अत्यावश्यक असते, आणि ते जपून ठेवले पाहिजे, याची काही जाणच आम्हाला नव्हती. ऐकीव दंतकथा आठवतील तशा सांगणे, रंगवून सांगणे आणि ऐकणे, याचेच आम्ही आमचे एक 'शास्त्र' तयार केले. धर्मशास्त्रामध्ये 'श्रुती आणि स्मृती' अशी काही शास्त्रे आहेत. श्रुती म्हणजे ऐकलेले, स्मृती म्हणजे आठवेल ते. जे कानावर येईल, जे आठवेल तेवढेच घेऊन आम्ही हवे तसे जगत आलो. आमचे शास्त्री-पंडित आणि परकीयांचे शास्त्रज्ञ, संशोधक यांत जसा फरक आहे, तसाच फरक आमच्या पोथ्या, पुराणे आणि इतिहास यांच्यामध्ये आहे.

इतिहास लिहिण्याची प्रथा मुस्लीम राज्यकर्त्यांपासून आपल्या इथे सुरू झाली. त्यानंतरच आपण थोडेबहुत शिकलो. पठाणांच्या, मोगलांच्या दरबारामध्ये, राज्यात,

रोज काय घडले हे लिहून ठेवण्याची खास व्यवस्था असे. 'तारिखे अमूक-अमूक' अशी एक पद्धतीच होती. त्यासाठी खास विद्वान माणसे नेमलेली किंवा आश्रय दिलेली असत. मोगलांच्या राजवटीत तीन-चार मोठे इतिहासकार होऊन गेले. मनूची, काफीखान, भीमसेन सक्सेना अशी काही नावे आहेत. त्यांच्या सैन्याबरोबर हे इतिहासकारही रणांगणावर जात आणि तिथे रोज जे काही घडेल ते लिहून आपल्या बादशहाला कळवीत. त्यांच्या या पद्धतीपासून नंतर आमच्यापैकी काहीजण थोडे-थोडे लिहू लागले. पण आमची लिहिण्याची पद्धती अगदी गैर. ज्यांच्याविषयी लिहायचे त्याची एकांगी भाटगिरी तरी करायची किंवा जो शत्रू आहे त्याची निंदनालस्ती करून त्याचे राक्षसी चित्र रंगवायचे. दोन टोकांवर जाऊन लिहायचे. त्यामुळेच आमच्या ऐतिहासिक लिखाणात वास्तवतेपेक्षा विकृतीच अधिक भरली आहे. महाराष्ट्राचे सगळे इतिहासलेखन अशा विकृतीने भरलेले आहे. महाराष्ट्राचा वास्तवदर्शी इतिहास आम्हाला अजून नीटपणे कुणी सांगत नाही. शिवकालाचा आणि पेशवाईचा इतिहास म्हणून आपणाला जो शिकवला गेला तो सुद्धा असा विकृतीने भरलेलाच आहे. त्या विकृतीची कारणे शोधून ती खऱ्या इतिहासाबरोबर महाराष्ट्रापुढे मांडण्याची गरज आहे. कोल्हापूरचे डॉ. जयसिंगराव पवार आज त्या दृष्टीने फार चांगले काम करीत आहेत. त्यांनी जी इतिहाससंशोधनाची संस्था चालविली आहे तिची मूळ प्रेरणा मराठ्यांच्या इतिहासाचे थोर संशोधक स्वर्गीय डॉ. आप्पासाहेब पवार यांनी दिलेली आहे. आणि ते काम जयसिंगराव फार हिमतीने आणि जबाबदारीने चालवीत आहेत.

आपण आजपर्यंत महाराष्ट्राचा इतिहास म्हणून शिकलो, त्यावर तीन मोठ्या इतिहासकारांचा मोठा प्रभाव आहे. त्यांनी जे लिहिले तेच पुढे इतिहास म्हणून सांगण्यात येऊ लागले. त्यांतले एक आहेत सातारा दरबारातील इंग्रज रेसिडेन्ट ग्रँट डफ. त्यांनी इंग्रजीतून 'महाराष्ट्राचा इतिहास' म्हणून लेखन केले आहे. ग्रँट डफचा संदर्भ काहीजण घेतात, त्यानंतर न्यायमूर्ती रानडे यांनी 'मराठी सत्तेचा उदय' म्हणून ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. तो खरे म्हणजे संशोधन ग्रंथ नसून न्यायमूर्तींनी इतिहासावर नऊ-दहा व्याख्याने दिली होती, त्या व्याख्यानांसाठी त्यांनी जी टाचणे-टिपणे काढली होती, त्यावरून तो त्यांचा ग्रंथ रचला गेला आहे. या ग्रंथाचाही काही प्रभाव नंतरच्या इतिहासलेखनावर झाला आहे. आणि तिसरा संदर्भ रियासतकार सरदेसायांनी महाराष्ट्राच्या इतिहासासंबंधी 'मराठी रियासत' नावाचा सात-आठ खंडांचा इतिहास लिहून प्रसिद्ध केला याचा आहे.

आता या तिघा घोर इतिहासकारांच्या लिखाणांतही खूप मोठी अवास्तवता आणि विकृती आहे. हे असे का झाले? कारण या तिन्ही लेखकांनी ज्या साधनांचा उपयोग केला किंवा संदर्भ घेतले ती साधनेच मुळात अवास्तवता आणि विकृती यांनी भरलेली आहेत. हे तिघेही लेखक काही शिवकालात नव्हते. शिवकाल जाऊन पेशवाई संपून, इंग्रजी राजवट इथे स्थिरावल्यावर या तिघांनी आपले लेखन केले आहे आणि त्या लेखनासाठी त्यांनी जो आधार घेतला आहे तो दहा-बारा बखरींचा ! तशा एकूण १५-१६ बखरींचा संदर्भ आढळतो. या बखरींपैकी एक सभासदाची बखर सोडली तर बाकीच्या सर्व बखरी पानिपतच्या युद्धानंतरच्या पेशवाईतल्या आहेत. आणि त्यांतील काहींच्या प्रस्तावनेत स्पष्टपणे म्हटले आहे की नाना फडणीसांच्या सांगण्याप्रमाणे या बखरी लिहिल्या आहेत. पहिली सभासदाची बखर तेवढी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर १४-१५ वर्षांनी लिहिली आहे. बाकीच्या सर्व बखरी त्यानंतर शंभर सव्वाशे वर्षांनी, तत्कालीन पेशवे राजवटीला हव्या होत्या, तशा लिहिल्या आहेत.

या बखरींचा संदर्भ घेऊन जो इतिहास लिहिला गेला आणि आम्हाला शिकवला गेला त्यामुळेच शिवकाल आणि पेशवाई याबद्दल अनेक अवास्तव व विकृत गोष्टी समाजात रुजल्या. त्या सर्व बखरींची इथे चिकित्सा केली पाहिजे असे नाही. पण स्वातंत्र्यापूर्वीच्या पिढ्यांमध्ये जे थोर इतिहास संशोधक, विद्वान म्हणून ज्यांचे नाव घेतले जाते त्या इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांचे या बखरींबद्दल काय मत आहे ते तुम्हाला सांगितले पाहिजे. त्यांनी फार मोठे काम केलेले आहे. अनेक जण त्यांचा संदर्भ घेतात. इतिहाससंशोधनात मोठी अधिकारी व्यक्ती म्हणून राजवाडे यांचे नाव घेतले जाते. ते म्हणतात, “(या बखरी म्हणजे) कालाचा विपर्यास, कल्पित कथा, रामरावणी कथांतील अतिशयोक्ती, मुद्रणकलेअभावी लोकांतील औदासिन्य; त्यामुळे सत्य असल्याबद्दल बेफिकीरी, क्षुल्लक निरर्थक गोष्टींचा पाल्हाळ, त्यावर विसंबून जर इतिहास खरा मानू लागलो, तर सारं वायफळ होऊन जाईल.”

त्यानंतर आणखी एका मोठ्या इतिहास-संशोधकाचा संदर्भ देतो. ते आहेत वा. सी. बेंद्रे! ते या बखरींबद्दल म्हणतात, “प्रत्येक प्रसंगाबद्दल बखरींतील तपशील आणि त्या त्या प्रसंगाबद्दल प्रत्यक्ष साक्षी देणारे अबोल कागदपत्रांतील उतारे, याची चिकित्सा केल्यानंतर बखरींतील वर्णने कशी सपशेल चुकीची, काल्पनिक, विपर्यस्त व अवास्तव आहेत हे शास्त्रशुद्धपणे आम्ही दाखवले आहे... परंतु पूर्वसंस्कार व समजुतींना

धक्का बसल्यामुळे काही अनभिज्ञ पण विशिष्ट वाचकांकडून जे जातिनिष्ठतेचे अगर जातिद्वेषाचे आरोप केले गेले, त्याबद्दल त्यांची कीव करण्या पलीकडे अन्य उपाय नाही.”

त्या बखरींतील विपर्यस्त इतिहासच खरा म्हणणारे महाभाग आजही आहेत. त्यांचीही हजेरी बेंद्रे यांनी घेतली आहे. या बखरी म्हणजे ऐन पेशवाईमध्ये, पेशवाईच्या समर्थनार्थ, खोटी पार्श्वभूमी निर्माण करण्याच्या कुटिल हेतूने लिहिलेल्या आहेत. आणि ही गोष्ट अती वाईट आहे. कथानकी थाटाच्या या बखरींनी खरा इतिहास मनमानी पद्धतीने विकृत करून रंगवला आहे, आणि तोच इतिहास आमच्या मनावर बिंबवला गेला आहे. या बखरींचा संदर्भ घेऊन ज्यांनी इतिहास; ऐतिहासिक कथानके, नाटके, कादंबऱ्या, पोवाडे रचले त्यांनी आमच्या वास्तव इतिहासाचे फार मोठे नुकसान केले आहे.

इंग्रजांच्या काळात जो इतिहास लिहिला गेला तोही इंग्रजांना पाहिजे तसा लिहिला गेला. त्यांनी छत्रपतींचे ध्येय, कर्तृत्व, वास्तव स्वरूपात पुढे येऊ नये, अशीच काळजी घेतली गेली होती. त्यामुळे परकीयांच्या गुलामीविरुद्ध मोठ्या शौर्यधैर्याने आणि मुत्सद्दीपणाने लढून ज्यांनी स्वातंत्र्याचा, स्वराज्याचा तेजस्वी इतिहास निर्माण केला, त्या शिवरायांच्या नावाचा जयजयकार करीत, ब्रिटिशांच्या सैन्यदलात चाकरी करणारे, आणि त्या परकीय गुलामीसाठी प्राण देणाऱ्या मराठी सैन्याच्या तुकड्या इंग्रज बाळगू शकले. छत्रपतींच्या राजधानीची रायगडची अवस्था पेशवाईत आणि इंग्रजी अमदानीत कशी करण्यात आली हेही त्या कुटिलपणाचे एक उदाहरणच आहे. शिवाजी महाराजांची समाधी सुद्धा इतक्या उपेक्षितपणे आणि कृतघ्नपणे विस्मृतीत गाडली गेली, की त्याची कुणाला आठवणसुद्धा राहिली नाही. वैराण उपेक्षित रायगडावर, डोकीएवढ्या गवतातून, झाडाझुडूपांतून, पक्क्या इमारती शोधत शोधत म. जोतिबा फुल्यांनी पहिल्यांदा छत्रपतींची समाधी शोधून काढली. शिवाजी महाराजांच्यावर पोवाडे लिहिले. काही इंग्रज अभ्यासकांनी, शिवाजीचा इतिहास किती भव्य, दिव्य, प्रेरणादायी आहे, आणि तो वारसा तुम्ही असा का उपेक्षित ठेवता? असे विचारल्यावर मग आमच्यातल्या काही संस्थानिकांना, पुढाऱ्यांना जाग आली. पण हा इतिहास सांगतानाही, जोतिबा फुल्यांचे नाव घेतले जात नाही. सांगितले जाते लोकमान्य टिळकांनीच शिवजयंती साजरी करण्याची प्रथा पाडून महाराष्ट्राला शिवाजीची आठवण करून दिली. परंतु

टिळकांच्याही अगोदर ४५ वर्षे म. जोतिबा फुल्यांनी, विस्मृतीत नेऊन टाकलेल्या शिवाजी महाराजांची समाधी शोधून काढली, पोवाडे लिहिले, पडकी समाधी दुरुस्त केली हे सांगण्याचे मात्र टाळले जाते. अर्थात ज्या लेखणीबहादरांनी पुढे म. जोतिबा फुल्यांच्या मृत्यूचीही बातमी छापण्यास नकार दिला, त्यांच्या कोत्या मनोवृत्तीकडून वेगळ्या अपेक्षा तरी कशा करायच्या?

पेशवाईत राज्यकर्त्यांनी ज्या बखरी लिहून घेतल्या त्या पूर्णतः जातिवर्चस्वाच्या मनोवृत्तीने लिहिलेल्या आहेत. पेशवाईच्या पापाचं समर्थन करण्यासाठी आवश्यक असलेली अशी खोटी, विकृत पार्श्वभूमी तयार करण्याच्या दुष्ट हेतूने जाणूनबुजून कथानकी थाटाच्या बखरी रचल्या गेल्या आहेत. अठराव्या शतकाच्या मध्यानंतर, पानिपत युद्धाच्या लांछनास्पद पराभवानंतर, काल्पनिक कथांची आणि जातिवर्चस्वाची बाडं, बखरींच्या रूपाने तयार करून घेऊन पेशवाईतील नादान बारभाई राज्यकर्त्यांनी इतिहास म्हणून महाराष्ट्राच्या माथी मारला आहे. तोच खरा मराठ्यांचा इतिहास म्हणून संधी मिळेल तिथे अट्टहासाने सांगण्याचा निर्लज्जपणा आजही काही संभावित करताना दिसताहेत. हे विकृतीकरण अजाणतेपणी, अज्ञानातून झालेले नाही. ते हेतू धरून कुटिलपणे केले आहे. आणि तेच महाराष्ट्राला, मराठी समाजाला फार बाधक झाले आहे. मी जे लिहितो आहे ते पुन्हा महाराष्ट्रात ब्राह्मणद्वेष वाढवायला किंवा आज शिवाजी महाराजांच्या नावाने राजकारणात आपला पक्षीय व जातीय स्वार्थ साधण्याचा काही जण जो प्रयत्न करताहेत तसा स्वार्थ साधायला, किंवा जातिधर्मात अविश्वासाचे वातावरण वाढवण्याचा काहीजण उद्योग करताहेत, त्यांना प्रोत्साहन घायला लिहीत नाही.

छत्रपतींनी अत्यंत विसकळीत स्वरूपात असलेला महाराष्ट्र ज्या पद्धतीने बांधला, एकत्र आणला तसा पुन्हा महाराष्ट्र एकत्र यावा हाच माझा हेतू आहे. जाती, धर्म, गट, पंथ, भेदाभेदांतून मन उचलून घेऊन उदात्त ध्येयासाठी अठरा पगड जातींना स्वराज्यासाठी मरायला किंवा मारायला तयार करण्याचे महान कार्य शिवछत्रपतींनी केले; तसे ऐतिहासिक अलौकिक कार्य आताही महाराष्ट्राकडून व्हावे असाच माझा हेतू आहे. परंतु सर्व महाराष्ट्र एकत्र आणायचा म्हणजे केलेली पापे, केलेल्या चुका झाकून ठेवायच्या, असा त्याचा अर्थ नाही. अशा चुका, अशी पापे झाकायचा प्रयत्न झाला, किंबहुना पापे ही पापे नाहीतच, ते पुण्यच आहे असेही सांगण्याचा कोडगेपणा, संभावितपणे

चालू ठेवल्यामुळे, महाराष्ट्राच्या इतिहासात फार वैगुण्ये निर्माण झाली आहेत. ज्यांची लाज वाटावी असा इतिहास महाराष्ट्रात रुजवण्याचा प्रयत्न झाला आहे. झालेल्या घडामोडींची नीट चिकित्सा करून खरे काय, खोटे काय, हे साधार सिद्ध केलेच पाहिजे. जे चुकीचे आहे त्याला चूक म्हणू या, तशा चुका पुन्हा होणार नाहीत याची खबरदारी घेऊ या. जे चुकीचे घडले ते दडवून ठेवून त्याला विकृत स्वरूप देऊन, खऱ्याचे खोटे आणि खोट्याचे खरे म्हणून पापाचे पुण्य आणि पुण्याला पाप करून, महाराष्ट्रापुढे ठेवणे हे महापाप आहे.

छत्रपती संभाजी महाराजांचे जे गलिच्छ विकृत चरित्र महाराष्ट्रापुढे गेली तीनशे वर्षे ठेवले गेले आहे ते अशाच महापापांचे एक उदाहरण आहे. वा. सी. बेंद्रेसारख्या इतिहास संशोधकाने आयुष्याची ४० वर्षे खर्च करून छत्रपती संभाजींच्या संबंधी मिळतील ती सर्व साधने मिळवून, अभ्यासून, त्यांचे चिकित्सक चरित्र प्रकाशात आणले आहे. त्या चरित्र ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी जे लिहिले आहे ते मी मुद्दाम तुम्हाला सांगतो. कारण ते महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या विकृतीकरणाशी संबंधित आहे. त्यांनी लिहिले आहे : 'आजपर्यंत छत्रपती संभाजी म्हणजे दारुड्या, दुर्वर्तनी, बाहेरख्याली, अत्याचारी, अनाचारी, शिवाजीचे स्वराज्य उद्ध्वस्त करणारा, मंत्रतंत्राच्या नादी लागून सद्गुणी सरकारकुनांना हत्तीच्या पायी देणारा असा दुष्टात्मा रंगवला आहे.' हे सारे भयंकर चित्र पुसून काढून, खोटे ठरवून, मराठ्यांच्या इतिहासात शिवाजी इतकाच मोठा महापुरुष संभाजीच्या रूपाने होऊन गेला, हे बेंद्रे यांनी साधार सिद्ध केले आहे. त्यासाठी त्यांनी आयुष्याची चाळीस वर्षे खपून चार पिढ्यांच्या इतिहासाची कागदपत्रे अभ्यासून फार मोठे ऐतिहासिक काम केलेले आहे. त्यांच्या इतिहाससंशोधनाची पद्धती म्हणजे इतिहाससंशोधनाचा मानदंड आहे. ऐतिहासिक कागदपत्रांच्या वेगवेगळ्या भाषांतील अभ्यास, त्यांचा खरे-खोटेपणा तपासणी, घटना, प्रसंगाची चिकित्सक कार्यकारणमीमांसा, हे काम अत्यंत चिकाटीचे, किचकट आणि मातीच्या ढिगान्यातून तुटलेल्या मंगळसूत्राचे मणी शोधण्यासारखे असते. त्यासाठी स्वातंत्र्या पूर्वीच्या पिढीतील अनेकांनी आपली आयुष्ये खर्ची घातली आहेत.

बेंद्रेलिखित संभाजी चरित्रग्रंथ प्रकाशित झाल्यानंतर तरी इतिहास लेखकांनी, इतिहासाच्या शिक्षक, प्राध्यापकांनी, प्रसार माध्यमांनी, नाटक-सिनेमावाल्यांनी, कथा-

कादंबऱ्या लिहिणाऱ्या साहित्यिकांनी वा शाहिरांनी जुनाच संभाजी रंगवून लोकांपुढे ठेवता कामा नये. तसे कराल तर ते महापाप होईल असा इशारा तर्कतीर्थ देतात. संभाजीचरित्र प्रसिद्ध झाले १९५९ साली, त्यानंतर आमचे वसंत सबनीस नाटके लिहून जुनाच संभाजी, संशयित आरोपी म्हणून लोकांपुढे ठेवतात. भीमराव कुलकर्णी नावाचे एक तथाकथित इतिहास संशोधक पुण्यात होऊन गेले. ते मूळचे आपल्याकडील जत तालुक्यातील मुचंडी गावचे. हे भीमराव संभाजीला उद्देशून म्हणतात, “गाबुटलेला चंद्र!” या विकृतीला काय म्हणायचे? सर्व पुराव्यानिशी एखादी गोष्ट सिद्ध केली तरी ती मानायची नाही. ‘आम्ही म्हणतो तेच खरे, तेच पिढ्या-न्-पिढ्या लोकांनी मानले पाहिजे’ यासाठी लोकमानस संभ्रमित करण्याचे जे षड्यंत्र एका ठरावीक वर्गाकडून पिढ्या-न्-पिढ्या चालवले जाते, त्याचा मला राग आहे. ही रोगट मनोवृत्ती त्या जातीच्या हिताची नाही. महाराष्ट्राच्या हिताची नाही. नव्या पिढीच्या दृष्टीने तरी ती पूर्ण विषारी आहे. तरीही तिची जोपासना करण्याचे पाप छुपेपणाने आणि संधी मिळताच हस्ते परहस्ते जाणीवपूर्वक केले जाते. मराठी मनातील ही विषारी मनोवृत्ती उघड करून - झाकून ठेवून नव्हे - तिचा निचरा व्हावा, अशीच माझी धारणा आहे.

मी वा. सी. बेंद्रेचा उल्लेख बऱ्याच वेळेला केला आहे. कोण हे बेंद्रे? स्वातंत्र्यपूर्वीच्या पिढीतील ज्यांनी इतिहाससंशोधनाला सारे आयुष्य झोकून दिले अशी जी काही थोर अभ्यासक मंडळी आहेत, त्यांपैकी दत्तो वामन पोतदार, वि. का. राजवाडे, यदुनाथ सरकार, सरदेसाई अशी काही नावे आपल्या कानावर आली आहेत. अशाच पैकी पांडोबा पटवर्धन, आबासो चांदोरकर आणि वा. सी. बेंद्रे ही आणखी तीन नावे आहेत. कुणाचेही प्रोत्साहन व साहाय्य नसताना, या तिघांनी शिवकालाचा अभ्यास व संशोधन करण्यासाठी आयुष्य खर्च करायचे ठरविले; आपसांत शिवकाल वाटून घेतला आणि खरा इतिहास शोधण्यासाठी ऐतिहासिक साधने आणि कागदपत्रे जमवायला व तपासायला सुरुवात केली. त्यांना प्रोत्साहन दिले काही मिशनऱ्यांनी आणि इंग्रज अधिकाऱ्यांनी; गव्हर्नर लॉर्ड ब्रेब्रॉन यानीही त्यांना मदत केली. भारतीय इतिहाससंशोधन संस्था स्थापन करायला व एक ज्ञान शाखा म्हणून इतिहासाकडे पाहायला त्यांनी त्यांना दिशा आणि दृष्टी दिली.

एखाद्या विषयाला आयुष्य वाहून घेऊन त्याचा चिकित्सक अभ्यास कसा करावा, याचे अनुकरणीय उदाहरण म्हणजे पांडोबा पटवर्धन, आबासो चांदोरकर व

वा. सी. बेंद्रे यांनी केलेले शिवकालाच्या इतिहाससंशोधनाचे कार्य हे आहे. ते काम फार किचकट, कष्टाचे आणि मोठ्या चिंकाटीचे होते. त्यांची माहिती जमविण्याची, त्यांची चिकित्सा करण्याची पद्धती इतकी चांगली होती की, त्या पद्धतीला तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी इतिहास संशोधनाचा मानदंड समजतात. शिवकालातील प्रत्येक घडामोडीवर, प्रसंगावर, घटनेवर, व्यक्तीवर बखरकारांनी जे जे म्हटले आहे ते ते प्रत्येक बखरीचे म्हणणे थोडक्यात दिलेच आहे, पण त्यानंतर त्या त्या प्रत्येक व्यक्ती वा प्रसंगाबद्दल त्या काळातले इंग्रजांचे दप्तर काय म्हणते, पोर्तुगीज दप्तर, डच दप्तर, फ्रेंच दप्तर काय म्हणते, हेही दिले आहे. त्याकाळात व्यापारासाठी समुद्रकाठावरील बंदरात वखारी घालून बसलेले हे चार देशांतील युरोपीय व्यापारी केवळ व्यापारी हिशोबाची चोपडी लिहून ठेवत नव्हते; तर त्यांची वखार ज्या भागात असे त्या भागातले राज्यकर्ते, त्यांचे दरबार, त्यांचा प्रदेश, त्यांचे सैन्य, त्यांच्या लढाया, त्यांचे गृहकलह, दरबारी कारस्थाने यांचीही बित्तंबातमी, दररोज आपल्या आपल्या मुख्य कचेरीला न चुकता कळवीत असत. ही मंडळी आपल्या प्रत्येक वखारीतून दिवसातून पाच-दहा वेळाही अशी पत्रे लिहून पाठवीत असत. तो सारा पत्रव्यवहार त्या देशांनी आजही अत्यंत काळजीपूर्वक जपून ठेवला आहे. हिंदुस्थानात आल्यापासून ते हिंदुस्तान सोडून जाईपर्यंत या लोकांचा/इंग्रजांचा तर १५ ऑगस्ट १९४७ पर्यंत असा पत्रव्यवहार चालू होता. सुरत, मुंबई, दंडराजापुरी, राजापूर, वेंगुर्ला, गोवा, मद्रास, पाँडेचेरी जिथे जिथे या युरोपीय लोकांच्या व्यापारी वखारी, मिशनरी कॅम्प वा सैन्याची ठाणी होती तिथून तिथून हा असा पत्रव्यवहार झालेला आहे. ते नुसते व्यापार करत नव्हते - तोही फक्त मसाल्याच्या पदार्थांचा व्यापार करीत नव्हते - तर अनेक वस्तूंचा त्यांतही दारूगोळा, शस्त्रास्त्रे, यांचा विशेष व्यापार करीत होते. व्यापाराबरोबर इथल्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय परिस्थितीची खडान्खडा माहिती घेऊन आपल्या कंपनीला कळवीत होते.

वेगवेगळ्या भाषांतील ह्या युरोपीय व्यापाऱ्यांची दप्तरे तपासून बेंद्रे आदींनी शिवकालासंबंधीच्या सर्व नोंदी तर अभ्यासल्याच, त्या शिवाय तत्कालीन निजामशाही, आदिलशाही दप्तरातील नोंदी, कुतबशाहीमधील नोंदी, मोगलांची सारी दप्तरेही तपासली. मुस्लीम दरबारात विशेषतः मोगलांच्या कारकिर्दीत इतिहासाचे लेखन फार नियमित व तपशीलवार झालेले आहे. जहांगीरनामा, आलमगीरनामा, औरंगजेबनामा, बुसतिनुस्सलातीन, तारीखे अमूक-अमूक, असे सारे पुष्कळ रेकॉर्ड मुस्लीम दरबारातून

जपून ठेवलेले असे.

इतकी सारी कागदपत्रे, एवढेच नाही तर तत्कालीन जी अनेक घराणी उदयाला आली, त्यांच्यातील पत्रव्यवहार, दानपत्रे, कज्जे खटल्यांची निकालपत्रे इ. त्यांचा अभ्यास करण्यासाठी, या तिघा इतिहास संशोधकांनी आयुष्यभर फार श्रमसायास केले आहेत. महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक घराणी पुष्कळ आहेत, पण दुर्दैवाने त्यांच्याकडे त्यांचीच ऐतिहासिक कागदपत्रे वा साधने जपून ठेवण्याची जागृती नाही. बरीच महत्त्वाची कागदपत्रे काळाच्या पोटात केवळ दुर्लक्षामुळे नष्ट होऊन गेली आहेत; नासून, कुजून संपून गेली आहेत. त्यांचा उपयोग आहे हेही अनेकांच्या लक्षात राहिले नाही. आम्हाला आमचा इतिहास जपला पाहिजे याचेच भान नाही. ही अस्सल साधने न जपल्यामुळे; ज्यांनी गप्पा, थापा, दंतकथा इतिहास म्हणून महाराष्ट्रापुढे ठेवल्या, त्याच खऱ्या आणि तोच आपला इतिहास, अशा गैरसमजुती जनगणमनात खोलवर रुतून बसल्या गेल्या आहेत.

स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत आणि संयुक्त महाराष्ट्र निर्माण होईपर्यंत पांडोबा पटवर्धन, आबासो चांदोरकर आणि वा.सी. बेंद्रे ही सारी मंडळी वयाने थकली. खूप काम करून टाचणे काढून त्यांनी आपले आयुष्याचे काम म्हणून स्वतःहून स्वीकारलेला शिवकालाचा खरा इतिहास पूर्ण करित आणला. पण अंतिम संकलन करण्यापूर्वी पांडोबा पटवर्धन व आबासो चांदोरकर यांची जीवनयात्रा संपली. वा. सी. बेंद्रेही वयाच्या सत्तरीजवळ आले; थकले भागलेले, दृष्टी कमजोर झालेली, आजारपण पाठीस लागलेले. शिवकालाचा आपल्याकडे सोपवलेला छत्रपती संभाजी महाराजांच्या कालाचा अभ्यास पूर्ण केलेले वा. सी. बेंद्रे प्रकाशनाच्या खर्चापायी अडून बसले. त्यांनी संभाजीचरित्र तसेच बांधून ठेवून संत तुकारामांचे चरित्र लिहिले आणि ते प्रसिद्ध करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाकडून काही मदत मिळते का ते पाहायला तत्कालीन शिक्षणमंत्री बाळासो देसाई यांना भेटले आणि बाळासो देसाई यांनी मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे त्यांना घेऊन गेले.

या दोघांच्या प्रोत्साहनामुळे संयुक्त महाराष्ट्राच्या गदारोळातही वा. सी. बेंद्रे आपला 'छत्रपती संभाजी महाराज : विचिकित्सक चरित्र' हा ग्रंथ १९६० साली प्रसिद्ध करू शकले आणि महाराष्ट्र निर्मितीनंतर लगेच पांडोबा पटवर्धन व आबासो चांदोरकर यांच्या टाचणा-टिपणांवरून संबंध शिवकालाच्या अभ्यासाचेही संकलन करून सारा

शिवकालाचा इतिहास चिकित्सक पद्धतीने प्रकाशात आणू शकले. महाराष्ट्रनिर्मितीच्या उदयकाळातच मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी वा. सी. बेंद्रे यांना शिवकालाचा चिकित्सक अभ्यास पाच खंडांत प्रसिद्ध करायला मदत करून फार मोठी कामगिरी नव्या महाराष्ट्राच्या बांधणीसाठी करून ठेवली आहे. शिवछत्रपतींचा खरा इतिहास लिहिला जावा म्हणून यशवंतरावांनी दत्तो वामन पोतदारांसारख्या अधिकारी अभ्यासकांनाही सांगून पाहिले होते, पण ते काम वा. सी. बेंद्रे यांनी पूर्ण करून आधुनिक महाराष्ट्राची फार मोठी सेवा केली आहे. या कामी यशवंतरावांच्या प्रमाणेच बाळासो देसाई आणि श्रीपाद अमृत डांगे यांनीही बेंद्रे यांना मोठे प्रोत्साहन दिले होते.

वा. सी. बेंद्रे यांनी शिवकालावर एकूण पाच खंड प्रसिद्ध केले आहेत. पहिला खंड मालोजीराजे व शहाजीराजे यांच्यावर आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्यावर दोन खंड आहेत. छत्रपती संभाजी महाराजांच्यावर एक व राजाराम, ताराबाई यांच्या कालखंडावर एक असे हे पाच खंड आहेत. प्रत्येक खंड साडेपाचशे ते सहाशे पृष्ठांचा आहे. मराठी, मोडी, इंग्रजी, पोर्तुगीज, फ्रेंच, उर्दू, फारशी, कानडी, हिंदी अशा भाषांतील तीनशे साडेतीनशे वर्षांपूर्वीच्या हजारो कागदपत्रांचा अभ्यास करून त्यांत घुसडलेल्या ऐकीव, रचलेल्या काल्पनिक कथा, दंतकथा; खऱ्या-खोट्या, कालाचा विपर्यास करून लिहिलेल्या व तत्कालीन हितसंबंधांना उचलून धरणान्या गोष्टी या सर्वांची छाननी करून हे ग्रंथ आकाराला आलेले आहेत. सागराच्या अंधारी तळावरून मोत्याचे शिंपले वेचण्यासारखे हे महाकष्टाचे काम पांडोबा पटवर्धन, आबासो चांदोरकर आणि वा. सी. बेंद्रे यांनी केले आहे.

शिवकालासंबंधी अनेकांच्याकडून प्रचंड लिखाण आजपर्यंत झालेले आहे. ते मी सर्वच वाचले आहे असा माझा दावा नाही. इतिहास माझा अभ्यासाचा विषय नाही. इतर साऱ्या उपद्व्यापापासून एक वाचक म्हणून जेवढा वेळ मिळाला तेवढ्या वेळेत अधूनमधून जे वाचता आले तेवढेच मी वाचले आहे. त्यांत वा. सी. बेंद्रे यांनी प्रकाशात आणलेला शिवकालाचा इतिहास हा सर्वाधिक विश्वासाह, चिकित्सक आणि वास्तवदर्शी असून घटना, प्रसंग, घडामोडी यांचा कार्यकारणभाव उलगडून दाखवणारा आहे. महाराष्ट्रनिर्मितीच्या वेळी प्रकाशात आणलेले वा. सी. बेंद्रे यांचे शिवकालासंबंधीचे सर्व खंड प्रत्येक मराठी माणसाने वाचलेच पाहिजेत. दुर्दैवाने आज ते प्रकाशित खंड मिळत नाहीत. त्यांची दुसरी आवृत्तीही प्रकाशित होत नाही. मराठी ग्रंथप्रकाशक व

विक्रेते यांनी ते संशोधन, प्रकाशित होऊनही, लोकांपुढे येऊ नये अशीच जणू काही दक्षता घेतलेली दिसते. छत्रपती संभाजींबद्दलच्या ग्रंथाच्या दोन आवृत्त्या निघाल्या आहेत. पण सर्व पाचही खंडांच्या पुन्हा आवृत्त्या काढून त्या सर्व मराठी तरुणांच्या हातात पुन्हा प्रत्येक पिढीत जातील अशी व्यवस्था केली पाहिजे. कारण इतका चिकित्सक, प्रत्येक गोष्टीचा पुराव्या सकट इतिहास दुसरा कुठला माझ्या वाचनात नाही. उलट बेंद्रेचा अभ्यास डावलून पुन्हा बखरींच्या आधाराने खोटा, काल्पनिक, जाती-समर्थनाचा इतिहास नाटके, कादंबऱ्या, पोवाडे, शाहिरी या माध्यमांतून लोकांपुढे ठेवण्याचे कारस्थान चालू असलेले दिसते आहे. उठता बसता छत्रपतींच्या नावाने राजकारण साधू पाहणाऱ्या महाराष्ट्रीय राजकारण्यांनी, समुद्रात शिवस्मारक उभे करण्यापूर्वी, वा. सी. बेंद्रे लिखित संकलित शिवकालाचा इतिहास सर्व भारतीय भाषांत व इंग्रजीत प्रकाशित केला, तर महाराष्ट्रावर, शिवकालावर व छत्रपतींवरही त्यांचे मोठे उपकार होतील.

बेंद्रे यांचे ग्रंथ वाचताना थोडे अवघड वाटतात. कारण ते गोष्टी, कथा, नाटके, पोवाडे नाहीत. प्रत्येक घटनेची अनेक साधनांतील माहिती शोधून त्यांची चिकित्सा त्यांनी केलेली आहे. सारी माहिती वाचकांपुढे ठेवून आता यावरून तुम्हीच काय ते ठरवा असे ते आवाहन करतात. त्यांचे सारे संदर्भ, त्यांचा अभ्यास, त्यांनी केलेली चिकित्सा आपल्याला वाचताना एवढे अवघड वाटते, तर ही सारी माहिती अनेक भाषांतील डोंगराएवढ्या कागदपत्रांच्या ढिगाऱ्यातून शोधून काढताना त्यांनी केवढे कष्ट केले असतील? हे सोपे नाही. पण हे अति महत्त्वाचे संशोधन महाराष्ट्रापुढे, नव्या पिढीपुढे, प्रत्येक मराठी माणसापुढे नीटपणे ठेवण्याची गरज आहे. अशा संशोधनाच्या आधारानेच मराठ्यांचा इतिहास, शिवकालाचा इतिहास लोकांपुढे ठेवण्याचा सतत प्रयत्न झाला पाहिजे. या विषयात सर्वांनी- इतिहासाच्या शिक्षक, प्राध्यापक, अभ्यासकांनी- लक्ष घालण्याची गरज आहे. मराठी इतिहासाशी संबंधित, शिवशाहीशी संबंधित कसल्याही प्रकारचे साहित्य; अभ्यासक्रमातील वा कथा, कादंबऱ्या, सिनेकथा, टी.व्ही. सिरियल्स, गाणी, पोवाडे, नाटके इत्यादी लिहू पाहणाऱ्या कवी, लेखक, साहित्यिक, संपादक, शाहीर अशा सर्वांनी वा. सी. बेंद्रे संशोधित शिवशाहीचा इतिहासच संदर्भासाठी घ्यावा असे मला निश्चून सांगावेसे वाटते. जातिवर्चस्ववाद्यांनी अगर सत्ताबाजीवाद्यांनी आपल्या तात्पुरत्या स्वार्थासाठी शिवकालातील व्यक्ती व प्रसंग यांच्यातून विकृत अर्थ काढून शिवशाहीची बदनामी करू नये. साडेतीनशे वर्षे विकृत

बुद्धीने केलेली इतिहासाची मोडतोड पुढेही तशीच चालवण्याचा संभावितपणा थांबवावा. पुराव्यानिशी, संशोधकांनी सिद्ध केलेल्या गोष्टी स्वीकाराव्यात. निश्चित पुरावा नसलेल्या गोष्टी केवळ आपल्या सोयीच्या आहेत म्हणून तशाच पुढे चालवण्याचा आग्रह करू नये, अन्यथा त्या अंगलट आल्याशिवाय राहणार नाहीत. 'ब्रह्म सत्यं जगन् मिथ्या' म्हणणाऱ्यांनी आता आपले डोळ्यावरचे सनातन चष्मे काढून वास्तव जगाकडे पाहावे आणि ब्रह्म जेवढे खरे तेवढेच जगतही खरे हे मान्य करावे. सान्या महाराष्ट्राला आणि राष्ट्राला लकवा भरविणारे बुद्धिभ्रमाचे खेळ त्यांनी आता थांबवावेत.

शिवकाल समजून घ्यायचा तर शिवकालापूर्वीची महाराष्ट्राची अवस्था नीटपणे समजून घेतली पाहिजे. खूप मागचा, लांबपंर्यतचा तो इतिहास आहे. तो मी सगळाच सांगितला पाहिजे असे नाही. परंतु पूर्वीच्या महाराष्ट्रासंबंधी तीन मोठ्या अभ्यासकांनी जे विचार मांडलेले आहेत ते मी थोडक्यात सांगतो. श्रीमती इरावतीबाई कर्वे यांनी आर्य-द्रविड संघर्षाचा महाराष्ट्रावर झालेला परिणाम सांगितला आहे. आर्य हे उत्तर हिंदुस्थानातच कित्येक शतकांपूर्वी येऊन स्थिराले. उत्तर हिंदुस्तानला आर्यावर्त म्हणून संबोधले जाण्या इतका काळ ते तिथेच होते. तिथेच राज्य करीत होते. ते मूळचे उत्तर ध्रुवाकडील प्रदेशातले. ते येण्यापूर्वीचा भरतखंडाचा इतिहासही फार खोल आहे. त्यासंबंधी कुणी फार सांगत नाही. आर्यांपासूनच भारताचा इतिहास सुरू होतो, हे दाखवण्याचा काहींचा अट्टाहास असतो. फार प्राचीन काळापासून इथे माणसांची वस्ती, इथली मूळ संस्कृती पूर्व महाराष्ट्रात गोंडांची आहे. त्यांची वस्ती, त्यांचे किल्ले आजही मध्यभारतात दाखवले जातात. तिथले माडिया लोक गोंडांचे वारसदार समजतात. गोंडांच्यानंतर इथे नागांची वस्ती झाली. नागानंतर द्रविड आणि द्रविडांनंतर आर्यसंस्कृती! या आर्यसंस्कृतीचा इतिहास पाच हजार वर्षांचा असे सांगतात. त्यापूर्वीच्या अनेक संस्कृतीचे स्तर किती हजार वर्षांपूर्वीचे हे कुणी सांगत नाही.

इरावतीबाई सांगतात, आर्य आर्यावर्तात म्हणजे विंध्य पर्वताच्या नर्मदा नदीच्या उत्तरेकडे राहत होते. त्याखाली दंडकारण्य होते. त्या जंगलमय प्रदेशात वस्ती होती नागांची. आर्यांची नव्हती. किती तरी शतकानंतर उत्तरेकडील आर्य दक्षिणेच्या जंगलात हळूहळू शिरू लागले. पण आडव्या विंध्य पर्वतामुळे त्यांना तो ओलांडून खाली उतरणे फार अवघड होते. म्हणून त्यांनी पश्चिमेकडील समुद्रकाठाने दक्षिणेत उतरण्याची वाट शोधली आणि ते तिकडून दक्षिण जिंकत खाली उतरू लागले. त्याचवेळी अति दक्षिण

भरतखंडात नागांपेक्षाही सुसंस्कृत असे द्रविड लोक वस्ती करून होते. आर्य उत्तर ध्रुवाकडील प्रदेशातून आले. लो. टिळकांनीही तसे संशोधन केले होते. पण आता काही 'आर्यपुत्रां'ना ते संशोधन अडचणीचे वाटू लागले आहे. उत्तर भारतात मोहेंजोदडो आणि हडप्पा ही शहरे उत्खननात मिळाली. ही अति विकसित शहरे आर्य भरतखंडात येण्यापूर्वीची आहेत आणि आर्यांनी उद्ध्वस्त केली असा आजपर्यंतचा इतिहास आहे. ही शहरे नागांची किंवा द्रविडांची आहेत असे आजपर्यंत सिद्ध केले गेले आहे. आर्यांचा राजा इंद्र याची पदवी 'पुरंदर' म्हणजे 'शहरे उद्ध्वस्त करणारा' अशीच आहे. परंतु हे संशोधन आर्यांना भरतखंडात घुसखोर, परके ठरवते, असे लक्षात आल्यामुळे आम्ही 'परके' नाहीच, आम्ही इथलेच मूळचे आणि मोहेंजोदडो व हडप्पा ही शहरेही आमचीच. श्रीकृष्ण कालातील शिशुपाल, जरासंध यांची, असे सिद्ध करायचा खटाटोप पुण्यातील काही विद्वान मंडळी करू लागली आहेत. त्यासाठी राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ परिवाराने इथल्या आदिवासींना 'आदिवासी' म्हणायचे नाही, त्यांना 'वनवासी' म्हणायचे असेही प्रघात पाडायला सुरुवात केली आहे. या बुद्धिभेदाच्या चलाख्या, हे कुटिलपण हे या मंडळींच्या स्वभावातच आहे.

इरावतीबाईंनी दक्षिणेतल्या द्रविड लोकांना प्रगत दर्यावर्दी लोक म्हटले आहे. ते समुद्रामार्गे भरतखंडात आले; मद्रास, केरळ, आंध्र प्रदेशांत स्थायिक झाले. त्यांची 'संगम' संस्कृती फार उच्च दर्जाची आहे. त्यांनी पूर्व किनार्यावरून उत्तरेकडे सरकत आपल्या वसाहती करायला सुरुवात केली. आर्य लोक पश्चिम किनार्याकडून दक्षिण भारतात कावेरीकडे व द्रविड लोक पूर्व किनार्यावरून उत्तर भारतात गंगेपर्यंत गेले. आर्य आणि द्रविडांच्या दक्षिण उत्तर आक्रमणाचा भोवरा कृष्णा खोऱ्यात बरीच शतके रेंगाळला. कृष्णा खोरे म्हणजे फक्त आजच्या महाराष्ट्रातले नव्हे तर कृष्णा बंगालच्या उपसागराला मिळेपर्यंत कर्नाटक-आंध्रमधील कृष्णा खोरेही त्यात येते. कित्येक शतके या कृष्णाखोऱ्यात नाग-द्रविडांच्या, आर्य-द्रविडांच्या लढाया चालल्या होत्या. कृष्णा खोऱ्यातील माणूस कित्येक शतके लढायाच करित राहिल्यामुळे त्यांच्यात 'मरेल पण हटणार नाही' असा जिद्दी स्वभाव बनला. त्यावरूनच मरहट्टा, मराठा अशी त्यांची ओळख पसरली. कालांतराने आर्य, द्रविड, नाग यांच्यात समझोता होऊन त्यांचा 'प्रीतिसंगम' झाला असे सांगितले आहे.

इरावतीबाईंच्या संशोधनाला पूरक अशा काही पोथ्या आहेत. मी एक 'केदार

विजय' नावाची पोथी वाचली आहे. त्यात प्राचीन वारणा नदीच्या खोऱ्याचा 'इतिहास' आहे. या वारणा खोऱ्यात मूळचे कुंभासुर, मंगळासुर, कोल्हासुर, रत्नासुर अशा असुरांची राज्ये होती. त्यांची राज्ये जिंकायला उत्तरेकडून केदारनाथ भैरवांचे सैन्य घेऊन आले. त्या काळात नदीचे एकेक खोरे जिंकत आर्य दक्षिणेत घुसत होते. वारणा खोऱ्यात त्यांना फार प्रखर प्रतिकार झाला. कुंभोजचा कुंभासुर, कोल्हापूरचा कोल्हासुर त्या सर्वांचा प्रमुख वाडी रत्नागिरी (जोतिबा डोंगर)चा रत्नासुर यांनी इतका प्रखर प्रतिकार केला की, अनेक लढायांत केदारनाथाचा पराभव झाला. रत्नासुर पुत्र पुष्पक याने त्याला वारणा नदीच्या दक्षिण किनाऱ्यावर पाय ठेवू दिला नाही. शेवटी आदिमाया नवी भैरवसेना घेऊन आली आणि तिने केदारनाथाला विजय मिळवून देऊन त्याची वाडी रत्नागिरीला केदारलिंग जोतिबा म्हणून स्थापना केली. अशा अनेक पोथ्या आहेत. हे सारे असुर हे नागवंशीय आहेत आणि ते तितकेच पराक्रमी आहेत.

वि. का. राजवाडे यांनी महाराष्ट्राबद्दल जे संशोधन केले आहे, त्यात ते म्हणतात : "महाराष्ट्रात मूळ वस्ती 'नाग' वंशाच्या लोकांची. उत्तरेकडून मगध, पांचाळ देशांतून जे लोक आले ते राष्ट्रीय, वैराष्ट्रीय, महाराष्ट्रीय लोक होते. त्यांची भाषा 'महाराष्ट्रीक' होती, संस्कृत नव्हती. या उत्तरेकडील आर्य टोळ्यांनी नाग लोकांच्या वस्त्या जिंकून घेतल्या. जरीआई, मरीआईची देवस्थानं ही मूळची नागलोकांची. आर्यांनी शिवाची देवालये उभी केली. महाराष्ट्रीक आर्यांनी नागांशी अनेक शतके संघर्ष केला. कालांतराने त्यांच्यात समन्वय प्रीतिसंगम झाला. एकमेकांचे देव, चालीरीती घेतल्या गेल्या. त्या समन्वयातून महाराष्ट्र, मराठा, मराठी भाषा निर्माण झाली." महाराष्ट्र निर्मितीची ही मांडणी राजवाडे यांनी अशी केली आहे.

भौगोलिकदृष्ट्या महाराष्ट्राचे ढोबळ मानाने तीन भाग पडतात. गोदावरीचे खोरे आणि त्यापलीकडील पूर्वेचा सुपीक भाग; पश्चिमेचा सह्याद्रीपर्यंतचा डोंगराळ, पठारी प्रदेश आणि सह्याद्रीपलीकडील समुद्रापर्यंतची कोकण पट्टी. गोदावरीचे खोरे व त्यापलीकडील सुपीक खोऱ्यात प्रथम वस्त्या झाल्या. उत्तरेकडील लोक प्रथम त्याच भागात उतरले व तेथे प्रथम स्थायिक झाले. मूळच्या वस्त्या 'मागास' नाग लोकांच्या. त्या पश्चिमेकडील पठारी डोंगराळ भागात होत्या. पण फारच विरळ. पुढे या प्रदेशात वस्त्या वेगाने वाढू लागल्या. हजार एक वर्षांपासून यादव सम्राटांच्या काळापासून किंवा त्यापूर्वीही काही 'राजघराणी' सह्याद्रीच्या पूर्व-पश्चिम भागात आपापली छोटी राज्ये

स्थापून नांदत होती. मूळ नागा वस्त्यांवरचे हे राजे, चक्रवर्ती सम्राट अशोकाच्या आधिपत्याखाली होते. त्यानंतर आंध्रभृत्य सातवाहनाचे साम्राज्य. वास्तविक या सातवाहन साम्राज्याची अधिक माहिती महाराष्ट्रीयानी तरी घेतली पाहिजे. कारण हे दक्षिणेतले पहिले मोठे साम्राज्य. इ. सन पूर्व १५० ते इ.स ३०० म्हणजे साडेचारशे वर्षे चाललेले हे साम्राज्य आणि त्याची राजधानी पैठणला म्हणजे महाराष्ट्रात होती. सातवाहनानंतर चालुक्य, राष्ट्रकूट, पुन्हा चालुक्य, वाकाटक, शिलाहार आणि त्यानंतर अकराव्या-बाराव्या शतकांतील यादवांचे साम्राज्य!

अशोकाच्या साम्राज्याचा शेवट त्याचा नातू बृहद्रथ सम्राट याचा खून त्याचाच सेनापती पुष्यमित्र शुंग याने केला. हा सेनापती ब्राह्मण होता आणि साम्राज्यात बुद्ध धर्म सार्वत्रिक झाला होता. पुष्यमित्र शुंगाने केवळ सम्राटाचा खून केला नाही, तर त्याच्या साम्राज्यातील बौद्ध विहारांतील लाखो भिक्खू व भिक्खुनींच्या कत्तली केल्या. तक्षशीला व नालंदा या विश्वविद्यापीठांचा विध्वंस केला. साऱ्या जगातून सात हजार विद्यार्थी तिथे शिक्षण घेत होते. भारतीय संस्कृतीची ती केंद्रे होती. त्या ठिकाणचे लाखो ग्रंथ त्याने जाळून टाकले. हजारो वर्षांचा ऋषिमुनींनी शोधलेला हरएक विषयावरचा ज्ञान-विज्ञानाचा खजिना त्याने नष्ट केला. जगन्मान्य होत चाललेल्या बुद्धधर्माची पाळेमुळे खणून काढून, त्या धर्माचे इथे काहीही शिल्लक राहू नये अशी व्यवस्था करून, त्याने भरतखंडात ब्राह्मण धर्माचे पुन्हा वर्चस्व स्थापन केले. शुंग, गुप्त घराण्यांची राज्ये म्हणजे भारताचा सुवर्णकाल अशी कीर्ती इतिहासात घुसडून आपले दैववादी, जन्माधिष्ठित उच्चनीचतेचे, जातिवर्गाचे, अस्पृश्यतेचे अमानुष मनुवादी तत्त्वज्ञान, भारतीय संस्कृती म्हणून बुद्धिभेद करून सर्वांच्या गळ्यात मारले गेले.

अशोकाचा बुद्ध धर्म जगाच्या पाठीवर, दक्षिणपूर्व आशिया खंडात सर्वत्र पसरला होता. परवाच अफगाणिस्तानमध्ये रणगाडे आणि तोफा डागून, पहाडातील प्रचंड बुद्धमूर्ती तालीबान अतिरेक्यांनी फोडली. ती मूर्ती त्या काळातच कुशाण राजवटीत खोदली गेली होती. खरे म्हणजे भरतखंड केवढे होते हे देखील आपण विसरलो आहोत. एकेकाळी काबूल, कंदहार, तिबेट, ब्रह्मदेश, सिलोन हेही प्रदेश आपले होते. हे सांस्कृतिक भरतखंड फार प्राचीन आहे. पाकिस्तान फुटून गेला म्हणून आपण हळहळतो, पण बाकीचा प्रदेश कसा केव्हा तुटून अलग झाला याची माहितीसुद्धा आपण घेत नाही. आम्ही आमचा प्रदेश नेहमी घालवत आलो आहे. आपला प्रचंड

इतिहास जसा काळसागरात आम्ही बुडवून टाकला, तसा भरतखंडाचा नकाशाही कुरतडून गेला तरी आम्ही आपले दैवाधीनच! ही दैवाधीनता, कोती असंवेदनशील मनोवृत्ती 'ब्रह्म सत्यं जगन् मिथ्या' अशी शिकवण देणाऱ्या ब्राह्मण धर्मांमुळे निर्माण झाली. आणि त्यामुळेच भरतखंड व भारत सतत तुटतफुटत मानसिक गुलामीच्या जाळ्यात अडकत गेला.

भरतखंड गुलाम व्हायचे पहिले मुख्य कारण, ब्राह्मण धर्मांनी रुजवलेल्या दैवाधीन, भेदाभेदाच्या भ्रमिष्ट मानसिकतेमध्ये आहे. आजही आपल्या वंशाचे 'गुलामी मनोवृत्तीचा स्वतंत्र भारत' असेच वर्णन करावे लागेल. कारण ब्राह्मण धर्मांच्या भ्रमिष्ट मानसिकतेतून, कर्मकांडातून, जातिवर्णांच्या जन्माधिष्ठित उच्चनिचतेतून आमची मने आजही मुक्त होत नाहीत. आज ज्याला हिंदुधर्म म्हणतात त्याचे खरे धर्मशास्त्रातील नाव 'ब्राह्मण धर्म' असेच आहे. सातव्या शतकानंतर यवन लोकांनी सिंध प्रांतावर स्वाऱ्या सुरू केल्या. त्यापासून ते सिंधू नदीच्या काठी राहणारे म्हणून ते आम्हाला हिंदू म्हणू लागले आणि आमच्या ब्राह्मण धर्माला ते हिंदुधर्म म्हणू लागले. तेच शब्द आम्ही आता स्वीकारले आहेत.

परकीयांच्या ऐतिहासिक स्वाऱ्या सिंध प्रांतावर सातव्या शतकापासून सुरू झाल्या. हिंदुकुश पर्वताच्या पलीकडे अरबस्तानात त्याकाळी मुस्लीम धर्माचा नुकताच उदय झाल्यामुळे आक्रमण करणारे गझनी, घोरी, खिलजी, लोदी हे सारे पठाणी, अफगाणी बलुची घुसखोर, मुस्लीम धर्माचे होते. परंतु ते काही धर्मयुद्धे करायला येत नव्हते. लुटालूट करायला, सोरटी सोमनाथाचे आमचे वैभवसंपन्न देऊळ लुटायला, ते येत होते. आमचा देवभोळेपणा आणि भ्रमिष्ट धर्मभावना एवढी प्रबळ की, आक्रमकांनी चौदा वेळा सोरटी सोमनाथ मंदिरातील संपत्ती लुटली तरी, त्या देवळात आम्ही संपत्ती साठवतच राहिलो, नवस करून ती फेडतच राहिलो. राजपूत राजांना त्या आक्रमकांच्या पुढे हार खावी लागली. भेदाभेदांच्या विकृत धर्मसंस्कारांमुळे भारतीयांची मने जन्म, जगणे आणि जग याबद्दल उदास, बेफिकीर, हतबल, पंगू केली गेली आहेत. 'हा जन्मच खोटा, हे जगच मिथ्या मायाजाल! हे जगणे क्षणभंगूर. इथे काही मिळवायचे नाही. आणि गुणकर्तृत्व दाखवून काही मिळत नाही. देवाच्या मनात असेल तरच मिळणार. मागच्या जन्मात पुण्य केले असेल तर मिळणार ! ही जी शिकवण, इथल्या जनगणमनात अगदी हाडापर्यंत जाईल इतकी खोल रुजवण्यात आली आहे, ती आपल्या

विनाशाचं खरं मूळ कारण आहे.

या जन्मात यशस्वी व्हायला माणसाला चार गोष्टी तरी लागतात. आणि त्या सर्वांना लागतात. त्या चार गोष्टी म्हणजे विद्या, सत्ता, संपत्ती आणि श्रम. या गोष्टींशिवाय माणसाचे या जगातील जगणे सफल होत नाही. आमच्या ब्राह्मण धर्माने प्रथम आम्हाला डोस पाजला 'हा जन्म आणि हे जगणं मिथ्या आहे, क्षणभंगुर आहे'. त्यानंतर जगायला लागणाऱ्या चारी गोष्टींची चार वर्णांत वाटणी करून टाकली. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र असे चार वर्ण करून माणसात भेद पाडले. पुढे ते जन्माधिष्ठित केले. पुढे व्यवसायाधिष्ठित केले. त्यातून हजारो जाती, पोटजाती निर्माण झाल्या. त्यानंतर ब्राह्मण हे विद्येचे मक्तेदार, क्षत्रिय हे सत्तेचे, तर वैश्य पैशाचे मक्तेदार ! आणि शूद्र व स्त्रिया यांनी फक्त श्रम, कष्ट व वरील तिन्ही वर्णांची सेवा करीत राहायचे. अशी अत्यंत अफलातून, बंदिस्त, अमानुष समाजरचना करण्यात आली. धर्म म्हणजे काय? देव म्हणजे काय? आत्मा म्हणजे काय? विचारले तर सगळं मोघम. मुक्तीच्या मृगजळाच्या मागे छाती फाटेपर्यंत बहुजन समाजाला धावत ठेवायला हा धर्म कारणीभूत झाला आहे. त्यामुळे या भरतखंडाला हजार एक वर्षे, सतत पराभूत होऊन गुलामांचे जगणे जगावे लागले आहे. या मूळ कारणाकडे आजही जाणूनबुजून दुर्लक्ष केले जाते. या मानसिक गुलामीतून भारतीयांची मने मुक्त केल्याशिवाय आणि चांगल्याला चांगले म्हणण्याची दानत आणि वाईटाला वाईट म्हणण्याची हिंमत मनामनामध्ये प्रज्वलित केल्याशिवाय भरतखंड स्वतः आघाडीवर राहून साऱ्या मानवजातीला पसायदानी जगाचा रस्ता दाखवू शकणार नाही.

प्राचार्य पी. बी. पाटील

शांतिनिकेतन लोकविद्यापीठ,

माधवनगर रोड, सांगली - ४१६४१६

दूरध्वनी : ०२३३-२३१२९९९, २३१०२६४

शिवशाहीच्या इतिहासाची मांडणी आणि पुनर्मांडणी

– डॉ. जयसिंगराव पवार
कोल्हापूर

महाराष्ट्राला दोन-अडीच हजार वर्षांचा इतिहास आहे. प्राचीन कालातील सातवाहनापासून मध्ययुग कालातील आदिलशाही पर्यंतच्या महाराष्ट्राच्या इतिहासात अनेक राजवटी व स्थित्यंतरे घडून आली आहेत. त्या सर्वांची मांडणी व पुनर्मांडणी या छोटेखानी बीजभाषणात करणे केवळ अशक्य आहे. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या इतिहासातील सामान्य मराठी माणसाला जिन्हाळ्याचा वाटणारा असा शिवशाहीचा कालखंड समालोचनासाठी निवडला आहे. हा कालखंड निवडण्याचे पहिले महत्त्वाचे कारण असे की या कालखंडाची मांडणी करताना ती अनेक ठिकाणी ऐतिहासिक सत्याची पायमल्ली करणारी, अतएव अनैतिहासिक बनली आहे. आणखी एक कारण असे की या कालखंडातील एक शिवछत्रपती सोडले तर अनेक कर्तबगार व्यक्तींची इतिहासकारांकडून उपेक्षा झाली आहे. स्वाभाविकच या कालखंडातील इतिहासाची पुनर्मांडणी करणे हे आजच्या महाराष्ट्रातील इतिहासकारांसमोरचे प्रमुख आव्हान आहे, असे वाटते.

शिवशाही काय आहे ?

शिवशाहीचा कालखंड म्हणजे केवळ शिवछत्रपतींची कारकिर्द नाही, तर त्या पुढील संभाजी-राजाराम-ताराबाई या तीन राज्यकर्त्यांच्या राजवटीही त्यात अंतर्भूत होतात. याचे महत्त्वाचे कारण हे तीनही राज्यकर्ते शिवशाहीचे मूलभूत अधिष्ठान विसरले नव्हते. हे तीनही राज्यकर्ते शिवाजी महाराजांनी घालून दिलेल्या दंडकाप्रमाणे चालले. मुख्य दंडक होता मराठ्यांच्या सार्वभौम सत्तेचा; जो शिवराज्याभिषेकाने सिद्ध झाला होता.

‘महाराष्ट्राचा इतिहास’ अथवा ‘मराठ्यांचा इतिहास’ असे शब्द उच्चारल्या बरोबर कोणाही मराठी माणसासमोर पहिले चित्र उभे राहते ते शिवछत्रपतींचे व त्यांच्या हिंदवी स्वराज्याचे म्हणजेच शिवशाहीचे. खरे तर महाराष्ट्राला आज जो सांस्कृतिक घाट (ज्याला आपण मराठी संस्कृती म्हणतो) तो प्राप्त झाला आहे, तो शिवछत्रपतींच्या काळापासून. शिवछत्रपतींनी केवळ हिंदवी स्वराज्याचीच नव्हे तर सर्व मराठी मुलखाला एक राजकीयच नव्हे तर एक सांस्कृतिक व सामाजिक घटना (Cultural & Social Constitution) दिली. नवी ओळख (Identity) दिली.

महाराष्ट्रातील मराठे म्हणजे निजामशाही किंवा आदिलशाही सुलतानांच्या पदरी चाकरी करणारे, या सुलतानांच्या लढायांत पराक्रम करणारे व त्यांच्यासाठी रणांगणावर मरणारे, वतनासाठी भाऊबंदांचे गळे कापणारे अशी त्यांची ओळख होती. शिवछत्रपतींनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करत असता आपल्या मराठी बांधवांना स्वातंत्र्याचा मंत्र दिला. पूर्वी मराठे पराक्रम करत, पण ते परक्या सत्तेसाठी. आता ते स्वराज्यासाठी पराक्रम करू लागले, एवढेच नव्हे तर स्वराज्यासाठी हौतात्म्यही पत्करू लागले. शिवछत्रपतींनी मराठ्यांची पूर्वापार चालत आलेली गुलामीची मानसिकता तोडली आणि स्वातंत्र्यप्रिय मानसिकता निर्माण केली. या स्वातंत्र्यप्रिय मानसिकतेमुळेच शिवछत्रपतींच्या निधनानंतर खुद्द दिल्लीपती औरंगजेब बादशहा मराठी सत्तेचा नाश करण्यासाठी धावून आला असता मराठ्यांनी त्यास जुमानले नाही. एवढेच नव्हे तर त्याच्याशी २५-२६ वर्षे लढा देऊन त्यास हतबल केले आणि शेवटी निराश होऊन त्यास दक्षिणेतच आपली कबर शोधावी लागली.

औरंगजेबाशी दक्षिणेत लढत असतानाच मराठी फौजा महाराष्ट्राच्या बाहेर, गुजरात, माळवा, तेलंगण, कर्नाटक आदी प्रदेशांत धुमाकूळ घालत होत्या. पुढे याच मराठ्यांनी माळवा, गुजरात काबीज करत दिल्लीवर धडक दिली आणि ती ताब्यात

घेऊन पंजाबमधून पुढे जाऊन काबूल प्रांताच्या सीमेपर्यंत आपल्या फौजा नेल्या. दिल्लीचा बादशहा मराठ्यांच्या ताब्यात येऊन मराठा साम्राज्य निर्माण झाले.

हे असे हिंदुस्थानात कुठेच घडले नाही. हिंदुस्थानात पराक्रमी लोक नव्हते असे नाही. विशेषकरून पंजाबमध्ये शीख होते. राजस्थानात रजपूत होते. ते मोगलशाही तसेच अफघानांशी शौर्याने लढलेही. पण ते आपापल्या प्रांताच्या मर्यादित राहिले. शिखांनी पंजाबमधून बाहेर पडून दिल्ली काबीज केली अथवा रजपुतांनी राजस्थानामधून बाहेर पडून इतर प्रांतांवर आपले साम्राज्य स्थापन केले असे घडले नाही. मराठ्यांनी ती कर्तबगारी करून दाखवली. १८ व्या शतकात पेशवाईच्या कालखंडात मराठ्यांची सत्ता आसेतुहिमाचल पसरली होती. जे हिंदुस्थानातील इतर कोणाही प्रांतातील लोकांना जमले नव्हते, ते माधवराव पेशवे, महादजी शिंदे, मल्हारराव होळकर, रघुजी भोसले, मुरारराव घोरपडे अशा वीर पुरुषांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी केले. हिंदुस्थानचा इतिहास घडविला.

आचार्य अत्रे यांनी एकदा विनोदाने म्हटले होते, हिंदुस्थानच्या इतर प्रांतांना भूगोल आहे पण महाराष्ट्राला इतिहास आहे. यातील अतिशयोक्तीचा भाग सोडून दिला तरी त्यांचे विधान ऐतिहासिक सत्याच्या कसोटीला उतरते, असे खात्रीने म्हणता येईल.

मराठ्यांच्या इतिहासाचे केवळ हे एकच वैशिष्ट्य नाही. दुसरे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे शिवछत्रपतींच्या निधनानंतर मराठ्यांनी औरंगजेब बादशहाशी दिलेला पाव शतकाहून अधिक काळाचा प्रदीर्घ लढा. छत्रपती संभाजी, छत्रपती राजाराम व महाराणी ताराबाई या तीन राज्यकर्त्यांच्या नेतृत्वाखाली मराठे २६ वर्षे लढत राहिले. औरंगजेब म्हणजे त्या कालातील बलाढ्य सम्राट, २२ सुभ्यांचा धनी. काबूल कंदहारपासून बंगालपर्यंत व काश्मीरपासून कावेरीपर्यंत त्याच्या साम्राज्याचा विस्तार. ७ लक्ष सेना, शेकडो सेनानी व अपरंपार खजिना. अशा सामर्थ्यशाली शत्रूशी मराठ्यांनी जो प्रदीर्घ संघर्ष केला, तो मराठ्यांच्या इतिहासात 'मराठ्यांचे स्वातंत्र्ययुद्ध' म्हणून ओळखले जातो. १९ व्या शतकातील स्पॅनिश लोकांचे सम्राट नेपोलियनविरुद्धचे युद्ध, अथवा २० व्या शतकातील व्हिएतनामी लोकांचे अमेरिकेविरुद्धचे युद्ध अशी जी जगाच्या इतिहासातील स्वातंत्र्ययुद्धे गणली जातात, त्यांपैकी हे एक मराठ्यांचे स्वातंत्र्ययुद्ध आहे. इतकी त्याची महती आहे. हिंदुस्थानच्या इतिहासात इतक्या प्रदीर्घ काळ चाललेले दुसरे स्वातंत्र्ययुद्ध नाही. अशा प्रकारे आमच्या पूर्वजांचे हे स्वातंत्र्ययुद्ध एकमेवाद्वितीय आहे.

या स्वातंत्र्ययुद्धाचे म्हणून आणखी एक वैशिष्ट्य आहे. ते म्हणजे या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या शेवटी पर्वाचे नेतृत्व एका मराठी राणीने केलेले होते. कोण होती ही राणी? तिचे वय किती होते? तिचे राज्य किती होते? शिवछत्रपतींची ही स्नुषा, महाराणी ताराबाई, वयाच्या २५ व्या वर्षी वैधव्य आले असता, वैयक्तिक दुःख बाजूला ठेवून औरंगजेब बादशहाशी संघर्ष करावयास उभी राहिली आणि एक दोन नव्हे तर सतत सात वर्षे लष्करी लढा देऊन तिने मराठ्यांच्या हिंदवी स्वराज्याचे रक्षण केले. महाबलाढ्य औरंगजेबाला निराश अवस्थेतच दक्षिणेत मरण पत्करावे लागले. अशा शूर राणीचे वर्णन इतिहासात 'रणरागिणी, भद्रकाली' केलेले आढळते. तिच्या लष्करी नेतृत्वाची व कर्तृत्वाची स्तुती खाफीखानासारख्या औरंगजेबाच्या चरित्रकारानेही केली आहे. 'बुद्धिमान व शहाणी' राणी म्हणूनही तो तिचा गौरव करतो. शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज, संताजी घोरपडे यांना अपशब्दांची लाखोली वाहणाऱ्या खाफीखानाने ताराबाईंचा केलेला गौरव पाहून आपणही थक्क होऊन जातो.

काही वर्षांपूर्वी एक अमेरिकन स्कॉलर डॉ. रिचर्ड इटन कोल्हापुरात आले होते. 'दक्षिणेतील कर्तबगार स्त्रीपुरुष' यावर ते संशोधन करत होते. त्यांच्या यादीत मलिक अंबर, इब्राहिम आदिलशहा, शहाजीराजे, जिजाबाई यांच्याबरोबर ताराबाईंचेही नाव होते. ताराबाईंचा एक चरित्रकार म्हणून ते माझ्या भेटीस आले होते. चर्चेत मी त्यांना एकच प्रश्न विचारला, तो असा होता : "तुम्ही सात समुद्र पार करून भारतात आला आहात. मला एका प्रश्नाचे उत्तर द्या. ताराबाईंसारख्या एका चिमुकल्या राज्याच्या राणीने औरंगजेबासारख्या जगातील एका महाबलाढ्य सत्ताधीशाशी एवढा प्रदीर्घ काळ लष्करी संघर्ष केल्याचे एखादे उदाहरण जगाच्या इतिहासात तुम्हाला आढळले आहे काय!"

डॉ. रिचर्ड इटन काही काळ विचारमग्न झाले आणि ते म्हणाले, "नाही, जगाच्या इतिहासात अशा प्रकारचे उदाहरण नाही! असे हे एकमेवाद्वितीय उदाहरण आहे!"

शिवशाहीच्या इतिहासाची मांडणी आणि पुनर्मांडणी

मराठ्यांच्या इतिहासाची, विशेषतः शिवशाहीच्या इतिहासाची सर्वसाधारण रूपरेषा आपण पाहिली. ती एवढ्यासाठी की या इतिहासाचे स्वरूप लक्षात यावे. आता या शिवकालीन इतिहासाची आजवरची मांडणी कशी झाली आहे, आणि तिची आता पुनर्मांडणी कशी व्हायला पाहिजे, या विषयाकडे वळू.

१. शहाजीराजे भोसलेची कामगिरी :

मांडणी : शिवछत्रपतींनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. हे स्वराज्य वाढवीत असता त्यांनी मोठमोठे पराक्रम केले, कार्यक्षम राज्ययंत्रणा उभी केली, आरमार बांधले. या सर्वांचे रसभरीत वर्णन इतिहासकारांनी आजवर केले आहे.

तथापि शिवछत्रपतींच्या स्वराज्याचा पाया ज्यांनी रचला त्या शहाजीराजे भोसल्यांच्या कर्तबगारीकडे दुर्लक्ष झाले आहे. शहाजीराजे म्हणजे दक्षिणेतील निजामशहा अथवा आदिलशहा यांच्या दरबारी सुलतानी सेवा करणारा मराठा सरदार असे एकूण त्याच्या कारकिर्दीचे चित्र उभे केले आहे.

पुनर्मांडणी : शिवछत्रपतींचे चरित्र मांडण्यापूर्वी शहाजीराजांच्या कामगिरीची दखल घ्यायला हवी. शहाजीराजे म्हणजे इतर मराठा सरदारांप्रमाणे सामान्य सरदार नव्हते. मोगलांनी निजामशाही गिळंकृत करताच त्यांनी प्रतिनिजामशाही स्थापन करून भीमा ते नीरा दरम्यान एक नवे स्वतंत्र राज्यच स्थापन केले. विशेष म्हणजे या राज्याच्या रक्षणार्थ त्यांनी मोगल बादशहा व आदिलशहा यांच्याशी तीन वर्षे लढा दिला. हे राज्य वरवर जरी निजामाचे असले तरी खरे शहाजीराजांचेच होते. ते मराठ्यांचे राज्य होते. शहाजीराजांचा हा प्रयोग फसला तरी त्याचा फायदा शिवाजीराजांस झाला. शहाजीराजांचे राज्य म्हणजे हिंदवी स्वराज्याचा पायाच होता. पुढे ज्या रीतीने शहाजीराजांनी बालशिवाजीची पुणे प्रांतावर स्थापन केली, ती पाहता शहाजीराजांसच हिंदवी स्वराज्याचा संकल्पक मानावयास हवे. उत्तरायुष्यात शहाजीराजांनी मोठे पराक्रम केले. चाळीस हजार फौज उभा केली. बंगळूरला आपली राजधानी स्थापून राजाप्रमाणे वैभव निर्माण केले. ते स्वतः संस्कृत पंडित होतेच, एवढेच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थानातून आलेल्या ७५ पंडितांना त्यांनी राजाश्रय दिला होता. अशा या शहाजीराजांचे चरित्र म्हणजे शिवशाहीचा पूर्वरंग आहे. त्यास शिवचरित्रात उचित स्थान मिळायला हवे.

२. शिवचरित्रातील दादोजी कोंडदेवाचे स्थान :

मांडणी : बाल शिवाजीराजांचे शिक्षक कोण? त्यांना निरनिराळ्या विद्या व शास्त्रे कोणी शिकवली? या प्रश्नांचे उत्तर आज महाराष्ट्रातला कोणीही 'दादाजी कोंडदेव' असेच देईल. कारण महाराष्ट्रातील मुलामुलींना त्यांच्या संस्कारमय वयात हेच शिकवले गेले आहे. इ. ४ धी च्या 'शिवछत्रपती' या पुस्तकात आतापर्यंत हीच मांडणी गेली ४० वर्षे केली गेली होती. ४ धी चे पुस्तक दरवर्षी सुमारे २५ लाख

विद्यार्थी वाचत असतात.

आजवरच्या इतिहासकारांनी दादाजीस शिवाजी महाराजांचे केवळ शिक्षक न मानता त्यास स्वराज्यस्थापनेच्या कार्यातील मुख्य सल्लागार व मदतगार ठरविले आहे. इतिहासकार्य राजवाड्यांनी म्हटले आहे, “मावळात स्वतंत्र राज्य स्थापावे अशी शहाजीची दादाजी कोंडदेवाच्या सल्ल्याने मसलत झाली होती.... स्वतंत्र राज्य स्थापण्याचे कार्य शहाजीने स्वतःच्या शिरावर न घेता शिवाजीच्या व दादाजीच्या शिरावर टाकले होते.”

पुनर्मांडणी : वास्तविक दादाजी हा शहाजीराजांचा पुणे जहागिरीचा मुतालिक म्हणजे कारभारी होता. शहाजीराजांचा तो एक विश्वासू, हुशार व कर्तबगार नोकर होता. त्याने बालशिवाजीला निरनिराळ्या विद्या व कला शिकवल्या, राज्यकारभाराचे धडे दिले, अशी वर्णने शेदीडशे वर्षांनी लिहिलेल्या बखरींतून येतात. पण एकाही समकालीन कागदपत्रात दादाजीचा उल्लेख बालशिवाजीचा शिक्षक अथवा सल्लागार म्हणून येत नाही.

याउलट कवी परमानंदकृत शिवभारतासारख्या समकालीन ग्रंथात शहाजीराजांनी जिजाऊ व शिवराय यांची कर्नाटकातून पुणे जहागिरीकडे रवानगी केली त्यावेळी विख्यात अध्यापकवर्ग त्यांच्यासोबत दिला होता आणि या अध्यापकांनीच पुणे जहागिरीत शिवरायांना निरनिराळ्या कला व शास्त्रे शिकवल्याचा निर्देश आहे. शिवभारत हा ग्रंथ केवळ समकालीनच नव्हे तर प्रत्यक्ष शिवाजी महाराजांच्या आज्ञेने परमानंदाने लिहिलेला आहे, हे खास नमूद करावयास हवे. शिवभारतात दादाजीचा एक साधा उल्लेखही नाही. तेव्हा शिवाजी महाराजांच्या जडणघडणीत, विशेषतः शिक्षणाच्या संदर्भात शहाजीराजे व माता जिजाबाई यांनी केलेल्या भूमिकेस उठाव दिला पाहिजे. शिवाजीराजे हे असामान्य विभूती झाले खरे, पण त्यांना घडविणारी माताही असामान्य स्त्री होती, याची दखल पुनर्मांडणीत घ्यायला हवी.

३. शिवछत्रपतींचे गुरू कोण ?

मांडणी : दुसरा एक असाच प्रश्न आहे. शिवछत्रपतींचे गुरू कोण? शिक्षक दादाजी कोंडदेव आणि गुरू रामदास, अशी शिवचरित्राची मांडणी इतिहासकार्य राजवाड्यांपासून गेली १०० वर्षे अनेक इतिहासकारांकडून केली गेली आहे. राजवाडे या सर्वांचे आद्य गुरू. ‘राधामाधवविलासचंपू’ या शहाजीराजांच्या चरित्राच्या संस्कृत ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत ते काय म्हणतात पाहा -

“शहाजीला जे करता आले नाही, असे एक कृत्य करण्याची सल्ला रामदासाने शिवाजीला दिली आणि तसली सल्ला रामदासापर्यंत दुसऱ्या कोणीही शहाजीला किंवा शिवाजीला दिली नाही.... मराठा तेवढा मेळवावा आणि आपुला महाराष्ट्रधर्म राखावा, या उपदेशाची देणगी रामदासाने शिवाजीला व तत्कालीन मराठ्यांना दिली. म्हणजे महाराष्ट्रात रामदासांनी राष्ट्रीयत्व व राष्ट्रभावना म्हणून जी म्हणतात ती उत्पन्न केली. कल्पक रामदास व कर्ता शिवाजी.”

स. १९२९ साली न. चिं. केळकर व द. वि. आपटे यांनी संपादित केलेल्या ‘शिवाजी निबंधावली’ या ग्रंथात पुण्याच्या जनार्दन करंदीकर या गृहस्थानी ‘श्रीरामदासांची राजकारणातील कामगिरी’ असा लेख प्रसिद्ध केला आहे. त्यात त्यांनी रामदासांनी शहाजीराजे व बालशिवाजी यांची भेट बंगळूर मुक्कामी स. १६४१ सालीच घेतली होती आणि पुढे स. १६५५ मध्ये तर शिवाजीराजांनी रामदासांच्या झोळीत आपले राज्य टाकल्याची हकिकत दिली आहे. राजवाडे काय अगर करंदीकर काय या सर्वांचा खटाटोप शिवछत्रपतींना स्वराज्य स्थापनेचा मंत्र म्हणजे प्रेरणा रामदासांनी दिली, हे समाजमनावर बिंबवण्याचा होता आणि ते या प्रयत्नात बरेच यशस्वी झाल्याचे आढळून येते.

पुनर्मांडणी : शिवाजी-रामदास संबंधात वस्तुस्थिती काय आहे? समकालीन अस्सल पुरावे काय म्हणतात? स. १६५८ साली रामदासांचा एक शिष्य दिवाकर गोसावी हा भास्कर गोसावी या गुरुबंधूस लिहितो, “शिवाजीराजे यांच्याकडे भिक्षेस गेलो. त्यांनी विचारले तुम्ही कोठील, कोण, कोणा ठिकाणी असता? त्यावरून आम्ही बोललो की आम्ही रामदासी, श्रीसमर्थांचे शिष्य चाफळास राहतो. मग बोलले की ते कोठे राहतात व मूळ गाव कोण?”

दुसरे अस्सल पत्र हेही समर्थ संप्रदायाचेच आहे. त्याचे साल १६७२ असून त्यात समर्थशिष्य केशव गोसावी हा दिवाकर गोसाव्यास लिहितो, “राजेश्री शिवाजीराजे भोसले हे समर्थांच्या भेटीस येणार म्हणोन लिहिले, ते समजले.... राजे यांची ही पहिलीच भेट आहे.”

स. १६५८ सालापर्यंत शिवाजीराजांना रामदासांचे नावगावही माहीत नव्हते आणि स. १६७२ सालापर्यंत त्यांची भेटही झाली नव्हती. या ऐतिहासिक सत्याच्या पार्श्वभूमीवर ‘स्वराज्याचा कल्पक रामदास’ हा राजवाड्यांचा प्रबंध स्वीकारणे म्हणजे सत्याचा बळी देण्याचेच कृत्य आहे. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य स्थापना केल्यावर त्यांच्या कार्याचे व

व्यक्तिमत्त्वाचे अतिशय मार्मिक वर्णन रामदासांनी केले आहे. असे वर्णन अद्यापपावेतो कोणी करू शकला नाही. पण म्हणून काही त्यांना शिवरायांच्या गुरुस्थानी स्थापन करता येणार नाही. इथे शिवचरित्राच्या पुनर्मांडणीस मोठाच अवसर आहे.

४. शिवाजी महाराज : हिंदुपदपातशहा की रयतेचा राजा ?

मांडणी : अफझलखान वध, शाहिस्तेखान छापा यासारख्या शिवचरित्राची मांडणी करताना शिवाजी महाराजांच्या अद्भुत पराक्रमावर अधिक भर दिला गेला. शिवाजी महाराजांचे सर्व प्रयत्न हिंदुपदपातशाही स्थापन करण्याचे होते, असे गृहीतसूत्र स्वीकारून इतिहासकार्य राजवाडेच नव्हे तर रियासतकार सरदेसाई, बंगाली इतिहासकार जदुनाथ सरकार, शिवचरित्रकार त्र्यं. शं. शेजवलकर यांनी महाराजांचे चित्र हिंदूंचा राजा, हिंदुपदपातशहा असे रंगविलेले दिसते याच दृष्टिकोनातून महाराजांच्या रायगडावरील राज्याभिषेकाचा अन्वयार्थ लावला जातो.

पुनर्मांडणी : शिवाजीराजा हा हिंदू होता आणि अशा मर्यादित अर्थाने तो हिंदू राजा होता. पण तो केवळ हिंदूंचा राजा नव्हता अगर त्याने स्थापन केलेले राज्य केवळ हिंदूंचे नव्हते. ते सर्व जातिधर्मांच्या लोकांचे होते. सर्व जातिधर्मांच्या लोकांनाही तसे वाटत होते. म्हणूनच ब्राह्मण, मराठा, कुणबी, हेटकरी, कोळी, भंडारी, रामोशी एवढेच नव्हे तर मुसलमानही शिवाजी महाराजांच्या कार्यात सामील झाले.

आतापर्यंत शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाचे पोवाडे गाणारे खूप ग्रंथ झाले. महाराज महान सेनापती होते, कुशल प्रशासक होते, चाणाक्ष राजनीतिज्ञ होते, हे आता सर्वमान्य झाले आहे. आता गरज आहे ती एक राष्ट्रनिर्माता म्हणून, एक धर्मनिरपेक्ष राज्यकर्ता म्हणून, एक रयतेचा राजा म्हणून शिवाजी महाराजांची प्रतिमा पुढे आणली गेली पाहिजे. शिवाजी-अफझलखान संघर्ष म्हणजे हिंदू व मुस्लीम अशा दोन धर्मीयांचा संघर्ष नव्हता, हे आता आवर्जून सांगितले पाहिजे. तसा तो असता तर महाराजांच्या सैन्यात त्यांचा अंगरक्षक म्हणून सिद्दी इब्राहिम दिसला नसता अगर खानाच्या सैन्यात महाराजांचा चुलता मंबाजी भोसले हाही दिसला नसता. केवळ मंबाजीच नव्हे तर घोरपडे, पांढरे, खराटे, जाधव, घाटगे, काटे असे अनेक मराठा सरदार खानाच्या फौजेत होते. तसे असेच मराठे सरदार पुढे शाहिस्तेखानाच्या व जयसिंगाच्या मोगली फौजेतही होते.

आज भारतीय लोकशाहीत धर्माचा फार मोठा प्रभाव सत्तेच्या राजकारणावर

पडलेला आहे. धर्मकारणातून सत्तेकडे जाण्याचे मार्ग शोधले जात आहेत. त्यासाठी इतिहासाला वेठीस धरले जात आहे. अशा वेळी शिवाजी महाराजांची स्वराज्य निर्मिती मागची धर्मनिरपेक्ष भूमिका आजच्या लोकशाहीतही आपणास मार्गदर्शक व प्रेरणादायी ठरणार आहे.

शिवाजीराजांची आणखी एक भूमिका आज प्रकर्षाने पुढे आणली गेली पाहिजे. ती म्हणजे हा 'रयतेचा राजा' होता. तो 'रयतेचा तारणहार' होता. आपण कोणासाठी स्वराज्य स्थापन करतो आहोत याची स्पष्ट कल्पना शिवाजी महाराजांसमोर होती. त्यांचे स्वराज्य देशमुख, देशपांडे यांसारख्या वतनदारांसाठी नव्हते अथवा सुभेदार प्रधानांसाठीही नव्हते. ते स्वराज्यात असणाऱ्या ९७ टक्के लोकांसाठी, रयतेसाठी होते. रयतेचे सुख, रयतेचे कल्याण हेच त्यांच्या राज्याचे प्रमुख उद्दिष्ट होते आणि म्हणूनच चिपळूणच्या लष्करी छावणीतील सैनिकांना उद्देशून काढलेल्या जाहीरनाम्यात ते म्हणतात, "तुमच्यासाठी धान्याची व घोड्यांसाठी गवताची सर्व व्यवस्था केलेली आहे. पण उधळमाधळ करून नासाडी कराल तर ऐन पावसाळ्यात काही मिळणार नाही. घोडी उपाशी मरतील, अन्नधान्य संपेल तर तुम्ही कुणब्यांना त्रास द्यावयास लागाल. कुणब्यांच्या घरात शिरून कोणी दाणे, कोणी भाकर, कोणी गवत, कोणी फाटे, कोणी भाजी आणेल. मग जीव धरून राहिलेले कुणबी परागंदा होतील. कित्येक उपाशी मरायला लागतील. म्हणजे त्यांना ऐसे होईल की मोगल मुलकात आले त्याहून अधिक तुम्ही ऐसा त्यांचा तळतळाट होईल."

येथे शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य व परराज्य यांची व्याख्याच दिली आहे. शिवाजीराजांच्या राज्याचीच लूटमार मराठी सैनिक करू लागले तर ते स्वराज्य कसले? मग स्वराज्य व मोगलाई यात फरक काय राहिला? मला वाटते शिवाजी महाराजांच्या एखाद्या मोठ्या पराक्रमापेक्षा त्यांचा हा विचार मोठा आहे. आणि जेव्हा आजच्या लोकशाहीमध्ये आमचे राज्यकर्ते म्हणतात की आमचे शासन शेतकऱ्यांच्या उद्धारासाठी कटिबद्ध आहे, तेव्हा तर या विचाराचे प्रकर्षाने स्मरण झाल्याशिवाय राहत नाही. शिवचरित्राची पुनर्मांडणी अशी झाली पाहिजे.

५. छ. संभाजी : धर्मवीर की स्वातंत्र्यवीर

मांडणी : शिवछत्रपतीनंतर संभाजी महाराजांची कारकिर्द येते. संभाजी महाराज आपल्या पित्यासारखे भाग्यवान ठरले नाहीत. त्यांच्यानंतर शेसव्वाशे वर्षांनी लिहिल्या गेलेल्या चिटणीस बखरीत त्यांची प्रतिमा 'स्वराज्यबुडवा, मद्यपी, बदफैली' अशी

रंगवली गेली आणि तीच खरी मानून इतिहासकारांनी व साहित्यिकांनी या राजास यथेच्छ बदनाम केले. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात इतिहास संशोधक वा. सी. बेंद्रे प्रभृतींनी नवनवीन साधनांची चिकित्सा करून संभाजीराजांची मलिन प्रतिमा स्वच्छ करून एक पराक्रमी राजा म्हणून ती महाराष्ट्रासमोर सादर केली. गेल्या ५० वर्षांत संभाजीराजांविषयी मराठी लोकांत कमालीचे प्रेम निर्माण झाल्याचे दिसून येते आहे. पण त्याचबरोबर याचा फायदा उठवून हिंदुत्ववादी लेखक व संघटना संभाजीराजांची प्रतिमा हिंदू धर्माचा संरक्षक एवढेच नव्हे तर धर्मासाठी प्राणाची आहुती देणारा धर्मवीर म्हणून पुढे आणत आहेत.

पुनर्मांडणी : बादशहासमोर संभाजीराजास सादर केल्यावर त्याने जीवदानाच्या मोबदल्यात धर्मांतराचा प्रस्ताव ठेवला असता 'तुझी बेटी देत असशील तर कबूल' असे उत्तर चिटणीस बखर सांगते. पण त्यास समकालीन कागदपत्रात आधार नाही. बादशहाकडून धर्मांतराचा प्रस्ताव मांडला गेला असता तर औरंगजेबाचा चरित्रकार साकी मुस्तैदखान (जो या वेळी दरबारात हजर होता) याने खात्रीने तसा उल्लेख केला असता. औरंगजेबाचा दुसरा चरित्रकार ईश्वरदास नागर सांगतो : बादशाही छावणीत संभाजीराजाला आणले गेले त्यावेळी त्याने त्याला दोनच प्रश्न विचारले पहिला म्हणजे 'तुझे खजिने कुठे आहेत?' आणि दुसरा म्हणजे 'बादशाही सरदारांपैकी कोण तुला सामील होते?' येथे धर्मांतराचा तिसरा प्रश्न नाही. तेव्हा संभाजीराजाने हिंदू धर्मासाठी मरण पत्करले, पण शरण गेला नाही, ही प्रतिमा हिंदुत्ववाद्यांनी बखरीच्या आधारे निर्माण केली आहे.

संभाजीराजांचे मोठेपण हिंदवी स्वराज्याचे संरक्षण करण्याच्या कामी त्यांनी सतत ९ वर्षे शत्रूंशी अहर्निश संघर्ष केला त्यात आहे. त्यांच्या कारकिर्दीच्या सुरुवातीलाच मोगल सम्राट औरंगजेब प्रचंड फौजफाट्यासह स्वराज्यावर चालून आला आणि त्याने सर्व बाजूंनी स्वराज्यावर हल्ले चढविले. संभाजीराजांनी ते यशस्वीपणे परतवून लावले. मोगलांशी लढत असता संभाजीराजांस किनारपट्टीवरील पोर्तुगीज व सिद्दी यांच्याशीही लढावे लागले. या दोन्ही शत्रूंना त्यांनी पराभूत केले. हे सर्व चालू असता त्यांच्या विरोधात जाणाऱ्या स्वराज्यातील प्रधानांचाही त्यांना बंदोबस्त करावा लागला. आणि शेवटी दुर्दैवाने ते कैद होऊन बादशहासमोर त्यांना उभे केले गेले, तेव्हा त्यांनी त्याच्यासमोर यत्किंचितही मान लवविली नाही. पित्याप्रमाणे त्यांनी बादशहाच्या समोर स्वाभिमानी मराठी बाण्याचे दर्शन जगाला घडविले. पुढे सतत तीन आठवडे हालहाल केले जात

असताही शरणागतीचा एक शब्दही त्यांनी उच्चारला नाही.

संभाजीराजांचे हे खरे मोठेपण आहे. शिवाजी महाराजांना हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक मानले जाते. संभाजी महाराजांना हिंदवी स्वराज्याचे रक्षक मानले गेले पाहिजे. संभाजी चरित्राची ही तेजस्वी बाजू, स्वातंत्र्यवीर संभाजीराजा म्हणूनची त्यांची प्रतिमा मराठी माणसास स्वातंत्र्याची प्रेरणा देत राहिल. स्वातंत्र्यवीर संभाजी म्हणून त्यांच्या कारकिर्दीची पुनर्मांडणी व्हायला हवी.

६. मराठ्यांचे स्वातंत्र्ययुद्ध : एक तेजस्वी पण उपेक्षित कालखंड

मांडणी : संभाजी महाराजांनंतर राजाराम महाराजांची कारकिर्द येते. आपणास आश्चर्य वाटेल की राजाराम महाराजांचे एकही संशोधनात्मक चरित्र आजपावेतो लिहिले गेलेले नाही. त्यानंतरच्या ताराबाईंचे इंग्रजीत चरित्र डॉ. ब्रिज किशोर या उत्तर भारतीय इतिहासकाराने लिहिले. आत्मस्तुतीचा दोष पत्करून या ठिकाणी नमूद करावेसे वाटते की प्रस्तुत लेखकाने लिहिलेले 'महाराणी ताराबाई' हे मराठीतील पहिले संशोधनात्मक चरित्र होय. त्यानंतर कोणी असा प्रयत्न केलेला नाही.

यावरून लक्षात येईल की शिवाजी महाराजांच्या नंतरचा संभाजी-राजाराम-ताराबाई या राज्यकर्त्यांच्या काळाचा इतिहास म्हणजे मराठ्यांच्या स्वातंत्र्ययुद्धाचा इतिहास हा दीर्घकाळ उपेक्षित राहिलेला आहे. पुण्याचे संशोधक डॉ. जी. टी. कुलकर्णी यांनी या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या कालखंडावर इंग्रजीत ग्रंथ लिहिला आहे. सेतुमाधवराव पगडी यांनी याच विषयावर 'हिंदवी स्वराज्य व मोगल' असा छोटेखानी ग्रंथ रचला आहे. असा एखाद दुसरा अपवाद वगळता मराठ्यांच्या इतिहासातील ह्या तेजस्वी कालखंडाच्या इतिहासाची मांडणीच झाली नाही.

पुनर्मांडणी : महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री स्व. यशवंतराव चव्हाण हे इतिहासाचे चांगले जाणकार होते. शिवछत्रपतींच्या नंतर मराठ्यांनी औरंगजेबाशी जो प्रदीर्घ लढा दिला, त्याचे वर्णन करताना त्यांनी एके ठिकाणी म्हटले होते की हा मराठ्यांच्या इतिहासातील 'सुवर्ण कालखंड' आहे ! या कालखंडातील संभाजी, राजाराम व ताराबाई हे तिन्ही राज्यकर्ते औरंगजेब बादशहाच्या तुलनेने तरुण व अनुभवी होते. औरंगजेबाचे साम्राज्य २२ सुभ्यांचे तर मराठ्यांचे राज्य एका सुभ्याच्या कोपऱ्यात बसणारे. त्यातही संभाजीराजांच्या हत्येनंतर बसलेल्या जबर धक्क्याने मराठ्यांचे राज्य पत्त्याच्या बंगल्याप्रमाणे कोसळले. राजधानी रायगड राणी येसूबाई व शाहूराजे यांच्यासह शत्रूच्या ताब्यात गेली. नवा राजा

राजाराम महाराज यांस जिंजीकडे कर्नाटकात परागंदा व्हावे लागले. जिंजीला शत्रूचा वेढा पडला. तो पुढे सात वर्षे चालला.

इंकडे महाराष्ट्रात राजा नाही, राज्य नाही, राजधानी नाही, खजिना नाही, फौज नाही अशा परिस्थितीत मराठे लढत राहिले. रामचंद्रपंत अमात्य, शंकराजी नारायण, संताजी व धनाजी यांच्या नेतृत्वाखाली एक प्रकारचे सामूहिक नेतृत्व उदयास आले. या नेतृत्वाने विस्कटलेल्या फौजा उभ्या करून मोगलांशी संघर्ष चालू ठेवला. शत्रूने जिंकून घेतलेली ठाणी व किल्ले त्यांनी पुन्हा जिंकून घेतले. शत्रूंच्या फौजांचे ठिकठिकाणी पराभव करून त्यांच्या सेनानायकांना कैद केले. त्यांच्यावर दंड बसविले. संताजी-धनाजी यांनी तर औरंगजेब बादशहास दहशत लावल्याचे समकालीन कागदपत्रे सांगतात. 'रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग' या उक्तीप्रमाणे मराठे लढा देताना दिसतात.

या लढ्याचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे तो एक लोकलढा होता. त्यात महाराष्ट्रातील सर्व जाती-जमातींचे लोक कसे सामील झाले होते, याचे वर्णन समकालीन कवी विठ्ठलदास याने केलेले आहे. तो म्हणतो,

“पाटील सेटे कुणबी जुलाई (वीणकर)

चांभार कुंभार परीट न्हावी

सोनार कोलि उदिमी फुलारी

या वेगळे लोक किती बिगारी॥”

मोगलांच्या बाजूवर हे एक साम्राज्यवादी युद्ध होते. मोगल साम्राज्याची वाढ करण्यासाठीचे युद्ध होते. मराठ्यांच्यासाठी तो जीवन-मरणाचा लढा होता. ते स्वातंत्र्ययुद्ध होते. मोगलांची प्रेरणा साम्राज्यवादी होती; तर मराठ्यांची प्रेरणा खुद्द शिवछत्रपतींच्या हिंदवी स्वराज्याची होती. स्वातंत्र्याची होती आणि म्हणूनच मराठे शेकडो लढाया हरले, तरी अखेर त्यांनी युद्ध जिंकले ! औरंगजेबास अपयशी केले.

या लढ्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे या लढ्याच्या शेवटच्या पर्वाचे नेतृत्व एका तरुण विधवा मराठा राणीने केले. तिच्या नेतृत्वाचा व मुत्सद्देगिरीचा गौरव शत्रूंच्या इतिहासकारांनी केलेला आहे. तिच्याच कारकिर्दीत मराठ्यांच्या फौजांनी महाराष्ट्राबाहेर पडून गुजरात, माळवा, तेलंगण व कर्नाटक अशा बादशाही सुभ्यांवर मोहिमा सुरू केल्या. आतापर्यंत मराठे दक्षिणेत धुमाकूळ घालत होते. आता त्यांनी नर्मदा पार करून सिरोजपर्यंत धडक दिली. दिल्लीच्या रोखाने, बंगालच्या रोखाने मराठे

चाल करून जाऊ लागले. ताराबाईंच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांनी औरंगजेबास हतबल केले.

समकालीन मराठी कवी देवदत्त ताराबाईंच्या या कामगिरीचे वर्णन करताना म्हणतो,

“दिल्ली झाली दीनवाणी
दिल्लीशाचे गेले पाणी
ताराबाई रामराणी
भद्रकाली कोपली ॥
रामराणी भद्रकाली
रणरंगी क्रुद्ध झाली
प्रलयाची वेळ आली
मुघल हो सांभाळा ॥”

शिवछत्रपतींच्या लौकिकाला साजेल असा पराक्रम त्यांच्या या बहादूर सूनेने करून दाखविला. इतका की मोगली साम्राज्यावर जणू प्रलयाची वेळ आली. अशा या कर्तबगार राणीचे नाव शिवछत्रपतींच्या नंतर प्रत्येक मराठी माणसाच्या मुखात असायला हवे. ताराबाईंचे चरित्र मराठी महिलांनाच नव्हे तर भारतातील महिलांना प्रेरणादायी ठरावे असे आहे. आम्ही ते महाराष्ट्रातील घराघरात न्यायला अपयशी ठरलो आहोत. महाराष्ट्राच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी करताना मराठ्यांच्या स्वातंत्र्ययुद्धाची आणि व त्यातील महाराणी ताराबाईंच्या कर्तृत्वाची अग्रक्रमाने दखल घ्यायला हवी.

इतिहासाची मांडणी : पुनर्मांडणी : अखंड प्रक्रिया

कागदपत्रे, वृत्तान्त, बखरी, ताम्रपट, नाणी इत्यादी ऐतिहासिक साधनांवर इतिहास लेखन होत असते. साधने नाहीत, तर इतिहासही अस्तित्वात येऊ शकत नाही. साधनांचा अभ्यास करून त्यांचा अन्वयार्थ इतिहासकार काढत असतो; आणि असे करत असता त्यांच्या वैयक्तिक भावभावनांचा प्रभाव तो डावलू शकत नाही. त्यामुळे एक प्रकारे इतिहासलेखन हे व्यक्तिसापेक्ष होते. ते वस्तुनिष्ठ व्हावे, इतिहासकाराच्या आवडी-निवडीला तेथे स्थान नसावे, हा आदर्शवाद झाला. सर्वच इतिहासकार सर्वच ठिकाणी असे वागत नाहीत.

आणि म्हणूनच एखाद्या इतिहासकाराने एखाद्या विषयाची मांडणी केली की

इतिहासलेखन तिथेच थांबत नाही. दुसरा कोणी लेखक त्याच विषयावर वेगळ्या दृष्टिकोनातून मांडणी करतो. ही असते, पुनर्मांडणी. तेव्हा मांडणी आणि त्यानंतर पुनर्मांडणी ही प्रक्रिया अखंड चालू असते; नव्हे ती चालू राहिली पाहिजे. तरच एखाद्या विषयाचे इतिहासलेखनशास्त्र जिवंत व प्रगत राहत असते.

आता शिवशाहीच्या इतिहासाच्या संदर्भात म्हणता येईल की त्यातील शिवछत्रपतींविषयीच्या अनेक विषयांची मांडणी मोठ्या प्रमाणावर झाली असली, तरी तिथे पुनर्मांडणीस मोठा अवसर आहे; आणि काही विषय असे आहेत की जिथे अद्यापि मांडणीच झाली नाही, किंवा जी झाली आहे ती अपुरी आहे. माझ्या या भाषणाचा मुख्य हेतू शिवशाहीतील अशा उपेक्षित विषयांची मांडणी व्हावी आणि ज्यांची अपुरी मांडणी झाली आहे, त्यांची पुनर्मांडणी व्हावी, हा आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या सुवर्ण महोत्सवी सिंहावलोकन परिषदेच्या निमित्ताने ती मांडण्याची मी संधी घेत आहे.

डॉ. जयसिंगराव पवार

संचालक, शाहू संशोधन केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर-४१६ ००४

दूरध्वनी : ०२३१-२३२२६४२

भ्रमणध्वनी : ९९२१११२१०२

मराठ्यांच्या शस्त्रास्त्रांचे इतिहासाच्या मांडणीतील स्थान

– गिरीश लक्ष्मण जाधव

मुंबई

साधनचिकित्सा इतिहास लेखनाचा आत्मा आहे. साधनचिकित्सा म्हटले की पटकन प्रथम फक्त लेखी साधनेच आधार म्हणून गृहीत धरून विचार केला जातो. पत्रे, फर्मने, महजर, बखर, ताम्रपट, शिलालेख वगैरेनाच साधन म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे. लेखन करताना तळटिपांमध्ये संदर्भ म्हणून मुख्यतः ग्रंथांचाच आणि पत्रांचा उल्लेख आढळतो. फार तर शिलालेखांचा. याचे कारण असे की वरील सर्व साधनांत मुख्यतः राजकारणाचा संबंध असतो. आणि अजूनही इतिहास म्हणजे राजकीय घटनांचा मागोवा अशीच भावना रूढ असल्याने अशाच साधनांना महत्त्व दिले जात आहे.

इतिहासलेखन सांस्कृतिक व सामाजिक अंगाने करण्याची पद्धत यापूर्वी नसल्याने इतर साधनांचा आधार घेण्याचा प्रश्न फारसा आला नाही. त्यावेळच्या चालीरीती, रिवाज, रूढी, परंपरा, सणवार सांगणारे वा सामाजिक स्थिती कशी होती, शैक्षणिक व वैद्यकीय प्रगती किती होती यावर कुठेही फारसे भाष्य दिसत नाही. अलीकडे निरनिराळ्या इतिहास परिषदांमधून नवोदित अभ्यासक इतिहासाच्या निरनिराळ्या अंगांचा व

उपविषयांचा अभ्यास करताना दिसत आहेत. पण त्याचा इतिहास मांडणीवर प्रभाव पडण्यापर्यंत ते पोहोचू शकले नाहीत.

त्यामुळे समकालीन नाणी, शस्त्रास्त्रे, वस्त्रे, भांडी, चित्रे, गुंफाचित्रे, कला, कलावस्तू, कलाकारांची घराणी, लेणी व मंदिरावरील शिल्प, मूर्ती, वाडे व किल्ले यांचा अभ्यास करून त्यांतील बारकावे शोधून त्यांचा साधन म्हणून इतिहासाच्या मांडणीत उपयोग केल्याचे फारसे दिसत नाही. या साधनांना त्यांच्या महतीच्या प्रमाणात महत्त्व दिले गेले नाही हे नक्की.

मराठ्यांचा इतिहास, युद्धनीती व शस्त्रास्त्रे

मराठ्यांचा इतिहास हा धगधगता व धामधुमीचा इतिहास आहे. मराठ्यांचा उदय म्हणजे निजामशाही, अदिलशाही व मोगलांचा अस्त आणि पोर्तुगीज, सिद्दी, इंग्रजांच्यावर वचक हे समीकरण लढायांच्या यशापयशावर अवलंबून होते. इतिहास लेखनात या लढायांच्या अभ्यासाला वरचे स्थान आहे. लढायांच्या अभ्यासात युद्धशास्त्र इथपर्यंतच अभ्यास झाला आहे. पण लढायांमध्ये वापरलेल्या साधनांचा म्हणजे शस्त्रास्त्रांचा इतिहास लेखनातील साधन म्हणून किंवा शस्त्रास्त्रशास्त्र म्हणून अभ्यास झालेला नाही. त्यामुळे या शस्त्रास्त्रांचे महत्त्व काय होते हे कधीच पुढे आले नाही. पण या शस्त्रास्त्रांनीच इतिहासाला वळण देण्याचे काम केले आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

युद्धनीतीमध्ये शत्रू, युद्धाचा उद्देश, युद्धाची वेळ, युद्धाचे ठिकाण, युद्धपद्धती, सैनिकांचे मनोबल, समाजाचे स्थैर्य व ज्या राजासाठी लढायचे त्या राजाचे चारित्र्य यांच्या इतकेच किंबहुना त्यापेक्षा जास्त महत्त्व शस्त्रास्त्रांना नक्कीच होते. लढाईत कोणालाच हरायचे नसते पण एकाची हार होतेच. कारण ज्याची युद्धनीती आणि रणनीती प्रबळ त्याची सरशी. त्याला अनेक अंगे आहेत. त्यांपैकी एक महत्त्वाचे अंग म्हणजे वापरली जाणारी शस्त्रास्त्रे. त्यांची निवड आणि चालवण्याची पद्धत.

प्राचीन काळापासून ते अगदी सोळाव्या शतकापर्यंत चतुरंग सेना असायची. म्हणजे रथदळ, हत्तीदळ, घोडदळ, पायदळ अधिक तोफखाना. जसा काळ बदलला तशी तशी आपल्याकडील युद्धनीती व युद्धपद्धती बदलत गेली. जसे युद्धाचे ठिकाण तशी रणनीती. त्याप्रमाणे चतुरंग सेनेच्या बांधणीत बदल होत गेले. उत्तर भारतातील मैदानी प्रदेशात चतुरंग सेना घेऊन 'स्थिर युद्ध' लढणे ठीक होते, पण दक्षिण भारतातील डोंगराळ व जंगल भागात जागा व्यापणारे व चालविण्यास अवघड रथ; अवजड,

बोजड व संधगती हत्ती आणि अत्यंत जड तोफखाना हे कुचकामी ठरले. साहजिकच घोडदळ आणि पायदळाचा वापर वाढला आणि 'गतिमान युद्ध' पद्धत अवलंबिली गेली. त्याप्रमाणे शस्त्रास्त्रांतही बदल होत गेले.

छत्रपती श्रीशिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभारापासून मराठ्यांचा वेगळा ठसा उमटविणाऱ्या परंपरेचा उदय झाला. शिवाजी महाराजांनी अनेक विषयांत क्रांतिकारक बदल केले, विचारांचे नवीन प्रवाह आणले आणि कारभारात यशस्वीपणे राबविले. महाराजांनी सपाट भागावर व मैदानात स्थूल युद्ध करण्यापेक्षा डोंगरांच्या, कडेकपारी, नद्यानाले, ओढे-ओहोळ-पाणंदी व जंगलाच्या प्रदेशात गतिमान युद्धपद्धती अवलंबली. स्वराज्याची उभारणी करायची पण अपुऱ्या साधनांनिशी, अशा परिस्थितीला अनुरूप युद्धपद्धती महाराजांनी अवलंबली. त्यामुळे त्यांनी पायदळ व घोडदळावरच भर दिला व हत्ती आणि तोफांचा वापर कमी केला. त्यामुळे त्यांना मोठ्या प्रमाणावर यश मिळाले आणि नेमका उलटा प्रकार पेशवाईत झाला. पानिपतच्या लढाईत पेशव्यांच्या निशक्त घोडदळ, अवजड व बोजड तोफा व संधगती हत्ती आणि अहमदशाहा अब्दालीच्या उंटावरील व पायदळातील हलक्या तोफा यामुळे ते जिंकत गेले.

शेवटी ब्रिटिशांचे राज्य आले. ब्रिटिशांच्या गणवेशधारी गोऱ्या सैनिकांच्या फौजा उभ्या राहिल्या. तैनाती फौजा उभ्या राहिल्या. १८१८ नंतर पिस्तूल, बंदुका, तोफा आल्या. त्याचबरोबर द्वंद्वयुद्ध या वाघाच्या झुंजीसारखी खऱ्या शौर्याची परंपरा खंडित झाली आणि लांब अंतरावरून लपून मारा करण्याची पद्धत सुरू झाली. आणि ढाल तलवारी कालबाह्य झाल्या.

गरज ही सुधारणेची जननी आहे या तत्त्वाप्रमाणे बदलत्या काळाबरोबर युद्धपद्धती आणि शस्त्रास्त्रही बदलत गेली. जे शत्रूचे बलस्थान तेच आपले आव्हान आणि त्यावर तोडगा. जो शत्रूचा कच्चादुवा नेमका तेथेच मारा. शत्रूच्या शस्त्रास्त्रांच्यापेक्षा आपली शस्त्रास्त्रे वरचढ म्हणजे अधिक प्रभावी संहारक म्हणजेच सुधारित असलीच पाहिजेत हा युद्धशास्त्राचा मूळ गाभा आणि गरज.

शिवाजी महाराज हे कुशल सेनानीच नव्हे तर शूर योद्धे होते. सर्वांगीण युद्धनीतिज्ञ होते. शस्त्र चालविण्यात ते स्वतः प्रवीण होते. त्यामुळे त्यांनी आपल्या सैन्यासाठी युद्धनीती व रणनीतीला पूरक अशा शस्त्रास्त्रांची विचारपूर्वक निवड केली होती. प्रचलित अशा वक्र, एक हात लांब (तीन फूट) पर्शियन तलवारीऐवजी आपल्याच भागात तयार होणाऱ्या धोप या दीडहात लांब (चार फूट) सरळ देशी तलवारी वापरात

आणल्या. याचे मुख्य कारण म्हणजे या पल्लेदार तलवारी घोडेस्वारांना फारच उपयुक्त होत्या.

मराठ्यांची शस्त्रास्त्रे मजबूत, लांब व जोड नसलेली असायची. त्यावर सुचिन्हे व पवित्र खुणा असायच्या. पण नक्षीकाम व नाजूकपणा नसायचा. शस्त्रास्त्रांच्या मुठी वैशिष्ट्यपूर्ण असायच्या. ही शस्त्रास्त्रे तयार करताना मराठ्यांची युद्धनीती, रणनीती, मानसिकता व शस्त्र चालविण्याची पद्धत या अंगांचा खोलवर अभ्यास केला जात होता. कर्नाटकी धोप ही स्थानिक तलवार आपल्या सैन्याने वापरावी, लढाईस जाताना प्रत्येक सैनिकाकडे ढाल आणि तलवारी बरोबर शेल्यात कट्यार, अस्तनीत लपवलेला बिचवा व वाघनख असली पाहिजेत; वेळ प्रसंगाप्रमाणे भाला, पट्टा, खांडा, गुर्ज व लहान शस्त्रांचा वापर करावा, असा महाराजांचा शिरस्ता होता. त्यांनी या विषयाला खूप महत्त्व दिले होते. या संबंधीची अधिक माहिती राज्यव्यवहार कोश व आज्ञापत्रात पाहायला मिळते. यातूनच जी शस्त्रास्त्रे प्रचलित झाली ती 'मराठा पद्धत' म्हणून जगभर ओळखली जाऊ लागली. इतिहासाला वळण देणाऱ्या अशा शस्त्रास्त्रांचा सखोल अभ्यास झाला पाहिजे आणि ती जतन केली पाहिजेत.

शस्त्रास्त्रशास्त्र व शस्त्रास्त्रजतनासाठी भरीव कृती

१. शस्त्रास्त्र चालविण्याचे प्रशिक्षण : मर्दानी खेळाचा आखाडा

२. शस्त्रास्त्र जतन करणे : शस्त्रास्त्र संग्रहालय

१. मर्दानी खेळाचा आखाडा व त्याची उपेक्षा

शस्त्राची व्याख्या म्हणजे शस्त्राचे वर्णन एवढीच मर्यादित नसून माझ्या मते, ते ठेवतात कसे, उचलतात कसे, अंगावर बाळगतात कसे, पवित्रा कसा काढतात, वार कसा करतात, परत कसे ठेवतात इथपर्यंत व्यापक आहे. त्यामुळे शस्त्र चालविण्याच्या शास्त्रशुद्ध प्रशिक्षणासही तेवढेच महत्त्व आहे.

शस्त्र चालविण्याचे शास्त्रशुद्ध प्रशिक्षण घेतल्याशिवाय कोणताही योद्धा थेट रणांगणावर जाऊ शकत नाही. मराठ्यांच्या यशाचे गमक म्हणजे त्यांची यशस्वी तलवारबाजी. आणि या तलवारबाजीच्या मुळाशी आहे लाठीकाठीचा सराव व प्रावीण्य. लाठीकाठी किंवा दांडपट्ट्याचे प्रशिक्षण देण्याच्या ठिकाणास 'मर्दानी आखाडा' असे म्हणतात. या प्रशिक्षणात पहाटे तालमीत व्यायाम करण्यापासून, शस्त्राचा पवित्रा घेण्यास, लाठी चालविण्यापासून चाल करण्यास व वार करण्यास ते तलवारबाजीपर्यंत

शिक्षण देतात. मराठ्यांची पद्धत वाघाच्या शिकारीच्या चालीवर व हल्ल्याच्या पद्धतीवर आधारित आहे. शक्ती वाचवून युक्तीने प्रभावी मारा करणे. यात नजर, तोल, गती, ताकद, कस, दम, सराव, प्रावीण्य, आवेश, आरोळी व आक्रमकता ही महत्त्वाची अंगे आहेत. यामुळे शस्त्रांचे प्रहार फारच जोरदार होतात. त्यांना जंगीवार म्हणतात. मराठे 'हनुमंती' व 'नारसिंही' हे पवित्रे घेत असत तर मुस्लीम सैनिक 'अलिमदद' व 'मखदूम' असे पवित्र घेत असत. अर्थातच मराठ्यांचे पवित्रे प्रभावी होते. म्हणूनच ते नेहमीच यशस्वी व्हायचे.

महत्त्वाची बाब म्हणजे शिवकालात योद्धे शस्त्रास्त्रांची निवड आपापल्या हाताच्या मापाप्रमाणेच व शरीरयष्टीला सोयीप्रमाणे करत असत. नेहमीच्या सरावाची व सवयीचीच शस्त्रे युद्धात वापरत असत. कोणतेही शस्त्र उचलले आणि निघाला युद्धावर असे नसायचे. प्रत्येक योद्ध्याची त्याची त्याची शस्त्रे वेगळी असायची. त्यामुळेही तलवारींच्या मुठी, आकार व वजन यांच्यामध्ये फरक असतो. काही तलवारी टोकाकडे जड, तर काही समतोल असतात. बहुतेक तलवारी मुठीकडे तोल असणाऱ्या असतात. योग्य प्रकारचे शस्त्रास्त्र निवडणे आणि ते चालविण्यातील प्रावीण्य असणे यामुळे आत्मविश्वास वाढतो व इथेच योद्ध्याने अर्धी लढाई जिंकलेली असते. ही शिवकालीन शस्त्रकला व युद्धकला बदलत्या जीवनपद्धतीबरोबर दुर्दैवाने लोप पावत चालली आहे. हे शौर्याचे गमक आता 'मर्दानी खेळ' म्हणून ओळखले जाते. या चित्तथरारक खेळाची परंपरा वेळीच जतन केली पाहिजे व शास्त्रशुद्ध अभ्यास झाला पाहिजे. 'मराठा मर्दानी कला' (Maratha Martial Art) म्हणून प्रसार झाला पाहिजे. मर्दानी खेळांची थोडीफार परंपरा पश्चिम महाराष्ट्रात विशेषकरून कोल्हापूर परिसरात अजूनही जपली जात आहे. तिला प्रोत्साहन दिले नाही तर ती क्रिकेट, फुटबॉल, बॅडमिंटन, टेनिस, कुंगफू, कराटे, जुजुत्सु, युतुत्सु आणि त्वायक्वांडो यांच्या अतिक्रमणाच्या रेट्यात कुठे लुप्त होऊन जाईल ते कळणारही नाही.

महाराष्ट्राच्या इतर भागात हा खेळ प्रकार का लोप पावत चालला आहे, तो कसा जगवला पाहिजे, हा एक पूर्ण वेळेचा वेगळा अभ्यासाचा विषय होईल. पण ही कला, हे शास्त्र आज जिवंत ठेवायचे असेल तर काही दंडक मानावे लागतील, काही निर्माण करावे लागतील. या संदर्भात आपणास काही बाबी निश्चित कराव्या लागतील. त्या अशा-

१. या खेळाच्या बाबतीत परिपूर्ण खेळ म्हणजे कोणता याचे परिमाण ठरलेले

असावे.

२. या खेळाचा ठरलेला गणवेश असावा.

३. हा खेळ पारंपरिक असल्याने या खेळाची शास्त्रशुद्ध नियमावली तयार केली जावी. गुणांकन पद्धती असावी. त्यामुळे स्पर्धा निकोप होतील.

४. या खेळाच्या प्रसारात प्रशिक्षक (वस्ताद) व स्पर्धापंचांची भूमिका महत्त्वाची असते. या सर्व आखाड्यांमध्ये (संस्था) समन्वय साधणारे मध्यवर्ती केंद्र असावे. जिल्हावार संघटना करून राज्य पातळीवर महासंघ असावा.

५. या खेळाला सन्मान व 'मराठी मर्दानी कला' (Maratha Martial Art) म्हणून राज्यमान्यता मिळावी.

६. सध्या इतर खेळांतील सर्व वस्तादांना व प्रशिक्षकांना भरपूर मानसन्मान व मानधन मिळते. पण लाठीकाठी व दांडपट्टा वस्तादांची घोर उपेक्षा झाली आहे. मागील शतकात या खेळाला मान व संधी होत्या. गावातील प्रत्येक लग्नातील वरातीत अगदी उजडेपर्यंत लाठीकाठी व दांडपट्टा खेळ चालायचा. तेव्हा वस्तादांना मान होता. त्याकाळातील बरेचसे वस्ताद आज ८० व ९० च्या घरात आहेत. किंवा आता हयात नाहीत. अशा एकाही वस्तादाचा सत्कार झालेला किंवा त्यांना पुरस्कार दिलेले स्मरत नाही.

७. त्याचबरोबर लाठीकाठी व दांडपट्टा खेळताना युद्धज्वर चढण्यासाठी, वीरस व चेतना निर्माण करणारी वेगळी निवडकच रणशिंग, तुतारी, हलगी, ढोल-ताशा, घुमक, कैताळ, नौबत, नगारा अशी रणवाद्ये होती. ही वाद्ये वाजवण्याचा एक वेगळा बाज आहे. जसे या रणवाद्यांचे बोल व तसा खेळ व गती. रणशिंगं, हलगी, घुमक व कैताळ उच्च सुरात लयबद्धपणे घुमू लागले की योद्धा बेभान होऊन जातो. म्हणजे शरीरात नेमके काय होते हा कुतूहलाचा विषय आहे. हे रणशिंगवादक, शिंगाडे व ही कला यांनाही समाजाचा व शासनाचा आश्रय मिळाला पाहिजे.

महाराष्ट्रातील विद्यापीठांनी या कामी पुढाकार घ्यावा व या खेळाच्या पुनरुज्जीवनासाठी व मान मिळण्यासाठी योजना आखाव्यात. महाराष्ट्राचा हा ऐतिहासिक व सांस्कृतिक ठेवा आहे. तो जतन करून ठेवायला हवा.

२. शस्त्रास्त्र संग्रहालय

आपल्या देशात संग्रहालय वाढवून आपली संस्कृती जपण्याच्या दृष्टीने संग्रहालय

जपण्यावर अजून भर देणे हे अत्यंत गरजेचे आहे. संग्रहालय म्हणजे स्थानिक समाजाचा समकालीन आरसाच असतो. समकालीन वस्तू म्हणजे त्या काळातील स्थिती व विभागीय वैशिष्ट्यांवर प्रकाश टाकणाऱ्या शाश्वत साधनांचा 'इतिहासाचे साक्षीदार' म्हणून फार महत्त्वाचे स्थान आहे. महाराष्ट्रभर खूप ऐतिहासिक साहित्य घरोघरी विखरून पडलेले आहे. भांडी, वस्त्रे, नाणी, राजवाड्यातील व घरातील वापरातील वस्तू वगैरे नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. काही वैयक्तिक छंद म्हणून जोपासणाऱ्या संग्राहकाकडे भरपूर दुर्मीळ, मौल्यवान, लाखो रुपयांचे विविध साहित्य अक्षरशः धूळ खात पडलेले आहे. वैयक्तिक संग्रहालय शक्य नसते. तेव्हा हे साहित्य जरी एकत्रित सार्वजनिक मांडता आले तर असंख्य अज्ञात साधने उजेडात येतील. साधने गोळा करण्याची प्रक्रिया सतत चालू राहिली पाहिजे.

खास शस्त्रास्त्रांची संग्रहालये उभारण्याची गरज

महाराष्ट्रात सरकारी अशी खास शस्त्रास्त्र संग्रहालये नाहीत. वस्तू संग्रहालयांमध्ये शस्त्रास्त्रांचे फारतर एखादे दालन असते. पण जिथे सांप्रत वस्तू संग्रहालयांची दुरवस्था आहे तेथे खास शस्त्रास्त्रांची वेगळी संग्रहालये ही फारच दूरची गोष्ट आहे अशी भीती वाटते. फक्त श्रीमंत फतेसिंह महाराज आर्मरी म्यूझियम, अक्कलकोट व श्रीप्रताप शस्त्रागार लक्ष्मी विलास पॅलेस, बडोदा येथे मुख्यतः शस्त्रास्त्रांची भर असलेली वेगळी खाजगी संग्रहालये आहेत. तीसुद्धा तेथील संस्थांनिकांनी उभी केली आहेत. आज त्यांची कशीबशी देखभाल केली जात आहे. कोल्हापुरातील नव्या राजवाड्यातील शस्त्रास्त्र दालन फारच समृद्ध आहे. या तीनही ठिकाणची शस्त्रास्त्रे संख्येने व दर्जाने खूपच उच्च आहेत, पण अशांची संख्या महाराष्ट्रात नगण्य आहे.

महाराष्ट्राचा इतिहास म्हणजे शौर्याचा इतिहास हे समीकरण सर्वज्ञात आहे. मुख्यतः मराठ्यांचा इतिहास. त्यात शिवकाल, संभाजीकाल आणि राजाराम-ताराबाई काल (संताजी-धनाजी) हे विशेषत्वाने मोडतात. महाराष्ट्राची ही शौर्याची प्रतिमा जपण्यासाठी व त्याचा प्रसार करण्यासाठी महाराष्ट्रात खास वेगळे शस्त्रास्त्र संग्रहालय असणे गरजेचे आहे. त्यात अगदी अश्मयुगीन काळ ते दुसऱ्या महायुद्धापर्यंतची तसेच आधुनिक व अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रेही असावीत. तसेच या विषयाला संपूर्णपणे वाहिलेले व त्या विषयावरील अभ्यासाचेच नव्हे तर संशोधनाचे ठिकाण ठरावे असे शस्त्रास्त्र संग्रहालय उभे करण्याची योजना महाराष्ट्र शासनाने आखणे गरजेचे आहे. महाराष्ट्रात अशी संग्रहालये होण्यास मोठा वाव आहे आणि ते सहज शक्य आहे.

संग्रहालय म्हटले की त्यांचे कॅटलॉग असलेच पाहिजेत. तेव्हाच संग्रहालय फक्त 'पाहायला' जाणे एवढेच न राहता ती 'डोळसपणे पाहून व समजून घेऊन' बघितली जातील. शस्त्रास्त्र संग्रहालयामुळे समाजात शस्त्रास्त्रांबद्दलचे आकर्षण वाढेल; जाणीव निर्माण होईल. दुर्मीळ होत चाललेली शस्त्रास्त्रे जपली जातील. आज आपणाकडे ती जपण्याची कोणतीच भरीव योजना नाही. पुरेशा पुराव्याअभावी इतिहास लेखनाची काय गत होते हे अनुभवतो आहोतच. शस्त्रास्त्रांचे हे पुरावे नष्ट झाले अथवा नष्ट केले गेले तर काय?

शस्त्रास्त्र जगत

शस्त्रास्त्रांचा विचार केला असता असे दिसते की मानवाने वस्त्र वापरण्याच्या अगोदरपासून शस्त्र वापरायला सुरुवात केली होती. मानव आदिम कालापासून शस्त्रास्त्रांचा उपयोग करीत आहे. अन्न मिळविण्यास, शिकार करण्यासाठी व स्वसंरक्षणासाठी. ही उत्क्रांतीची व प्रगतीची प्रक्रिया सुमारे दहा लाख वर्षांपासून सुरू आहे. अनेक प्राचीन गुंफांमधील चित्रांचा अभ्यास हे तर एक आव्हानच आहे. उत्खननात शस्त्रास्त्रे पाहायला मिळतात. प्राचीन ते मध्ययुगीन काळापर्यंत भारतात त्रिशूळ, चक्र, गदा, धनुष्यबाण, परिघ, मुसळ, तलवार, धोप, खांडा, पट्टा, गुर्ज, तेगा, याताघन, निमचा, गुप्ती, भाला, बरची, सांग, विटा, बाणा, गलोर, गोफण, कोयता, कुन्हाड, अंकुश, कुकरी, ऊना, कट्यार, जंबिया, खंजीर, खंजराली, बिचवा, पेशकबज, कर्द, किंदजल, सुरा, फुरबा, क्रिस, आडिकत्ती, चाकू, विळीकोयता, ढाल, माडू, तोफ, तोफगोळे, कुलपी गोळे, ठासणीचे पिस्तूल, ठासणीची बंदूक, शिशाच्या गोळ्या, सापळा, चिलखत (शिरस्त्राण, अंगरखा, दस्तान, पायजमा), पंजा आणि वाघनख वगैरे शस्त्रास्त्रे पाहायला मिळतात. शिवाय इतर देशांतील प्रकार वेगळेच आहेत. या शस्त्रास्त्रांची इतकी मोठी व्याप्ती आहे.

शस्त्रास्त्रांच्या प्रगतीचा आलेख एका दृष्टीने साधने म्हणून तर दुसरे म्हणजे शस्त्रास्त्रशास्त्र म्हणून खरोखरच अभ्यासकांना एक चांगला विषय आहे. शस्त्रास्त्रांच्या अभ्यासाने इतिहासलेखनात अनेक अंगांनी माहिती मिळेल. जसे -

- * जगभरात शस्त्रांच्या पाच परंपरा होत्या : ब्रिटिश, ब्रिटिशेतर युरोपीय, मध्यपूर्व आखाती, भारतीय व पूर्वेकडील देश
- * जगभरात एकूण ६५ च्यावर प्रकारच्या तलवारी होत्या.
- * १८ प्रकारचे पोलाद होते. जगातील उत्कृष्ट पोलाद 'दमास्कसी पोलाद व

इंडियन वॉर्टर्ड स्टील' भारतात तयार होत असे.

* पोलाद ४ रंगाचे असते : काळसर, पांढरट, पिंगट व धुरकट

* तलवारीच्या विविध भागांना २२ नावे आहेत.

शस्त्रास्त्रांचे वर्गीकरण :

१. आकारावरून	१. मोठी	: त्रिशूळ, गदा, तलवार, खांडा, पट्टा
	२. छोटी	: चक्र, कट्यार, जंबिया, वाघनख
२. वापरावरून	१. मुक्त	: फेकून मारण्याची - क्षेपण चक्र
	२. अमुक्त	: गदा, तलवार, खांडा, पट्टा
	३. मुक्तामुक्त (अर्धमुक्त)	: त्रिशूळ, भाला, सुरा
	४. यंत्रमुक्त	: गोफण, धनुष्यबाण
३. उद्देशावरून	१. युद्धाची	: पायदळ, घोडदळ, हत्तीदळ, रथदळ
	२. मानाची	: सन्मानपूर्वक देण्याची, नक्षीदार
	३. धार्मिक विधीची	: बळी देण्याचा कोयता
४. उपयोगावरून	१. द्वंद्वयुद्धाची	: वैयक्तिक
	२. महासंहाराची	: भडिमार
५. प्रथेवरून	१. पारंपरिक	: पूर्वापार
	२. वैशिष्ट्यपूर्ण मौल्यवान	: एकमेव केलेली
६. शीतयुद्धाची	१. सर्व छुपी शस्त्रे	: पात न दिसणारी, गुप्ती, वाघनख

विविध शस्त्रास्त्रांचा थोडक्यात आढावा

मराठा तलवार - (कर्नाटकी धोप) - हे मराठ्यांचे मुख्य शस्त्र. विशेषतः घोडेस्वारांनी ही तलवार फारच सोयीची असते. चार फूट लांबीची सरळ, एकधारी, टोकदार व वजनदार तलवार. धोपेचे वजन दोन पौंडापेक्षा जास्त म्हणजे सुमारे १०००-११०० ग्रॅम असते. पाते व पाठ पुढे निमूळती होत जाते. पात्यावर एकेरी दुहेरी नाळ असते. देखणी व हाताला पूर्ण संरक्षण देणारी मुल्हेरी मूठ. खालच्या टोकास आक्रमक व संरक्षक सुंदर गज असतो. त्यामुळे तोल मुठीकडे येतो आणि दीर्घकाळ न थकता फिरवता येते.

पट्टा हे मराठा पद्धतीचे दुसरे शस्त्र. वजनदार व प्रभावी आणि महाराजांचे आवडते. लांबी चार फूट. पट्ट्याचे पवित्रे वेगळे असतात. पट्ट्याच्या वारास काट असे म्हणतात. खोबळ्याच्या मागच्या टोकाने मागे मारा करता येतो.

खांडा - महाराष्ट्राचा प्रसिद्ध खांडा. मुल्हेरी मूठ व टोकाकडे रुंद होत जाणारा दुधारी तलवारीचा एक भारदस्त व वजनदार प्रकार.

गुर्ज - टोकास गदा, मध्ये गज व धोपेची मूठ असे एक जड शस्त्र. जड असल्याने गुर्जाचा फटका जोरदार असतो.

भाला - प्राचीन शस्त्र व अस्त्र. पदातीकुंत म्हणजे पायदळाचे, अश्वकुंत म्हणजे घोड्यावरून व गजकुंत म्हणजे हत्तीवरून मारण्याचे भाले.

धनुष्यबाण - यंत्रमुक्त अस्त्र या प्रकारात येतात. धनुष्य बाणाचा वापरही प्राचीनकाळापासून होत आहे.

ढाल - ढाल ही युद्धातील आवश्यक बाब होय. ढाल मुख्यतः हत्तीच्या चमड्याची तसेच गेंड्याचे चमडे, बैलाचे चमडे, कासवाची पाठ; बांबू, वेत व पोलादी पत्रा, तांबा, पितळ यांपासूनही बनवतात. ढाल आकाराला जेवढी मोठी व वजनाला हलकी तेवढी चांगली.

माडू - ढालीचा एक दुर्मीळ प्रकार. ढालीच्या मागील बाजूस विरुद्ध दिशेला टोक करून काळविटाची शिंगे बसविलेली असतात. शिंगांच्या टोकांना टोपण अथवा शेंब्यांमध्ये तीक्ष्ण शूळ वा टोक असतात. संरक्षण आणि आक्रमक एकत्रच असते.

चिलखत - चिलखत ही पोलादी तारांच्या कड्यांची जाळी विणून बनवितात. चिलखताच्या संपूर्ण संचामध्ये शिरस्त्राण, अंगरखा, पायजमा, बाजूबंद वगैरे भाग असतात. पोलादी पत्र्याचीही चिलखते असतात.

कुन्हाड - एक अनादिकालापासूनचे शस्त्र आहे. कुन्हाडीचा घाव हातोड्याप्रमाणे दणकेबाज असतो. कुन्हाडीचे अनेक प्रकार आहेत.

गुप्ती - गुप्ती म्हणजे छुपे शस्त्र.

कट्यार - कट्यार ही मूळ महाराष्ट्राची. लहान शस्त्रांपैकी एक प्रभावी शस्त्र. महाराजांची आवडती. कट्यारी साधारणपणे १२ इंच ते २२ इंचापर्यंत असतात. मराठा कट्यारी अखंड व मजबूत असतात.

पंजा व वाघनख - वाघ, सिंह व अस्वल यांची नखे व पंजांच्या पद्धतीवर आधारित लहान पोलादी शस्त्र. दुर्गम कडेकूपारीत व अवघड झाडावर चढताना अतिशय उपयोगी. सर्वांत लहान व सर्वांत प्रभावी. महाराजांची आवडती. अफझलखान वधात प्रसिद्ध पावलेली.

अशा प्रत्येक शस्त्राबद्दल व अस्त्राबद्दल अभ्यासात्मक व रंजक आणखी सखोल माहिती देता येईल.

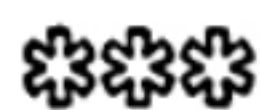
चिन्हशास्त्र

शस्त्रांवर काही चिन्हे व खुणा असतात. शस्त्रास्त्रे ही प्राणांचे व सर्वांचे रक्षण करणारी व दुष्ट प्रवृत्तीचा नाश करणारी असल्याने क्षत्रिय मराठ्यांनाच नव्हे तर ती सर्वांनाच पूजनीय व वंदनीय होती. म्हणून साहजिकच शस्त्रास्त्रांवर देवदेवतांची चित्रे व पवित्र खुणा कोरून घेतल्या जायच्या. त्या राजाच्या वा परंपरांच्या या विशिष्ट खुणा इतरत्रही म्हणजे किल्ल्यांचे दरवाजे, वाडे, मंदिरे, भांडी, कपडे यांवर आढळायच्याच. साहजिकच त्या चिन्हांवरून इतिहासलेखनास उपयुक्त असे दुवे मिळतात. उदाहरणार्थ, शरभ हा प्राणी दिसला की ती मराठा परंपरा हे ठरलेलेच. अशी अनेक साधने उपलब्ध आहेत. विशेषकरून दक्षिणेतील मंदिरांमधील शिल्पांमध्ये, लेण्यांमध्ये व स्तूपांवर युद्धाची व शस्त्रधारकांची खूपच परिपूर्ण व प्रमाणबद्ध शिल्पे आहेत. त्यांत अनेक प्रकारची शस्त्रे दिसतात. त्यातून शस्त्रास्त्रांचे आकार, प्रकार, बाळगण्याची पद्धत, वार करण्याची पद्धत अशी माहिती दडलेली असते. ही अत्यंत महत्त्वाची समकालीन व विभागीय परंपरा सांगणारी शाश्वत साधने आहेत.

शस्त्रधारक क्षत्रिय व इतिहासलेखन

इतिहासकालात अनेक घराण्यांचा व राज्यांचा उदय व अस्त झाला. म्हणून साहजिकच राजकारणात संरक्षणाला महत्त्व प्राप्त झाले. अशी परिस्थिती प्राचीन काळापासूनच होती. देशात शांतता असो वा आणीबाणी, संरक्षण सिद्धता सजग हवीच. त्यामुळे क्षात्रधर्माला (Militarism) राज्याचे बौद्धिक व मानसिक बलस्थान आणि गरज म्हणून महत्त्व प्राप्त झाले. आजही आपल्या देशाच्या राज्यकारभारात संरक्षण मंत्रालयाला वरचे स्थान आहे.

मराठ्यांचा इतिहास हा शौर्याचा व यशाचा इतिहास आहे. पण हे तेवढ्या प्रमाणात ठासून सांगितले जात नाही. हात आखडून इतिहास लिहिला गेला आहे. किंवा इतिहास हवा तसा रंगविला गेला आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य व विचारस्वातंत्र्याच्या नावाखाली चालणाऱ्या ऐतिहासिक, वंदनीय व्यक्तींच्या चरित्रहननाचा प्रकारही अनेकदा दिसून येतो. तेव्हा अशा लेखनाला काही पायबंद घालता येईल का याचाही विचार महाराष्ट्रातील इतिहाससंस्थांनी, अभ्यासकांनी व विचारवंतांनी करावा.

गिरीश लक्ष्मण जाधव

बि.नं. ६२/२०३५, नेहरू नगर, कुर्ला (पूर्व),

मुंबई - ४०००२४

भ्रमणध्वनी : ९९७०७११७११

गडकोट : महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे महत्त्वाचे साधन

— प्रा. लहू कचरू गायकवाड

नारायणगाव

व्यक्ती, समाज, स्थल आणि काल या अनुबंधचतुष्टयातील मानवाची सर्वांगीण कहाणी म्हणजे इतिहास. इतिहास कालचक्राबरोबर घडत राहतो. मात्र घडणाऱ्या इतिहासातील जो भाग लिहिला जातो त्यालाच आपण इतिहास म्हणून ओळखतो.^१ विविध साधनांच्या आधारे व विविध संशोधन पद्धतींचा वापर करून इतिहासाचे लेखन-संशोधन केले जाते. महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या विविध साधनांपैकी गडकोट किंवा किल्ले हे महत्त्वाचे स्थान आहे.

महाराष्ट्रास दुर्गांचा देश असे म्हटले जाते. महाराष्ट्रास अरबी समुद्राचा किनारा, सह्याद्री पर्वताच्या रांगा आणि या रांगांबरोबरच विस्तृत पठार लाभलेले आहे. महाराष्ट्राचे आद्य सम्राट सातवाहनांपासून मराठी सत्तेपर्यंतच्या विविध राजवटींमध्ये किल्ल्यांची बांधणी झाली. सातवाहन, वाकाटक, कलचुरी, आभीर, राष्ट्रकूट, शिलाहार, यादव आणि मराठे या राज्यकर्त्यांनी आपआपल्या राजवटीत किल्ल्यांची बांधणी केली. महाराष्ट्राच्या किनारपट्टीच्या भागामध्ये पोर्तुगीज, इंग्रज व सिद्दी यांनीही किल्ले बांधले.

बहमनी राजवटीच्या विघटनानंतर निर्माण झालेल्या पाच शाह्यांनीही काही प्रमाणात डोंगरावर किल्ले बांधले. याच गटकोटांच्या साहाय्याने छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या स्वराज्याची उभारणी केली. राज्याच्या संरक्षणासाठी किल्ल्यांचा सर्वात जास्त उपयोग शिवाजी महाराजांनी केला. स्वराज्यात किमान २६० किल्ल्यांचा समावेश होता.^२

महाराष्ट्रातील किल्ल्यांच्या प्रकारामध्ये प्रामुख्याने गिरिदुर्ग, वनदुर्ग, बेटांवरील दुर्ग म्हणजेच जंजिरे आणि किनारपट्टीवरील असे किल्ले मोडतात. किल्ले म्हटले की प्रामुख्याने तटबंदी, बुरूज, तटबंदीवरील जंग्या, भुयारे, प्रवेशद्वार, त्यांची रचना, त्यांवरील शिल्पांकन, शिलालेख, किल्ल्यांवरील लेणी, मंदिरे, झरे, तलाव इत्यादी बाबींचा विचार केला आहे.

महाराष्ट्राची भूराजनैतिक जडणघडण आणि किल्ले यांचा अतूट संबंध आहे. महाराष्ट्राच्या इतिहास आणि भूगोलावर किल्ल्यांमुळे दूरगामी परिणाम झाला आहे. आपल्या राज्याचे किंवा प्रदेशाचे शत्रूंपासून संरक्षण करण्यासाठी त्याचप्रमाणे सभोवतालच्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवता यावे म्हणून बांधलेल्या वास्तूस किल्ला असे म्हणतात. इंग्रजी भाषेमध्ये किल्ला शब्दासाठी Castle आणि Fort असे प्रतिशब्द आहेत. भारतामध्ये प्राचीन काळापासून संरक्षणासाठी किल्ला बांधण्याची कला अस्तित्वात होती. प्राचीन भारतीय वाङ्मयामध्ये विविध ठिकाणी किल्ल्यांचे उल्लेख आहेत. उदा. ऋग्वेदामध्ये किल्ल्यास पूर, ऐतरेय ब्राह्मण ग्रंथामध्ये असुरांपासून संरक्षण करण्यासाठी किल्ल्यांचा होणारा उपयोग, मत्स्यपुराणामधील किल्ल्यांचे प्रकार इ. किल्लेविषयक नोंदी आल्या आहेत. मोहेंजोदारो, हरप्पा व कालिबंगन या ठिकाणी केलेल्या उत्खननामध्ये सापडलेल्या अवशेषांमध्ये हरप्पा शहरास भक्कम तटबंदी असून शहराच्या मध्यभागी बालेकिल्ला होता ही बाब स्पष्टपणे दिसून येते.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये किल्ल्याचा तट, बुरूज, कोट, तटावरून शत्रूवर मारा करावयाच्या जागा, आत सैनिकांना लपण्यासाठी जागा, खंदक व खंदकावरील पूल याविषयी तपशीलवार माहिती दिली आहे. प्राचीन तमिळ वाङ्मयामध्येही किल्ले व तटबंदीचा उल्लेख आलेला आहे. मुसलमानपूर्व काळात चालुक्य, शिलाहार आणि यादव या राजवटींमध्ये किल्ल्यांचे संरक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्व वाढू लागले. उदा. बदामीच्या चालुक्यांनी राजधानी डोंगराजवळ वसवली. तरीही वेळप्रसंगी आश्रय घेता यावा म्हणून त्यांनी डोंगरावर आपल्यासाठी एक आश्रयस्थान निर्माण करून ठेवले

होते.^३ कोल्हापूरच्या शिलाहारांनी आपली राजधानी प्रणालदुर्ग म्हणजे पन्हाळा किल्ल्यावर ठेवली होती. यादवांनी आपली राजधानी दौलताबाद (देवगिरी) किल्ल्यावरच ठेवली होती.

इस्लामी राज्यकर्त्यांनी भारतात आपली सत्ता स्थापन केल्यावर त्यांनी मध्यपूर्वेतील किल्ले बांधणीतील प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर भारतात किल्ले बांधणीसाठी केला. त्यामध्ये किल्ल्यास दुहेरी तट, अर्धवर्तुळाकार बुरूज, महाद्वार, प्रवेशद्वाराजवळ संरक्षक जागा, परस्परांच्या मान्यामध्ये येणारी प्रवेशद्वारे; पण परस्परांना ९० अंशाच्या कोनामध्ये छेदनारी तटामधून शत्रूवर मारा करण्यासाठी तटात अनेक ठिकाणी जंग्या अशी या किल्ला बांधणीमधील वैशिष्ट्ये होती.^४ याच कालखंडापासून किल्ल्यांचा विशेषतः डोंगरी किल्ल्यांचा वापर राज्यस्थापनेसाठी आणि राज्य विस्तारासाठी केला जाऊ लागला. किल्ल्यांच्या संरक्षणाच्या आश्रयाने राजधानीची शहरे वसविली गेली. डोंगरी किल्ल्यांपैकी दौलताबादचा किल्ला सर्वोत्तम किल्ला मानला जातो. तरीही त्याची एक उणीव म्हणजे शत्रूने वेढा घातल्यावर बाहेर निघून जाण्यासाठी इतर किल्ल्यांप्रमाणे मुख्य प्रवेशद्वाराशिवाय अन्य दरवाज्यामधून जाण्याची सोय नव्हती. किल्ल्यास एक दरवाजा म्हणजे थोर अयब (दोष) असे रामचंद्रपंत अमात्यांनी आज्ञापत्रामध्ये सांगितले आहे. याची या ठिकाणी प्रचिती येते. यादव राजांनी किल्ल्यांच्या बांधणीत प्रवेशद्वार बांधणीमध्ये आमूलाग्र बदल केला तो म्हणजे तटाच्या बुरुजाच्या भिंतीमध्ये विवरे ठेवण्याची पद्धती वापरली. कारण यादवपूर्वकालीन शिल्पकारांनी डोंगरी किल्ले बांधताना प्रवेशद्वारे काही ठिकाणी विवरातून ठेवली.^५

यादव राजवटीनंतर बहमनी राज्यकर्त्यांनी आपल्या राज्याच्या संरक्षणासाठी राज्याच्या सीमाभागामध्ये भुईकोट किल्ले बांधले. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या स्वराज्याच्या स्थापनेसाठी किल्ल्यांचा पुरेपूर वापर केला. नैसर्गिक दृष्टीने दक्षिणेकडील भूभागास पर्वतरांगांचे संरक्षण लाभले आहे. या डोंगराच्या रांगा बसाल्ट दगडांपासून बनल्या आहेत. म्हणूनच महाराष्ट्रामध्ये अधिकांश डोंगर रांगांमध्ये डोंगरी किल्ल्यांची निर्मिती झाली. शिवाजी महाराजांनी डोंगरी किल्ल्यांच्या आश्रयानेच स्वराज्याची पायाभरणी केली. स्वराज्याचे तोरण बांधले तो तोरणगड. तोरणा किल्ल्याचे मूळ नाव प्रचंडगड. आपल्या राज्याच्या दोन्ही राजधान्याही डोंगरी किल्ल्यावरच म्हणजे अनुक्रमे राजगड व रायगड या ठिकाणी ठेवल्या. १६५६ मध्ये जावळीच्या मोन्यांचा पाडाव केल्यानंतर ताब्यात आलेल्या भोरप्या नावाच्या डोंगरावर प्रतापगड हा डोंगरी किल्ला बांधला.

त्याची उपयुक्तता १६५९ मध्ये झालेल्या अफजलखानाच्या स्वारीच्या वेळी सर्वांना दिसून आली. प्रतापगडाच्या साहाय्याने जावळी परिसरातील घाटमाथ्यावर सहज नियंत्रण ठेवता आले.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी किल्ल्यांच्या तटाच्या बांधकामासाठी उत्तमरीत्या मळलेल्या चुन्याचा वापर केला. तटामध्ये झाडेझुडपे उगवून तट कमकुवत होऊ नये म्हणून काळजी घेतली. भारतीयांनी बांधलेल्या तटांमध्ये झाडेझुडपे उगवून तट कमजोर झालेले दिसत. मात्र इ.स. १५९२ मध्ये पोर्तुगिजांनी बांधलेल्या तारापूरच्या भुईकोटाच्या तटावर झाडेझुडपे उगवलेली नाहीत. म्हणूनच तर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी पोर्तुगिजांकडून वास्तुशास्त्रज्ञ मागविले होते. त्यांचा वापर किल्ले बांधणीत केला. तटामधून गुप्त भुयारी मार्ग ठेवले. तटाचे दरवाजे खूप रुंद आणि जागोजागी लोखंडी पट्ट्या मारून मजबूत केले. हत्तीने धडक मारून दरवाजा तुटू नये म्हणून दरवाजाच्या बाहेरच्या बाजूने लोखंडी टोकदार खिळे लावले. अशा प्रकारे किल्ल्यांची सुरक्षितता केली. पर्यायाने स्वराज्य संरक्षणाची उपाययोजना केली.

डोंगरी किल्ल्यांप्रमाणेच महाराजांनी सागरी किल्ल्यांनाही महत्त्व दिले. परकीय सत्तांचा धोका ओळखून त्यांच्याशी सामना करण्यासाठी सिंधुदुर्ग, पद्मदुर्ग इत्यादी किल्ल्यांची निर्मिती केली. या ठिकाणी एक बाब नमूद केली पाहिजे की, त्या काळात सागरी किल्ल्यांचे महत्त्व आणि आरमाराचे महत्त्व जाणणारे शिवाजी महाराज हे एकमेव राजे होय. या संदर्भात कृष्णाजी अनंत सभासद आपल्या बखरीमध्ये लिहितो : “राज्यांनी जागाजागा डोंगर पाहून गड बसविले. की येणेकडून दर्या जेर होय आणि पाण्यातील राजे जेर होतील. असे जाणून कित्येक पाण्यांतील डोंगर बांधून दर्यामध्ये गड बसविले... जोवर पाण्यातील गड असतील, तोवर आपले नांव चालेल, असा विचार करून अगणित गड जंजिरे जमिनीवर व पाण्यात बसविले.”^६ रामचंद्रपंत अमात्यांनी लिहिलेल्या आज्ञापत्रामध्ये म्हटल्याप्रमाणे जे शत्रू जलदुर्गासहित होते, यांस नूतनच जलदुर्ग निर्माण करून पराभविले.^७ याशिवाय ‘संपूर्ण राज्याचे सार ते दुर्ग’ या एकाच वाक्यात अमात्यांनी किल्ल्यांचे महत्त्व सांगितले आहे.

छत्रपती शिवाजीराजांना स्वराज्यनिर्मितीसाठी व संरक्षणासाठी किल्ल्यांची मोठी मदत झाली. अफजलखानाचे आक्रमण, शायिस्तेखानाची स्वारी, कारतलबखानाची उंबराणीच्या घाटातील शरणागती; लोहगड, तुंग व तिकोना किल्ल्यांच्या परिसरात मोगलांच्या सैनिकांची केलेली दयनीय परिस्थिती, १६६५ मध्ये पुरंदर किल्ल्यास

जयसिंगाने घातलेला वेढा, बाजीप्रभूने पन्हाळगडाच्या वेढाप्रसंगात दिलेली प्राणांची आहुती या सर्व घटना शिवकाळातील किल्ल्यांची स्वराज्य संरक्षणातील भूमिका समजावून सांगतात. शिवाजी महाराजांनी महाराष्ट्राप्रमाणेच कर्नाटकमध्येही किल्ल्यांची उभारणी केली. महाराजांनी कर्नाटकमध्ये किमान ७९ किल्ले बांधल्याचा उल्लेख सभासदाने केला आहे. शिवाजी महाराजांच्या निधनानंतर औरंगजेबाने मराठ्यांचे राज्य संपुष्टात आणण्यासाठी पुढील २७ वर्षे महाराष्ट्रात वास्तव्य केले. त्यावेळी संभाजी महाराज, राजाराम महाराज, महाराणी ताराबाई यांनी किल्ल्यांच्या साहाय्याने दिलेला लढा मराठ्यांच्या इतिहासात अविस्मरणीय आहे. कर्नाटकातील जिंजीच्या किल्ल्याचा वेढा, रायगडास मुघलांनी दिलेला वेढा; हे दोन्ही किल्ले जिंकण्यासाठी मुघलांना कोणते व किती श्रम पडले ही बाब सर्व अभ्यासकांना ज्ञात आहे. मराठी राज्य संपुष्टात आणण्याचे स्वप्न विदीर्ण झाल्याचे पाहूनच औरंगजेब अहमदनगर येथे निधन पावला.

शिवाजीमहाराजांनी किल्ल्यांच्या निर्माण केलेल्या साखळ्यांमुळे त्यांच्या निधनानंतरही स्वराज्य टिकून राहिले. त्याचे सर्व श्रेय महाराजांना आणि त्यांनी निर्माण केलेल्या किल्ल्यांना जाते. याठिकाणी एक बाब लक्षात घेणे आवश्यक आहे ती म्हणजे औरंगजेबाविरुद्ध मराठ्यांना मिळालेले यश हे कोणत्याही एका विशिष्ट किल्ल्यात नसून कोणत्याही किल्ल्याच्या विशिष्ट प्रसंगी केलेल्या उपयोगात आहे.

थोडक्यात, किल्ले, गडकोट हेच राज्य, गडकोट म्हणजे राज्याचे मूळ, गडकोट म्हणजे खजिना, गडकोट म्हणजे सैन्याचे बल, गडकोट म्हणजे राज्यलक्ष्मी, गडकोट म्हणजे आपली वसतिस्थळे, गडकोट म्हणजे सुखनिद्रागर, किंबहुना गडकोट म्हणजे आपले प्राणसंरक्षण... असे उद्गार रामचंद्रपंताने काढले आहेत, ते अगदी यथार्थच आहेत.

१७ व्या शतकाच्या प्रारंभी मुस्लीम राज्यकर्त्यांच्या दुर्लक्षामुळे किल्ल्यांची दुर्दशा होऊ लागली होती. आज आपले शासन आहे. कोणत्याही कारणाने का होईना आजही किल्ल्यांची दुर्दशाच आहे. खरे पाहता गड किल्ले म्हणजे महाराष्ट्राच्या भूमीचे भूषण मानावयास हवे. ते कसे जपावेत याचा आदर्श छत्रपती शिवाजी महाराजांकडून शिकावा. त्यांनी किल्ल्यांचे महत्त्व जाणले. स्वराज्याचे खरे मित्र बनविले. नवे किल्ले बांधले, जुन्या किल्ल्यांची डागडुजी केली. सर्व किल्ले लष्करीदृष्ट्या भक्कम बनविले. त्यांच्या स्वराज्य स्थापनेमध्ये किल्ला हा एक प्रमुख महत्त्वाचा घटक बनला. छत्रपतींच्या दुर्गविषयक दृष्टीचे प्रतिबिंब आज्ञापत्रांमध्ये दिसून येते. त्यांनी गडकोटाच्या कारभारामध्ये

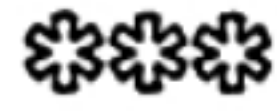
योग्यतेनुसार सर्वच जातिधर्मांच्या लोकांना सामावून घेतले. किल्ल्यावरील गस्त चोवीस तास चालू असे. किल्ल्याच्या प्रत्येक नाक्यावर रामोशी, मांग, बेरड यांच्या चौक्या असत. वाटेल त्या परिस्थितीमध्ये पहारा जागृत ठेवण्याचा प्रयत्न होता.

नव्या पिढीमध्ये चिकाटी, जिद्द, पराक्रम, संशोधनाची वृत्ती निर्माण करण्यास किल्ले स्फूर्तिदायक ठरतील. पण गडकोटांची आजची अवस्था पाहिल्यावर काय दिसते? आलेल्या पर्यटकांनी वापरलेल्या प्लास्टिकने किल्ल्यांचे नैसर्गिक आरोग्य बिघडवून टाकले आहे. अखाद्य वस्तूंच्या आवरणांनी तर मोठा अनर्थच घडविला आहे. नैसर्गिक धबधब्याजवळ जाणे कठीण झाले आहे. कारण तेथे बाटल्यांच्या काचांचा मोठाच खच पडलेला असतो. या बाबी काय दर्शवितात? अर्थात प्रत्येक पर्यटक घाणच करतो असे नाही. भारत वगळता कोणत्याही देशांमध्ये अशी ऐतिहासिक स्थळांची हेळसांड दिसून येत नाही. ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी प्रत्येकाने आपणापासून सुरुवात करावी. गडकोटांच्या संवर्धनाची योजना आखताना किल्ल्यांचे मूळ स्वरूप बदलणार नाही, इतिहास साधनांना धक्का लागणार नाही, गडांचे ऐतिहासिक महत्त्व आणि वातावरण कायम कसे राहील याकडे आर्वजून लक्ष द्यावे लागेल. महाराष्ट्रातील किल्ले कसे जपावेत, त्यासाठी कोणते उपाय करावेत यासाठी आर्वजून सर्वांनी एकदा तरी शिवछत्रपतींचे जन्मस्थान पाहावे. शिवनेरी किल्ल्याचे मूळ स्वरूप कोठेही न बदलू देता आधुनिक स्थापत्य विशारदांनी ते पूर्ववत टिकवले आहे.”

तरुण पिढीनी गडकोटांचा अभ्यास नव्याने व नव्या जोमाने सुरू करावा. तो आपल्या व्यापक व विशाल संस्कृतीचा एक भाग बनला पाहिजे. एखादा किल्ला अभ्यासविषयास घेऊन त्याचा इतिहास, भूगोल, स्थापत्य, किल्ल्यावर सापडलेली नाणी, संरक्षण व्यवस्था, शस्त्रास्त्रे, जलव्यवस्थापन, गडावरील वनस्पती, प्राणी इ. अनेक दृष्टींनी अभ्यासास वाव आहे. यांपैकी एखादा तरी अभ्यासविषय निवडून किल्ल्याचा अभ्यास केला तर या किल्ल्यांना पर्यायाने, आपल्या पूर्वजांच्या कार्याला न्याय दिल्यासारखे होईल.

मोगली सत्ता उलथवणाऱ्या महाराष्ट्रात वर उल्लेख केल्याप्रमाणे किल्ल्यांची मांदियाळी आहे. इतिहास व पर्यटनाच्या माध्यमातून त्यांचे योग्य ते ‘मार्केटिंग’ करायला हवे. दुर्दैवाने तसे होत नाही. योग्य ‘मार्केटिंग’ केले तर पर्यटनाच्या माध्यमातून हे किल्ले आपणास कोट्यवधी रुपये परदेशी पर्यटकांकडून मिळवून देऊ शकतात. राजस्थान राज्याने आपल्या किल्ल्यांचे जे ‘मार्केटिंग’ केले त्याचा आपण म्हणजे महाराष्ट्र शासन

व इतिहासतज्ज्ञ यांनी अभ्यास केला पाहिजे. एक बाब नमूद करावीशी वाटते. आपला एकटा सिंहगड अथवा पन्हाळा, अथवा शिवनेरी राजस्थानातील कोणत्याही किल्ल्यांची बरोबरी करू शकेल. शिवनेरी किल्ल्याचे उदाहरण या संदर्भात पथदर्शक ठरावे. या किल्ल्याच्या मूळ स्वरूपात फारसा बदल न करता किल्ल्याचे नूतनीकरण केले आहे. किमान एक हजार पर्यटक दररोज शिवनेरीस भेट देतात. परिसराच्या अर्थव्यवस्थेवर त्याचा चांगला परिणाम झाला आहे. केरळ राज्याने सागरी पर्यटनाचे योग्य पद्धतीने मार्केटिंग केले. परिणामी तेथील बॅकवॉटर जगभरातील पर्यटकांच्या आकर्षणाचा विषय बनले आहे. आपल्या कोकणात सागरी किल्ले व पर्यटन यांचा उत्कृष्ट संगम साधता येईल. त्या दृष्टीने महाराष्ट्र शासनाने पावले उचलली पाहिजेत आणि त्यासाठी समाज जागृतीही करावी लागेल.

प्रा. लहू कचरू गायकवाड

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नारायणगाव,

ता. जुन्नर, जि. पुणे - ४१०५०४

भ्रमणध्वनी : ९८६०९७१३४९

संदर्भ :

१. राजा दीक्षित, १९ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील स्त्री-जीवन : तळाकडून इतिहास, पुणे विद्यापीठ वार्ता, महिला सबलीकरण विशेषांक, पुणे विद्यापीठ, पुणे २००२, पृ. २९
२. प्रमोद मांडे, गड किल्ले महाराष्ट्राचे, पुणे, मे, २००८, प्रस्तावना, पृ. १
३. ग. ह. खरे, दुर्ग, मुंबई, १९८०, पृ. १७
४. जंग्या म्हणजे किल्ल्यातील सैनिकांना शत्रूवर गोळीबार करण्यास आडोसा मिळावा म्हणून किल्ल्याच्या तटाच्या माथ्यावर बाहेरील बाजूस कठडा बांधीत. त्यामधून गोळीबार करण्यासाठी फटी ठेवत. त्यांना जंग्या म्हणत.
५. मु. ग. पानसे, यादवकालीन महाराष्ट्र, मुंबई, १९६३, पृ. २३
६. अ. रा. कुलकर्णी (संपा.), रामचंद्रपंत अमात्यांचे आज्ञापत्र, पुणे, २००७
७. किल्ल्यांची साखळी -
पहिली साखळी - अशेरी किल्ला ते दक्षिणेकडील विशाळगड, यामध्ये सिंहगड, पुरंदर, वज्रगड, रायगड, तोरणा, तळे, घोसाळे, सुधागड इत्यादी किल्ल्यांचा समावेश होता.
दुसरी साखळी - पश्चिम किनाऱ्यावरील जलदुर्ग, सिंधुदुर्ग, पद्मदुर्ग इ.
तिसरी साखळी - विशाळगड ते जिंजी, वेलोर, तंजावर इ.
९. किल्ल्यांवरील लोकांचा अभ्यास आपणास स्थानिक इतिहासाच्या माध्यमातून करता येईल.
१०. लहू गायकवाड, शिवनेरी किल्ल्याचा इतिहास, पुणे, फेब्रुवारी, २०११

मध्ययुगीन स्त्री-इतिहासाची पुनर्मांडणी आणि त्याची वर्तमानातील प्रस्तुतता

– डॉ. मंजुश्री पवार
कोल्हापूर

मानवी जीवनातील घटितांची पूर्वमांडणी व पुनर्मांडणी ही मानवी बदलाची व प्रगतीची त्रिकालाबाधित गरज आहे. अशी मांडणी व पुनर्मांडणी कालखंड, देश, धर्म, जाती, वर्ग व लिंगभाव अशा वेगवेगळ्या स्तरांवरून केली जाते. यात भारतीय इतिहासाचा कालखंडीय स्तरावरून विचार केला तर प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन असे भाग पडतात आणि लिंगभावात्मक स्तराचा केला तर स्त्रीवादी इतिहास वेगळा काढावा लागतो. हे दोन्ही स्तर एकत्र करून मध्ययुगातील स्त्रियांचा इतिहास व त्या इतिहासाची पुनर्मांडणी या ठिकाणी अपेक्षित आहे.

स्त्रियांचा इतिहास हा इतिहास लेखनाचा एक अंतःस्तर आहे. तर मध्ययुगीन स्त्रीचा इतिहास हा स्त्री-इतिहासाचा अंतःस्तर आहे.

इतिहासाची पुनर्मांडणी दोन कारणांसाठी केली गेली पाहिजे. एक म्हणजे

वर्णवर्चस्ववादातून व वर्गश्रेष्ठत्वातून केली गेलेली पूर्वमांडणी ही जेव्हा समाजामध्ये विकृती निर्माण करते आणि इतिहासाच्या पूर्वमांडणीचा आधार समाज दुभंगण्यासाठी केला जातो, तेव्हा त्या इतिहासाची सत्याधिष्ठित पुनर्मांडणी करणे गरजेचे ठरते (उदा. दादोजी कोंडदेव प्रकरण). अशा विकृतीकरणातून लिहिला गेलेला इतिहास आहे तसा झोपवून ठेवता येत नाही. त्याला पुनर्मांडणीमुळे जागही येतेच. आणि वर्तमान हे नेहमीच इतिहासाच्या खांद्यावर उभे असल्यामुळे इतिहासाची पुन्हा घुसळण झाली की वर्तमानालाही काही हेलकावे बसणारच. असेच हेलकावे सध्या शिवचरित्राच्या घुसळणीने वर्तमानाला बसत आहेत. पण या पहिल्या कारणाचे अधिक विवेचन व विश्लेषण हा या मांडणीचा उद्देश नसल्यामुळे दुसऱ्या कारणाकडे वळू.

इतिहासाची पुनर्मांडणी करण्याचे दुसरे कारण म्हणजे इतिहासाचा वापर किंवा उपयोग वर्तमानातील प्रश्नांची किंवा समस्यांची उकल करण्यासाठी व्हावा, तसेच वर्तमानातील समस्येला भिडण्याचे बळ इतिहासामधून मिळावे हे आहे. हे दुसरे कारणच इतिहासातील घटिते व वर्तमानातील प्रश्न यांच्यातील अंतर कमी करते आणि अशा पुनर्मांडणीमुळेच इतिहास वर्तमानाला दिशादर्शक ठरतो. त्यामुळे याच दृष्टिकोनातून स्त्री-इतिहासाची पुनर्मांडणी केली गेली पाहिजे.

गेली दोन शतके स्त्रीवादी इतिहास लेखनातील प्रवाह समर्थपणे कार्यरत आहेत. त्यामुळे स्त्रीवादी इतिहास लेखन केले पाहिजे असे सांगण्याची गरज नाही. त्यातही आधुनिक काळातील म्हणजे १९ व्या शतकापासूनचा स्त्रीचा, सामाजिक, राजकीय व आर्थिक सहभाग, तिचे कर्तेपण, तिच्या समस्या यांची दखल घेतली गेलेली आहे आणि अजूनही त्यात भर टाकण्याचे काम सुरू आहे. पण स्त्री-इतिहासातील मध्ययुगाचा काळ हा इतिहास लेखनातील थोडा अंधारात राहिलेला तसेच वर्तमानातील स्त्री जीवनाशी नाळ न जोडू शकणारा बनलेला आहे. तसेच मध्ययुगातील संरंजामी संरचना, मुघली जीवनपद्धती आणि हिंदू कर्मठता यांच्या पार्श्वभूमीवर झालेल्या लिंगभावाच्या जडणघडणीमुळे मध्ययुगीन स्त्री ही इतिहास लेखनात दुर्लक्षित केली गेली. म्हणून तर आजच्या स्त्री चळवळीच्या कार्यकर्त्यांना व लेखिकांना सावित्रीबाई जवळची वाटते, पण महाराणी ताराबाई वाटत नाही.

आता मध्ययुगातील स्त्री-इतिहासाचा विचार केला तर आधुनिक काळाप्रमाणे मध्ययुगातील सामान्य स्त्रीचा सामाजिक व राजकीय संरचनेतला सहभाग इतिहासात नोंदवला गेलेला नाही. कारण तो सहभाग देण्याइतपत त्या मुक्त नव्हत्या आणि तरीही

जो दिला गेला त्याची दखल इतिहासकाराने घेण्याइतपत तो इतिहासकार लिंगभावात्मक श्रेष्ठत्वातून मुक्त नव्हता. त्यामुळे मध्ययुगातील स्त्री-इतिहासाचा परीघ राज्यकर्त्या स्त्रियांपुरताच मर्यादित राहतो. असे असले तरी या राज्यकर्त्या स्त्रियांनी आपल्या सहभागातून आणि कर्तेपणातून राजकीय तसेच सामाजिक व्यवस्थाबदलाला मदत केली असल्यामुळे त्यांचा इतिहासही अखिल स्त्री-इतिहासामध्ये गुणात्मक भर टाकतो. मग आता प्रश्न उरतो तो या मध्ययुगीन इतिहासाचा वापर वर्तमानातील स्त्री समस्या सोडविण्यासाठी आणि स्त्री सबलीकरणासाठी करण्याचा. यासाठी सर्वप्रथम केवळ नव्याने इतिहास न लिहिता मध्ययुगीन स्त्री-इतिहासाची पुनर्तपासणी आणि मग पुनर्मांडणी केली पाहिजे. ही पुनर्मांडणी करीत असताना केवळ दृष्टिकोनात बदल करून चालणार नाही तर स्त्री-इतिहासाच्या एकंदरीत संरचनेतच बदल करावा लागेल.

प्रातिनिधिक स्वरूपात जर जिजाबाई आणि ताराबाई या राज्यकर्त्या स्त्रियांची उदाहरणे घेतली तर लक्षात येते की, त्यांच्या कर्तृत्वाची दखल पूर्णांशाने समकालीन इतिहास लेखनाने घेतलेली नाही आणि जी घेतली त्याला लिंगभावातून मुक्त असे निकष लावले नाहीत आणि त्यांची नाळ वर्तमानाशी जोडली नाही. या सर्व अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी त्यांच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी झाली पाहिजे. यापैकी पहिली अपेक्षा पूर्ण करताना जिजाबाई आणि ताराबाई यांसारख्या स्त्रियांचा इतिहास अभिलेखागारातील अप्रकाशित साधने हाताळून तसेच प्रकाशित साधनांचा नवीन अन्वयार्थ लावून पुनःस्थापित केला पाहिजे.

दुसरी अपेक्षा पूर्ण करताना त्या स्त्रियांच्या कर्तृत्वाला लिंगभावात्मक दुय्यमतेतून मुक्त केले पाहिजे. जसे, थोर इतिहासकार डॉ. बाळकृष्ण आपल्या 'शिवाजी द ग्रेट' या ग्रंथात जिजाबाईंच्या कर्तेपणाबद्दल, तिच्या वैचारिक व बौद्धिक श्रेष्ठत्वाबद्दल भरभरून लिहितात; पण शेवटी म्हणतात, "She had the head of a man over the shoulders of a woman." म्हणजे शेवटी तिच्या कर्तृत्वाला व बुद्धीला डॉ. बाळकृष्ण पुरुषत्वाच्या साच्यात बसवितात. कर्तृत्व गाजविण्यासाठी पुरुषाची बुद्धीच कारण ठरत असती तर जिजाबाईंच्या डोक्यात पहिल्यांदा आलेली स्वातंत्र्याची कल्पना त्या काळातल्या प्रत्येक राज्यकर्त्या पुरुषाच्या डोक्यात आली असती, पण स्त्रीच्या डोक्यात असे असामान्य विचार, समाजबदलाचे विचार येऊ शकतात, हेच पितृसत्ताक जडणघडणीत वाढलेल्या इतिहासकाराला मान्य होत नाही. पण आता डॉ. बाळकृष्णांच्या या वाक्याची आणि पर्यायाने जिजाबाईंच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी करून लिहिले

पाहिजे की, "She had the head of a woman over the shoulders of a woman."

ताराबाईंच्या बाबतीतही असाच प्रस्थापित इतिहासाशी लिंगभावात्मक संघर्ष पुनर्मांडणीकर्त्याला करावा लागेल. जसे झांशीच्या राणीला सर ह्यू रोज म्हणतो, "The only man among the mutineer." त्याच धर्तीवर ताराराणीचे चरित्रकार डॉ. जयसिंगराव पवार म्हणतात, "She is the only man among the Maratha Generals"; तसेच पेशवेकाळातील मराठी कवी विठ्ठलदास ताराबाईंच्या कर्तृत्वावर स्तुतीसुमने उधळताना तिचा उल्लेख 'धैर्यपुरुषा' असाच करतो.

याच्यापुढे जाऊन ताराबाईंसारख्या राजकीय सहभागातून शत्रूशी लष्करी संघर्ष करणाऱ्या तसेच अन्यायाविरुद्ध उभे राहण्याचे धाडस दाखविणाऱ्या स्त्रियांना काली, महिषासुरमर्दिनी, तुळजाभवानी असे संबोधले गेले. कवी देवदत्त याने ताराबाईंना याच संबोधनांनी गौरविले आहे.

म्हणजे मध्ययुगीन स्त्रीचे कर्तृत्व हे डॉ. बाळकृष्णापासून डॉ. पवारापर्यंत सर्वांनी शेवटी पुरुषत्वाच्या निकषावर तपासले आहे; तर कवी देवदत्तासारख्यांनी तिचे कर्तृत्व एक स्त्री म्हणून न बघता तिला देवत्वाचा निकष लावला आहे आणि या दोन्हींतून तिचे मानुषी कर्तृत्व नाकारले गेले, बेदखल केले गेले. मुळातच मध्ययुगातील स्त्रियांची ऐतिहासिक दखल समकालीन इतिहासकारांनी न घेण्याचे कारण म्हणजे या इतिहासकारांची सामाजिक, राजकीय तसेच मानसिक परिवेशातील जडणघडण स्त्रीला तिच्या कर्तृत्वाचे माप तिच्या पदरात टाकण्यापासून वंचित ठेवत आली. जसे जयराम पिंडे या शहाजीराजांच्या पदरी असणाऱ्या पंडित कवीने शहाजीराजांच्या जीवनावर 'राधामाधवविलासचंपू' नावाचा एक काव्यग्रंथ लिहिला आहे. या ग्रंथात त्याने जिजाबाईंच्या कर्तृत्वाबद्दल लिहिताना संपूर्ण ग्रंथात केवळ दोनच ओळी खर्ची घातल्या आहेत. या दोन ओळींतून जिजाबाईंचे असामान्यत्व जाहीर होते हे खरे, पण तिच्या असामान्यत्वाचे वर्णन करताना त्याची लेखणी कवीच्या अंगभूत प्रतिभेने अधिक विलसत नाही.

तसेच आणखी एक सनातन कारणपरंपरा लक्षात घेतली पाहिजे. ज्या काळात मध्ययुगीत स्त्रियांनी आपले सामाजिक व राजकीय योगदान दिले तो काळ मुळातच अनेक पिढ्यांच्या पितृसत्ताकतेच्या ओझ्याखाली दबला होता. ते ओझे समर्थपणे वाहत मध्ययुगीन समाजाने स्त्रीचे सामाजिक व राजकीय संरचनेतील दुय्यमत्व व अनुल्लेख

कसोशीने पाळला. मग तो समाजाचा स्थायिभावच झाला. हा स्थायिभाव आधुनिक युगातही प्रवाही झालेला असल्यामुळे पितृसत्ताक विचारसरणीवर घडलेले इतिहासकार स्त्रीच्या कर्तबगारीचा इतिहास पुरुषाच्या पुरुषत्वाच्या निकषावर लिहीत राहिले.

स्त्री-इतिहासाची पुनर्मांडणी करताना आणखी एक भाषिक अडचण उभी राहते. स्त्रीकर्तृत्वासाठी वेगळी भाषिक रचना आणि शब्दनिर्मिती केली गेलेली नाही. म्हणून तिचे वर्णन 'धैर्यपुरुषा', 'मर्दानी', 'पुरुषासारखी लढली' असे करावे लागते. तसेच असामान्य पुरुषास 'महापुरुष' असे संबोधले जाते, तर असामान्य स्त्रीस 'महास्त्री' हा शब्द शब्दकोशातच नाही. त्यामुळे ही शाब्दिक व भाषिक नवनिर्मितीही स्त्री-इतिहासाच्या पुनर्मांडणीत अपेक्षित आहे. इतिहास लेखनातील भाषेवर व भाषेच्या संरचनेवर एवढा भर देण्याचे कारण काय? तर भाषेच्या माध्यमातूनच ऐतिहासिक घटना व व्यक्तीचे स्थान पुढील पिढीपर्यंत पोहोचत असते. भाषेच्या माध्यमातूनच समाजाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जाणिवा एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होतात. मग त्यासाठी अशा प्रकारची पुनर्मांडणी करण्यासाठी प्रथम अभ्यासकांना स्वतःच्या जाणिवांमध्ये संक्रमण घडवावे लागेल.

इतिहासाच्या पुनर्मांडणीच्या प्रक्रियेमध्ये लिखित इतिहासाच्या पुनर्मांडणी-बरोबरच इतिहास प्रकटीकरणाच्या दृश्य माध्यमांचीही पुनर्मांडणी करणे आवश्यक आहे. कारण ही 'दृश्य माध्यमे' लिखित माध्यमांच्या हजारपट प्रभाव जनसामान्यांच्या विचारविश्वावर करत असतात. यासाठी शिवचरित्राचेंच उदाहरण घेता येईल. शिवाजी महाराजांना स्वराज्यस्थापनेची प्रेरणा व मार्गदर्शन समर्थ रामदासांनी केले, ते शिवाजीचे गुरू होते, ही पूर्वसुरींची मांडणी होती. या मांडणीला अनुसरून खडकावर बसलेले रामदास एक हात पुढे करून अंगुली निर्देश करत शिवाजी महाराजांना स्वराज्यस्थापनेचा मार्ग दाखवत आहेत आणि महाराज त्यांच्या शेजारी उभे राहून रामदासांच्या निर्देशाकडे डोळे लावून मार्गदर्शन घेत आहेत, असे चित्र महाराष्ट्रात अल्पावधीतच रूढ झाले. शिवचरित्रातील ही महत्त्वाची घटना सर्वसामान्यांच्या मनात कायमची ठसली.

पण जेव्हा इतिहासाचे आकलन विविधांगाने समाजातील विविध स्तरांतील इतिहास अभ्यासकांना होऊ लागले, जेव्हा इतिहास लेखनातील व्यक्तिनिष्ठता व वर्णश्रेष्ठत्व अभ्यासकांच्या लक्षात आले, तेव्हा त्यांनी इतिहासाची पुनर्चिकित्सा व पुनर्विवेचन करून हे सिद्ध केले की, शिवाजी महाराजांना स्वराज्य स्थापनेची प्रेरणा किंवा मंत्र रामदासांनी दिलेला नसून त्यांची भेट महाराजांच्या जीवनाच्या उत्तरार्धात

झाली आहे. इतकेच नव्हे तर अशी स्वराज्य स्थापनेची शिकवण व प्रेरणा शिवाजी महाराजांना त्यांची आई जिजाबाईकडून मिळाली होती.

हे अभ्यासकांनी इतिहासाचे पुनर्लेखन करून सिद्ध केले, तरी या संदर्भातील पूर्वमांडणी दर्शविणारे चित्र बदलले न गेल्यामुळे जनसामान्यांपर्यंत ही पुनर्मांडणी पोहोचण्यात अडथळे येतात. म्हणून त्या जागी जिजाबाई आपला मुलगा शिवाजीस स्वराज्यस्थापनेचा मार्ग दाखवत असल्याचे चित्र पुनर्स्थापित केले पाहिजे. ही जिजाबाईच्या इतिहासाची दृष्य स्वरूपातील पुनर्मांडणी असेल.

स्त्री-इतिहासाच्या पुनर्मांडणीचीं तिसरी अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी स्त्री-इतिहासातील स्त्रीच्या स्थानाची पुनर्व्याख्या करून त्याची नाळ वर्तमानातील स्त्रीसमस्यांशी जोडली गेली पाहिजे. १७ व्या शतकापासून ते २१ व्या शतकापर्यंतच्या प्रत्येक शतकातील स्त्रियांच्या समस्यांचा परीघ वेगवेगळा आहे. पण त्यांचे समाजातील दुय्यमत्व, स्वतःच्या अस्तित्व व कर्तृत्व सिद्धतेसाठीचा त्यांचा संघर्ष मात्र अबाधित राहिला आहे. तसेच त्यांच्यावरील अत्याचार, त्यांचे दुय्यमत्व, त्यांचे सामाजिक व राजकीय जडणघडणीतले कर्तेपण नाकारणे हे प्रश्न काळाची चौकट भेदून इतिहासातून वर्तमानात डोकावताना दिसतात. त्यामुळे १९ व्या शतकातील स्त्रीकार्याप्रमाणे, १७ व्या शतकातील स्त्रीकार्याच्या इतिहासातून प्रेरणा, बळ व उत्तरे मिळवणे आताच्या स्त्रीला शक्य आहे, जर इतिहासाची पुनर्मांडणी तशी केली तर:

अशा प्रकारच्या मांडणीमुळे स्त्रीचळवळीच्या कार्यकर्त्यांना स्त्रीसबलीकरणासाठी व समस्या सोडवणुकीसाठी अशा इतिहासातून प्रबोधनात्मक साहित्य उपलब्ध होऊ शकते. पण असे पुनर्मांडणीतून निर्माण झालेले उपलब्ध साहित्य चळवळीच्या कार्यकर्त्यांपर्यंत तसेच पुरोगामी लेखकांपर्यंत पोहोचतेच असे नाही. याचे उदाहरण द्यायचे झाले तर ऊर्मिला पवार या प्रसिद्ध लेखिका आपल्या 'पुनश्च दोन शब्द' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात, "जिजाबाई, अहिल्याबाई, झाशीची राणी, ताई तेलीण, उमाबाई दाभाडे आणि थोरातांची कमळा या स्त्रियांचेही अधिक आकलन झाले पाहिजे." या ऊर्मिला पवारांच्या वक्तव्याकडे इतिहास-अभ्यासकांनी लक्ष देणे आवश्यक आहे. ऊर्मिला पवारांच्या आशयाबद्दल इथे चर्चा करायची नसून त्यांनी दिलेल्या ऐतिहासिक संदर्भावर चर्चा करणे आवश्यक आहे.

एक तर हे दखल घेण्यासारखे आहे की त्यांच्यासारख्या कार्यकर्त्या व प्रगतशील लेखिकेलाही जिजाबाई व अहिल्याबाईंमध्ये ताराबाईचे नाव घ्यावेसे वाटले नाही किंवा

त्यांनी तसे नाव घेण्याइतपत इतिहास-अभ्यासकांनी ताराबाई, लेखिकेच्या सामाजिक व बौद्धिक स्तरापर्यंत पोहोचवलेली नाही. तसेच इतिहासाची ढोबळ माहिती लेखिकेपर्यंत पोहोचल्यामुळे त्यांनी जिजाबाईंच्या आणि ताई तेलीणीच्या कर्तृत्वाचा पैस सारखाच ठरवला आहे. दुसरे असे की त्यांनी जिजाबाई, अहिल्याबाई यांच्या रांगेत बसवलेली थोरातांची कमळा हे व्यक्तिमत्त्व ऐतिहासिक सत्य नसून वाङ्मयीन कल्पनाशक्तीची भरारी आहे, याची जाणीव एका लेखक आणि कार्यकर्त्या स्त्रीला असू नये, यावरून मध्ययुगीन स्त्रीचा सत्येतिहास हा अभ्यासकांच्या आणि अॅकॅडमिक पातळीच्या परिघाबाहेर जाऊन स्त्रीचळवळीपर्यंत व कार्यकर्त्यापर्यंत पोहोचण्यास असमर्थ ठरतो आहे, असे वाटते आणि यामुळे स्त्रीचळवळीसाठी मध्ययुगीन स्त्री-इतिहासाचा डोळस वापर होताना दिसत नाही.

आज स्त्रीजगापुढे नाही तर, भारतीय समाजापुढेच स्त्रीकेंद्रित समस्या उभ्या आहेत. स्त्रीजननदराचे घटते प्रमाण, स्त्रियांच्या अत्याचारात झालेली वाढ, एकट्या पडलेल्या स्त्रियांच्या समस्या; एवढेच नव्हे तर नवनवीन क्षेत्रांत स्वतःला सिद्ध करताना पुरुषसत्ताक व्यवस्थेशी करावा लागणारा संघर्ष आणि समाज बदलासाठी उभ्या ठाकलेल्या स्त्रीकार्यकर्त्यांचे होणारे खच्चीकरण, अशा अनेक समस्या आज आ वासून उभ्या आहेत. यांवर व्यावहारिक तोडगे आहेतच. पण त्याला इतिहासाचेही पाठबळ देता येईल. सावित्रीबाई फुलेंच्या महाराष्ट्रात २००९ च्या जनगणनेनुसार भारतातील सर्वांत कमी स्त्रीजनन दर हजारास ९०८ असा नोंदवला गेला आणि ज्या कोल्हापूर (पन्हाळा) येथे करवीर राज्याची निर्मिती ताराबाईसारख्या एका स्त्रीने केली होती, तेथील स्त्रीजनन दर राज्यात सर्वांत कमी म्हणजे ८५४ इतका नोंदवला गेला. या तुलनेत जेथे स्त्रीकर्तृत्वाचा इतिहास मागे उभा नाही अशा गडचिरोलीसारख्या भागात तो ९६३ आहे. यावरून आपण ताराबाईंच्या कर्तृत्वाचा इतिहास प्रबोधनासाठी वापरत नाही हे स्पष्ट होते.

तसेच २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात एकूण संख्येपैकी ७.४ टक्के स्त्रिया एकट्या राहणाऱ्या आहेत. त्यांतील ३ कोटी ४३ लाख ८९ हजार ७२९ विधवा महिला आहेत, तर २३ लाख ४२ हजार ९३० परितक्त्या व घटस्फोटित महिला आहेत. म्हणजे साडेतीन कोटीपेक्षा जास्त स्त्रिया एकट्या आहेत. या एकट्या स्त्रीसमोरच्या समस्या, पोटगी, मुलांचा ताबा मिळवणे, स्वतःच्याच घरात राहण्याचा हक्क मिळवणे, कौटुंबिक अत्याचाराचा प्रतिकार करणे, नवन्याने केलेले कर्जाचे डोंगर फेडणे, पतीनिधनानंतर संसाराचा तसेच व्यवसायाचा गाडा एकटीने हाकणे यांसारख्या दैनंदिन

जीवनाशी निगडित आहेत. या सर्वांवर एकजुटीने तोडगा काढण्यासाठी भारतात 'राष्ट्रीय एकल नारी अधिकार मंच' स्थापन झाला. त्याच्या महाराष्ट्रातील अधिवेशनात ५० हजार महिला सहभागी झाल्या. १९९९ मध्ये राज्यस्थानात फक्त विधवा महिलांचे अधिवेशन झाले.

असे स्त्रियांचे संघटन ज्या ज्या ठिकाणी, ज्या ज्या व्यासपीठावरून होते, त्या त्या ठिकाणी जिजाबाई आणि ताराबाई यांसारख्या स्त्रियांचे कर्तृत्व हे समाजव्यवस्थेविरुद्ध झगडणाऱ्या एकट्या स्त्रीचे कर्तृत्व म्हणून मांडले पाहिजे. अकाली वैधव्य आलेल्या स्त्रियांना ताराबाईसारख्या ऐन तारुण्यात विधवा झालेल्या राणीचा संघर्ष प्रेरणादायी वाटला पाहिजे. तसेच एखाद्या सामाजिक कार्यकर्तीला बलाढ्य अशा राज्यकर्त्यांशी संघर्ष करताना स्वतःला ताराबाईच्या भूमिकेत बसवता आले पाहिजे. तसेच एखाद्या मोठ्या कंपनीत नोकरी करणाऱ्या एकट्या तरुण स्त्रीला तिच्या कंपनीच्या सर्वोच्च पदावरील अधिकाऱ्याकडून अन्याय, अवहेलना, असुरक्षितता व शोषण सहन करावे लागते, तेव्हा तिच्यासाठी तो अधिकारी औरंगजेबच असतो आणि अशा परिस्थितीत तिला ताराबाईप्रमाणे आपल्या हक्कासाठी संघर्ष करणे भाग असते. अशा तऱ्हेने वर्तमानातील विविध स्तरांवरील स्त्रियांमध्ये अशी निजात्म खूण जागृत झाली पाहिजे की, आपण या स्वातंत्र्यप्रिय स्त्रीकर्तृत्वाचा एक तरंग आहोत आणि इतिहासाची आपणाकडून किमान पुनरावृत्तीची अपेक्षा आहे. त्यामुळे त्यांच्यातील आटत चाललेल्या लढाऊ वृत्तीला बळ मिळेल.

म्हणून या स्त्रियांना त्यांच्या आणि जिजाबाई-ताराबाईसारख्या स्त्रियांच्या जीवनसंदर्भात साधर्म्य वाटेल अशी इतिहासाची मांडणी झाली पाहिजे. म्हणजे जिजाबाई ही एक आदर्श कन्या, आदर्श पत्नी व आदर्श माता होती; ती म्हणजे स्त्री जातीला पडलेलं एक सुंदर स्वप्न होतं, अशी आदर्शवादी व अद्भूततावादी मांडणी न करता जिजाबाई व ताराबाईसारख्या स्त्रियांसमोरील समस्या, त्यांवर त्यांनी काढलेले तोडगे, त्यातून पार पाडलेली कामगिरी, त्यांच्या मर्यादा, या सर्वांचे स्त्रीवर्गावर झालेले परिणाम या अनुषंगांनी वास्तववादी मांडणी केली पाहिजे. अशा पुनर्मांडणीमुळे इतिहासातील स्त्रियांचे कार्य हे वर्तमानातील स्त्रियांच्या मनोव्यापारावर, समस्यासाधर्म्यामुळे प्रक्रिया करत राहिल आणि त्यातून वर्तमानातील स्त्रीला, जरी भिन्न परिस्थिती असली तरी भावनिक बळ मिळून त्याचा उपयोग तिला आपल्या काळातल्या वर्चस्ववादाला झुगारून देण्यासाठी होईल.

स्त्रीजागृतीच्या दृष्टीने आणखी एक हेतू या पुनर्मांडणीने साध्य होतो. उदा. १७ व्या शतकातील महाराष्ट्रातील स्त्रियांना परकीय सत्ताधिकांकडून अत्याचार, अवहेलना आणि असुरक्षितता सोसावी लागत होती. यावर जिजाबाईसारख्या राज्यकर्त्या, पुढारपण लाभलेल्या घराण्यातील स्त्रीने उपाययोजना शोधली. त्यासाठी तिने स्वतःचे अस्तित्व व घराणे पणाला लावले. आज किती राज्यकर्त्या स्त्रियांकडून सर्वसामान्य स्त्रियांच्या प्रश्नांसाठी उपाययोजना शोधल्या जातात? किती जणी स्वतःचे वैयक्तिक व राजकीय अस्तित्व पणाला लावण्याची तयारी ठेवतात? म्हणून जेव्हा सर्वसामान्य स्त्रियांपुढे लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण करून त्यांना उन्नत करण्यासाठी स्वतःच्या मुलाला तयार करणारी अशी जिजाबाई मांडली जाईल, तेव्हाच सर्वसामान्य स्त्रीसमस्यांसाठी सर्वस्व पणाला लावणाऱ्या राज्यकर्त्या स्त्रियांची अपेक्षा त्या करतील.

अशाप्रकारे इतिहासातील स्त्रियांची समाजशास्त्रीय व राज्यशास्त्रीय दृष्टिकोनातून केलेली पुनर्मांडणी ही वर्तमानातील सामाजिक व राजकीय घटनांबद्दल, त्यांच्या हाताळणीबद्दल व त्यांवरील उपायाबद्दल प्रश्नांकित सजगता निर्माण करेल. तसेच अशा प्रकारच्या स्त्री-इतिहासाच्या दाखल्यांनी आताच्या स्त्रीला आपण स्वतःच्या अवकाशाचे रक्षण कसे करावयाचे आणि बुद्धिचातुर्य व कर्तृत्वाने पुरुषसत्तेला व राज्यसत्तेला कसे तडाखे द्यावयाचे याचे उत्तर मिळणे, हा स्त्री-इतिहासाच्या पुनर्मांडणीचा अपेक्षित परिणाम आहे आणि यातून निर्माण होणारा इतिहास केवळ स्त्रियांचा नवा इतिहास असणार नाही, तर एकूणच समाजाचा नवा इतिहास म्हणून पुढे येईल.

डॉ. मंजुश्री पवार

इतिहास विभाग प्रमुख,

यशवंतराव चव्हाण वारणा महाविद्यालय,

वारणानगर, जि. कोल्हापूर.

भ्रमणध्वनी : ९९२१११२१०१

विदर्भाच्या इतिहासाचे पुनर्लेखन

– प्रा. अशोक राणा
अमरावती

विदर्भ हा प्राचीन तीन महाराष्ट्रकांपैकी एक भूप्रदेश आहे त्याला जसे राजकीय संदर्भ आहेत, तसेच सांस्कृतिकही. आज महाराष्ट्राचा अविभाज्य भाग असलेला विदर्भ प्राचीन काळी एक जनपद होते. तसेच दोन हजार वर्षांपूर्वीही या परिसरात काही जनपदे अस्तित्वात असल्याचे अवशेष अलीकडे प्राप्त झालेले आहेत. त्याचप्रमाणे अलीकडे झालेल्या उत्खनन व संशोधनांतून जुने निष्कर्ष बदलावे लागतील यासाठी पुरेशी साधने उपलब्ध झालेली आहेत. या सर्वांचा थोडक्यात आढावा या ठिकाणी आपण घेणार आहोत. त्यापूर्वी एकंदरपणे महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक नोंदीविषयीच्या तीन मुद्यांना आपणासमोर पहिल्यांदा ठेवू इच्छितो. या मुद्यांचा आपण गांभीर्याने विचार करावा अशी विनंती आपणास करतो.

ते तीन मुद्दे कोणते ?

भारतात असलेल्या शैलाश्रये व लेण्यांपैकी सर्वात जास्त लेण्या महाराष्ट्रात आहेत. त्यांपैकी सर्वात अधिक लेण्या बौद्ध लेण्या आहेत. त्याच्या खालोखाल शैव व

शाक्त धर्मीयांच्या लेण्या आहेत. प्रचलित समजुतीनुसार त्या हिंदू लेण्या आहेत. परंतु इ.स. १०३० पूर्वीच्या कोणत्याही ऐतिहासिक अवशेषांमध्ये हिंदू हा शब्द आढळत नसल्यामुळे अशा लेण्यांना ब्राह्मणी लेणी असे संबोधण्याचा प्रघात आहे. त्यामागे समजूत अशी आहे की, आजच्या हिंदू धर्माचे प्राचीन रूप म्हणजे ब्राह्मणी धर्म होय. वास्तविक ब्राह्मणी धर्म हा ब्राह्मण ग्रंथावर आधारित असा यज्ञकेंद्रित धर्म आहे. परंतु आर्यपूर्व भारतीय समाजात पूजाकेंद्रित धर्म अस्तित्वात होते. या धर्माचा शैव, शाक्त, गाणपत्य, कापालिक, पाशुपत इ. नावे दिली गेलेली आहेत. यज्ञविरोधी अशा या धर्माच्या अनुयायांनी निर्मिलेल्या लेण्यांना ब्राह्मणी लेण्या म्हणून संबोधणे अनैतिहासिक आहे. म्हणून त्यांना वस्तुनिष्ठ पुराव्यांच्या आधारे त्या त्या धर्म वा पंथानुसार संबोधण्यात यावे.

दुसरा मुद्दा असा की, बहुतांश लेण्यांना 'पांडव लेणी' म्हणून संबोधण्याचा प्रघात आहे. तसे फलक पुरातत्त्वविभागाने काही लेण्यांच्या बाहेर लावलेले आहेत. नाशिकच्या लेण्याबाहेर तर चक्क 'पांडुलेणी' असा फलक आढळतो. तो वाचून अभवितपणे कोणीही कोणताही तर्क करू शकतो. आपल्या समृद्ध वारशाचा असा अर्थ होणे योग्य नाही. म्हणून अशा लेण्या ज्या धर्म-संप्रदायाच्या समर्थकांनी निर्माण केल्या आहेत, त्याची शहानिशा करून तसे फलक त्या त्या लेण्यांबाहेर लावावेत, अशा सूचना महाराष्ट्र शासनाने पुरातत्त्व विभागाला द्याव्यात अशी विनंती या ठिकाणी मी करतो.

तिसरा मुद्दा 'हेमाडपंती मंदिर' या संज्ञेविषयी आहे. महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात दगडी स्थापत्य शैलीतील मंदिरे आढळतात. कोणत्याही इतर माध्यमांचा वापर न करता दगडी खोबणीच्याद्वारे जोडकाम केलेल्याचं मंदिरांना गैरसमजापोटी 'हेमाडपंती' म्हणून संबोधण्यात येते. पुरातत्त्व विभागाने तसे फलक या मंदिरांच्या बाहेर लावलेले आहेत. त्याचप्रमाणे या मंदिरांची वर्णने करताना अनेक इतिहास लेखक 'हेमाडपंती मंदिर' असा उल्लेख करतात. नागपूर विद्यापीठाच्या प्राचीन भारतीय इतिहास; संस्कृती व पुरातत्त्व विभागाच्या एका विभाग प्रमुखाने चक्क 'हेमाडपंती टेम्पल्स' या शीर्षकाचे एक पुस्तक लिहिले व विद्यापीठाने ते प्रसिद्ध केले होते. वास्तविक या स्थापत्य शैलीशी यादवकालीन हेमाद्रिपंडिताचा सुतराम संबंध नाही. ही शैली त्याने निर्माण केल्याचा कोणताही पुरावा उपलब्ध नाही. म्हणून या मंदिरांना 'हेमाडपंती मंदिर' असे संबोधण्याऐवजी 'प्राचीन मंदिर' या नावाने संबोधावे अशी सूचना आहे. प्राचीन व मध्ययुगीन या संकल्पना

अजूनही वादाच्या भोवऱ्यात आहेत. त्यामुळे त्याऐवजी दुसरा कोणताही शब्द वापरावा, परंतु 'हेमाडपंती' हा अनैतिहासिक शब्द वापरू नये असे मला वाटते. या दृष्टीने अभ्यासकांनी योग्य तो निर्णय घ्यावा.

आता विदर्भाच्या इतिहास लेखनाबाबतचे आजवर झालेले प्रयत्न व त्याची पुनर्मांडणी करण्याविषयीचे प्रकल्प याचा ढोबळपणे आढावा घेण्याचा प्रयत्न आपण याठिकाणी करूया.

विदर्भाचा इतिहास व काही प्रतिभावंत

महाराष्ट्राच्या इतर भागाप्रमाणेच विदर्भाचाही ज्ञात इतिहास साधारणपणे दोन हजार वर्षांचा आहे. तो सातवाहनांपासून सुरू होतो. सातवाहनकालीन अवशेष विदर्भात मोठ्या प्रमाणात आढळले आहेत. तसेच मौर्य-शुंग काळातीलही आहेत. वाकाटक, कलचुरी, राष्ट्रकूट, नलवंश, परमार, यादव, मुस्लीम, गोंड, मराठा, ब्रिटिश इत्यादी राजवटींनी विदर्भाच्या विकासात मोलाची भर टाकलेली आहे.

पौराणिक साहित्यातील उल्लेखानुसार रुक्मिणीचे माहेर कुंडिनपूर हे आजचे कौण्डण्यपूर होय. ऋग्वेदाचा पहिला सूक्तकार गृत्समद हा यवतमाळ जिल्ह्यातील कळंबचा होता. संस्कृतकवी भवभूती भंडारा जिल्ह्यातील पद्मपूर येथे राहत असे. कालिदासाचेही वास्तव्य नागपूर जिल्ह्यातील रामटेक येथे होते. त्याचप्रमाणे प्रवरसेन द्वितीय, हाल सातवाहन, भारवी, दण्डी, राजशेखर, त्रिविक्रम भट्ट, पुष्पदन्त, मुनी कनकामर, मुनी रामसिंह इ. संस्कृत-प्राकृत कवींना याच भूमीत आपल्या काव्यकृती निर्मिण्यास प्रेरणा मिळाली होती.

प्राचीन कोरीव लेख, ताम्रपट, हस्तलिखिते, पुरातत्त्वीय अवशेष इ. साधनांच्याद्वारे काही इतिहास संशोधकांनी विदर्भाच्या राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहासावर प्रकाश पाडलेला आहे. त्यामुळे मराठी साहित्यातील प्रारंभीची साहित्यनिर्मिती अमरावती जिल्ह्यातील रिद्धपूर येथे झाली असेल्याचे सिद्ध झाले आहे. मराठीतील पहिला कवी मुकंदराजही येथे होता. चक्रधर, महदंबा, मध्वमुनीश्वर, अमृतराय, सिद्धेश्वर महाराज, आदिनाथ, उत्तमश्लोक, गोस्वामी मानपुरी, गुलाम हुसेन एलिचपुरी, देवनाथ महाराज, दयाळनाथ महाराज, गुलाबराव महाराज, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, गणपती महाराज इ. संतांनी साहित्य क्षेत्रात मोलाची भर टाकलेली आहे. त्याचा येथील सामाजिक जीवनावर मोठा परिणाम झाला होता.

सामाजिक परिवर्तनाच्या दृष्टीने अग्रेसर अशा अनेक महापुरुषांनी विदर्भात कार्य केलेले आहे. गणपती महाराज यांनी अमरावती जिल्ह्यातील मंगरूळ दस्तगीर येथे जातिभेद निर्मूलनासाठी अजात श्वेतनिशाणधारी संप्रदाय स्थापन केला होता. सत्यशोधक चळवळीची पाळेमुळे विदर्भात खोलवर रुजली होती. त्यामागे महात्मा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाचे पहिले सदस्य कृष्णराव भालेकर यांची प्रेरणा होती. ते अमरावती जिल्ह्यातील करजगाव येथे बराच काळ राहिले होते. त्यांनी 'दीनमित्र' या नियतकालिकाचे प्रकाशनही तेथून केले होते. अमरावती येथील अंबामंदिर प्रवेश सत्याग्रहासाठी डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली अस्पृश्यता निवारण परिषद घेतली होती.

राजकीय क्षेत्रात डॉ. पंजाबराव देशमुख हे विदर्भातील मोठे नाव होते. स्वतंत्र भारताचे कृषिमंत्री म्हणून त्यांना देशभर ओळखले जाते. शिक्षणाच्या क्षेत्रातील त्यांचे कार्य अतुलनीय होते. राजकारण व साहित्य तसेच इतिहास संशोधनातही त्यांचे मोलाचे योगदान आहे. वीर वामनराव जोशी, वीर उत्तमराव मोहिते, दौलतराव गोळे, कवी कृष्णमूर्ती इ. राजकीय व सामाजिक क्षेत्रांतील प्रतिभावंतांनी साहित्यनिर्मितीही केलेली आहे. संत गाडगे बाबा तर निष्कामकर्मयोगाचे मूर्तिमंत प्रतीक होते.

महाराष्ट्राच्या साहित्यविश्वावर प्रभाव गाजविणारे कवी सुरेश भट, मधुकर केचे, शरदचंद्र सिन्हा, उद्धव शेळके, श्री. व्यं. केतकर, राम शेवाळकर, वसंत आबाजी डहाके, सदानंद देशमुख, विद्याधर गोखले, आशा बगे, पां. श्रा. गोरे इ. साहित्यिक विदर्भातीलच आहेत. अशारीतीने राजकारण, समाजकारण, साहित्य, कला इ. क्षेत्रांतील प्रतिभावंतांच्या नवनिर्मितीने महाराष्ट्राची संस्कृती प्रगल्भ झालेली आहे.

यात चित्रपट क्षेत्रातील प्रतिभावंतांचा उल्लेख महत्त्वाचा आहे. राजकमल पक्चर्समध्ये व्ही. शांताराम यांच्यासोबत कार्य केलेले विश्राम बेडेकर, गजानन जहागीरदार हे अमरावतीचे; संगीताच्या क्षेत्रातील केशवराव भोळे, भीमराव पांचाळे, वैशाली माडे इ. कलावंत विदर्भातील आहेत. अशी कितीतरी नावे घेण्यासारखी आहेत, पण येथे विस्तारभयास्तव ती घेता येत नाहीत. विदर्भाच्या इतिहास लेखनात ज्या संशोधक अभ्यासकांनी मौलिक कार्य केले आहे, त्यांचा परामर्श या ठिकाणी आता घेऊ या.

विदर्भाचे इतिहासकार

विदर्भाच्या इतिहासलेखनास चालना देणारे पहिले लेखक वणी येथील नीलकंठ

लक्ष्मण दुमे हे होत. 'वणीचा इतिहास' हे त्यांचे पुस्तक विदर्भाच्या आधुनिक साहित्यातील पहिले पुस्तक होय. दुमे यांचे पूर्वज गोंड व भोसले यांच्या राजवटीत मोठ्या पदांवर होते. त्यांच्याकडील २९० वर्षे जुनी कागदपत्रे व कुटुंबवृत्ताच्या आधारे त्यांनी 'वणीचा इतिहास' हा ग्रंथ लिहिला. तो अजूनही अप्रकाशित आहे. त्यानंतर या. मा. काळे यांनी इ.स. १९२४ मध्ये 'वन्हाडचा इतिहास' व १९६४ मध्ये 'नागपूर प्रांताचा इतिहास' हे ग्रंथ लिहून विदर्भाच्या इतिहास लेखनाला शिस्तबद्ध रूप दिले.

यवतमाळ येथे 'शारदाश्रम' ही संस्था स्थापन करून डॉ. य. खु. देशपांडे यांनी विदर्भाच्या इतिहासास पूरक अशी साधने गोळा केलीत. त्यांतून महानुभाव संप्रदायातील ग्रंथ, शिलालेख, ताम्रपट, हस्तलिखिते इ. चा. संग्रह तयार झाला. डॉ. देशपांडे यांनी केलेल्या संशोधनाचा आढावा ना. ना. हूड यांनी 'विदर्भ संशोधनाचा इतिहास' या ग्रंथात घेतला. डॉ. वि. भि. कोलते, अॅड. प्र. रा. देशमुख, द. बा. महाजन, भाऊ मांडवकर इ. इतिहासकारांची पिढी डॉ. य. खु. देशपांडे यांनी घडविली.

नागपूर येथे म. प्र. संशोधन मंडळ व आजचे विदर्भ संशोधन मंडळ यांतून दे. गो. लांडगे, के. ल. दप्तरी, वा. वि. मिराशी, सुरेश डोळके, शरद कोलारकर इ. इतिहास संशोधकांची महान परंपरा निर्माण झाली. त्यातून नागपूरचा सांस्कृतिक इतिहास (दे. गो. लांडगे), संशोधन मुक्तावली (वा. वि. मिराठी) यांसारख्या ग्रंथांची निर्मिती झाली.

नागपूर विद्यापीठाच्या प्राचीन भारतीय इतिहास, संस्कृती व पुरातत्त्व विभागाने विदर्भातील पुरातत्त्वीय स्थळावर उत्खनने केलीत. त्यातून शां. भा. देव, अजयमित्रशास्त्री, ओ. पी. वर्मा, चंद्रशेखर गुप्त, प्रदीप मेश्राम यांची निरीक्षणे व आकलन व्यक्त करणारी ग्रंथसंपदा अस्तित्वात आली. त्यांच्या आधारे तसेच अलीकडे झालेल्या नव्या उत्खननाद्वारे विदर्भाच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी करणे शक्य आहे. त्याचा थोडक्यात आढावा याठिकाणी घेत आहे.

विदर्भाच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी

सातत्याने चालू असलेल्या उत्खननातून नवनवे पुरातत्त्वीय अवशेष मोठ्या प्रमाणात प्राप्त होत आहेत. त्यामुळे विदर्भातील प्रागैतिहासिक मान वसाहती व त्यातील मानवाचं जीवनमान याविषयी नवनवी संशोधने व निष्कर्ष पुढे आलेले आहेत.

यापूर्वी डॉ. नत्थुलाल गुप्त यांनी लिहिलेले 'विदर्भ का सांस्कृतिक इतिहास',

डॉ. एम. वाय. क्युदुशी यांची 'बेरार अंडर द मुघल्स' व 'प्री-मुघल्स बेरार', पं. प्रयागदत्त शुक्ल लिखित 'नागपूर के भोसले', डॉ. नत्थुलाल गुप्त यांचे 'बरार के सूफी शायर', डॉ. हिरालाल लिखित 'मध्यप्रदेशका इतिहास', डॉ. वा. वि. मिराशी लिखित 'वाकाटक नृपती व त्यांचा इतिहास', डॉ. वि. भि. कोलते यांचे 'प्राचीन विदर्भ व आजचे नागपूर', अ. ज. राजूरकर लिखित 'चंद्रपूरचा इतिहास', डॉ. प्रदीप शालिग्राम मेश्राम लिखित, 'विदर्भातील बुद्ध धम्माचा इतिहास', 'पवनी' (विदर्भातील हीनयानी बौद्ध धर्मक्षेत्र), 'भद्रावती-पुरातत्त्वीय वैभव', 'भटाळा-एक उपेक्षित शिल्प ग्राम', 'दूरिझम इन विदर्भ'; डॉ. र. रा. बोरकर लिखित 'चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्याचे पुरातत्त्व 'इत्यादी ग्रंथ प्रकाशित झालेले आहेत. त्याप्रमाणे उत्खननावर आधारित डॉ. शां. भा. देव यांची पवनी, कौंडिण्यपूर अडम, खापा, टाकळघाय, माहुरझरी, मार्कंडा, पवनार, नैकुंड इ. पुरातत्त्वीय स्थळांविषयीची निरीक्षणे नोंदविणारी पुस्तके ही प्राथमिक दर्जाची संशोधन साधने उपलब्ध आहेत. हौशी इतिहास संशोधक टी. टी. जुलमे यांचे 'माणिकगड', 'गडचांदुरचा प्राचीन इतिहास'; अशोक ठाकूर यांचे 'गोडकालीन चंद्रपूर' इ. ग्रंथ विदर्भाच्या इतिहासाच्या पुनर्मांडणीस साहाय्यक आहेत. या सर्व साधनांमधून प्रामुख्याने विदर्भाचा प्राचीन इतिहास नव्याने प्रकाशात आलेला आहे. त्याची पुनर्मांडणी पुढीलप्रमाणे करता येईल.

प्राचीन इतिहासाची पुनर्मांडणी

विदर्भाच्या प्राचीन इतिहासात भर टाकणारी संशोधने अलीकडे मोठ्या प्रमाणात झालेली आहेत. ती प्रामुख्याने नागपूर व चंद्रपूर-गडचिरोली जिल्ह्यांमधील आहेत. या उत्खननाने इतिहासातील जुन्या समजांना मूठमाती मिळणार आहे. डॉ. र. रा. बोरकर यांच्या 'चंद्रपूर-गडचिरोली जिल्ह्याचे पुरातत्त्व' या ग्रंथात समाविष्ट संशोधनाने विदर्भातील अतिप्राचीन अशा मानवी वसाहतीचे अस्तित्व दर्शविणारी शिळावस्तुळे, शिळास्मारके तसेच शैलाश्रये-शैलगृहे इ. ची माहिती पुढे आलेली आहे.

इ.स.पू. पाचव्या शतकात विदर्भात काही जनपदे होती असा निष्कर्ष पुढे आलेला आहे. 'असिक' जनपदाचे एक नाणे नागपूर जिल्ह्यात आढळले आहे. मार्कंडा हे गडचिरोली जिल्ह्यातील तसेच लोहारा हे यवतमाळ जिल्ह्यातील मंदिर परमार राजा जगदेव याने निर्माण केले असल्याचा प्राथमिक अंदाज आहे. या दृष्टिने सखोल संशोधन करणे आवश्यक आहे. विदर्भात मुंड, नलवंशीय, परमार या राजवटी नांदल्या होत्या. नलवंशीय राजाचे एक सुवर्णाचे नाणे येथे आढळले आहे. पवनी स्तूप मौर्यकालीन

आहे, असा निष्कर्ष डॉ. शां. भा. देव यांनी काढला होता. नव्या संशोधनानुसार तो त्याहीपूर्वी दोनशे वर्षे आधीचा असावा असा अंदाज आहे. शिमुक सातवाहनाच्या नुकत्याच आढळलेल्या नाण्यावरून या राजाच्या येथील राजवटीची कल्पना येते.

विदर्भ पंचमार्क नाणे हे येथील एक वैशिष्ट्य होय. रामटेक जवळील मनसर येथे शिवमंदिराखाली महाबोधी विहार आढळले आहे. शिवमंदिराखाली स्तुपाला पडलेल्या भेगेवरून हे स्पष्ट झाले आहे. त्याचप्रमाणे या ठिकाणी आढळलेल्या वाकाटकांच्या राजवाड्यावरून तसेच शिलालेखावरून 'प्रवरपूर' नावाची त्यांची राजधानी मनसर येथे होती हे सिद्ध होते.

चंद्रपूर येथील प्रसिद्ध देवटेक शिलालेख सम्राट अशोकाचा असावा असे आजवर अभ्यासक मानीत आलेले आहेत. परंतु त्याच्या नव्या वाचनाने डॉ. प्रदीप मेश्राम व धीरज चौधरी यांनी तो सातवाहनकालीन असल्याचा निष्कर्ष काढला आहे. चंद्रपूर जिल्ह्यातील चंदनखेडा या स्थळी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या प्राचीन भारतीय इतिहास व संस्कृती आणि पुरातत्त्व विभागाने डॉ. प्रदीप मेश्राम यांच्या मार्गदर्शनाखाली उत्खनन केले. इ.स. २०१० मध्ये झालेल्या या उत्खननातून बृहदशमीय संस्कृतीचे अतिप्राचीन असे २८०० वर्षांचे जुने गाव आढळले. चंदनखेडा हे सातवाहन कालीन विदर्भातील प्रमुख व्यापारी केंद्र असल्याचा निष्कर्ष येथे आढळलेल्या अवशेषावरून निघतो. टॉलेमी चतुर्थ या ग्रीक राजाची दोन नाणी नागपूर येथे आढळली आहेत. त्यावरून विदर्भाचा ग्रीकांशी असलेला संबंध अधोरेखित होतो. यवतमाळ जिल्ह्यातील कायर व आर्णी तसेच अमरावती जिल्ह्यातील खोलापूर व कौंडण्यपूर येथे सातवाहनकालीन अवशेष आढळले आहेत. या सर्व साधनांवरून या स्थळांचा प्राचीन इतिहास नोंदविला जाऊ शकतो.

नुकतेच गडचिरोली जिल्ह्यातील हिरापूर, शंकरपूर, सावरी येथे उत्खनन झाले. याठिकाणी डोलमेन व मेनहीर आढळले आहेत. या सर्व संशोधनांचा समावेश विदर्भाच्या इतिहासाच्या पुनर्मांडणीत व्हायला हवा.

डॉ. वि. भि. कोलते यांनी 'प्राचीन विदर्भ व आजचे नागपूर' या लेखसंग्रहात प्राचीन वाशिमचा सातवाहनकालीन गुणाढ्याशी असलेला संबंध नोंदविला आहे. वाकाटकांच्या या राजधानीला सातवाहनकालीन वैभव प्राप्त झाले होते, हे त्यावरून दिसते. डॉ. कोलते यांनी अशा अनेक प्राचीन संदर्भांना प्रकाशात आणले. डॉ. मिराशी, डॉ. कोलते, डॉ. य. खु. देशपांडे, अॅड. प्र. रा. देशमुख, दे. गो. लांडगे इ. संशोधकांनी

केलेले स्फुट लेखन या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. सलगपणे विदर्भाचा प्राचीन इतिहास अजूनही लिहिला गेला नाही. वरील व इतर संदर्भांच्या साहाय्याने तो लिहिणे सहज शक्य आहे. या दृष्टीने शिस्तबद्ध प्रयत्न झाल्यास महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जडणघडणीचे अनेक दुवे समजायला मदत होईल. मध्ययुगीन व आधुनिक इतिहासाच्या बाबतीतही हे घडू शकते.

मध्ययुगीन व आधुनिक विदर्भ

मध्ययुगीन कालखंडातील महानुभाव, जैन, नाथ, दत्त, सूफी, शादल बुवा इ. संप्रदाय विदर्भात बहरले. त्यांपैकी महानुभाव संप्रदायावर सर्वात अधिक संशोधन झाले. नाथ, दत्त, जैन या संप्रदायांचा ओझरता परामर्श घेण्यात आला. परंतु शादल बुवा व सूफी या विदर्भात रुजलेल्या संप्रदायावर फारसा प्रकाश टाकण्यात आला नाही. त्याचप्रमाणे बौद्धधर्माच्या इतिहासावरही फारसे संशोधन झाले नाही.

सोबतच हिंदवी स्वराज्याच्या संकल्पिका राष्ट्रमाता जिजाऊ यांच्या घराण्यातील कर्तबगार पुरुष व स्त्रिया यांच्याविषयीची कागदपत्रे उपलब्ध असूनही त्यांचे पुरेसे वाचन झाले नाही. सिंदखेडराजा येथील देशमुखाकडे तसेच जालना येथे ही कागदपत्रे आहेत. त्यांचे वाचन झाल्यास मध्ययुगीन विदर्भातील मराठ्यांच्या कर्तबगारीवर प्रकाशझोत पडेल. यवतमाळ येथील भाम येथे कान्होजी भोसले यांची गढी आहे. विदर्भातील भोसल्यांचे ते मूळ ठिकाण आहे. त्यावरही फारसे संशोधन झाले नाही.

विदर्भात सत्यशोधक चळवळ जोमात होती. त्यावर साहित्य निर्मितीही मोठ्या प्रमाणात झाली. डॉ. अशोक चोपडे यांनी आचार्य पदवीकरिता त्यावर संशोधन केले. त्यावर आधारित त्यांचे पुस्तकही प्रकाशित झालेले आहे. परंतु येथील सत्यशोधक चळवळीचा इतिहास मात्र अजून लिहिला गेला नाही. तीच गत आंबेडकरी चळवळीची. या चळवळीवर आधारित डॉ. एच. एल. कोसारे यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. परंतु आधुनिक इतिहासाच्या लेखनात सत्यशोधक व आंबेडकरी चळवळीची फारशी दखल घेतली गेली नाही. ती घेऊन विदर्भातील आधुनिक काळाचा इतिहास अद्यावत करणे गरजेचे आहे.

वारकरी, वीरशैव या संप्रदायांच्या प्रभावातून तसेच वंदनीय संत गाडगेबाबा यांच्या व्यक्तिमत्त्व व कर्तृत्वाने येथील सांस्कृतिक जीवन समृद्ध झाले आहे. त्यामुळेच येथे परिवर्तनशील चळवळींना भुसभुशीत भूमी उपलब्ध झाली आहे. तसेच राष्ट्रसंत

तुकडोजी महाराज यांच्या ग्रामसुधारणेच्या चळवळीत तसेच गोवामुक्ती सत्याग्रहातही विदर्भातल्या लढवय्यांनी कंबर कसली होती. महाराष्ट्राच्या स्थापनेसाठी जशी येथील नेत्यांनी मदत केली, तशीच स्वतंत्र विदर्भाचीही चळवळ येथे उभी राहिली. लोकनायक अणे, ब्रिजलाल बियाणी, जांबुवंतराव धोटे इ. नेत्यांनी या चळवळीला जिवंत केले.

शैक्षणिक क्षेत्रातील डॉ. पंजाबराव देशमुख यांनी स्थापन केलेली 'श्री शिवाजी शिक्षण संस्था' विदर्भाचे भूषण आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ तसेच डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ ही येथील शैक्षणिक विकासाची प्रतीके होत. परम संगणकाचे जनक डॉ. विजय भटकर हे विदर्भातीलच आहेत. त्याचप्रमाणे शहरी विकास प्रक्रियेत मोलाची भर टाकणाऱ्या इमारती उद्योगात आपले नाव नोंदविणारे हावरे बिल्डर्सही येथीलच. भारताच्या सर्वोच्च स्थानी राष्ट्रपतीपदी एका महिलेला बसविण्याचा सन्मान विदर्भालाच मिळाला. राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील या अमरावतीच्या स्नुषा आहेत. त्याचप्रमाणे विश्वविक्रमी सामूहिक विवाह सोहळ्याचे आयोजक आमदार रवी राणा हेही अमरावतीचे आहेत. या सर्व महत्त्वाच्या घडामोडींमुळे महाराष्ट्राची ओळख निर्माण झाली आहे. त्यांचा समावेश विदर्भाच्या इतिहासाच्या पुनर्लेखनात व्हावा अशी अपेक्षा आहे.

प्रा. अशोक राणा

महिला महाविद्यालय,

जोग चौक, अमरावती - ४४४ ६०१

भ्रमणध्वनी : ९३२५५१४२७७

Reconstructing the History of Vidarbha

**- Dr. (Mrs.) Shubha Johari
Nagpur**

The object of this paper is to illustrate the sources that can be used to reconstruct the history of Vidarbha region of Maharashtra from mid-18th century to the mid-19th century when the Bhosale dynasty ruled the area.

Vidarbha is a well defined area in the east side of Maharashtra, in the north-central part of Deccan plateau. This area has a rich historical background going as far back as the Vedic period. Vidarbha is a part of a bigger geographical entity - the Gondwana land in the central part of India.

In the modern times Vidarbha reached its zenith of glory under Bhosale rule. The foundation for Bhosale dynasty was laid by Raghuji Bhosale (Raghuji I). The Bhosale dynasty ruled the State of Nagpur, as their kingdom was called, from 1743 till 1854, until the last Bhosale

king Raghuji III died in 1853 without leaving any heir to the throne. Their kingdom was comparable in might and influence with the other powerful Maratha kingdoms - those of Holkars, Scindhias, Gaekwads and Peshwas. All the Maratha rulers accepted the Chhatrapati of Satara as their king.

Though the Bhosale rule is comparable to Holkars, Scindhias and Gaekwads, the early history of Bhosale dynasty is not so well documented and arranged systematically like others. Therefore research scholars interested in early history of the Bhosales have to consult other sources. "Nagpur Bhosaleyanchi Bakhar" published by Vidarbha Samshodhan Mandal, Nagpur, is one secondary source of information about the early years of Bhosale's history. Many important documents related to correspondence between the Chhatrapati and Bhosales are available in volume XX of "Peshwa Daftar" available at Pune Alienation Office. This collection of documents covers the period between 1707 and 1772 and includes letters from Raghuji I and his descendents Janoji and Mudhoji. Also present are the letters written to Peshwa by his vakils and agents posted at Nagpur. A collection of bakhars of the Bhosale period has been published by S. G. Kolarkar in his book "The Collection of Letters of Raghuji Bhosale the Second". Prabhakar Gadre has given reference to bakhars and correspondence of British Residents in his book "Bhosale of Nagpur and East India Company".

Some details of the Karnataka campaign of Marathas under Raghuji Bhosale are available in Collendar of Madras Records. The private diary of Anand Ranga Pillai, commonly known as Pillai Diary, describes some events that occurred around Thiruvvara Malai. The correspondence of Marathas with the Nawab of Bengal is available in the Collendar of Persian Correspondence.

G. S. Sardesai has published voluminous work on Maratha history in several volumes of "Riyasat". Nagpur history has been extensively covered in this work on Maratha history. The Bhosales had close relationship with the Holkars, Scindias and Peshwas. These

families were intimately associated with affairs of one another, in friendship and enmity alike. The archival material available pertaining to Berar Affairs in Gwalior, Indore, and Baroda can give insight into their dynamic relationships. Reference to these archival materials is available in the works of G. S. Sardesai and J. N. Sarkar.

There are number of secondary publications that cover history of Bhosale dynasty. Jadunath Sarkar's "Orissa and Bihar During the Fall of Mughal Empire" covers important details of Maratha's Bengal expeditions. Other authoritative books on history of Nagpur are "Bhosale Raghuji II of Nagpur (1788 A.D. - 1816 A.D.) by R. K. Dubey and "The Bhonsla of Nagpur - The Last Phase 1818-1854" by R. M. Sinha.

Trayambak Shankar Shejwalkar has published voluminous correspondence of Bhosale, mainly collected from Nana Fadnavis's "Menavali Daftar". Deccan Research Institute, Pune has published the correspondence in two volumes - "Nagpur Affairs" Volume I and II. All these letters are addressed to Nana Fadnavis.

From the time the Bhosales came in regular contact with the British, the details as narrated by the British are well preserved. The correspondence between Fort William and India House provides useful information about history of Nagpur. The Nagpur Residency correspondence, edited by Dr. H. N. Sinha, gives information on Nagpur affairs in considerable details. This selection of residency papers is compiled in five volumes and is available at Nagpur Record Room. Another unindexed series of Residency Despatches is available in twenty two volumes that contain detailed information on socio-economic matters, apart from political issues. Residency and Secretariat Series papers give insight into the working of the offices of Deshpandes, Deshmukhs and Waradpandes, and growth of institutions such as Malgujars and Patwaries, as well as grants of free land by the State by the names Mukta and Mokasee lands. C. P. Civil Secretariat Bundle Correspondence is another source of information on matters related to judiciary, finance, educational and

general departments.

In fact, after the British Residents were posted in Nagpur, they recorded in their frequent dispatches not only political events, but also social and economic aspects of the Nagpur State. Many documents from this source have been kept at National Archives of India, New Delhi. Foreign Department (Political and Secret) Proceedings at National Archives contains correspondence of the Residents posted in Nagpur, as well as private papers of most of the Governor Generals. The Residents reported all happenings of Bhosale court and the State. They were invited to celebrations of local festivals. The reports of the Residents provided information on all aspects of social life - structure of society, relative status of various social groups, festivals and ceremonies, religious establishments maintained by the royalty, condition of women, migration of population and its economic effects, taxes and imposts levied by the State, and occupation and trade of people. Many documents have also been converted into microfilms. The Elphinstone correspondence has been edited by Dr. R. M. Sinha and Prof. A. Awasthi. The National Library, Kolkatta, has voluminous source material on Maratha and Nagpur history. M. P. Secretariat Record Room, Bhopal has a vast collection of official despatches.

Berar districts were under the British administration from 1803 to 1853 and they were known as "Hyderabad Assigned Districts". Andhra Pradesh State Archives has numerous source materials from this period.

Of all the British Residents, Sir Richard Jenkins had the longest stay in Nagpur and he made invaluable contribution in compiling and documenting Nagpur history. As a Resident, he had access to government records, Silikhana, Jamdarkhana of Bhosales that made his job easier to some extent. He selected Vinayakkrao Aurangabadkar for accomplishing this job. Vinayakrao was well conversant with Bhosale history and also had expert knowledge in reading old manuscript.

Vinayakrao set out for the work in October 1819 and started collecting documents from various sources. He laboriously made copies of all documents he could lay his hands upon without any change. Most of these documents were in Modi script. This collection by Vinayakrao is available in India Office, London. S.G. Kolarkar has edited the Bakhars of Vinayakrao Aurangabadkar and they have been published in Marathi script by Shri Mangesh Prakashan, Nagpur, in 2007.

Bhavani Pandit and his descendents had served the Bhosale family faithfully for several generations. Jenkins gave the responsibility of writing the history of Bhavani Pandit and his family to Amritrao Pandurang Bakshi. Bhavani Pandit held important positions and was involved in the decision making process of Bhosale dynasty. Therefore history of Bhavani Pandit also highlights the major events of Bhosale history. The work of Amritrao Pandurang Bakshi is available in India Office Library, London. The original work was in Modi script and has been transcribed in Marathi. More recently, Sharad Chandra Gopalrao Kolarkar has edited the Chronicle of Bhavani Pandit that has been published by Vidarbha Samshodhak Mandal, Nagpur in 1985.

S. G. Kolarkar has also edited "The Collection of Letters of Raghuji Bhosale II (1794-1810)", a collection of 148 letters that throw light on administration, statesmanship and thinking of Raghuji II. This collection was published in 1986 by Vidarbha Samshodhak Mandal, Nagpur. Raghuji II had tried in his own way to unite Maratha forces and to ward off the threat to his independence posed by the British. He even tried to settle the differences between the Holkars and Scindias. But perhaps turn of events overwhelmed him. In the last desperate attempt he fought the Anglo-Maratha War II along with Daulatrao against the British and lost.

Various reports submitted to the Government of India by Jenkins included "Reports on the Territories of the Raja of Nagpur", an authoritative account of Nagpur State that was submitted in 1827.

The Madhya Pradesh Record Room is a rich source of material pertaining to the Bhosale period. "The Residency Dispatches" is a collection of dispatches from Residents to their subordinate officers and give insight into economic and social aspects of this time. Another series on Bhosale Vernacular Records contain original "Sanads" and their English translation, as well as reference to Zenana Mokassa - land grants to ladies of the royal family.

The Bhosles ruled over the part of Orissa till 1803-04, and they retained control over the part of Orissa till 1853. At several places in Orissa important documents related to the Bhosale rule can be found, such as Orissa State Archives, Bhubaneswar; Records of Boards of Revenue, Balasore and Cuttack Revenue Department proceedings, even in the Jaganath Temple Proceedings in Orissa State Archives. Circulars issued by the Board of Commissioners for the Province of Cuttack (as Orissa was then known) have reference to socio-economic condition of Orissa under the administrations of Bhosale and the British. Some documents related to this period are also available at Sambalpur District Collectorate.

Modern history of Vidarbha is closely related with the history of Bhosale dynasty. The Bakhars of the Bhosale period and dispatches of the British Residents posted at Nagpur gave a vivid account of contemporary history as it was unfolding and can be used extensively in reconstructing the history of Vidarbha.

Dr. Shubha Johari
 Professor & Head,
 Dept. of History,
 Rashtrasant Tukadoji Maharaj
 Nagpur University, Nagpur
 Mob. : 9822223628

मराठवाडा : इतिहासलेखन – शोध आणि बोध

– डॉ. ओमप्रकाश समंदाणी
मानवत, जि. परभणी

मराठवाडा भौगोलिक

आज मराठवाडा महाराष्ट्र राज्याचा एक प्रशासकीय विभाग आहे. निजाम राजवटीत आणि निजाम राजवटीनंतर सुद्धा काही काळ मराठवाड्यात औरंगाबाद, बीड, उस्मानाबाद, नांदेड आणि परभणी असे पाच जिल्हे होते. आज जालना, लातूर आणि हिंगोली या तीन नव्या जिल्ह्यांसह ही संख्या आठ झाली आहे. सह्याद्रीच्या अनेक लहान मोठ्या रांगांनी हा प्रदेश वेढलेला आहे. अर्जिठ्याच्या पर्वतराजीमुळे खानदेश, विदर्भापासून मराठवाडा वेगळा झाला आहे. बालाघाट पर्वत रांगांमुळे पश्चिम महाराष्ट्रापासून आणि देवगिरी-जालना परिसरातील सह्याद्री पर्वत रांगांमुळे विदर्भापासून मराठवाडा वेगळा झाला असून भौगोलिकदृष्ट्या एक स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व मराठवाड्याला प्राप्त झाले आहे.

सुपीक, काळी कसदार उपजाऊ जमीन आणि शेतीसाठी आवश्यक तेवढ्या पाण्याची उपलब्धता यामुळे हा प्रदेश सुपीक आणि संपन्न बनला, या भौगोलिक

अनुकूलतेमुळे सातवाहनांच्या, यादवांच्या समृद्धीचे युग निर्माण करणाऱ्या कालखंडाचा हा प्रदेश साक्षीदार ठरला, हे जसे ऐतिहासिक वास्तव आहे, तेवढेच खरे आहे की याच संपन्नतेमुळे इ.स.च्या चौदाव्या शतकापासूनची पुढील सहा शतके या प्रदेशावर सतत झालेल्या इस्लामी आक्रमणाची होती. उत्कर्षाला पोहोचलेल्या यादव सत्तेवर अल्लाउद्दीन खलजीने इ.स. १२९६ मध्ये आक्रमण केले. यादवसत्तेच्या पराभवाने इस्लामी संस्कृतीचे एक नवे युग अवतरले. खलजी, तुघलक, बहामनी, अहमदनगरची निजामशाही, आदिलशाही, बरीदशाही, कुतुबशाही, मोगल, हैदराबादची निजामशाही आदी मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी मराठवाड्याच्या वेगवेगळ्या भागांवर वेगवेगळ्या कालावधीत राज्य केले. मराठ्यांनी निजामशाही सत्तेला शह देण्याचा प्रयत्न केला. निजाम मराठ्यांकडून पराभूत झाला, परंतु इ.स. १९४८ पर्यंत तो टिकला, कायम राहिला. मराठ्यांची सत्ता मात्र सव्वाशे वर्षांपूर्वीच इतिहासजमा झाली होती. मराठवाडा इ.स. १३१८ ते १९४८ या प्रदीर्घ कालखंडात इस्लामी सत्तेखाली राहिला.

मराठवाडा ही संज्ञा मराठी बोलणान्यांचा प्रदेश या अर्थाने रूढ झाली. मराठवाडी अशी भौगोलिक संज्ञा हैदराबादचे निजाम अलीहजरतचे मुख्यमंत्री सर सालारजंग पहिला याने १८७० च्या सुमारास आपल्या राज्याची नवीन जिल्हाबंदी करून मराठी भागाचा औरंगाबाद सुभा करून, त्याला 'मराठवाडी' - 'मराठवाडा' असे नाव दिले.^१ हैद्राबादच्या निजाम राजवटीत बहुभाषिक भूप्रदेश समाविष्ट होते. तेलगू भाषा बोलणान्यांचा तेलंगण, कानडी बोलणान्यांचा कर्नाटक, त्याप्रमाणे मराठी बोलणान्यांचा मराठवाडा असे नामाभिधान या प्रदेशाला प्राप्त झाले. वास्तविक या प्रदेशाच्या परिसीमा इतिहासाच्या कोणत्याच कालखंडात निश्चित नव्हत्या.^२

प्रादेशिक इतिहासाचे स्वरूप

भारतासारख्या खंडप्राय देशाच्या प्रत्येक प्रदेशास स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व असते. सांस्कृतिक वेगळेपण असते. प्रत्येक प्रदेशाच्या सांस्कृतिक उभाराच्या रेषा जेवढ्या स्पष्ट आणि ठळक असतील तेवढ्या प्रमाणात त्या प्रदेशाची पृथगात्मता स्पष्टपणे अधोरेखित होत असते. त्या-त्या प्रदेशाची पृथगात्मता प्रादेशिक इतिहासलेखनामागची स्वाभाविक प्रेरणा असते. प्रादेशिक इतिहासलेखनाबाबत आणखी एका प्रश्नाचे उत्तर देणे क्रमप्राप्त आहे. मराठवाड्याचा इतिहास असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा आपल्या समोर वर्तमान मराठवाडा अभिप्रेत असतो. मुळात मराठवाडा ही संज्ञा अगदी १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात पुढे आली. खरे म्हणजे अगदी काटेकोरपणे सीमाबद्धतेत आपल्याला

इतिहास मांडता येत नाही. काळाबरोबर सीमा बदलत राहिल्या.

याचे उत्तम उदाहरण इ.स. १४९० मध्ये बहामनी राज्याच्या विघटनाचा प्रारंभ झाल्यानंतरच्या मराठवाड्याच्या भौगोलिक सीमांचे देता येईल. बहामनी सत्तेची पाच शकलें झाली. बहामनी सत्तेचे वर्चस्व असणारा दख्खनचा भूभाग पाच सत्तांच्यामध्ये विभागला गेला. निजामशाही सत्तेमध्ये पुणे, अहमदनगर, रायगड हे जिल्हे, नाशिक जिल्ह्याचा काही भाग, बीड जिल्हा, नांदेड जिल्ह्याचा व सोलापूर जिल्ह्याचा उत्तर भाग मोडत होता. आदिलशाही सत्तेअंतर्गत दक्षिण कोकणातील रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग हे जिल्हे, सोलापूर जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडील भाग, उस्मानाबाद जिल्ह्याचा दक्षिणेकडील काही भाग, लातूर जिल्ह्याचा दक्षिणेकडील काही भाग होता. वऱ्हाडच्या इमादशाही सत्तेखाली वऱ्हाडातील चार जिल्हे, यवतमाळचा काही भाग आणि नांदेड जिल्ह्यातील उत्तरेकडील भाग येत होता. कुतबशाही सत्तेमध्ये गोवलकोंडे, वरंगळ, तेलंगण समाविष्ट होता. इमादशाही सत्तेची सीमा उत्तरेस गाविलगडपासून पूर्वेस वर्धापर्यंत पसरलेली होती. बिदरच्या बरीदशाहीचे मराठवाड्यातील सध्याच्या नांदेड जिल्ह्यावर आणि उस्मानाबाद जिल्ह्याच्या काही भागावर वर्चस्व होते.^१

आजचा मराठवाडा तत्कालीन अस्तित्वात असणाऱ्या सत्तांच्यामध्ये याप्रमाणे विभागला गेला होता. मराठवाड्याचा इतिहास म्हणजे विशिष्ट भौगोलिक सीमांमधील प्रदेश आणि त्या प्रदेशाचा इतिहास असे म्हणणे किती अवघड आहे हे वरील विवेनावरून स्पष्ट होते. याचा अर्थ मराठवाड्याचा इतिहास असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा तो मराठवाडी संस्कृती, अस्मिता आणि मानसिकतेचा इतिहास असतो. मराठवाड्याचा मध्ययुगीन कालखंड निजामी राजवटीपर्यंत म्हणजे १९४८ पर्यंत समजणे क्रमप्राप्त आहे.

मराठवाड्यातील इतिहास संशोधन

मराठवाड्यातील इतिहास संशोधनाचा प्रारंभ इ.स.च्या विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात निजामी राजवटीत झाला. हैद्राबाद ही निजामाची राजधानी होती. या राजधानीच्या शहरात पुरातत्त्व खात्याची सुरुवात झाली ऐतिहासिक वास्तूंचे सर्वेक्षण, संरक्षण, जतन करण्याच्या कामाला सुरुवात झाली. या विभागाबरोबर पुराभिलेखीय विभाग अस्तित्वात आला. या विभागाचे एक कार्यालय औरंगाबादला सुरू करण्यात आले. मराठवाड्यात उर्वरित महाराष्ट्राच्या तुलनेने उशीरा झालेली ही सुरुवात होती.

मराठवाड्यातील इतिहास संशोधनाचा प्रारंभ साहित्य, वाङ्मयाच्या अंगाने

झालेला दिसून येतो. मागील काही शतकांत या क्षेत्रात भर पडली होती. त्याचा शोध आणि वेध घेत इथल्या संशोधनाला सुरुवात झाली होती. मराठवाड्याविषयी संशोधन करणाऱ्या मराठवाड्यातील संशोधकांची ही पहिली पिढी होती. पहिल्या पिढीमध्ये र. मु. जोशी, चि. नी. जोशी, र. म. भुसारी, न. शे. पोहनेरकर, वि. अ. कानोले, भि. ल. परतुडकर या सर्वांचा विशेषत्वाने उल्लेख करावा लागेल. या संशोधकांचे प्रामुख्याने वाङ्मयेतिहासावर लक्ष होते. नरहर कुरुंदकरांनी या पहिल्या पिढीच्या योगदानाविषयी नमूद केले आहे की, हौसेने हे अभ्यासक इतिहास संशोधनाकडे वळले आणि हौस म्हणूनच या क्षेत्रात राहिले. प्राचीन साहित्य ग्रंथ वाचताना अधूनमधून मोडीच्या आधारे सनदा व कागदपत्रे वाचण्याचा त्यांनी सराव ठेवला. पण फारशी सनदा पत्रांचे व साधनांचे संशोधन त्यांना कठीण होते. नाणी आणि शिलालेख यांचा अभ्यासही या मंडळींना कठीण होता.^४ साहित्याच्या अंगाने इतिहास संशोधनाच्या या प्रयत्नामधून संशोधनाच्या क्षेत्रात मोलाची भर टाकली गेली. तथापि याची नोंद घेतल्याशिवाय पुढे जाता येत नाही हे मात्र खरे आहे.

पुरातत्त्वीय साधनांचा शोध घेण्याचे काम मराठवाड्यामध्ये पैठणचे बाळासाहेब पाटील, तेरचे रामलिंगअप्पा लामतूरे आणि औरंगाबादच्या डॉ. पुरवार यांनी केले आहे. पुरातत्त्वीय साधनांचा धांडोळा आणि संग्रहामुळे मराठवाड्याच्या इतिहासाची साधन-सामग्री सातवाहन काळापर्यंत शोधून काढण्याचे मौलिक कार्य या संशोधक, संग्राहकांकडून झाले. मराठवाड्यातील संशोधकांनी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत, साधन सुविधा उपलब्ध नसताना संशोधनाचा केलेला हा प्रयत्न होता. या मागे शास्त्रशुद्धता नव्हती. हौस म्हणून केलेले हे काम होते. परंतु या कामाचे मोल मोठे होते.

इ.स.च्या विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मात्र संशोधनाने गती घेतली. १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी निजामी राजवटीच्या जोखडातून मराठवाडा मुक्त झाला. इ.स. १९४८ च्या पोलीस ॲक्शननंतर क्रमाने मराठवाड्याचे चित्र बदलत गेले. महाविद्यालयांची संख्या वाढली. साठाच्या दशकात विद्यापीठ आले. पदव्युत्तर शिक्षणाची सोय झाली. विद्यापीठाच्या अंतर्गत असणाऱ्या प्राचीन भारतीय इतिहास आणि संस्कृती या इतिहास विभागामुळे इतिहास संशोधन आणि लेखनाला शास्त्रशुद्ध स्वरूप मिळाले. इतिहासाचे शास्त्रशुद्ध शिक्षण घेतलेले, संशोधनाची व्यापक वैचारिक बैठक आणि दृष्टी असणाऱ्या प्रगल्भ संशोधकांची दुसरी पिढी मराठवाड्यात उदयास आली.

मराठवाड्याची भूमी इतिहास संशोधनाच्या दृष्टीने समृद्ध होती. लेणी, मंदिरे,

शिलालेख, ताम्रपट, नाणी, शिल्पावशेष, मूर्तिवैभव, किल्ले, मठ, वाडे या सर्वांचा धांडोळा आणि अभ्यास सुरू झाला. इतिहासाशी संबंधित सर्व शाखांच्यामध्ये संशोधनाला प्रारंभ झाला. दुसऱ्या पिढीत डॉ. आर. एस. गुप्ते, डॉ. पी. व्ही. रानडे, डॉ. टी. व्ही. पथी, डॉ. शां. भा. देव, डॉ. देगलूरकर, डॉ. प्रभाकर देव, डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकर, डॉ. ब्रह्मानंद देशपांडे यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. अर्थात ही यादी प्रातिनिधिक स्वरूपाची आहे. विशेष म्हणजे या सर्व संशोधकांचे संशोधन, लेखन मराठवाड्याच्या प्राचीन इतिहासाशी निगडीत होते. हे अत्यंत स्वाभाविक होते. या परिसरातील ऐतिहासिक समृद्धता या सर्वांना खुणावत होती. अशोधित असणारे हे क्षेत्र या सर्वांच्या प्रयत्नामुळे उजागर झाले.

डॉ. गुप्ते यांनी अजिंठा, वेरूळ आणि औरंगाबाद या विषयांचा Ajanta, Ellora and Aurangabad Caves आणि Iconography from the caves of Ellora असे दोन महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहून संशोधनाचा आरंभ केला. डॉ. गुप्ते यांनी या दोन ग्रंथांमधून लेणी आणि मूर्तिशास्त्राचे अभ्यासपूर्ण संशोधन करून ख्याती मिळविली. शास्त्रशुद्ध इतिहास संशोधनाची डॉ. गुप्ते यांच्या माध्यमातून विद्यापीठात मुहूर्तमेढ रोवली गेली. डॉ. गुप्ते आणि डॉ. शां. भा. देव यांनी भोकरदन येथे उत्खनन केले. सातवाहनकाळातील उत्खननित वस्तीचा अहवाल Bhokardan Excavation या नावाने मराठवाडा विद्यापीठाने इ.स. १९७२ मध्ये प्रकाशित केला. ही परंपरा पुढे डॉ. टी. व्ही. पथी यांनी चालू ठेवली. त्यांनी वेरूळच्या शिल्पांचे विश्लेषण केले. त्याचप्रमाणे डॉ. माटेच्या सहकार्याने दौलताबाद किल्ल्यावरील अवशेषांचा शोध घेतला.

डॉ. प्रभाकर देव यांनी मराठवाड्यातील प्राचीन मंदिर स्थापत्याचा अभ्यास केला. चालुक्य आणि यादव काळातील अज्ञात मंदिरांचा शोध घेतला. नांदेड जिल्ह्यातील शिरूरच्या वाकाटककालीन लेण्यांचा शोध त्यांच्याच नावे नोंदवला गेला.^५ डॉ. देवांचे Temples of Marathawada हा संशोधन ग्रंथ प्रकाशित झाला आहे. डॉ. ब्रह्मानंद देशपांडे यांनी शिलालेखांच्या क्षेत्रात मौलिक संशोधन करून चेन्नईचा शिलालेख, रांजणा शिलालेख, सिल्लोड शिलालेख इत्यादी शिलालेख त्यांनी प्रकाशात आणले आहेत. 'शोधमुद्रा' या ग्रंथातून ते अभ्यासक्रांसाठी उपलब्ध आहे. या संशोधनाबरोबर डॉ. देशपांडे यांनी महानुभावांच्या संबंधाने केलेले संशोधन मर्मग्राही आहे. डॉ. हरिहर ठोसर यांच्या संशोधनामुळे प्राचीन मराठवाड्याचे चित्र स्पष्ट झाले. ग्रामनामाचे व्युत्पत्तीचे तंत्र त्यांनी उलगडून दाखविले.^६

प्राचीन मराठवाड्यांच्या वैभवशाली सातवाहनकालीन इतिहासाला पुराभिलेखीय आणि पुरातत्त्वीय साधनांच्या आधारे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने उजागर करण्याचे काम डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकरांनी केले. डॉ. मोरवंचीकरांच्या पूर्वी डॉ. आर. जी. भांडारकर यांचा Early History of The Deccan हा ग्रंथ इ.स. १८७७ मध्ये प्रसिद्ध झाला होता. डॉ. भांडारकरांच्या ग्रंथात सातवाहन, चालुक्य, यादव राजघराण्यांचा विचार केला आहे. सातवाहनांवर प्राचीन महाराष्ट्र सातवाहनपर्व हा डॉ. केतकरांचा ग्रंथ इ.स. १९२० मध्ये रचला गेला. डॉ. प. वि. रानडे यांनी १९६५ मध्ये 'पैठणचे सातवाहन राजकुल' हे पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. डॉ. मोरवंचीकरांनी सातवाहनांच्या संदर्भात काही ठीस सैद्धांतिक मांडणी केली आहे. अनुकूल पर्यावरणाची पार्श्वभूमी, रोमन साम्राज्याबरोबर आर्थिक, सांस्कृतिक देवाण-घेवाण आणि त्यासाठी सातवाहनांनी निर्माण केलेले पोषक वातावरण, या काळातील नागरीकरण आणि व्यापारवाद या सर्व मुद्यांचा परामर्श त्यांनी आपल्या 'सातवाहनकालीन महाराष्ट्र' या ग्रंथातून घेतला आहे. Paithan Through the Ages हा आणखी एक त्यांचा मौलिक ग्रंथ. पैठणच्या ऐतिहासिक वाटचालीचा, तेथील वाड्यांची प्राचीन कलात्मकता, पैठणीचे कलात्मक सौंदर्य या सर्व लेखनांमधून मराठवाड्याला ललामभूत ठरलेल्या पैठणच्या बहुआयामी व्यक्तिमत्त्वाचे ताणेबाणे त्यांनी उलगडून दाखविले आहेत.

मराठवाड्याच्या इतिहासलेखन संशोधनाचा वेध घेत असताना सातवाहन काळ आणि यादव काळावर प्रामुख्याने लक्ष वेधले गेले आहे हे प्रकर्षाने जाणवते. यादव इतिहासावर डॉ. रा. गो. भांडारकर यांनी Early History of Deccan या ग्रंथामध्ये सुसंबद्ध पद्धतीने लिहिले. यादव इतिहासाचा निर्दोष कालानुक्रम लावण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. डॉ. गुलाम याझदानी यांनी Early History of Deccan हा ग्रंथ संपादित केला असून डॉ. आळतेकर यांनी यादव इतिहासाबद्दल या ग्रंथात लिहिले आहे. पण यात यादवांच्या प्रारंभिक इतिहासाकडे अतिशय दुर्लक्ष झाले असून सिंघणदेव, द्वितीय कृष्णदेव वगैरे उत्तरकालीन सम्राटांच्या कारकिर्दीवर सर्व भर देण्यात आला आहे. 'यादवकालीन इतिहासावर डॉ. मु. ग. पानसे यांचा 'यादवकालीन महाराष्ट्र' हा ग्रंथ उल्लेखनीय असून तत्कालीन महाराष्ट्राचा सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक अंगाने घेतलेला हा वेध आहे. या ग्रंथात यादवांच्या राजकीय इतिहासाच्या वाट्यास उणी-पुरी चौदा पाने आली आहेत.' डॉ. ओंकारप्रसाद वर्मा यांनी त्यांचा पीएच.डी. प्रबंध The Yadavas and their Times या नावाने पुस्तक रूपात विदर्भ संशोधन मंडळ, नागपूरद्वारे प्रकाशित केला आहे.

डॉ. ब्रह्मानंद देशपांडे यांनी यादव घराण्याचा इतिहास साद्यंत व सांगोपांग असा सांगणारा मराठीत एकही ग्रंथ नाही असे नमूद करून मराठी भाषा, मराठी संस्कृतीची घडण करणाऱ्या व मराठी साहित्याला आश्रय देणाऱ्या या वंशाचा इतिहास मराठी वाचकास ठाऊक व्हावा म्हणून त्यांनी 'देवगिरीचे यादव' हा ग्रंथ लिहिला.^{१०} डॉ. देशपांडे यांच्या ग्रंथाने देवगिरीच्या यादवांचा सलग, सांगोपांग राजकीय इतिहास स्पष्टपणे मांडला गेला आहे याची आवर्जून नोंद घेणे क्रमप्राप्त आहे. डॉ. देशपांडे यांनी या ग्रंथामध्ये इस्लामी आक्रमण या स्वतंत्र प्रकरणात यादव सत्तेच्या अस्ताची मीमांसा केली आहे. या मीमांसेत मुस्लीम इतिहासकारांच्या एकांगी, विकृत व अतिशयोक्त विधानांना छेद दिला आहे. डॉ. देशपांडे यांच्या विवेचनात यादव सत्तेच्या अस्तासाठी अनेक कारणांचा आणि बहुविध शक्यतांचा विचार केला आहे.

सातवाहन आणि यादव या दोन्ही राजवटींचा कालखंड मराठवाड्यासाठी ललामभूत ठरला आहे. सातवाहन कालखंड महाराष्ट्राच्या जडण-घडणीमध्ये महत्त्वाचा मानला जातो. स्थैर्य, सुबत्ता, व्यापार, धार्मिक सामंजस्य आणि भक्कम आर्थिक पायावर मुक्त समाजाची उभारणी यामुळे सांस्कृतिक क्षेत्रात या काळाने अनेक शिखरे गाठली. भाषा, कला, वास्तुकला, सौंदर्याभिरुची आदि क्षेत्रांत अजोड कलाकृती निर्माण होऊन सुवर्णयुग अवतरले.^{११} यादव कालखंडाबाबत हे नमूद करणे गरजेचे आहे की यादवांचा एकजिनसी, एकसूत्री अभ्यास झाला नाही. इ.स. ८६० ते इ.स. १३१८ या ४५८ वर्षांच्या कालखंडात त्यांनी राज्य केले. इ.स. ११८० पर्यंत ते राष्ट्रकूट आणि कल्याणीच्या चालुक्यांचे मांडलिक होते. यादव घराण्यामध्ये एकूण २५ नृपती झाले. नर्मदा ते कावेरी पर्यंतच्या विस्तृत प्रदेशावर सिंघण यादवांची सत्ता होती. यादव कालखंडाचे ५०० शिलालेख उपलब्ध झाले आहेत. हे शिलालेख प्रामुख्याने महाराष्ट्र, गोवा आणि कर्नाटक या राज्यांत विखुरलेले आहेत. परिणामी प्रत्येक राज्याचा यादवाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन वेगळा असल्यामुळे यादवांचे एकजिनसी व्यक्तिमत्त्व अद्याप तरी आपण जनमानसावर ठसवू शकलो नाही.^{१२} या सर्वांच्या अभ्यासपूर्ण संशोधनातून; शिलालेख, ताम्रपटांच्या एकत्रित अभ्यासातून; स्थलनाम, व्यक्तिनामे एकत्रित आणल्यास यादव काळातील महाराष्ट्राच्या सीमा किती व्यापक होत्या हे स्पष्ट होईल. सांस्कृतिक दृष्टीने असा अभ्यास होणे महत्त्वाचे आहे. यादव काळातील भाषा, लिपी, मंदिरे, तेथील लोकधर्म, संप्रदाय, यात्रा किंवा जत्रा, यात्रेची विविध अंगे, त्यात अंतर्भूत स्थानिक संस्कृतीचे दर्शन अशा प्रकारे अभ्यासाचे आंतर-विद्याशाखीय क्षेत्र संशोधकांना खुणावत आहे.

यादव कालखंडाचे आणखी एक अधोरेखित करण्यासारखे योगदान म्हणजे त्यांनी बांधलेले जवळपास ११० किल्ले. लष्करी सामर्थ्य आणि वास्तुकलेच्या दृष्टीने त्यांचे विशेष महत्त्व आहे. भूगोल, जनजीवन, परिसरातील लोक, त्यांच्यावर झालेला परिणाम, किल्ल्यांवर असणारी कोठारे, दारूगोळा, पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था, शस्त्रास्त्रे, राज्यकर्त्यांचे प्रासाद या आणि इतर अनेक घटकांच्या अभ्यासातून प्रत्येक किल्ल्याचे व्यक्तिमत्त्व स्पष्टपणे लोकांच्या समोर येणे गरजेचे आहे. यादव कालखंड हा सातवाहन कालखंडासारखा कार्यक्षम व सजीव कालखंड आहे. त्याचे मिळतील तेवढे अवशेष संग्रहित केले पाहिजेत. त्यांच्या केंद्रांची हेळसांड केल्याने त्यांचे अस्तित्व केवळ ग्रंथांतूनच पाहावयास मिळेल...' रामचंद्रदेव यादव पराभूत झाला कारण त्याच्या धान्याच्या कोठारामध्ये धान्याऐवजी चुकून मिठाची पोती भरली होती, हे आजही आपण पाठ्यपुस्तकातून लिहितो. या सत्तेच्या पराभवाच्या कारणांचा शोध अत्यंत वस्तुनिष्ठ पद्धतीने घेणे आवश्यक आहे. याची नोंद इथे घेतली पाहिजे.

सातवाहनांच्या कार्यक्षम कालखंडानंतर मराठवाडा परिसरात राजकीय अस्थिरता निर्माण झाली. सरंजामशाही निर्माण झाली. सामाजिक सौहार्द व शांतता नष्ट झाली. केंद्र सत्तेची जागा अनेक लहान-लहान सत्तांनी घेतली. वाकाटक, मरुंड, त्रैकुटक, कलचुरी, चालुक्य या घराण्यांच्या सत्ता भिन्न कालावधीत भिन्न प्रदेशांवर निर्माण झाल्या. या काळातील वाकाटक सत्ता महत्त्वाची होती. परंतु मराठवाड्यावर त्यांची संपूर्ण सत्ता नव्हती. यादव घराण्याच्या राजवटीतील काही अशोधित क्षेत्रे आहेत. ज्याचा उल्लेख उपर्युक्त विवेचनात केला आहे. परंतु या दोन राजवटींमधील वाकाटक, मरुंड, त्रैकुटक, कलचुरी, चालुक्य, राष्ट्रकुटादी घराण्यांच्या काळात मराठवाड्यात काय घडत होते या संबंधीचे संशोधन आणि लेखन सातवाहन, यादवांच्या तुलनेने फार कमी झाले आहे.

डॉ. वा. वी. मिराशी, डॉ. ब्रह्मानंद देशपांडे, डॉ. ए. एस. आळतेकर आदी मातब्बर नावांचा उल्लेख या संदर्भात करावा लागतो. डॉ. आळतेकरांचा *Rastrakutas and their Times* या ग्रंथाबरोबर या काळातील नाणी, ताम्रपटांचे त्यांनी संशोधन, लेखन केले आहे. डॉ. ब्रह्मानंद देशपांडे यांनी 'शोधमुद्रा, खंड २' मध्ये या राजवटींच्या काळातील शिलालेखांचे वाचन करून अर्थ लावला आहे. महामहोपाध्याय डॉ. मिराशी यांचा 'राष्ट्रकुटांच्या इतिहासातील एक कोडे' हा लेख विख्यात आहे. या लेखाचा प्रतिवाद करणारा एक विस्तृत लेख डॉ. ब्रह्मानंद देशपांडे यांनी लिहिला आहे.^{१४} डॉ.

रिती आणि डॉ. शेळके यांनी या कालावधीतील मराठवाड्याच्या इतिहासाचा धांडोळा घेणारे Inscriptions from Nanded District आणि डॉ. शेळके यांचे History of Marathawada as revealed through Inscription प्रसिद्ध केले.^{१५} डॉ. भगवान देशमुख, डॉ. अरुणचंद्र पाठक, डॉ. किरण देशमुख यांची नावे या परंपरेत नमूद केल्याशिवाय हा इतिहासलेखन शोध पूर्ण होऊ शकत नाही. याच काळातील सुटलेले दुवे नमूद करणे गरजेचे आहे.

राष्ट्रकुटांच्या काळातील त्यांची आद्य राजधानी एलापूर-वेरूळ ही मराठवाड्यातच होती. मराठवाड्याचा जवळपास सर्व परिसर आपल्या वर्चस्वाखाली आणण्यात राष्ट्रकुटांना काही प्रमाणात यश मिळाले. परंतु नंतर राष्ट्रकुटांच्या राजधान्या बदलत गेल्या. कंधार, धारूर, तेर, लातूर, पैठण, धर्मापूरी ही राष्ट्रकूट काळातील महत्त्वाची नागरी केंद्रे होती. 'कंधार : एक ऐतिहासिक शहर' या नावाने डॉ. प्रभाकर देव यांचे संशोधन प्रसिद्ध झाले आहे. या कालखंडातील राजधान्यांचे बदल काय दर्शवितात ? प्राचीन मराठवाड्यातील नागरी केंद्रांचा उलगडा, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व; कंधार, पैठण, तेर, नांदेड वगळता बहुतांशी अशोधित आहेत. फार तर अशी महत्त्वपूर्ण केंद्रे पदव्यासंपादनापुरती अभ्यासली गेली आहेत. राष्ट्रकुटानंतर मराठवाड्यातील बीड, नांदेड, उस्मानाबाद या भागांवर चालुक्यांची (कल्याणी) राजवट निर्माण झाली. या राजवटीच्या काळात अंबाजोगाई, लातूर, धाराशिव, धर्मापूरी आदी केंद्रे उदयास आली. शेकडो मंदिरे आणि अप्रतिम शिल्पांचा हा कालखंड होता. आजही त्यांचे अवशेष सर्वत्र विखुरलेले दिसून येतात. सातवाहनोत्तर ते यादवपूर्व या दरम्यानच्या कालावधीतील मराठवाडा परिसरातील ही राजघराणी, शिल्पावशेष, ताम्रपट, मंदिरे या अंगानेच या कालावधीतील संशोधन मर्यादित राहिले. एवढा मोठा प्रदीर्घ कालखंड कला, स्थापत्याचा प्रांत वगळता अशोधित राहिल्याचे दिसून येते.

यादवांच्या अधःपतनानंतर इस्लामी राजवटीचा कालखंड सुरू होतो. येथपासून महाराष्ट्राच्या-मराठवाड्याच्या मध्ययुगाला प्रारंभ झाला असे समजले जाते. मराठवाड्यापुरता मध्ययुगाचा शेवट १७ सप्टेंबर १९४८ रोजी होतो. असा हा उणापुरा साडे सहाशे वर्षांचा इस्लामी राजवटीचा कालखंड. वस्तुतः प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक या विभागणीतून आपण बाहेर यायला हवे. या विभागणीत आपण इतके बंदिस्त होतो की काळाच्या सीमा ओलांडणारे ऐतिहासिक अनुबंध दुर्लक्षित राहतात आणि सातत्य बदलाच्या द्वंद्वात्मकतेचे पुरेसे आकलन होत नाही. याला डॉ. रोमिला

थापर यांनी 'लेबलांची जुलूमशाही' म्हटले आहे.^{१५} मध्ययुग ही संज्ञा युरोपच्या इतिहास कल्पनेवरून घेण्यात आली आहे. युरोपच्या इतिहासाचे तीन भाग कल्पिलेले आहेत आणि त्या चौकटीत त्यांनी आपला इतिहास ठाकून ठोकून बसविला आहे. आणि या विभागणीला त्यांनी काही नावे दिली आहेत. प्राचीन कालखंड हिंदू राजवटीचा, मध्ययुग इस्लामी राजवटीचे, तर अर्वाचीन ब्रिटिशांची राजवट असे म्हटले आहे.^{१६} मराठवाड्याच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक व्यवस्थेचा विचार करता मध्ययुगाचा कालखंड शंभर वर्षांनी अधिक आहे असे नमूद करण्यात काही प्रत्यवाय नाही.

मध्ययुगीन कालखंडाच्या इ.स. चौदाव्या शतकापासून फार थोडे लेखन झाल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. विशेष म्हणजे तुलनेने हा काळ जवळचा परंतु दुर्लक्षित राहिला आहे, असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. मराठवाडा निजामी राजवटीतून मुक्त होऊन साठ वर्षे झाली. या साठ वर्षांच्या कालखंडात झालेले संशोधन, लेखन प्राचीन मराठवाडा किंवा प्रामुख्याने निजाम राजवटीशी अथवा मुक्तीसंग्रामाशी निगडित आहे. आज असा एकही ग्रंथ उपलब्ध नाही की ज्यात या कालखंडाच्या मराठवाड्याच्या राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाविषयी साद्यंत आणि साधार माहिती मिळेल.^{१७} अर्थात अपवाद म्हणून दुर्लक्षित कालखंडासंबंधी दोन/तीन ग्रंथांचा उल्लेख करता येईल. डॉ. भ. ग. कुंटे यांची 'बहमनी राज्याचा इतिहास' आणि 'अहमदनगरची निजामशाही' ही दोन्ही अनुवादित पुस्तके आहेत. सर बुल्स्ले हेग यांचा Combridge History of India, शेरवाणी एच. के. यांचा Bahamans of the Deccan, शेरवाणी व जोशी लिखित History of Medieval Deccan या ग्रंथांचा उल्लेख करता येईल. मराठवाड्याच्या इतिहासाची ही पुस्तके नाहीत. मराठवाड्याच्या इतिहासाचे तत्कालीन संदर्भ यात येणे अटळ आहे. हे ग्रंथ दख्खनच्या इतिहासाचे विवरण करतात. मराठवाड्याच्या जीवनातील तीन/साडेतीन शतकांचा हा कालखंड इतिहास संशोधन, लेखनाची वाट पाहतोय. एम. फिल. आणि पीएच.डी.च्या संशोधनातून सुटे सुटे विषय घेऊन संशोधन झाले आहे.

यादव सत्तेचा अस्त आणि खलजी व तुघलकांची दक्षिणेतील सत्ता, बहमनी सत्ता आणि बहमनी सत्तेच्या विघटनातून निर्माण झालेल्या पाच शाह्यांच्या कालखंडाचा सलग सविस्तर मागोवा डॉ. य. दि. फडके संपादित 'शिवछत्रपती इतिहास आणि चरित्र,' खंड १^{१८} मध्ये घेण्यात आला आहे. विशेष म्हणजे या कालखंडाचा घटनाक्रम, आधुनिक इतिहासकारांनी व लेखकांनी व्यक्त केलेली मते विचारात घेऊन आणि

तवारिखातील मजकूर पडताळून तत्कालीन राज्यकर्त्यांचे हेतू आणि कृती यांचा तटस्थ, पूर्वग्रह न ठेवता, अभिनिवेश टाळून अन्वयार्थ कसा लागतो हे स्पष्टपणे मांडले आहे. यादव सत्तेच्या पराभवाची व रामचंद्रदेव यादवांविषयीची शेरवाणी, जोशी, सहस्रबुद्धे, पुरंदरे, विजय देशमुखांच्या मांडणीची तर्कसंगत छाननी केली आहे. भावनेला, विशेषतः धर्म भावनेला केंद्रस्थानी ठेवून केलेल्या विसंगत, विपर्यस्त इतिहासलेखनाची परखड मीमांसा केली आहे. या ग्रंथात अनैतिहासिक भूमिका टाळून इतिहासलेखन केले आहे. अर्थात हे नमूद केले पाहिजे की हा मध्ययुगीन मराठवाड्याच्या इतिहासाशी संबंधित ग्रंथ नाही. मराठवाड्याचा जिथे जेवढा संबंध येतो तिथे आणि तेवढा मराठवाड्याचा इतिहास या मौलिक ग्रंथात समाविष्ट आहे.

हैद्राबादस्थित निजामी राजवटीच्या इतिहासावर काही मोजके मौलिक ग्रंथ लिहिले गेले आहेत. हिंदी, मराठी, इंग्रजी या तिन्ही भाषांमधून हे लिखाण झाले आहे. आचार्य खंडेराव कुलकर्णी, नरहर कुरुंदकर, स्वामी रामानंद तीर्थ, दिगंबरराव बिंदू, आ. कृ. वाघमारे, सेतुमाधवराव पगडी, लक्ष्मीकांत देशमुख, न्या. नरेंद्र चपळगावकर, डॉ. नरवडे, आर्दीचा उल्लेख या संदर्भात करावा लागतो. एम. फिल., पीएच. डी. साठी झालेले संशोधन विस्तृत आणि व्यापक आहे. डॉ. बी. एस. ढेंगळे आणि डॉ. पी. व्ही. काटे यांचे संशोधन ग्रंथरूपात उपलब्ध आहे. डॉ. प्रभाकर देव संपादित मौखिक मुलाखतींचा ग्रंथ, महाराष्ट्र शासनाचा भ. ग. कुंटे संपादित स्वातंत्र्य सैनिक चरित्रकोश या सर्वच लेखन प्रकारातील उपरोक्त यादी प्रातिनिधिक स्वरूपाची आहे. या व्यतिरिक्त मुक्ती लढ्यावर अनेक लेख, पुस्तके लिहिली गेली आहेत. मराठवाडा इतिहास परिषदेच्या संशोधन पत्रिकेतून या लढ्याच्या अनुषंगाने परिसंवाद, या लढ्याच्या नेत्यांचे योगदान आणि इतर विषयांवर शोधनिबंधाचे लेखन होत असते.

निजामकालीन मराठवाड्याच्या इतिहासाचा प्रारंभ होतो इ.स. १७२४ मध्ये आणि मराठवाडा मुक्त होतो इ.स. १९४८ मध्ये. उपरोक्त लेखन एखाद-दुसरा अपवाद वगळता मुक्ती लढ्याशी संबंधित आहे. आतापर्यंत लिहिल्या गेलेल्या मुक्तिलढ्याच्या इतिहासलेखनाविषयी अनंत भालेराव यांनी म्हटले आहे की, “हैद्राबाद म्हणा, की मराठवाडा म्हणा यांच्या स्वातंत्र्य संग्रामाविषयीची एक वस्तुस्थिती अशी आहे की, पोलीस कारवाई होऊन चांगली ३९ वर्षे झाली असूनही ज्याचा उल्लेख करता येईल असा या संबंधीचा एकही इतिहास ग्रंथ आजपर्यंत प्रसिद्ध झाला नाही. सरकारने समिती नेमून चार खंड काढले. पण सरकारी दृष्टीमुळे त्या खंडांना जुजबी अहवालाच्या

पलीकडे जाता आले नाही... नाव घेण्यासारखी अवधी दोनच पुस्तके या क्षेत्रात निघाली. त्यापैकी पहिले आहे स्वामी रामानंद तीर्थांच्या स्वातंत्र्य संग्रामाविषयीच्या आठवणींचे व दुसरे हैद्राबादचे माजी गृहमंत्री श्री. दिगंबरराव बिंदू यांच्या आत्मकथनाचे” या दोन्ही पुस्तकांचे महत्त्व स्पष्ट करून ते पुढे म्हणतात की, “या दोन्ही पुस्तकांनी व त्यांच्या कर्त्यांनी वाचकांना जे काही सांगितले त्यापेक्षा दसपटींनी अधिक त्यांनी आपल्यापाशीच दडवून ठेवले.” या दडविण्यामागची कारणे स्पष्ट करताना अनंतराव पुढे नमूद करतात की विचार आणि अहंकार लोप पावून समष्टीच्या संदर्भात व्यक्तीचे शून्यवत व अनासक्त होणे या अध्यात्माचा त्यांच्यावर एवढा प्रभाव होता की आपले महत्त्वच त्यांना मंजूर नव्हते.” स्वामीजींची उंची या सर्व विधानांमुळे निःसंशयपणे वाढली तरी अनेक महत्त्वाच्या गोष्टी प्रकाशात आल्या असत्या त्या गुलदस्तात राहिल्या हे मात्र खरे. स्वातंत्र्य संग्रामाच्या या नेत्यांनी सर्व कागदपत्रे, पत्रव्यवहार, करामदार, टिपणे, घटनांच्या नोंदी वगैरे जपून ठेवल्या नाहीत. अलिप्त आणि उदासीन वृत्तीमुळे इतिहासलेखन झाले नाही आणि प्रत्यक्ष सहभागी असणारी त्यांच्या रूपातील साधन-सामग्री उपयोगी ठरली नाही हे मात्र खरे.

हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्राम हा लोकचळवळ, लोकलढा होता. समाजातल्या सर्व थरांतील, सर्व जातिजमातींचे लोक या लढ्यात सहभागी झाले होते. या लढ्याचे स्वरूप सर्वंकष असे होते. महिलांचा सुद्धा या लढ्यात सहभाग होता. सर्व विचारधारांचे; काँग्रेस, हिंदू महासभा, आर्य समाज, साम्यवादी या सर्व पक्षांच्या नेत्यांचा यात सहभाग होता. खेड्यापाड्यांपर्यंत हा लोकलढा जाऊन पोहोचला होता. डॉ. जनार्दन वाघमारे यांनी या लढ्याची व्याप्ती-जनसामान्यांच्या सहभागाविषयी म्हटले आहे की, दगडाबाई शेळकेसारखी एक खेडूत अशिक्षित महिला शस्त्र हातात घेऊन लढली. भूमिगत स्वातंत्र्य सैनिकांना अनेक महिलांनी आपल्या घरात थारा दिला. त्यांच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था केली. बॉर्डर कॅंपवरील सशस्त्र सैनिकांना खेड्यांतील महिलांनी भाकऱ्या पुरवून मुक्तिलढ्याची दुसरी संरक्षण फळी उभी केली. लमाण, भिल्ल, कोळी, महार, मातंग या सर्व जातींतील लोक या लढ्यात सहभागी झाले होते.”

अत्यंत सामान्य लोकांच्या सहभागामुळे हा इतिहास घडला. या लढ्याचे नेतृत्व सामान्य स्तरातील लोकांनी केले. हा सामान्यांचा असामान्य लढा होता. सामान्यांनी घडविलेला हा इतिहास होता. या दृष्टिकोनातून या संग्रामाचा इतिहास अभ्यासिला गेला पाहिजे. त्या अंगाने या लढ्याच्या इतिहासाचे लेखन झाले पाहिजे. विशेष म्हणजे

यासाठी आवश्यक साधन साहित्य, स्वातंत्र्य सैनिकांच्या मौखिक नोंदी ग्रंथनिविष्ट^{१९} करून स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठाने उपलब्ध करून दिल्या आहेत. हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामावर लिहिले गेले आहे, परंतु अजूनही मुक्तिसंग्रामाचा समग्र इतिहास लिहिला गेला नाही. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याचा हा लढा एक भाग आहे. परंतु मराठवाड्याबाहेर या लढ्याची फारशी माहिती नाही. ही माहिती उर्वरित महाराष्ट्राला होणे गरजेचे आहे. वर्तमान मराठवाड्याचे अनेक प्रश्न आणि या प्रदेशाच्या मागासलेपणाचा थेट संबंध निजामी राजवटीशी आहे. मुक्तिसंग्रामाच्या कालावधीत अनेक महत्त्वपूर्ण घटना घडल्या, अनेक टप्प्यांमधून हा लढा पुढेपुढे सरकत गेला. अनेक परस्पर विरोधी वैचारिक प्रवाह या लढ्यामध्ये सहभागी झाले, आरोप प्रत्यारोप झाले, राष्ट्रीय नेत्यांचे मार्गदर्शन व भूमिका या आणि इतर सर्व संबंधित बाबींबाबत पूर्वग्रहविरहित, मुक्त आणि ज्याचे त्याचे श्रेय ज्याला त्याला देणारे संशोधन झाले पाहिजे. इतिहासाचे आणि सामान्यांचे नाते अधिक घट्ट असते म्हणून History without people असून चालत नाही.

हैद्राबाद स्वातंत्र्य लढ्याच्या इतिहासात अपरिहार्यपणे निजाम राजवटीच्या अन्याय, अत्याचार, शोषण, धर्मांधता याविषयी लिहिले गेले. रझाकार, कासीम रझवी हेच आजही जनमानसांच्या स्मरणात आहेत. स्वातंत्र्य लढ्याचा इतिहास रोमहर्षक आणि गौरवाचा असणे स्वाभाविक आहे. परंतु या दोन बाजूंव्यतिरिक्त शेवटच्या काही वर्षांचा अपवाद वगळता अत्यंत तटस्थ संशोधन होण्याची गरज आहे. अर्थात त्यासाठी इतिहासाच्या ओझ्यातून मुक्त होऊन इतिहासाकडे बघणे गरजेचे आहे.

सातवाहन कालखंडापासून ते हैद्राबाद मुक्ती संग्रामापर्यंतचा दोन सहस्रांकापेक्षा अधिक असा हा मराठवाड्याचा इतिहास आणि त्या कालखंडाच्या इतिहासलेखनाचा घेतलेला हा मागोवा. अगदी ठळकपणे एक गोष्ट अधोरेखित होते ती अशी की मराठवाड्याच्या इतिहासाच्या कालखंडावर झालेले लेखन सर्वच कालखंडांना समान न्याय देणारे नाही. सातवाहनांवर; त्या काळातील सामाजिक, धार्मिक, राजकीय आणि आर्थिक भागावर लेखन झाले आहे. साहित्य, कला, आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे स्वरूप, सुबत्ता याही दृष्टीने चित्र पुरेसे स्पष्ट रेखाटले गेले आहे.

मराठवाड्याच्या इतिहासलेखनाच्या घेतलेल्या या मागोव्या वरून सातवाहन कालखंडातील विविध आयामांवर लिहिले गेले आहे; हे खरे असले तरी एकूणच या इतिहासलेखनाच्या केंद्रस्थानी राज्यसत्ता, धर्मसत्ता, अर्थसत्ता, साहित्य, कला आणि

वाङ्मय या बाबी आहेत. या कालखंडातील प्रगती आणि सुबत्तेच्या अनुषंगाने सामान्यांच्या संस्कृतीचा वेध हा संशोधनाचा गाभा असेल, तर इतिहासलेखन समन्यायी आणि इतिहास सजीव होऊ शकतो या विषयी दुमत असण्याचे कारण नाही.

इ.स. सहाव्या शतकापासून इ.स. अकराव्या शतकापर्यंत दक्षिणेत पर्यायाने मराठवाड्यात अनेक घराणी उदयाला आली. साधारणपणे या कालखंडाविषयी सांस्कृतिक अंगाने प्रामुख्याने संशोधन, लेखन झाले. राष्ट्रकुटांसारख्या अत्यंत पराक्रमी अगदी हिमालयापर्यंत मोहिमा काढणाऱ्या कर्तबगार राज्यकर्त्यांच्या विषयी त्यांच्या राजधान्या, त्यांच्यातील बदल, सततचे हवामानातील बदल, संजामशाहीचा उदय अशा अनेक महत्त्वाच्या क्षेत्रांविषयी संशोधन होणे गरजेचे आहे. यादव कालखंडाबाबत विपुल संशोधन, लेखन झाले आहे. तरीही अनेक अशोधित क्षेत्रे आहेत. यादवांचा पराभव हाच कळीचा मुद्दा आहे. अत्यंत तटस्थ, मूलगामी संशोधनातून हे गूढ उकलणे शक्य आहे. यादवांचा चार-साडेचारशे वर्षांचा कालखंड आहे (इ.स. ८६० ते इ.स. १३१८). या कालखंडाची विपुल पुरातत्त्वीय साधने उपलब्ध आहेत. तरी पण 'देवगिरीचे यादव' या ग्रंथानंतर मागील पस्तीस वर्षांत यादव इतिहासाचा एकसूत्री, एक जिनसी अभ्यास झाला नाही. मराठी भाषा, मराठी संस्कृतीच्या जडण-घडणीचा कालखंड, नर्मदा ते कावेरीच्या विस्तृत प्रदेशावर सत्ता असणाऱ्या यादवांचा समृद्ध इतिहास असणाऱ्या कालखंडावर समग्र बारकाव्यासह मराठीत एकही ग्रंथ नाही ही शोकांतिका आहे.

यादव सत्तेनंतरच्या इस्लामी आक्रमणाचा, इस्लामी राजवटींचा तीन-साडेतीन शतकांचा इतिहास मराठवाड्याच्या अनुषंगाने बहुतांशी अशोधित आहे. इस्लामी आक्रमणाची सर्वंकषता, प्रसरणशील इस्लामी संस्कृतीचे परिणाम व प्रभाव, दोन्ही संस्कृतींमधील समन्वय, सूफी संप्रदायाचे हेतू, स्वरूप, समन्वयी विचार, या सर्व बाबींना इथे मिळालेला प्रतिसाद अशा सर्वच अंगांनी संशोधन होणे गरजेचे आहे. सर्व इस्लामी राज्यकर्ते आणि त्यांच्या राजवटी हिंदू धर्म आणि संस्कृतीच्या द्वेष्या होत्या का, याची तटस्थ छाननी प्रश्नांची नीट उकल होण्यासाठी अपरिहार्य आहे.

आपल्या इतिहासकारांनी हा तीन-चार शतकांचा, मराठवाड्यासाठी सहा शतकांचा कालखंड तमोयुगाचा ठरविला आहे. पु. ग. सहस्त्रबुद्धे यांची मांडणी या संदर्भात समजून घेणे गरजेचे आहे. ते म्हणतात, "तेराव्या शतकाच्या अखेरीपासून सुरु झालेली मुस्लिमांची आक्रमणे, त्यानंतर काही काळ चाललेली दिल्लीच्या सुलतानांची सत्ता आणि नंतर प्रस्थापित झालेली बहामनी सत्ता ही महाराष्ट्रावर आलेली अस्मानी

प्रलयापत्तीच होती. मराठ्यांची राज्यसत्ता मुस्लिमांनी नष्ट केली होती, पण त्या बरोबरच मराठ्यांचा हिंदू धर्म, त्यांच्या प्राचीन परंपरा, हा सर्व समाज आणि या लोकांचे स्वत्व यांचा संपूर्ण नाश करण्याची प्रतिज्ञाच बहामनी सुलतानांनी केली होती.^{२२}

या मूळ उतान्यावर भाष्य न करता या संदर्भात डॉ. म. श्री. माटे काय म्हणतात ते नमूद केले पाहिजे. डॉ. माटे म्हणतात, “साडेतीनशे वर्षे हिंदू धर्माचा उच्छेद महाराष्ट्रातील सल्तनतींनी केला असता तर हिंदू कसे शिल्लक राहिले असते? या काळात वारकरी पंथ भरभराटीला आला, वारीसारखा आचार पाळत राहिला, मराठी भाषेत धार्मिक वाङ्मय मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न झाले, हा चमत्कार कसा झाला? कोणाचा उच्छेद झाला? या प्रश्नांचा तटस्थपणे विचार केला पाहिजे. सगळे सुलतान निरपराध होते असेही नाही. त्यांनी हिरवा रंग अनेक वेळा दाखविला आहे. या काळात देवगिरीचे कुवतुल इस्लाम, गुलबर्ग्याचे अहसनाबाद, सागरचे नुस्त्रताबाद, अंबेजोगाईचे मोमीनबाद, धाराशीवचे उस्मानाबाद, खडकीचे औरंगाबाद, भीमा नदीची जहनूर झाली हे खरे आहे; परंतु आणखी एक वास्तव आहे. त्याप्रमाणे सलतनत काळात गावगाड्याचा सगळा कारभार हिंदू धर्मीय नाडगौडा, पाटील, देसाई, कुलकर्णी अशांच्या हातात होता. जमीन महसूल वसूली, आकारणी हिंदू अधिकाऱ्यांच्या अखत्यारीत होती. यावरून सुलतानांना रस होता तो सत्तेत, राज्यप्रसारात, धर्मप्रसारात नव्हे हे स्पष्ट होते.^{२३}

उपरोक्त दोन्ही उतारे प्रातिनिधिक स्वरूपाचे असून परस्पर भूमिकांना उभा छेद देणारे आणि मुस्लीम राज्यकर्त्यांच्या ध्येय व धोरणांच्या बाबत इतिहासकारांचे दृष्टिकोन स्पष्ट करणारे आहेत. मध्ययुगीन मराठवाड्याच्या इतिहासातील सलग साडे सहाशे वर्षांचा प्रदीर्घ कालखंड मुस्लीम राजवटींचा आहे. तो कालखंड नजीकचा आहे, जवळचा आहे. या कालखंडाविषयी विस्तृत संशोधन झाले नाही. जे लिहिले गेले ते प्रामुख्याने मुक्तिसंग्रामाच्या संदर्भात. मुक्तिलढ्याला धर्म भावनेचा स्पर्श होणार नाही याची पूर्ण काळजी लढ्याच्या नेत्यांनी घेतली होती. निजाम, रझाकार, इत्तेहादूल मुसलमीन वगैरेंच्या बाबतीत असे मात्र म्हणता येत नाही. म्हणून पूर्वग्रह सोडून या कालखंडाची समग्र मांडणी होणे गरजेचे आहे. आणखी एक प्रश्न या कालखंडाबाबत उपस्थित होतो तो असा की हा कालखंड अशोधित का राहिला? मराठवाड्याच्या या कालखंडाचे सांगोपांग विवेचन करणारा ग्रंथ आजही मराठी भाषेत नाही ही वस्तुस्थिती आहे. असे का व्हावे याची चर्चा अप्रस्तुत ठरू नये.

मराठवाड्यातील शास्त्रशुद्ध इतिहास संशोधनाचा प्रारंभ मराठवाडा विद्यापीठ स्थापनेनंतर झाला. संशोधकांची ही दुसरी पिढी. अर्जिठा, वेरूळ, औरंगाबाद सारख्या जगप्रसिद्ध लेण्यांचा हा परिसर. सातवाहनांच्या राजधानीचा हा परिसर. यादवांची राजधानी देवगिरी ही तर दृष्टीच्या टप्प्यात. समृद्ध, संपन्न अशी ही ऐतिहासिक पार्श्वभूमी. स्वाभाविकपणे विद्यापीठ स्तरावरील संशोधनाची दृष्टी असणाऱ्या संशोधकांचे लक्ष या सर्व उपलब्ध अनुकूलतेकडे वेधले गेले. राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर चर्चिते गेलेले हे विषय होते. हीच स्थिती मराठवाड्यातील विपुल प्रमाणात असणाऱ्या मंदिरांची होती. पुन्हा हा सातवाहन, यादव सत्तेच्या पराक्रमाचा आणि वैभवाचा कालखंड होता. संशोधनाचे विषय कला, स्थापत्य, मूर्तिशास्त्राशी संबंधित आहेत. या कालखंडाला इतर काही अंगे आहेत. त्या काळाचा समग्र, परिपूर्ण असा इतिहास आहे. याचे बहुधा या लखलखत्या गोष्टींमुळे दुर्लक्ष झाले असावे. इ.स.च्या चौदाव्या शतकानंतरचा इतिहास हा तर आपल्या पराभवाचा आणि मुस्लिमांच्या विजयाचा कालखंड. बहुतेक ही सर्वव्यापी धारणा असल्यामुळे या काळातील इतिहास अंधारात राहिला असावा. पुन्हा आपणास दिसून येतो तो हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामाचा लढा आणि त्या अनुषंगाने झालेले इतिहासलेखन. एकूणच मराठवाड्याच्या इतिहासलेखनाचा एखादा मोठा प्रकल्प एखाद्या संशोधन संस्थेने हाती घ्यावा. मराठवाड्याच्या एकसूत्री, समग्र इतिहासलेखनाची मोठी व्यापक योजना आखावी, तर कधी काळी हे शक्य होईल. इतिहासलेखन करीत असताना शेजवलकरांनी म्हटल्याप्रमाणे महाराष्ट्राच्या मानगुटीवर बसलेल्या इतिहास या समंधाला खाली उतरवणे ही काळाची गरज आहे, हे लक्षात घेऊन इतिहासाने अवगुंठीत भूतकाळ अस्तित्वात असलेल्या वर्तमानात चैतन्याची स्पंदने निर्माण करू शकतो. इतिहास मुक्त इतिहासाचा उपयोग वर्तमानाला अधिक प्रकाशमान, सामर्थ्यशाली आणि समृद्ध बनवित असतो, हाच इतिहासाचा बोध आहे, याचे कायम स्मरण ठेवावे लागेल.

डॉ. ओमप्रकाश समदाणी

रचना कॉलनी, मानवत

जि. परभणी - ४३१ ५०५

भ्रमणध्वनी : ९८६०७३७१७७

संदर्भ :

१. चौहान, देवीसिंग, मराठवाडा काल आणि आज, संपा. काळे भगवान, संकेत प्रकाशन, जालना, १९८६, पृ. ३
२. मोरवंचीकर, रा. श्री., मराठवाडा-कालचा (लेख), पूर्वोक्त, पृ. १४
३. फडके, य. दि. (संपा.), शिवछत्रपती इतिहास आणि चरित्र, मॅकमिलन इंडिया लिमिटेड, २००१, पृ. १८३-१८४
४. कुरुंदकर, नरहर, परिचय, इंद्रायणी साहित्य, पुणे, पृ. ८७
५. देव, प्रभाकर, मराठवाड्यातील इतिहास संशोधन, पत्रिका, स्मरणिका, मराठवाडा साहित्य संमेलन, मे २०००, पृ. ७९
६. पूर्वोक्त, पृ. ७९
७. मोरवंचीकर, रा. श्री., सातवाहन कालीन महाराष्ट्र, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९४
८. देशपांडे, ब्रह्मानंद, देवगिरीचे यादव, समर्थ प्रकाशन, औरंगाबाद, १९७५, पृ. ८
९. पूर्वोक्त, पृ. ८
१०. पूर्वोक्त, पृ. ८
११. मोरवंचीकर, रा. श्री., डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकर गौरव ग्रंथ, गौरव ग्रंथ समिती, २००४, पृ. २८
१२. पूर्वोक्त, पृ. ३१
१३. पूर्वोक्त, पृ. २९-३७
१४. देशपांडे, ब्रह्मानंद, शोधमुद्रा, खंड-२, कैलाश पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १९७०
१५. देव, प्रभाकर, पूर्वोक्त, पृ. ८०
१६. दीक्षित, राजा, मराठवाडा इतिहास परिषद संशोधन पत्रिका, २००५, पृ. २७
१७. माटे, म. श्री., मध्ययुगीन महाराष्ट्र, म. रा. सा. सं. मंडळ, २००२, पृ. ४
१८. फडके, य. दि. (संपा.), शिवछत्रपती इतिहास आणि चरित्र, खंड १, मॅकमिलन इंडियन लिमिटेड, २००१
१९. भालेराव, अनंत, प्रस्तावना, हैद्राबादचा स्वातंत्र्य संग्राम आणि मराठवाडा, स्वा. रा. ती. संशोधन संस्था, १९८७, पृ. ८-९
२०. देव, प्रभाकर (संपा.), हैद्राबाद मुक्ती संग्राम, स्वातंत्र्य सैनिकांच्या मौखिक नोंदी, कुलसचिव, स्वा. रा. ती. म.विद्यापीठ, नांदेड, १९९९, पृ. २२-२३
२१. पूर्वोक्त
२२. सहस्रबुद्धे, पु. ग., महाराष्ट्र संस्कृती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७९, पृ. ३०४
२३. माटे, म. श्री., पूर्वोक्त, पृ. १४-१७

आधुनिक मराठवाड्याच्या इतिहासातील तुटलेले दुवे

– प्राचार्य डॉ. सोमनाथ रोडे

एन.ए.

महाराष्ट्राच्या इतिहासावरील या नियोजित गोलमेज परिषदेच्या व्यासपीठावर महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी आणि पुनर्मांडणी कोणत्या मुद्यांच्या आधारे व्हावी, ह्या संबंधीचे सुमारे १० सूत्रांचे एक प्रारूप देण्यात आले आहे. ते नजरेसमोर ठेवूनच मी 'आधुनिक मराठवाड्याच्या इतिहासातील तुटलेले दुवे' या विषयाच्या अनुषंगाने माझ्या विषयीची मांडणी करणार आहे.

महाराष्ट्राला सुमारे दोन हजार वर्षांचा इतिहास आहे. या दोन हजार वर्षांतील बरेच कालखंड अंधारात आहेत. त्यावर अजून पुरेसा प्रकाशझोत पडलेला नाही. काही कालखंडांची तुटक तुटकपणे मांडणी व पुनर्मांडणी झाली आहे. मराठवाड्याचा इतिहासही त्यास अपवाद नाही.

मराठवाड्याची भूमी ही महाराष्ट्रातील वैशिष्ट्यपूर्ण भूमी म्हणून ओळखली जाते. या भूमीने प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत इतिहासाचे अनेक चढउतार पाहिले आहेत. प्राचीन, मध्ययुगीन आणि आधुनिक अशा कालखंडांत मराठवाड्याने आपले

ऐतिहासिक योगदान दिल्याचे दिसून येते. इतिहास आणि संस्कृतीचा क्रम म्हणजे एखाद्या महानदीचा अथांग प्रवाहच असतो. प्रत्येक देशास अथवा विभागास या प्रवाहचक्रातून जाणे क्रमप्राप्त असते. या प्रवाहाच्या लाटामुळे निर्माण होणारे उत्कर्षापकर्षाचे अनेक चढउतार पार करीत, हेलकावे खात देशरूपी नौकेचा प्रवास अखंडपणे सुरू असतो. या प्रकारात काही वेळा प्रगतीच्या परमोच्च शिखरावर पोहोचण्याचे सुख लाभते; तर काही वेळा विपन्नावस्थेच्या कोपऱ्यात अडकून बसावे लागते. मराठवाड्याने हे दोन्ही अनुभव घेतलेले आहेत. केवळ महाराष्ट्राच्याच नव्हे तर संपूर्ण दक्षिण भारताच्या इतिहास आणि संस्कृतीच्या जडणघडणीत या प्रदेशाने महत्त्वाचा वाटा उचलला आहे. काही वेळा तर राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील महत्त्वपूर्ण भूमिका त्याला पार पाडावी लागली आहे.

मराठवाडा नाव कसे झाले ?

प्राचीन महाराष्ट्राचे केंद्रस्थान असलेल्या या प्रदेशास प्राप्त झालेली 'मराठवाडा' ही भौगोलिक संज्ञा म्हणजे ऐतिहासिक अपघाताची निष्पत्ती होय. या शब्दाचे 'मराठ' हे पूर्वपद महाराष्ट्र या संस्कृत शब्दाचे अपभ्रष्ट रूप असून त्याचे उपपद 'वाडा' हे 'पाटक' या संस्कृत शब्दाचे तद्भव होय. 'वाडा' किंवा 'वाडी' ही उपपदे प्राचीन काळी दक्षिणेत प्रांतिक प्रशासन विभागांना लावलेली दिसून येतात. उदा. गंगवाडी, नीलंवरवाडी, महाखजवाडी इत्यादी. अशाच अर्थाने 'मराठवाडी' या संज्ञेचा उल्लेख टिपू सुलतानाच्या कारकिर्दीत प्रथम आढळतो. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात हा उल्लेख हैद्राबाद संस्थानातील मराठी भाषिक प्रदेशाच्या म्हणजे सध्याच्या मराठवाड्याच्या संदर्भातील होय. हैद्राबाद संस्थानच्या कागदोपत्रीही पुढे या प्रदेशाचा 'मराठवाडी' असाच उल्लेख आढळतो. याचेच पुढे 'मराठवाडा' असे रूपांतर होऊन तेच नाव या प्रादेशिक विभागाला आता रूढ झाले आहे.

प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडांत मराठवाड्याने राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रांत खूप मोलाची कामगिरी पार पाडल्याचे दिसून येते. परंतु माझ्या या लेखात मुख्यतः आधुनिक काळातील मराठवाड्यातील चढउतार आणि आधुनिक मराठवाड्याच्या इतिहासाच्या मांडणीत नेमके तुटलेले दुवे कोणते, याचीच चर्चा करण्याचा माझा प्रयत्न आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

१७२४ पासून ते सप्टेंबर १९४८ पर्यंत मराठवाडा हैद्राबादच्या निजामाच्या प्रभावाखाली होता. सुमारे २२४ वर्षे मराठवाड्याला निजामी राजवटीचे बरेच चटके

सहन करावे लागले. भारतीय स्वातंत्र्याचे लोक क्रमशः मराठवाड्यात पोहोचले. विशेषतः महात्मा गांधींच्या काळात जेव्हा देशभर असहकाराच्या आंदोलनाचे रणशिंग फुंकले गेले, त्यावेळी त्यांच्या प्रेरणेतून स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्यासारख्या युवकांनी संघटित होऊन निजामी राजवटी विरुद्ध जोरदार लढा दिला. हा लढा १९३८ ते १९४८ पर्यंत चालला. शेवटी भारत सरकारने हैद्राबाद येथील निजामाच्या राज्यात लष्करी कारवाई केली व हैद्राबाद राज्यात असलेल्या त्रिभाषिक जनतेला रझाकारी राजवटीपासून मुक्त केले. १७ सप्टेंबर १९४८ पासून ते ३१ ऑक्टोबर १९५६ पर्यंत मराठवाडा जुन्या हैद्राबाद राज्यात राहिला. १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी भाषिक पुनर्रचनेच्या तत्त्वानुसार हैद्राबादचे विभाजन झाले. त्यानुसार मराठवाडा महाराष्ट्रात समाविष्ट झाला.

१ नोव्हेंबर १९५६ पासून ते ३० एप्रिल १९६० पर्यंत मराठवाडा महाराष्ट्र व गुजरात या द्वैभाषिक राज्याचा अविभाज्य घटक राहिला. त्यानंतर १९५७ मध्ये संयुक्त महाराष्ट्राचे आंदोलन पेटले. संपूर्ण महाराष्ट्र या आंदोलनामुळे ढवळून निघाला. मराठवाड्यातील जनतेने देखील संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी मौलिक योगदान दिले. संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनामुळे भारत सरकारला महाराष्ट्र व गुजरातचे द्वैभाषिक राज्य रद्द करून दोन स्वतंत्र राज्ये अस्तित्वात आणणे भाग पडले. अशा रीतीने मे १९६० पासून आजचा महाराष्ट्र अस्तित्वात आला. मराठवाडा त्याचाच एक प्रादेशिक व प्रशासकीय विभाग आहे. आजचा मराठवाडा औरंगाबाद, बीड, परभणी, नांदेड, उस्मानाबाद, जालना, लातूर आणि हिंगोली असा जिल्ह्यांचा असून तो महाराष्ट्राचा एक अविभाज्य भाग आहे. १९५६ मध्ये मराठवाडा महाराष्ट्रात विलीन झाला तरी त्याचे 'मराठवाडा' हे प्रादेशिक नाव अद्यापही कायम आहे.

आधुनिक मराठवाड्याच्या इतिहासाच्या मांडणीतील ठळक मुद्दे

आधुनिक मराठवाड्याच्या इतिहासाची मांडणी आणि पुनर्मांडणी करताना हैद्राबाद मुक्तिसंग्रामापूर्वीचा मराठवाडा, मराठवाडा आणि हैद्राबाद मुक्तिसंग्राम (त्या अंतर्गत असलेल्या सर्व विचारधारा, विचार प्रवाह, महिला व दलितांचे योगदान, विद्यार्थ्यांचा सहभाग) आदी घटकांचा साकल्याने विचार व्हावा. त्यांमध्ये संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ आणि मराठवाडा, गोवा मुक्तिआंदोलन आणि मराठवाडा, मराठवाडा विकास आंदोलन - एक चिकित्सक अभ्यास, मराठवाडा नामांतर आंदोलन - एक परिवर्तनकारी चळवळ, राष्ट्रीय आणीबाणी आणि मराठवाडा, मराठवाड्यातील संतांचे ऐतिहासिक कार्य, मराठवाड्यातील शेती आणि शेतीचे मूलभूत प्रश्न, मराठवाड्यातील सिंचन क्षमता-सिंचन विकास, महाराष्ट्राच्या तुलनेत मराठवाड्याचे मागासलेपण, मराठवाड्याचे

सांस्कृतिक भावविश्व; मराठवाड्याची संगीत, कला क्षेत्रांतील झेप, मराठवाड्यातील शिक्षणाची वाटचाल (वैद्यकीय शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण), मराठवाड्यात उद्योग व्यवसायाचा विकास, मराठवाड्याची साहित्य विश्वातील कामगिरी, मराठवाड्यातील सहकारी चळवळ व तिचे अपयश, मराठवाड्याची रंगभूमी, मराठवाड्यातील स्त्री जीवन, मराठवाड्यातील युवक चळवळ, मराठवाड्यातील दलित चळवळ, मराठवाड्यातील आदिवासी जमातीचे प्रश्न, मराठवाड्यातील रस्ते विकास व रेल्वेची सद्यःस्थिती, मराठवाड्यातील शिक्षण संस्था, सामाजिक विकास व परिवर्तनात स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान, मराठवाड्यातील पशू-पक्षिधन, मराठवाडा जनता विकास परिषदेचे आतापर्यंतचे कार्य, वैधानिक विकास मंडळाच्या स्थापनेनंतरचा मराठवाडा, मानव विकास निर्देशांक आणि मराठवाडा, मराठवाड्याचे भाग्यविधाते, मराठवाड्यातील विद्यापीठाचे विकास व संशोधन कार्यांतील योगदान, मराठवाड्यातील लोककला, मराठवाड्याचे समाज जीवन, महिला सक्षमीकरण चळवळ, मराठवाड्याचा पाणीप्रश्न, मराठवाड्यातील वनसंपदा आदी सर्व प्रश्नांची साकल्याने मांडणी होण्याची गरज वाटते.

हैद्राबाद राज्यात मराठवाड्याची कोंडी

आजपर्यंत मराठवाड्याच्या इतिहासाची मांडणी एकांगी पद्धतीने झाली. ती सर्वांगी पद्धतीने व्हावी अशी अपेक्षा आहे. मराठवाड्याचे दुर्दैव असे की, गेली सहाशे वर्षे त्याच्या भूमिपुत्रांनी स्वराज्य बघितले नाही. म्हणून एका तऱ्हेने गुलामी वृत्तीचा, आळस आणि मांडलिक बनून राहण्याचा स्वभावदोष आमच्यात मूळ धरून राहिला आहे. त्यातही आमचे दुर्दैव असे की, सुरुवातीपासूनच मुंबई इलाख्यात खाजगी शाळांना मोकळीक असल्याने तेथे शिक्षणाचाही विकास झाला. त्याउलट पोलीस कारवाई होईपर्यंत सरस्वती भुवन, योगेश्वरी विद्यालय, श्रीकृष्ण विद्यालय, एवढे काही अपवाद सोडून दिले तर सारेच शिक्षण हे निजामी सत्तेच्या हाताखाली होते. त्यामुळे त्यादृष्टीने आम्ही दुर्बलच राहिलो. हैद्राबाद विधानसभेत तेलंगणाचे बहुमत होते. हैद्राबाद शहर सुद्धा तेलंगणात येत असे. पीपल्स डेमॉक्रेटिकचे नेते हे विरोधी पक्षाचे नेते होते आणि ते मराठवाड्याचे भूमिपुत्र होते. परंतु ते तेलंगणातून निवडून आलेले होते. त्यामुळे अशा तेलंगणाच्या पडछायेत आम्ही वावरत होतो. त्या काळात तेलंगणात चाललेल्या कम्युनिस्ट पक्षाच्या संघर्षामुळे कमीत कमी पहिली पाच वर्षे तरी आमच्या नेतृत्वाचे मराठवाड्याच्या विकासाच्या प्रश्नाकडे लक्ष गेले नाही. पूर्वपरंपरेने आजही मराठवाड्याच्या वेदना व त्याच्यामधून होणारा विकास या विचित्र कोंडीत मराठवाड्याची जनता जीवन जगत आहे.

बिनशर्त महाराष्ट्रात सामील

कोणतीही शर्त व अटी न घालता मराठवाडा संयुक्त महाराष्ट्रात सामील झाला. आज आम्ही शर्त घातली नाही, अटी घातल्या नाहीत म्हणून बोलत असतो व संयुक्त महाराष्ट्राच्या जडण-घडणीत सर्वांत मोठा वाटा हैद्राबाद राज्य विधानसभेच्या ठरावाला आहे असे सांगत असतो. पू. स्वामी रामानंद तीर्थांचे नेतृत्व नसते तर संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती कठीण झाली असती. परंतु मराठवाड्याच्या पदरात काय पडले? याची जर तुलना केली तर आम्ही शर्त न टाकता महाराष्ट्रात गेलो हे बरे झाले का, असा विचार मनात डोकावून जातो आणि त्यानंतर परत मराठवाड्याच्या विकासाच्या वेदना आमच्या सभोवती घुटमळू लागतात. १९६० ते २०१० या ५० वर्षांच्या वाटचालीत मराठवाड्याच्या समग्र विकासाच्या दृष्टीने योग्य न्याय मिळाला काय, ह्याचीही साकल्याने मांडणी होण्याची आवश्यकता वाटते.

मराठवाडा विकास आंदोलन १९७४

१९७४ मध्ये सध्याच्या हिंगोली जिल्ह्यातील वसमत येथे मराठवाडा विकास आंदोलनाचे रणशिंग फुंकले गेले. नोकरी मागण्यासाठी आलेल्या युवकांवर गोळीबार केला गेला. त्यात देविदास मेहरमान राठोड आणि रामा देवीचंद शिसोदे हे दोन विद्यार्थी २७ मार्च १९७४ रोजी पोलिसांच्या गोळीबारात ठार झाले. विकास आंदोलनाचे हे दोन युवक पहिले हुतात्मा ठरले. यानंतर संपूर्ण मराठवाडाभर विकास विषयक प्रश्नांना घेऊन आंदोलन पेटले. आंदोलनात मुख्यतः परभणी येथे कृषी विद्यापीठ स्थापन व्हावे, रेल्वे रुंदीकरण, मराठवाड्याचा अनुशेष, सुशिक्षित तरुणांना नोकरीत संधी आदी मुद्दे अग्रभागी होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर विकास विषयक प्रश्नांसाठी झालेले हे पहिले व्यापक युवक आंदोलन होय. या आंदोलनानंतर खऱ्या अर्थाने मराठवाड्याचे प्रश्न समजून घेण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य मंत्रिमंडळाची दोन दिवसीय बैठक औरंगाबाद येथे घेण्याची प्रथा सुरू झाली. विकास प्रश्नांचा आढावा घेऊन मराठवाड्याच्या विकासासाठी विशेष आर्थिक पॅकेज जाहीर करण्यात येऊ लागले.

परभणी कृषी विद्यापीठाच्या मागणीतून महाराष्ट्रात चार कृषी विद्यापीठे : (१) मराठवाडा कृषी विद्यापीठ, परभणी (२) महात्मा फुले कृषी विद्यापीठ, राहुरी-अहमदनगर (३) डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठ, अकोला (४) कोकण कृषी विद्यापीठ दापोली जि. रत्नागिरी, स्थापन झाली. कृषी विद्यापीठांच्या स्थापनेचे क्षेत्र मराठवाडा विकास आंदोलनाकडे जाते, हे लक्षात घेतले पाहिजे. महाराष्ट्राच्या इतिहासाची

पुनर्मांडणी करीत असताना या स्वरूपाच्या तुटलेल्या दुव्याची नोंद घेणे क्रमप्राप्त ठरते. मराठवाड्याच्या या ऐतिहासिक युवक आंदोलनाने आमदार, खासदार यांना मतदार बंदी केली होती व काही लोकप्रतिनिधी आंदोलकांच्या तावडीत सापडल्यानंतर त्यांच्या तोंडाला काळे फासून त्यांची मिरवणूक काढण्यात आली होती. १९७४ च्या व्यापक आंदोलनानंतरच मराठवाड्याच्या विकास विषयक प्रश्नांकडे महाराष्ट्र मंत्रिमंडळाचे क्रमशः लक्ष केंद्रीत झाले, असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. विकास आंदोलन होऊन मराठवाड्याचे सर्व प्रश्न मार्गी लागले असे समजता कामा नये. १९८३ रोजी नेमलेल्या डॉ. दांडेकर समितीने दिलेल्या अहवालात ७५० कोटी ८५ लक्ष रुपयांचा अनुशेष होता. आजही तो कमी होण्याऐवजी वाढला आहे.

तसेच राज्य पातळीवरील खाते प्रमुखांच्या कार्यालयात मराठवाड्याच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात मराठवाड्यातील कर्मचाऱ्यांची १६ टक्के एवढी भरती असायला पाहिजे. परंतु राज्यपालांनी नेमलेल्या समितीने १० ऑगस्ट २००४ रोजी दिलेल्या अहवालात मराठवाड्याचे केवळ ५.५ टक्केच कर्मचारी आहेत असे नमूद केले आहे. मराठवाड्यातील कर्मचारी प्रमुख स्थानावर कमी असल्याचाही अन्याय होण्यात परिणाम होतो. संयुक्त महाराष्ट्राच्या वेळी स्वीकारण्यात आलेले संतुलित न्यायाचे तत्त्व अमलात आणण्याकडे दुर्लक्ष झाल्यास अविकसित भागात असंतोषाची भावना वाढीला लागण्याची शक्यता निर्माण होते. म्हणून संयुक्त महाराष्ट्रातील सर्व प्रादेशिक विभागांचा संतुलीत विकास होतो आहे काय, ह्याची मांडणी परखडपणे आणि वारंवार होण्याची आवश्यकता वाटते.

मराठवाडा विद्यापीठ – नामांतराचा लढा

मराठवाडा विकास आंदोलनानंतर मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतराच्या निमित्ताने पुन्हा मराठवाड्यात सामाजिक समतेच्या चळवळीचे रणशिंग फुंकले गेले. नामांतराचा लढा हा केवळ विद्यापीठाचे नामांतर करण्याचा वरपांगी लढा नव्हता तर तो म. फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी पुरस्कृत केलेल्या समतेच्या मूल्यासाठी दिलेला महान क्रांतिकारक लढा होता. १९७७-१९९४ ह्या काळात तब्बल दीड तप चाललेला हा व्यापक संघर्ष होता. एका अर्थाने परिवर्तनकारी विचारांचा वेध घेणारी ही प्रबोधनयात्रा होती. संपूर्ण महाराष्ट्रातील समतावादी विचारांचे कैवारी मराठवाड्याच्या रणभूमीत संघटित झाले होते. त्यांत दलित पंथर रिपब्लिकन पक्षाच्या सर्व गटाचे नेते, कार्यकर्ते, दलित युवक आघाडी, समाजवादी क्रांतिदल, युवक क्रांतिदल, मास मुव्हमेंट, छात्रा युवकसंघर्ष वाहिनी, एस.एफ.आय., ए.आय.एस.एफ., युवा रिपब्लिकन, जनता पक्ष, समाजवादी युवक संघटना, बौद्ध महासंघ, मराठवाडा बंजारा

संघ, युवक दलित संघटना, युवा मोर्चा इत्यादींचा सहभाग होता. २७ जुलै, १९७८ रोजी 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ' असा ठराव महाराष्ट्र विधिमंडळात एकमताने संमत झाला. त्यानंतर अठरा वर्षे ठराव होऊनही नामांतर लांबले. नामांतरवादी व नामांतर विरोधी यांची मतमतांतरे होत राहिली. परंतु नामांतरवाद्यांनी अखेरपर्यंत चिकाटीने गड लढविला. शेवटी १४ जानेवारी १९९४ रोजी तत्कालीन मुख्यमंत्री श्री. शरद पवार यांनी आकाशवाणी व दूरदर्शनवरून महाराष्ट्रातील जनतेला मराठवाडा विद्यापीठाचे 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ' असे नामकरण झाल्याचे घोषित केले व त्याचवेळेस नोंद देऊन 'स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ' स्थापन केले जाईल, असे घोषित केले.

विद्यापीठ नामांतराचा लढा हा खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्राच्या सामाजिक चळवळीतील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा होय. म. फुले, राजर्षी शाहू, डॉ. आंबेडकरांच्या समतेच्या विचारांची प्रतिष्ठापना नामांतर लढ्याच्या माध्यमातून महाराष्ट्राच्या इतिहासात स्थापित झाली आहे, असे ठामपणे म्हणता येईल. म्हणूनच महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी आणि पुनर्मांडणी करीत असताना नामांतर लढ्याचे यथायोग्य मूल्यमापन करून सामाजिक समतेच्या लढ्यातील एक संस्मरणीय लढा म्हणूनच नोंद झाली पाहिजे.

शेतकरी संघटनेची चळवळ

शेतकरी संघटनेच्या बांधणीत व ही चळवळ लोकप्रियतेच्या शिखरावर नेण्यात मराठवाड्यातील कार्यकर्ते व शेतकरी स्त्रीपुरुषांनी जे योगदान दिले आहे, त्याची देखील यथार्थपणे नोंद घेणे आवश्यक वाटते. या चळवळीला एका शिखरापर्यंत नेण्यात मराठवाड्याने बजावलेली भूमिका विसरता येणार नाही.

सारांश, महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी आणि पुनर्मांडणी करताना आधुनिक मराठवाड्याच्या इतिहासातील जे तुटलेले दुवे आहेत, त्यांची गांभीर्याने दखल घ्यावी, या प्रामाणिक भूमिकेतूनच वरील मुद्यांच्या आधाराने एक 'प्रारूप' आपल्यासमोर विचारार्थ मांडले आहे.

प्राचार्य डॉ. सोमनाथ रोडे

प्रयाग, ४, शारदानगर, अंबाजोगाईनगर,

लातूर - ४१३५३१

भ्रमणध्वनी : ९८५०२४४९२९

कोकण – ऐतिहासिक सिंहावलोकन व भूमिका

– डॉ. दाऊद दळवी
ठाणे

कोकणाला अतिप्राचीन काळापासून ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परंपरा आहे. सिंधुदुर्ग व रत्नागिरी जिल्ह्यांतील जांभ्या कातळावर आदिमानवाने कोरलेली अश्म चिन्हे कोकणात किमान १५००० वर्षांपासून मानवाची वस्ती होती हे सिद्ध करतात. इ.स.पूर्व तिसऱ्या शतकाच्या मध्यात मौर्य सम्राट अशोकाने कोकणात तथागताच्या धर्मप्रसारासाठी बौद्ध भिक्खूंना पाठवले तेव्हापासून लिखित ऐतिहासिक परंपरेला सुरुवात होते. सातवाहनांच्या काळात पश्चिम महाराष्ट्र व कोकणात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व आध्यात्मिक जडणघडणीला सुरुवात झाली. त्यानंतर आजपर्यंत कोकणाची वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती व परंपरा विकसित झाल्याचे आढळते. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना येथेच केली. १९४२ ची 'चलेजाव' राज्यक्रांती मुंबईला झाली व संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीचे पडघम येथेच वाजले. महाराष्ट्राला व पर्यायाने भारताला बाळशास्त्री जांभेकर, लोकमान्य टिळक, नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले, महर्षी अण्णासाहेब कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, साने गुरुजी, विनोबा भावे अशी

नररत्ने याच भूमीने दिली. मुंबईने व्यापार व औद्योगिकीकरणाची मुहूर्तमेढ रोवून आर्थिक विकासाची नवी दिशा दाखवली. मात्र ही सर्व प्रगती व विकास होत असताना कोकणाचा इतिहास व सांस्कृतिक परंपरा दुर्लक्षित व काहीशी उपेक्षित राहिली आहे ही वस्तुस्थिती आहे.

महाराष्ट्राच्या इतर प्रादेशिक विभागांच्या तुलनेत कोकणच्या इतिहासाची दखल फारच कमी प्रमाणात घेण्यात आली आहे. कोकणचा शास्त्रशुद्ध व व्यापक इतिहास लिहिण्याची फार मोठी गरज आहे. राष्ट्रीय परंपरेत स्थानिक इतिहासाचे फार मोठे स्थान असते. स्थानिक इतिहास तिथल्या पिढ्यांना नवे वळण व दिशा देत असतो. स्थानिक नेतृत्व व विकसनशील सहभागातून नवी परंपरा निर्माण होत असते. इतर प्रदेशांप्रमाणे कोकणही त्याला अपवाद नाही. मात्र कोकणाच्या इतिहासावर ज्या पद्धतीने संशोधन झाले पाहिजे तसे ते अद्यापही झालेले नाही. १८९४ मध्ये रेव्हरंड अलेक्झांडर नेर्न याने 'हिस्ट्री ऑफ द कोकण' हा अप्रतिम ग्रंथ लिहिला. त्यानंतर अशा प्रकारची दर्जेदार रचना अद्यापही झाली नाही हे कोकणाचे दुर्भाग्य म्हटले पाहिजे. त्र्यं. शं. शेजवलकर, डॉ. वि. गो. खोबरेकर, स. अ. जोगळेकर, डॉ. भालचंद्र आकलेकर यांनी कोकणच्या इतिहासावर लिखाण केले आहे. पण ते मर्यादित स्वरूपात आहे. शेजवलकरांनी 'कोकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमी' या विषयावर १९५९ मध्ये अभ्यासपूर्ण व्याख्याने दिली, ती १९६१ मध्ये प्रकाशित झाली. कोकणच्या इतिहासावरील बऱ्याच अनुत्तीर्ण प्रश्नांचा त्यांनी ऊहापोह केला आहे. पण त्या नंतरच्या अर्धशतकात अनेक पुरावे व साधने उपलब्ध झाली आहेत. त्यांच्या आधारे कोकणच्या इतिहासाचे पुनर्लेखन करणे अगत्याचे ठरते.' सम्राट अशोकाच्या सोपान्याच्या शिलालेखावरून इ.स.पूर्व तिसऱ्या शतकात कोकणपट्टीतही वसती होती असता अंदाज बांधता येतो. त्यानंतर आधुनिक काळापर्यंत दोन सहस्रके उलटून गेली आहेत. कोकणचा दोन हजार वर्षांचा सुसंगत आलेख लिहिला गेल्यास निश्चितच प्रेरणादायक ठरेल.

कोकणच्या इतिहासाचे पुनर्लेखन करण्यासाठी प्राचीन काळापासून आजपर्यंत अनेक महत्त्वाची लिखित पुरातत्त्व व पाश्चिमात्य साधने उपलब्ध आहेत. तसेच नवनवे संदर्भ व माहिती उपलब्ध होत असल्यामुळे कोकणाचा किमान ८००० वर्षांचा इतिहास नव्याने लिहिण्याची आवश्यकता आहे. या इतिहासाची पुनर्मांडणी प्रागऐतिहासिक कोकण, प्राचीन तसेच मध्ययुगीन कोकण, अर्वाचीन व स्वातंत्र्योत्तर कोकण अशी करावी लागेल. नव्या साधनांची व पुराव्यांची त्यांची वर्गवारी करणे, क्रम निश्चित

करणे, आवश्यक तिथे निःपक्षपाती विश्लेषण करणे यांतून कोकणाच्या इतिहासाचे कच्चे दुवे जोडता येतील. प्रस्तुत लेखात कोकणाचा प्राचीन काळापासून ऐतिहासिक आढावा घेऊन चिंतनात्मक टिपणे देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कोकणची प्राकृतिक जडण-घडण .

महाराष्ट्राला सलग अशी किनारपट्टी लाभलेली आहे. तिची लांबी साधारणतः ६०० किलोमीटर व रुंदी ५५ ते ८० किलोमीटर अशी आहे. अरबी समुद्रापासून सह्याद्रीच्या पायथ्यापर्यंतचा हा भाग ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचा असून प्राचीन काळात तो अपरांत व कोकण या नावाने ओळखला जात असे. उत्तरेस गुजरात व महाराष्ट्राला विभागणारी दमणगंगा व दक्षिणेस गोव्यापर्यंतची तेरेखोलची खाडी या दरम्यान कोकणचा किनारा पसरलेला आहे. ब्रिटिशांनी सत्ता हातात घेतल्यानंतर या भागाचे तीन जिल्हे निर्माण केले. ते म्हणजे ठाणे, कुलाबा व रत्नागिरी हे होत. महाराष्ट्र राज्य निर्माण झाल्यानंतर १९८१ मध्ये कुलाबाचे नामांतर रायगड म्हणून करण्यात आले. रत्नागिरी जिल्हा प्रशासनाच्या दृष्टीने फारच लांबलचक असल्यामुळे त्याचे विभाजन करून मूळ रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग असे दोन जिल्हे निर्माण करण्यात आले. कोकणाचे प्राकृतिक महत्त्व वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. अरबी समुद्रापासून सह्याद्रीच्या पायथ्यापर्यंत चढत जाणारी जमीन व तिला अनेक ठिकाणी छेद देणाऱ्या नद्या व खाड्या यांनी कोकणाचे विवक्षित भाग झालेले आहेत. या नद्या व खाड्यांचे मुख बहुधा समुद्रात असून त्या वर चढावापर्यंत जातात. तानसा, वैतरणा, मुरबाडी, भातसा, उल्हास, सूर्या, काळू, कुंडलिका, भोगावती, पाताळगंगा, अंबा, काळ, सावित्री, वाशिष्ठी, जगबुडी, शास्त्री, जोग, मुचकुंदी, काजळी, वाघोटण, गड, कर्ली, तिलारी, तेरेखोल, मांडवी, जुआरी या महत्त्वाच्या नद्या किनारपट्टीला विभाजित करतात. यांतील बहुतेक नद्या मुखाजवळ खान्या पाण्याच्या असल्यामुळे त्यांना खाडी असे म्हटले जाते. यांतील काही खाड्या व नद्यांमध्ये जलमार्गाने दूरवर जाता येत असल्यामुळे त्यांच्या मुखाशी किंवा तिरावर चिंचणी, तारापूर, आगाशी, वसई, कल्याण, ठाणे, चौल, मांदाड, महाड, बाणकोट, केळशी, अंजनवेल, दाभोळ, जैतापूर, वेंगुर्ले, आचरा, मालवण, खारेपाटण अशी बंदरे निर्माण झाली. इंग्रजांनी सोईसाठी सावित्री नदी मध्यरेषा कल्पून किनारपट्टीचे उत्तर कोकण व दक्षिण कोकण असे भाग केले. प्राकृतिक दृष्ट्याही या दोन भागात वैविध्य आढळते. उत्तर कोकण काळ्या दगडाचा व बराचसा रखरखीत भाग असून दक्षिण कोकण रुंदीला अरुंद, हिरवागार, जांभ्या दगडाचा व लाल मातीचा प्रदेश आहे.^१

कोकणाचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे किनारपट्टीवरून सह्याद्रीकडे जाताना घाटमाथ्याला जोडणारे घाट आहेत. माळशेज, बोर, थळ, नाणे, वाघजाई, लिंग्या, कुंभाली, तिवरा, अंबा, बावडा, फोंडा, नरदावा अशा अनेक घळी सह्याद्रीत नैसर्गिकरीत्या झाल्या असून प्राचीन व मध्ययुगीन काळांत त्यांच्या माध्यमातून कोकण व देश जोडले गेले होते.^१ यांतील काही घाट सातवाहन काळात बांधण्यात आले. होते. नाणे घाट हा अत्यंत चांगल्या रीतीने बांधण्यात आला होता. त्यातून मनुष्ये, खेचरे, बैल, घोडे यांच्या साहाय्याने लमाण व्यापारी सामानाची वाहतूक करीत असत.^२ कोकण व घाट माथ्याच्या प्राचीन इतिहासात या घाटांना अनन्य साधारण महत्त्व आहे. संरक्षणाच्या दृष्टिकोनातून घाटमाथ्यातून गड व किल्ल्यांची रचना करण्यात आली असावी, परंतु त्याबद्दल फारशी माहिती मिळत नाही. प्रादेशिक दृष्टिकोनातून भारताच्या उत्तर भागातील तुलनेत कोकणातील संस्कृती व समाजाची जडणघडण व रचना वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. अनादीकाळापासून कोकणात निरनिराळ्या वंशांनी वसाहती केल्या. अनेक पाश्चात्य जमाती सागर मार्गाने येऊन इथे स्थिरावल्या. सर्वांत शेवटी आलेले पोर्तुगीज, डच व इंग्रज यांचा ठसाही कोकणावर उमटला आहे. कोकणातील वैविध्यात वेगळ्या प्रकारची एकात्मता दिसून येते. त्यामुळे कोकणचा सांस्कृतिक व राजकीय इतिहास अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण झाला आहे.

प्राचीन कोकण व अपरांत

प्राचीन कोकणाच्या अभ्यासासाठी अनेक साधने उपलब्ध आहेत. एतद्देशीय परकीय व पुरातत्त्व साधने अशी त्यांची विभागणी करता येईल. एतद्देशीय साधनांमध्ये प्रामुख्याने हिंदू व बौद्ध साधनांचा समावेश आहे. या साधनांत पश्चिम किनारपट्टीचा उल्लेख अपरांत व कोकण असा केला जातो. 'महावंस' या श्रीलंकेतील बौद्ध ग्रंथात प्राचीन महाराष्ट्राचा महारट्ट व अपरांत अशा दोन वेगवेगळ्या प्रदेशांचा उल्लेख येतो. (महावंसो १२.५) बृहत्संहिता (१४-२०-२१) व मार्कंडेय पुराणात (५८.३४) अपरांत देशातील २७ स्थळनामांची माहिती मिळते. यांत अपरांताचा उल्लेख 'अपरांतक व अपरांतिका' असा करण्यात आला आहे. महाभारतात अपरांताला 'शूर्पारिक' असे वैकल्पिक नाव देण्यात आले आहे (म. शां. ४९.५९). अपरांताबरोबरच या प्रदेशाला 'कोकण म्हणूनही संबोधण्यात आलेले दिसते. 'बृहत्संहिता व पद्मपुराणात' कोकण असे नाव मिळते (६.५५). ह्यू एन्त्संग याने प्रवासवर्णनात कोकणाला 'कुंग-कन्-न-पुलो-कोकणपूर' असे म्हटले आहे.

अनेक प्राचीन शिलालेखांत अपरांत किंवा कोकण हा उल्लेख वेगवेगळ्या नामांतराने दिसून येतो. सम्राट अशोकाने अपरांतात योनक धम्मरखित नावाच्या भिक्षूला बौद्ध धर्माच्या प्रसारासाठी पाठवले होते, अशी माहिती महावंशात मिळते. नाशिक लेण्यातील वसिष्ठीपुत्र पुलूमावीच्या लेखात इतर प्रदेशांबरोबर अपरांताचा उल्लेख आला आहे.^५ महाक्षत्रप रुद्रदामन्च्या जुनागड आलेखातही अपरांत प्रदेश याच्या साम्राज्याचा भाग होता असे लिहिले आहे. राष्ट्रकूट, चालुक्य, शिलाहार, कदंब तसेच यादवांच्या शिलालेखांत व ताम्रपटांत कोकणाची माहिती मिळते. कोकणात स्वतंत्र राज्य स्थापनेचा मान शिलाहार राजांकडे जातो. त्यांनी 'कोकण वल्लभ' अशी बिरुदे घेतली होती. त्यांच्या काळात 'पुरी कोकण' किंवा 'पुरी प्रभूती कोकण' असा उत्तर कोकणचा समावेश करण्यात आला असून दक्षिण कोकणाला 'सप्तकोकण' असे म्हटले जात असे. प्राचीन काळात कोकणाची भौगोलिक व्याप्ती फार मोठी होती. सध्याच्या कोकणापासून केरळपर्यंतच्या पश्चिम किनारपट्टीला कोकण म्हणत असत. त्यात सौराष्ट्र, कच्छाड कोकण, बर्बर, केरळ, तेलगूदेश व कर्नाटक यांचा समावेश होता.^६

केरलाश्च, तुलगांश्च तथा सौराष्ट्र वासिनः।

कोंकणा : करहाटाश्च बर्बराः

इत्येते सप्तदेशाश्च कोंकणाः परिकीर्तिताः ॥

- सह्याद्रिखंड उत्तरार्ध ६.४७.४८

चित्रावशास्त्री यांनी सांकलियांचा उल्लेख करून यादव काळात उत्तर कोकणात संपूर्ण ठाणे जिल्हा व साष्टी बेट यांचा अंतर्भाव असून त्यात १) सत्षष्टी विषय २) झरी मंडळ (उंबरगाव तालुका) ३) धारपवली ४) सुपाली असे पोट भाग होत असे म्हटले आहे.^७ सांकलियांचे हे विधान योग्य वाटत नाही. कारण उत्तर कोकणाची व्याप्ती ही हल्लीचा रायगड जिल्हा व उत्तर रत्नागिरी म्हणजेच पन्हाळे काजी पर्यंत पसरलेली होती. राजशेखरच्या काव्यमीमांसा या ग्रंथात अपरांताला देवसभेच्या (उत्तर भारत) पश्चिमेस 'पाश्चात्य देश' म्हटल्याचा उल्लेख डॉ. बी. सी. लॉ यांनी केला आहे.^८

ग्रीक रोमन, इराणी व अरबी प्रवास वर्णनात प्रवासी व व्यापाऱ्यांच्या लेखनात कोकणासंबंधी अनेक संदर्भ मिळतात. कोकणचा सर्वांत प्राचीन उल्लेख बायबल (ओल्ड टेस्टामेंट) किंवा जुना करार या ज्यू व ख्रिश्चन यांच्या धर्मग्रंथात मिळतो.

टायरचा राजा हिराम याने सोने, मौल्यवान रत्ने व 'अलगम' म्हणजेच चंदनाचे लाकूड प्रसिद्ध ज्यू नरेश सालोमन याच्या मंदिरासाठी ओफिर किंवा सोपान्याहून आणवले अशी माहिती बायबलमधील एका प्रकरणात मिळते.^१ ग्रीक भूगोल तज्ज्ञ टॉलेमी (इ.स. १३५-१५०) 'पेरीप्लस ऑफ दि युरेशीयन सी' (इ.स. ६०-२४०) या काळातील स्ट्रॅबो (इ.स.पू. ३०) प्लिनी (इ.स. ७७) अेरियन व कॉसमॉस (६ वे शतक) यांच्या लेखनात पश्चिम किनारपट्टीचा उल्लेख आहे. टॉलेमी पश्चिम किनार्याची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करताना त्याची विभागणी 'लारीके' दक्षिण गुजरात व 'अरिआके' म्हणजे उत्तर कोकण अशी करतो. त्याने सोपारा, चौल, (सेमुली) या बंदरांचा व नाशिक तसेच पैठण या नगरांचा उल्लेख केला आहे.^{१०}

वरील संदर्भातून पश्चिम किनारपट्टी अपरांत किंवा कोकण या नावाने किमान दोन हजार वर्षांपासून ज्ञात होती हे सिद्ध होते. डॉ. रामकृष्ण भांडारकर यांनी सह्याद्रीच्या पायथ्याशी वसलेला उत्तर कोकण देश म्हणजेच अपरांत असे आपले मत मांडले आहे. १८७४ साली या उलट फिलटने अपरांताची व्याप्ती वाढवत आधुनिक कोकण उत्तर गुजरात काठेवाड, कच्छ व सिंध यांचा समावेश केला आहे. भगवानलाल इंद्रजी यांनीही फिलटच्या विधानाला दुजोरा दिला आहे.^{११} अपरांताप्रमाणेच कोकण शब्दाची व्युत्पत्ती शोधण्याचा प्रयत्न अनेक विद्वानांनी केला. राजारामशास्त्री भागवतांनी कोकण 'गोकर्ण'चा अपभ्रंश असे म्हटले आहे. इथूनच परशुरामाने परशू फेकून समुद्राला हटवले व कोकण भूमी निर्माण केली. महामहोपाध्याय काणे यांनी पर्शियन शब्द 'कोह म्हणजे डोंगर' व कोकणात सर्वत्रच डोंगर असल्यामुळे कोकण म्हणजे डोंगराचा प्रदेश असे मत व्यक्त केले आहे. जोगळेकरांनी व्युत्पत्ती कोश याचा संदर्भ देऊन 'कोण कोण' डोंगरमाथा व कुंकुणा परशुरामाच्या आईचे नाव म्हणून कोकण अशी व्युत्पत्ती दिली आहे. कोकणी वरून कोकण हा शब्द आला असावा हे मत इतर स्पष्टीकरणापेक्षा जास्त योग्य वाटते. रेणुका किंवा कोकणा ही कोकणाची स्थल देवता फार प्राचीन काळापासून लोक मानत असल्यामुळे या प्रदेशाचे नावही कोकण ठरले हे विधान जास्त सयुक्तिक वाटते.^{१२}

जोगळेकरांनी त्यांच्या 'सह्याद्री' या उत्कृष्ट पुस्तकात कोकणचा इतिहास स्पष्ट करताना अनेक विद्वानांनी कोकणाला 'परशुरामाची भूमी' अशी संज्ञा दिली आहे असे मत व्यक्त केले आहे. परशुरामाने अनेक वेळेस पृथ्वी निःक्षत्रिय केली हे पुराणातील विधान असले तरी प्रत्यक्ष पुराव्याविना ते सिद्ध करणे कठीण आहे. 'परशुरामाची भूमी'

असे कोकणाचे वर्णन केल्यास कोकणातील इतर जाती जमातींचे काय हा यक्ष प्रश्न उपस्थित होतो. आर्य दक्षिणेत प्रवेश करताना स्थानिक आर्येतरांची वसती व संस्कृती होती हे मान्य केले पाहिजे. कोकणातील कातकरी, ठाकूर, कोळी, वारली इत्यादी अप्रगत जमाती व आर्यांचे आगमन यामध्ये निश्चितच प्रगत आर्येतर समाज अस्तित्वात असावा. प्रामुख्याने शेतीप्रधान असलेल्या या समाजात भंडारी, कोळी, कुणबी, कुळवाडी, आग्री यांचा समावेश होतो. कोळी, गावीत व भंडारी समाजाने मत्स्य व्यवसाय व ताडी-माडीचा व्यवसाय यावर भर दिला. कुणबी, कुळवाडी आग्री यांचे जीवन शेतीप्रधान व बागायत व्यवसायाशी निगडित होते. आर्यपूर्व काळात हा समाज कोकणात कुठून व केव्हा उतरला याचा अभ्यास आवश्यक आहे. कारण हा समाज अनेक शतकांपासून कोकणात स्थायिक आहे. त्यांनी सामाजिक व धार्मिक अशा अनेक चालीरीती, परंपरा, नीती-नियम यांची निर्मिती केली.

आर्थिक बाबतीतही हा समाज सबल व समृद्ध होता. भंडारी, कुणबी, कुळवाडी म्हणजे धन-धान्याचा भरपूर साठा असणारा समाज तर आग्री म्हणजे सह्याद्रीच्या तळपायथ्याशी जमिनीची मशागत करून त्यांचे आगरात रूपांतर करणारा समाज अशी व्याख्या करता येते. कोकणातील भंडारी समाजाचे नार्वे, फोंडा व वेंगुर्ले परिसर उत्पत्ती स्थान असावे असे डॉ. भालचंद्र आकलेकर यांनी सिद्ध केले आहे.^{११} त्यांचा आर्यांशी संपर्क आल्यानंतर कालांतराने हल्लीचा कोकणी समाज निर्माण झाला. कोकणातील बहुतेक डोंगर माथ्यांवर देव-देवतांची मंदिरे आहेत. तसेच प्रत्येक गावाचे स्थानिक महत्त्व असलेले एक किंवा अनेक दैवते आहेत. स्त्री व पुरुष अशा दोन्ही दैवतांची नावे आर्येतर किंवा आर्यपूर्व काळापासून चालत आली असावीत. स्त्री देवतांत झोलाई, काळकाई, चांदकाई, मरी आई, सितलाई, वाघजाई, सोमजाई, जाकाई, हिंगलाई, पावणाई, नवलाई, पात्राई, रेणुका, सातेरी यांचा प्रामुख्याने समावेश आहे. पुरुष देवतांत म्हसोबा, बहिरोबा, ब्राह्मणदेव, चेरादेव, विरोबा, वेतोबा, सकरोबा, काळभैरव, रवळनाथ यांचा उल्लेख येतो. याचाच अर्थ आर्यांच्या आगमनापूर्वी एतद्देशीयांची अनेक दैवते असावीत व त्यांची विधिवत पूजाअर्चा होत असावी. या दैवतांचे स्थानिक महत्त्व, परंपरा, उत्सव, जत्रा, आख्यायिका यांचा शोध घेणे व माहिती संकलन करणे आवश्यक आहे.

आर्यांच्या आगमनानंतर पौराणिक दैवतांची वाढ झाली. भवानी, भगवती, लक्ष्मी, योगेश्वरी, सरस्वती, महाकाली, दुर्गा, अंबा या आर्यांशी संबंधित देवता विशेष

लोकप्रिय झाल्या. कोकणातील बहुतेक डोंगर माथ्यांवर, तलाव व नदीतीरी किंवा सागराच्या सान्निध्यात दैवते व देवळांची निर्मिती झाली. ठाणे जिल्ह्यात जोगेश्वरी व अंबरनाथचे अग्रेसर; रायगड जिल्ह्यातील सोमंजाई, श्रीवर्धन, रूपतारा (दिवे आगार) हरिहरेश्वर, काळभैरव, गणपती (सुधागड पाली, महड); रत्नागिरीतील गणपतीपुळे, दुर्गादेवी, वेळणेश्वर, नरनारायण (गुहागर), विंध्यवासिनी, परशुराम (चिपळूण), महालक्ष्मी (केळशी), कनकादित्य, धूतपापेश्वर (राजापूर), व्याघ्रेश्वर (आसोड, दापोली), कर्णेश्वर (संगमेश्वर), महालक्ष्मी (आडिवरे); सिंधुदुर्गातील लक्ष्मीनारायण (वालावळ, कुडाळ), कुणकेश्वर, विमलेश्वर (देवगड) या सर्व मंदिरांना अतिशय प्राचीन परंपरा आहे. येथील दैवतांसंबंधीची माहिती, आख्यायिका, शिलालेख, ताम्रपट यांच्या विश्लेषणातून तत्कालीन समाज व संस्कृतीवर फार मोठा प्रकाश पडतो. मंदिरामुळे सामाजिक ऐक्य, धर्म संकल्पना संस्कार, पूजाअर्चा, स्थापत्य, मूर्ती विज्ञान यांची माहिती मिळते. त्यामुळे त्यांचा एकत्रित अभ्यास व माहिती संकलन आवश्यक आहे.

प्राचीन काळातील कोकण

१) प्रागैतिकहासिक कोकण - अश्मयुग

कोकणात माणसांच्या वसाहती केव्हापासून झाल्या हे निश्चितपणे सांगणे कठीण आहे. परंतु नव्याने सापडलेल्या दोन महत्त्वाच्या पुराव्यांमुळे कोकणचा प्राचीन काळ पुराश्मयुगापर्यंत म्हणजेच सुमारे १ लक्षवर्षांपर्यंत जाऊ शकतो. याचाच अर्थ अतिप्राचीन काळापासून अश्मयुगीन मानव कोकणात राहत असला पाहिजे हे सिद्ध होते. मुंबई जवळील कांदिवली-बोरीवली परिसर, रायगड जिल्ह्यातील पाचाड, रत्नागिरी जिल्ह्यातील हातखंबा व सिंधुदुर्गातील मालवण जवळ आद्य पुराश्मयुग, मध्य व इतर अश्मयुगातील मानवी वसाहतींचे अवशेष सापडले आहेत. पाचाड व हातखंबा येथे आदी मानवाने नैसर्गिक गुहांचा राहण्यासाठी वापर केलेला आढळून आला आहे. पाचाडची गुहा डेक्कन ट्रॅप बसाल्ट म्हणजेच काळ्या दगडाची आहे, तर हातखंबा येथील गुहा नैसर्गिक लालसर जांभ्या दगडाच्या आहेत. या गुहांमध्ये यात्सीडोनी, क्वार्टझाईट व चर्ट या दगडापासून बनवलेली हत्यारे सापडली आहेत. पुराश्मयुगाचा काळ कमीत कमी १.२० लाख वर्षांपूर्वीचा असावा तर उत्तर पुराश्मयुग इ. स. पू. १०,००० ते २५०० वर्षांपूर्वीचा पुरातन मानला जातो.^{१४}

२) कातळ चिन्हे

गोवा, सिंधुदुर्ग व रत्नागिरी जिल्ह्यांत अनेक ठिकाणी डोंगर-माथ्यांवरील सपाट

कातळावर आदिमानवाने खोदलेल्या विविध स्वरूपांच्या आकृती व चिन्हे सापडली आहेत. गोव्यात रिवोना गावाजवळ उसगलीमोल व रत्नागिरी जिल्ह्यात राजापूर तालुक्यातील बारसू गावाजवळ, तसेच मुंबई-गोवा महामार्गावर निवळी फाट्याजवळ अनेक कातळ चिन्हे दिसून येतात. बारसू येथील कातळ चिन्हे अतिशय विशाल आकाराची असून त्यांची लांबी किमान ५० फुटांची आहे. आकृतीतील दोन ढाण्या वाघांची चित्रे पटकन मन आकर्षून घेतात. त्यांच्या मधोमध १० फूट उंचीच्या स्त्री प्रतिमेच्या वक्षावर लज्जागौरीचे प्रतीक खोदलेले आहे. बाजूलाच मासा, मोर व ससा यांच्या आकृती दिसून येतात.^{१५} बारसूच्या तुलनेत निवळी फाट्याजवळील आकृती ही संपूर्णपणे भौमितिक स्वरूपाची आहे. एखाद्या इलेक्ट्रॉनिक सर्किटच्या आराखड्यासारखी दिसते. मुंबईजवळच्या गोरेगाव उपनगराच्या परिसरात पादान टेकड्यावरील कातळात चक्र, शंख, पंखा, सुरई, मानवी पायांचे ठसे, प्राण्यांच्या खुराचे ठसे घेदलेले आढळतात. पुरातत्त्ववेत्ते किंवा इतिहासतज्ज्ञांनी या महत्त्वाच्या पुराव्यांची योग्य ती दखल घेतलेली दिसून येत नाही. अश्मयुगीन मानवाचा या आकृतीशी अगदी निकटचा संबंध असला पाहिजे. या प्रतीकांच्या माध्यमातून त्याने काहीतरी संदेश देण्याचा प्रयत्न केला असावा. प्रगत माणसांने लिपी व भाषा शोधण्याआधी या प्रतीकांचा उपयोग करण्यात आला असावा असे अनुमान काढता येते.^{१६}

३) उपग्रहावरून सागरी सर्वेक्षण

पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजचे प्राध्यापक डॉ. अशोक मराठे यांनी अतिशय महत्त्वाचा व कालचक्रास आव्हान देणारा शोध लावला आहे. उपग्रहावरून कोकणच्या किनारपट्टीचे सागरी सर्वेक्षण करीत असताना त्यांना अभूतपूर्व गोष्ट आढळली. रायगडमधील श्रीवर्धन पासून सिंधुदुर्गापर्यंत २२५ किलोमीटर अंतराच्या दरम्यान त्यांना २४ किलोमीटर लांबीची पण खंडित स्वरूपाची भिंत मिळाली आहे. या भिंती नवाश्मयुगातील माणसांनी गलबते किंवा होड्या धक्क्याला लागाव्या म्हणून बांधलेल्या असाव्यात. सध्या त्या समुद्रात १८ मीटर खोल अंतरावर आहेत. याचाच अर्थ समुद्राने कोकण किनाऱ्याच्या भूभागावर आक्रमण केलेले असावे. गुजराथेतील बेट द्वारका व ठाणे जिल्ह्यातील सोपारा-प्राचीन शूर्पारक आता समुद्राखाली गेले आहे. समुद्राने किनारपट्टीची जमीन गिळंकृत करण्याचा प्रयत्न सुमारे ८००० वर्षांपूर्वी केलेला असावा. म्हणजेच डॉ. मराठेनी शोधलेली मानव निर्मित भिंत किमान ८००० वर्षे पुरातन असली पाहिजे.

डॉ. मराठे यांचे विधान स्वीकारल्यास कोकणाचाच नव्हे तर संपूर्ण भारताच्या प्राचीन व प्रागैतिहासिक इतिहासाच्या पुनर्लेखनाची आवश्यकता निर्माण होईल. प्रचलित इतिहास काळमापनाची सर्व परिमाणे बदलली जातील. सिंधू व आर्य संस्कृतीच्या काळाचे नव्याने पुनर्मापन करावे लागेल, तसेच कोकणच्या प्राचीनत्वाबद्दल खालील प्रश्न उभे राहतील.

१) ८००० वर्षांपूर्वी कोकण किनारपट्टीवर कुठल्या जमातींच्या वसाहती होत्या. २) सागरी संबंध असल्यामुळे या जमातींचे त्याकाळातील इतर देशांच्या लोकांशी संबंध असू शकतील काय? ३) या जमातींचे सध्याचे वंशज कोण असू शकतील? ४) ही अतिप्राचीन संस्कृती कशी लय पावली असेल? ८००० वर्षांपूर्वीचा काळ म्हणजे सिंधू संस्कृती आधी येथे एखादी अज्ञात संस्कृती अस्तित्वात असावी काय हा यक्ष प्रश्न उभा राहतो. डॉ. मराठे यांच्या संशोधनाने नवे दालन उघडले गेले आहे व ते आम्हानात्मक आहे.^{१७}

४) आर्यांचे आगमन

कोकणात आर्यांचे आगमन कधी व कसे झाले हा अभ्यासाचा विषय आहे. भृगू, अगस्त्य व परशुराम ही नावे आर्यांचे वसाहतकार म्हणून पुढे येतात. आर्यांच्या आगमनानंतर महाराष्ट्र व कोकणातील भौगोलिक वैशिष्ट्यांना संस्कृत नावे मिळाली ही महत्त्वाची घटना आहे. पर्वतराजीमध्ये सह्याद्री, इंश्याद्री, महादेव ही नावे व वैतरणा, उल्हास, सूर्या, तानसा, पातालगंगा, भोगावती, कुंडलिका, मुचकुंदी, वसिष्ठी, सावित्री, गांधारी, शास्त्री इत्यादी नद्यांच्या नावांचा व आर्यांच्या वसाहतींचा निकटचा संबंध असावा. तसेच तीर्थक्षेत्रे व मंदिरे यांची नावेही आर्यांचा प्रभाव स्पष्ट करतात. आर्य बहुधा विंध्य, नर्मदा व ताप्ती ओलांडून किंवा मगध, दक्षिण कोशल मार्गे दंडकारण्यातून कोकणात व दक्षिणेत उतरले असावेत. महाभारत, रामायण व पुराणांत उत्तरेतून दक्षिणेत येण्याच्या मार्गाचा उल्लेख मिळतो. आर्यांच्या पश्चिम किनार्यावरील वसाहती संबंधात आर्यांच्या वसाहती या स्थळमार्गाने झालेल्या नसून नौकामार्गाने झाल्या आहेत असे स्पष्टीकरण प्रा. त्र्यं. शं. शेजवलकर यांनी त्यांच्या कोकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमी या पुस्तिकेत दिले आहे.^{१८} पुराव्यादाखल सिंहलद्वीपातील सिंहली ही आर्यभाषा आहे असे ते म्हणतात. तसेच महाभारताचे उदाहरण देऊन धौम्याच्या आद्य तीर्थावलीतील शूर्पारक, गोकर्ण व कन्याकुमारी या बंदरांचा उल्लेख करतात. ही उदाहरणे तार्किकदृष्ट्या न पटणारी आहेत. शेजवलकरांनी कोकणात राष्ट्रकूट व शिलाहार काळात विविध

प्रदेशांच्या ब्राह्मणांच्या वसाहती कशा झाल्या ते स्पष्ट केले आहे, पण इतर समुदायाबाबत मात्र ते उदासीन आहेत.^{१८} आर्यांनी नौकामार्गाने येऊन पश्चिम किनाऱ्यावर वसाहती केल्या याचा अर्थ सुमारे चार हजार वर्षांपूर्वी त्यांच्याकडे उत्तम प्रकारचे नौकानयन शास्त्र असले पाहिजे व सागरी मार्गाने जाणारी मोठी तारवे, गलबते व नावा बांधण्याची विद्या व तंत्रज्ञान त्यांना अवगत असले पाहिजे; पण आर्यांच्या कुठल्याही ग्रंथात इतक्या विपुल प्रमाणात नौकानयन शास्त्राचे संदर्भ किंवा माहिती मिळत नाही. काठेवाडातून आलेली ब्राह्मण मंडळी ही मूळ इराक मधली हिट्टाईट जमात असावी हे त्यांचे विधानही सुसंगत वाटत नाही.^{१९} महाभारतातील धौम्याच्या आद्यतीर्थवर्तीचा संदर्भ देऊन शेजवलकर पश्चिम किनाऱ्यावरील प्रभासपाटण, द्वारका, शूर्पारक, गोकर्ण व कन्याकुमारी या बंदरांचा उल्लेख करतात. ही बंदरे आर्यपूर्वकालीन असण्याची शक्यता दाट आहे. तसेच पूर्व किनाऱ्यावर एकही बंदर नव्हते हे त्यांचे विधान तपासून पाहिले पाहिजे. कारण आर्य पूर्व तामीळ राजवटीच्या काळात ताम्रालिप्ती, मुझिरिसरी किंवा मुसिरी, कोरकाई, कावेरीपट्टण ही महत्त्वाची बंदरे होती. पुढे बौद्ध काळात ती अतिशय महत्त्वाला आली.^{२०}

शेजवलकरांनी समुद्रमार्गाने कोकणात आर्यांच्या वसाहती झाल्या ते स्पष्ट केले आहे. याचा अर्थ शिलाहारांच्या काळापर्यंत नौकानयन निषिद्ध नव्हते. कालिदासाने रघुवंशामध्ये 'समुद्रयानस्य निषिद्धत्वात्' असा उल्लेख केला आहे. सागरी प्रवास व परदेशागमन नेमके केव्हा व का थांबले याचाही कोकणासंबंधात विचार केला पाहिजे. मध्ययुगात चौल, दाभोळ, गोवा ही बंदरे पश्चिम व मध्य आशियायी देशांशी व्यापार उदीमामुळे अतिशय प्रसिद्धीला आली. पण त्या काळात भारतीय जहाजे समुद्रातून वर उल्लेखित देशांत जात होती का हा यक्ष प्रश्न आहे. याउलट अरबस्थान, इराक, इजिप्त, तुर्की या देशांतून अनेक मंडळी नशीब अजमावण्यासाठी व व्यापार व्यवसायासाठी भारतात आली. दक्षिणेतील राजकारणावर त्याचा प्रभाव दिसून येतो.

५) सातवाहनांचे योगदान

कोकणात माणसांच्या वसाहती केव्हा झाल्या हे सांगणे कठीण आहे. अशोकचा शिलालेख सोपान्याला सापडाला असला तरी महाराष्ट्र व कोकणपट्टी खरोखरीच मौर्य साम्राज्याचा भाग होती काय, हे ठरविण्यास इतर समकालीन संदर्भ उपलब्ध नाहीत. या ठिकाणी रठिक, भोजक व पेटेनिक या सरंजामदारांची वसती असावी व त्यांचे अशोकाबरोबरचे संबंध चांगले असावेत असा निष्कर्ष काढता येतो. प्रत्यक्ष महाराष्ट्र

किंवा कोकण हे अशोकाच्या साम्राज्यांचे भाग नसावेत. महाराष्ट्र व कोकणात सातवाहनांची पहिली राजकीय कारकिर्द सुरू झाली. सातवाहन राजे अतिशय समृद्ध व कर्तबगार निघाले. या काळात कोकणपट्टीची राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक जडणघडण झालेली दिसून येते. सातवाहन राजे ब्राह्मणजातीय होते. परंतु कोकणात बौद्ध धर्माचाही अनन्य साधारण विकास झाला. सातवाहन राजे व त्यांच्या राण्यांनी अनेक शिलालेखांतून अतिशय महत्त्वपूर्ण अशी ऐतिहासिक माहिती दिली आहे. त्यांच्या आलेखांत नाणेघाटातील नागनिकेचा लेख, नाशिक व कार्ले येथील लेण्यांतील गौतमीपुत्र सातकर्णी, वसिष्ठीपुत्र पुळमावी व महादेवी गौतमी बलश्री यांचे लेख; नाशिक व कान्हेरी लेण्यांतील यज्ञ सातकर्णी यांचे लेख हे अतिशय महत्त्वाचे आहेत. सातवाहनांचा राजकीय चढउतार, साम्राज्याचा विस्तार, शक क्षत्रपांबरोबरचा संघर्ष, धार्मिक व व्यक्तिगत वैशिष्ट्ये किंबहुना सातवाहनांतील राजकीय व सामाजिक परिस्थितीचे यथार्थ दर्शन घडते. उत्तम राज्यव्यवस्थेमुळे पश्चिम भारतात व कोकणात शांतता व समृद्धी नांदत होती. कोकण, घाटमाथा व देश या दरम्यान व्यापार समृद्ध होता. भृगुकच्छ, शूर्पारक, कलिअण, सेमूल किंवा चौल, मांदाड, महाड व वैजयंता इत्यादी बंदरांचा परकीय देशांबरोबर व्यापार उदीम शिगेला पोहोचला होता.^{२१}

राजकीय दृष्टिकोनातून सातवाहन शक क्षत्रपांबरोबर सतत संघर्ष करावा लागला. शिवस्वातीच्या काळात शक सत्रप नहपानाने पश्चिम महाराष्ट्रात व कोकणात आक्रमणे केली. शिवस्वातीचा पुत्र गौतमी सातकर्णी याने नाशिक-गोवर्धन जवळ, नहपानाशी तुंबळ युद्ध करून नहपानास नमवले. वसिष्ठी पुत्र पुळमावी याच्या नाशिकच्या लेखात क्षहरात वंशाचा समूळ उच्छेद करणारा (खखरातवस निरवसेसुकरस) असा उल्लेख आला आहे.^{२२}

दुर्दैवाने वसिष्ठपुत्र व क्षत्रप चष्टन व त्याचा नातू रुद्रदामन यांच्यात सतत युद्धे होऊन सातवाहनांना उत्तर कोकण गमवावे लागले. काही काळानंतर यज्ञश्री सातकर्णी याने उत्तर भारतातील इतर प्रदेशांप्रमाणे उत्तर कोकणावर विजय संपादन केला. सातवाहन राजांपैकी यज्ञश्री हा अत्यंत पराक्रमी निपजला. त्याच्या राजवटीत सातवाहनांची सत्ता दक्षिणेत पश्चिम किनाऱ्यापासून पूर्व किनाऱ्यापर्यंत पोहोचली होती. मौर्यांनी ज्याप्रमाणे मगधमध्ये एकसंघ राज्य निर्माण केले त्याचप्रमाणे कोकण, पश्चिम व दक्षिण भारतात सातवाहनांनी मजबूत प्रशासनाची मुहूर्तमेढ रोवली. शक क्षत्रपांची सतत आक्रमणे होऊनही राजसत्ता स्थिर राहिली.

कोकणची सामाजिक व सांस्कृतिक जडणघडण

उत्तर कोकणातील समाजाची जडणघडण सातवाहन काळापासून सुरू झाली असावी. त्यांच्या अनेक शिलेलाखांतून त्यावेळची समाजस्थिती लक्षात येते. सातवाहन राजे वैदिक धर्माचे कट्टर पुरस्कर्ते होते. वर्णाश्रमधर्मावर त्यांची अतूट श्रद्धा होती. आर्यांचे ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य असे महत्त्वाचे वर्ण होते. शूद्रांचा समावेश आर्येतर समाजात होत असे. सातवाहनांनी वैदिक धर्मानुसार अनेक प्रकारचे यज्ञयाग व व्रत वैकल्ये आचरली. नागनिकेच्या नाणेघाटातील लेखात तिने व राजा सातकर्णी याने अनेक श्रौतयज्ञ केले व उदार दक्षिणा दिल्या. दक्षिणेत हजारो गाई ब्राह्मणांना दिल्याचे उल्लेख आहेत. यावरून ब्राह्मणांची फार मोठी संख्या येथे असावी हे स्पष्ट होते. कालांतराने पौराणिक हिंदू धर्म लोकप्रिय होऊ लागला. त्यात धर्म पालन, व्रते, उपवास, दान, तीर्थयात्रा पूर्त किंवा लोकोपयोगी पुण्यार्जन करण्याकरिता वापरण्यात येऊ लागली.^{२४} धार्मिक वृत्तीची जोपासना पुरुषांबरोबर स्त्रियाही करीत असत. याबाबत राणी नागनिका व महादेवी गौतमी बलश्री आदर्श ठराव्यात. त्या तपस्विनींप्रमाणे राहून सत्यवचन, दान, क्षमा, अहिंसा यांचे निष्ठापूर्वक पालन करीत. लोकोपयोगी (पूर्व) कामात पाण्यासाठी तळी खणणे, पाणपोई बांधणे, नद्यानाले पार करण्यासाठी पूल व साकव बांधणे, धर्मशाळांची सोय करणे इत्यादींचा समावेश होतो.

सातवाहनांआधी मौर्यांच्या काळात बौद्ध धर्माचा प्रसार महाराष्ट्रात व कोकणात झाला. त्यामुळे बौद्ध भिक्षू व आचार्यांची संख्या वाढू लागली. त्यांच्या निवासासाठी विहार, चैत्यगृहे, पूजेसाठी स्तूप वगैरे लेण्यांच्या माध्यमातून कोरण्यात येऊ लागले. कान्हेरी, कुडे व महाड येथे फार मोठ्या संख्येने विहार व चैत्यगृहे खोदण्यात आली. या लेण्यांना समाजातील गरीब-श्रीमंत, आबाल-वृद्ध व स्त्रियांनी भरघोस दान दिल्याचे शिलालेखांतून आढळते. देणग्या देणाऱ्यांमध्ये सर्व थरांतील लोकांचा सहभाग होता. त्यांमध्ये माळी, सुवर्णकार (सोनार), लोहवणंज (लोहार), वंशकार (बुरूड), कांस्यकार (तांबट), श्रेष्ठी (सावकार), गांधिक इत्यादींचा समावेश होता. लेण्यांसाठी दान देणाऱ्या व्यक्ती वेगवेगळ्या नगरांतील होत्या. शूर्पारक, कालिअण, चेमूल (चौल), वस्य (वसई), स्थानक (हल्लीचे ठाणे) इथल्या लोकांनी पुण्यार्जनासाठी दान दिल्याचा उल्लेख आहे. सातवाहन काळात हिंदू व बौद्ध अत्यंत गुण्यागोविंदाने राहत असत. त्यांतील सहिष्णुता व सामंजस्य वाखाण्यासारखे आहे.^{२५}

उत्तर कोकणचा आर्थिक विकास

उत्तर कोकणात किनारपट्टीवर अनेक बंदरे उदयास आली. इथल्या नद्या व खाड्यांचे मुख समुद्रात असल्यामुळे बंदरांची निर्मिती करणे प्राचीन काळापासून सोईचे बनले. किनारपट्टीवरून सह्याद्रीच्या पायथ्यापर्यंत सखल जमीन निर्माण होत गेली. या जमिनीत मुख्यत्वे भाताची लागवड होऊ लागली. वरी, नाचणी, कुळीथ इत्यादी दुय्यम पिकेही लोकांना माहीत होती. किनारपट्टीवर नारळी, पोफळी, ताड, आंबे, कोकम, फणस इत्यादींची लागवडही मोठ्या प्रमाणात होत असे. तळ कोकणात गावे व नगरे, खाड्या तसेच समुद्र किनाऱ्यावरील बंदरे यांचा अंतर्गत व्यापार भरभराटीला आला होता. चिंचणी, तारापूर, आगाशी, डहाणू, सोपारा, कल्याण, ठाणे, घारापूरी, सैमुली (चौल), मांदाड, महाड, वेंगुर्ले व मालवण ही बंदरे अतिप्राचीन काळापासून अस्तित्वात होती. या बंदरांचा त्याकाळातील पश्चिम जगातील देशांबरोबर व्यापार चालत असे. पाश्चात्य प्रवासी, व्यापारी व पर्यटक यांच्या लिखाणांतून कोकणचे या देशांशी असलेल्या संबंधांची माहिती मिळते. बौद्ध जातकातूनही समुद्रमार्गे होत असलेल्या मुशाफिरींची वर्णने मिळतात.

कोकण किनारपट्टी व पाश्चात्य जगाशी असलेले व्यापारी व सांस्कृतिक संबंध तीन महत्त्वपूर्ण स्तरावर विकसित झालेले दिसून येतात. इ.स. पूर्व पाचवे शतक ते इ.स. सातव्या शतकापर्यंतचा काळ अतिशय भरभराटीचा व स्पृहणीय असा आहे. या काळात ग्रीस, रोम, इजिप्त, इथिओपिया व आफ्रिकेच्या पूर्व किनाऱ्यावरील बंदरे व नगरांशी मोठ्याप्रमाणावर व्यापार उदीम चालू असे. इसवी सनाच्या सातव्या शतकापासून पोर्तुगीज, डच, इंग्रज व फ्रेंच या युरोपीय सश्रतांचे आगमन होईपर्यंतच्या कालावर अरब, इराणी व येमेनी व्यापाराचे वर्चस्व होते. त्यानंतरच्या युरोपियन सत्तांचा काळ आपल्याला विदित आहेच.^{२५}

कोकणाचे ग्रीस, रोम, इजिप्त व कृष्णवर्णीय देशांशी असलेल्या व्यापारी व सांस्कृतिक संबंधांची माहिती स्ट्रॅबो (सन २४), प्लिनी (सन ७७), टोलेमी (सन १३०-१५०) व पेरिप्लस ऑफ दि युरेशियन सी चा लेखक यांच्या प्रवासवर्णनातून व लेखातून मिळते. (४६) त्यांनी दिलेल्या माहितीत सोपारा (ओपारा-ओफिर), कल्याण (कलियाण), मुंबई बेटे (हिप्पोक्युरा), ठाणे (हेप्टानेसिया), जंजिरा मुरुड (झिजेरस), मालवण (मेलीझिगारिस) व देवगड (टोपारम) या पतनांचे वर्णन मिळते. या बहुतेक बंदरांशी कोकण व पाश्चात्य देशांबरोबरचे संबंध सातवाहनकाळात वृद्धिंगत झाले.

प्लिनीने त्याच्या 'नॅचरालिस हिस्टोरिया' या पुस्तकात पश्चिम किनारपट्टी व इजिप्तशी असलेले व्यापारी संबंध व सागरी मार्ग यांची चर्चा केली आहे. पेरिप्लस कोकणातील बंदराबरोबर दक्षिणेतील नगरांचीही माहिती देतो. नाणे घाटातून सतत चालत असलेला व्यापार पाहून त्याने वाहत्या प्रवाहाची नदी असे नाव दिले आहे. भारताचे कोकणपट्टीचे ओबोल्ला (अपोलोगस) साकोत्रा, एडन, मोचा, अडूली (अंबिसिनिया), मादागास्कर, झाजीबार, अलेक्झांड्रिया या पाश्चात्य बंदरांशी जवळचे संबंध होते.^{२७} भारतातून जाणारी तारवे इराणच्या आखातातील साकोत्रा या बंदरमार्गे जात असत. साकोत्राचे संस्कृत नाव 'सुखतर द्विप' असे होते व तिथे भारतीयांची तसेच बौद्ध भिक्षूंची मोठी वसाहत होती.

पूर्ण व बव्हेरू जातकात भारताच्या परदेशीय व्यापारविषयी व वेगवेगळ्या प्रकारच्या मालांच्या आयात-निर्यातीची ओझरती माहिती मिळते. समुद्रात वादळ होत असताना बौद्ध भिक्षू भगवानाचे स्मरण करीत. त्यामुळे सागरी धोका टळत असे. मिलिंद पन्हातही भारतीय गलबते अलेक्झांड्रिया, ब्रह्मदेश, मलाया व चीनला जात असत असा उल्लेख आहे. इसवी सन पूर्व १००० वर्षांपूर्वी भारताचे व पॅलेस्टाईनचे चांगले संबंध होते. टायरचा राजा हिराम याने सालोमन याच्या राजप्रसाद व जेरुसलम येथील मंदिरांसाठी कोकण किनारपट्टीवरून सागाची लाकडे नेली असे म्हणतात. त्याने चांदी व हस्तिदंताच्या वस्तू, माकडे व मोर यांचीही आयात केली.^{२८}

इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात हिप्पॉलस याने मौसमी वाऱ्याचा शोध लावला- (सन ४७) व सागरी व्यापाराला वेगळी कलाटणी मिळाली. भारतातील वस्त्रे, रेशीम, किनखाप, सुगंधी द्रव्ये यांना ग्रीस व रोममध्ये भरपूर मागणी येऊ लागली. अरबी आखातातून कोकणातील बंदरांत सरळ रेषेत प्रवास करणे सोपे झाले. किनारपट्टीचा इराणशी व्यापार वाढला. या काळात ससानी घराण्याचे इराणवर वर्चस्व होते. त्यांचा सम्राट नौशेरवान (सन ५३१-५७८) याच्या काळात व्यापारात वृद्धी झाली. खुस्त्रो परवेझ (५२१-६२८) या राजाने चालुक्य नृपती द्वितीय पुलकेशी याच्या दरबारात आपले राजदूत पाठविले होते. कान्हेरीच्या लेण्याला सन ९९९ व १०२१ मध्ये इराणी व्यापारी पथकांनी भेट दिली. त्यांनी आपली नावे लेण्यांच्या भिंतीवर कोरली आहेत.^{२९} भारतातील चैनीच्या वस्तू व रोम, इजिप्त येथील वस्तूंचा फार समृद्ध व्यापार होता. सांस्कृतिक क्षेत्रातही परकीय व्यापाऱ्यांनी सहभाग घेतला. सिथियन व्यापाऱ्यांनी बौद्ध लेण्यांना उदार हस्ते देणगी दिल्याचा उल्लेख सापडतो. बुद्धाच्या सिथियन अनुयायी

सेतफरण' याचा पुत्र हरफरण याने कार्ल्याच्या लेण्यास आर्थिक साहाय्य दिले. हा सतफरण इराणी आखातातील अबुलामा येथील व्यापारी होता.^{१०} पश्चिम किनारपट्टी व कोकणातून धान्य, मोहरीचे तेल, आले, सुती वस्त्रे, मसाले यांची निर्यात होई. आयाती मालात सौंदर्य प्रसाधने, सोन्याचांदीची नाणी, मद्यकुंभ, विविध धातूंची भांडी, काच सामान, गुलाम व दासी यांचा समावेश असे. भारतातील उंची मालाला रोममध्ये भरपूर मागणी असल्यामुळे रोमन खजिना सतत रिता होत होता. तेथील अधिकाऱ्यांनी भारताकडे वळणाऱ्या सोन्याच्या धुराबद्दल चिंता व्यक्त केल्याचे प्लिनी याने आपल्या वर्णनात लिहिले आहे.^{११}

इस्लामच्या निर्मितीवर व त्याच्या आंधीपासून अरब, येमेनी व इराणी व्यापाऱ्यांचा कोकणाशी जवळचा संबंध होता. सन ६३६ मध्ये बहरीन व ओमानाचा अरब राज्यपाल उस्मान बिन सवक्काफी याने ठाण्यावर नाविक हल्ला चढविला. या घटनेपासून अरब आखातातील व्यापारी, नावाडे, भूगोलवेत्ते व पर्यटक येथे येऊ लागले. सुलेमान ताजीर (सन ८५१), अल् मसूदी (सन ३५६), अल बिरुनी (सन ९७०-१०३६), अल् इंद्रिसी (सन ११५६), अबुल फिदा (सन १२७३-१३३१) यांनी कोकणातील बंदरे, त्यातील सागरी अंतर, मालाची आयात निर्यात, राजकीय व धार्मिक स्थिती याबद्दल अनुकूल माहिती लिहिली आहे. अबुल फिदाच्या नोंदीनुसार कोकणातील बंदरांतून बसरा, ओबुल्ला, ओर्मुझ, कलात, दुफार, सेहर, एडन, सोकोत्रा व जिद्दा या बंदरांच्या बरोबर व्यापार होत असे. पूर्व आफ्रिकेतील झेइला, मागादिसू, मोंबासा व किल्वा या बंदरांशीही परस्पर व्यापार चालत असे.^{१२} शिलाहार काळात अरब व्यापाऱ्यांनी संजाण व इतर ठिकाणी आपली व्यापारी संकुले उभारली होती. चिंचणी येथे सापडलेल्या चामुंडराज या शिलाहार राजाच्या मांडलिकाने प्रसिद्ध केलेल्या ताम्रपटात ही माहिती मिळते.^{१३}

प्राचीन काळातील सातवाहन व शिलाहार राजवंशाच्या कारकिर्दीत वाणिज्य, पणन व व्यापार यांना भरपूर प्रोत्साहन मिळाले. उत्तम जल व स्थळ वाहतुकीची साधने असल्यामुळे ते शक्य झाले. या काळात संपूर्ण उत्तरपथ व दक्षिणपथ विविध मार्गांनी जोडलेले गेले होते. घाटातून कोकण व उर्वरित भारतात व्यापारी, तीर्थयात्री, पर्यटक, प्रवासी व सर्वसाधारण लोकांचे प्रवास सतत चालत असत. प्रसंगी बैलगाडी, घोडे, खेचरे, पालख्या, रथ किंवा पायी प्रवास होत असे. वाहतुकीची योग्य सोय व नियंत्रण व्हावे म्हणून कुशल वाटाडे किंवा सार्थवाह यांची निवड करण्यात येई. सार्थवाहांना

खुष्की व जलमार्गाची तसेच घनदाट अरण्यातून, डोंगर कपारीतून मार्ग काढण्याची माहिती असे. गावे, तीर्थक्षेत्रे, शहरे यांना जोडणारे मार्ग त्यांना ज्ञात असल्यामुळे या रस्त्यांना सार्थवाह पथ म्हणून ओळखले जाई. बौद्ध, आचार्य व भिक्षू यांचे भारतभर भ्रमण चालू असे. त्यांनी शोधलेल्या वाटांना भिखू मार्ग म्हणून ओळखले जाई. हा प्रवास जलद गतीने चालत असे. सातवाहनांनंतर कोकणावर चौथ्या व पाचव्या शतकांत त्रैकुटक व कलचुरी राजवंश, सहाव्या शतकात कोकण मौर्य, सातव्या शतकात चालुक्य व राष्ट्रकुट यांची अधिसत्ता राहिली.

या राजवंशाचे कोकणावर स्वामित्व होते व इथल्या समाजजीवनावर त्याचा काय प्रभाव पडला याची विश्वसनीय माहिती उपलब्ध नाही. चालुक्य राजा द्वितीय पुलकेशी याने कोकणमौर्यांचा पराभव करून कोकणावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. विक्रमादित्याच्या काळात हरिश्चंद्रवंशी स्वामिचंद्र याला कोकणचा अधिपती नेमण्यात आले. स्वामिचंद्राचा नातू भोगशक्ती याने कोकणाबरोबरच नाशिक व अहमदनगरचे प्रशासन सांभाळले. भोगशक्तीच्या अंजनेरी ताम्रपटावरून (इ.स. ७१०) या भागाची माहिती उपलब्ध होते. उत्तर कोकणाच्या काही भागात चालुक्य नरेश जयसिंह याचा मुलगा मंगलरस याचे राज्य होते. बहुधा वाडा तालुक्यातील मागोठाण (मंगलस्थान) येथे त्याने राजधानी स्थापन केली असावी. त्याचे मनोर, बलसाड, शिरपूर व कच्छ येथील ताम्रपट महत्त्वाचे आहेत. याच सुमारास राष्ट्रकुट राजा दुतिदुर्ग याने चालुक्याला पराभूत करून कोकण जिंकले. तृतीय गोविंदाच्या काळात शिलाहार मांडलिक प्रथम कपर्दी याने राष्ट्रकुटांना कोकणात राज्यविस्तारासाठी साहाय्य केल्यामुळे त्याच्यावरच इथले प्रशासन सांभाळण्याची जबाबदारी देण्यात आली.

शिलाहारकालीन कोकण

कालांतराने कपर्दीने श्रीस्थानक म्हणजेच आजचे ठाणे येथे राजधानी स्थापन करून उत्तर कोकणाचे वेगळे राजकीय अस्तित्व निर्माण केले. कपर्दीपासून इ.स. ८००-८२५ शेवटचा शिलाहार राजा सोमेश्वरा (इ.स. १२५५-१२६५) पर्यंत या वंशात एकूण चोवीस राजे झाले. याचाच अर्थ सुमारे साडेचारशे वर्षे हा राजवंश उत्तर कोकणावर अव्याहतपणे राज्य करीत होता. या दीर्घ कालावधीत उत्तर कोकणाचा सांस्कृतिक, राजकीय व सामाजिक पाया रचला गेला. शिलाहारांचे भरपूर शिलालेख व ताम्रपट सापडले आहेत त्यावरून या राजघराण्याची व पर्यायाने येथील सामाजिक, धार्मिक व आर्थिक जडणघडणीची माहिती मिळते.^{१४}

शिलाहार हे मूळचे कर्नाटकातील तंगर किंवा तेर गावचे रहिवाशी होते. हल्ली हे गाव उस्मानाबाद जिल्ह्यात आहे. ते स्वतःला विद्याधर जीमूतवाहनाचे वंशज मानत. राष्ट्रकूट राजा तृतीय गोविंद याला उत्तर कोकणात सत्ता स्थापन करण्यास मदत केली, म्हणून हा सर्व भूभाग कपर्दीला मांडलिक या नात्याने देण्यात आला. मिराशींच्या मते कपर्दीमुळे उत्तर कोकण कपर्दीद्वीप किंवा कवडीद्वीप म्हणून ओळखले जाऊ लागले. या विधानाला डॉ. हरीहर ठोसरनी आक्षेप घेतला आहे. डॉ. ठोसर यांनी कवडीद्वीप हे उत्तर कोकण नसून केरळ समुद्रकिनाऱ्या नजीक समांतर असलेली लक्षद्वीप बेटे होती असे मत मांडले आहे.^{१५} शिलाहारांच्या बाबत दुसरा प्रश्न निर्माण होतो तो त्यांच्या राजधानीबाबत. डॉ. आर. जी. भांडारकर यांनी 'हिस्ट्री ऑफ दि डेक्कन' या ग्रंथात पुरी ही शिलाहाराची राजधानी होती असे म्हटले आहे.^{१६} शिलाहारांच्या आलेखात श्रीस्थानकाचा जसा उल्लेख येतो तसा पुरीचाही येतो. कान्हेरीच्या एका लेखात शिलाहार राजा पुल्लशक्ती याने कोकणवल्लभ व पुरी प्रभूती कोड कण विषय प्रशासती अशी बिरुदे घेतली आहेत.^{१७} त्या काळात पुरी नावाची अनेक गावे असावीत असे अनुमान काढता येते.

मुंबई समोरील घारापुरीचे बेट तेथील शैव लेण्यामुळे अत्यंत प्रसिद्ध आहे. शिलाहारापूर्वी या भागावर कोकण मौर्यांचे वर्चस्व होते.^{१८} चालुक्य राजा मंगलरस याने मनोरजवळ राजधानी स्थापन करून तिला मंगलपुरी असे नाव दिले. मिराशींच्या मते ही राजधानी वाडे तालुक्यातील मांगोठाण (मंगलस्थान) येथे असावी. परंतु या पुरीचा व शिलाहारांचा संबंध येत नाही. त्यानंतर रायगड जिल्ह्यातील मुरुड जवळच्या दांडाराजपुरी या गावाचा उल्लेख येतो. प्राचीन काळापासून हे पश्चिम किनाऱ्यावरील महत्त्वाचे बंदर व व्यापारी केंद्र होते. बहुधा ही शिलाहारांची उपराजधानी असावी, पण त्याबद्दल निश्चित पुरावा उपलब्ध नाही.^{१९} त्यानंतरची पुरी ही सध्याच्या अंधेरी व बोरीवली नजिकचे मागाठाण असावे ही शक्यता नाकारता येत नाही. भौगोलिकदृष्ट्या ते ठाण्याला जवळचे आहे.

चतुर्वर्गचिंतामणी या हेमाद्रीरचित ग्रंथात शिलाहारांचा शेवटचा राजा सोमेश्वर व देविगरीचा यादव नरेश महादेव यांच्यामधील नाविक युद्धाचे वर्णन दिले आहे. हे युद्ध बहुधा अंधेरी-बोरीवली दरम्यान मंगलपुरी येथे झाले असावे. याची दोन महत्त्वाची कारणे आहेत. सोमेश्वराचा पूर्ण निःपात व्हावा म्हणून महादेव हत्तींच्या तुकडीसह, प्रचंड सैन्यदल घेऊन आला होता. तो नाशिकवरून खुष्कीच्या मार्गाने भिवंडीजवळ

आला असावा. यादवांच्या मानाने सोमेश्वराचे सैन्य फार कमी होते. यादवांनी सोमेश्वराला रेटीत बोरीवली जवळच्या एक्सार या गावाजवळ आणले. उत्तरेकडून हत्तीसह मोठ्या सैन्याची धडक व पश्चिमेकडे समुद्र यामुळे सोमेश्वर हतबल झाला व त्याला पराभवाला तोंड द्यावे लागले. युद्धाचे वर्णन घारापुरीला लागू होत नाही, कारण घारापुरी हे पाण्याने वेढलेले बेट आहे. जवळचा कारंज्याकडचा समुद्रकिनारा यातून हत्तींना उतरवणे केवळ अशक्य होते. त्यामुळे घारापुरी ही 'पुरी' होऊ शकत नाही. दुसरा महत्त्वाचा पुरावा म्हणजे हे युद्ध झाले त्याच्या जवळील एक्सार गावात भव्य व उत्तम शिल्पे असलेले पाच, वीरगळ आहेत. या वीरगळांवर नाविक युद्धांची शिल्पे शिलाहार सैनिकांचीच असावीत असे अनुमान काढता येते.^{४०}

ठाण्याचा उल्लेख शिलाहारांच्या अनेक ताम्रपटातून आला असला तरी ते राजधानीचे नगर होते असा संकेत कुठेही मिळत नाही. मात्र डॉ. वा. वि. मिराशी याबाबत ठाम असून त्यांच्या मते ठाणे हेच राजधानीचे नगर होते. अपराजिताच्या भादान दानपत्रात 'श्रीस्थानके समवास्थितस्य रीमती राज्ञ' असे म्हटले आहे.^{४१} तसेच त्याच्या जंजिरा येथे सापडलेल्या ताम्रपटात 'श्रीस्थानकवासे' (ठाण्यात राहणारा) राजा असाही उल्लेख आहे.^{४२} अरिकेसरीच्या ठाणे ताम्रपटात 'महामंडलेश्वर श्री अरिकेसरिदेव राजः सर्वातिव श्रीस्थानकपुर वासिन' अशी ठाण्यातील राजाच्या निवासाची माहिती मिळते.^{४३} राजधानीचे नगर असल्यामुळे सर्व राजाज्ञा, शासकीय आदेश व दानपत्रे ठाण्यातूनच दिली जात. त्यांची माहिती तत्कालीन शिलालेख व ताम्रपटांतून मिळते.

साडेचारशे वर्षांच्या दीर्घ कालावधीत शिलाहारांचे सुमारे २५ राजे होऊन गेले. त्यात प्रथम कपर्दी, पुल्लशक्ती, जंझ, अपराजित, अरिकेसरी, छित्तराज, नागार्जुन, मुम्मुणी अनंतपाल, अपरार्क, मल्लिकार्जुन, केशीराज व सोमेश्वर हे महत्त्वाचे होते. शिलाहार मंडळी कोकणात आली तेव्हा ती कानडी भाषिक होती. शासकीय आदेशांत व दानपत्रांत त्यांनी संस्कृतचा वापर केला. मात्र अनेक वर्षे कोकणात राहिल्यानंतर त्यांनी हळूहळू आलेख मराठीतून कोरण्यास सुरुवात केली. द्वितीय अपरादित्य, द्वितीय अनंतदेव व तृतीय केशीदेव यांनी ताम्रपटांत संस्कृत व मराठी या मिश्र भाषांचा उपयोग केलेला दिसतो. इसवी सनाच्या १२ व्या १३ व्या शतकात उत्तर कोकणात मराठी ही प्रमुख बोलीभाषा व शासनाची भाषा म्हणून मान्यता पावली होती हे ताम्रपटांवरून स्पष्ट होते.

शिलाहारांनी उत्तर कोकणाची उत्तम प्रशासन व्यवस्था ठेवली होती. ठाण्या

व्यतिरिक्त त्यांच्या राज्यात चिंचणी, तारापूर, डहाणू, आगाशी, सोपारे, कृष्णगिरी, मरोळ, पुरी, दांडा-राजपुरा, घारापुरी, चौल, पोयनाड, चिपळूण, खेड, दिवेआगार, पडघे, घोडबंदर, वेसावे, भिवंडी, लोनाड, विरार, कांदिवली, उमरोळी, गोरपवली, वडवली, पाटपल्ली (अंबरनाथ), वांगणी, गोवणी, मुलुंड, भांडुप, चाविनारे या ठळक गावांचा नामनिर्देश त्यांच्या आलेखांतून मिळतो. पुरीप्रभूतीकोकण हा सर्वांत मोठा प्रशासनिक घटक होता व त्यात १४०० गावांचा समावेश होता. या उलट हरिश्चंद्रवंशीय भोगशक्तीच्या अंजनेरी येथे सापडलेल्या ताम्रपटात ही संख्या १४ हजार दाखवली आहे. ती अतिशयोक्तीपूर्ण वाटते. दक्षिण कोकण किंवा सप्त कोकणात ९०० गावे होती असा अंदाज बांधता येतो. रत्नागिरी, सातारा, कोल्हापूर, सांगली व बेळगाव या भागांतील प्रजा दक्षिण शिलाहारांच्या वर्चस्वाखाली होती. राज्याची प्रादेशिक विभागणी विषय (तालुका), नाड, खोल्ल, खंपण, षष्ठी या षटकांत करण्यात येत असे. तालुक्यामध्ये षट्षष्ठी विषय, माहिरीहार विषय, मन्दरजविषय, चिखल्लाड विषय, प्रणालक विषय, स्थानकाभ्यावर सतषष्ठीविषय यांचा समावेश होता.

शिलाहारांच्या आलेखांत अनेक प्रशासकीय अधिकारी, अमात्य व मंत्र्यांची माहिती मिळते. राजाला साहाय्य करण्यासाठी महाप्रधान, महाअमात्य, महासंधिविग्रहक (परराष्ट्र मंत्री), छेपाटी (कोषाध्यक्ष), भांडारगारसेन, इत्यादी वरिष्ठ अधिकारी असत. विषयकर्ता व ग्रामकर्ता हे तालुका व गाव प्रमुख होते. त्यांना पटकीळ (पाटील), नार्गाकंड किंवा गावंड हे साहाय्य करीत. सेनाधिकाऱ्यांना दंडाधिकारी म्हणत. 'शौल्मिक (जकात अधिकारी), गौल्मिक (सुरक्षाधिकारी), चौरोद्धरणिक (चोरी निर्मूलन अधिकारी) असे अधिकारी असत. प्रत्येक प्रगत देश हा योग्य कर आकारणीवर चालत असतो. शिलाहारांनी सुद्धा राज्याला सर्वांगीण आर्थिक व्यवहारासाठी अनेक प्रकारचे कर निर्माण केले. जमीन महसूल हा सर्वांत मोठा कर असे. त्यास 'सिद्धाय किंवा भूमीदेणक' असे म्हणत. घरावरील करास 'गृहदेणक' ही संज्ञा होती. ब्राह्मण पुरोहित वर्गाला ग्रामदाने व जमिनी दिल्या, त्यांवर कर नसे. राजपुत्रांच्या पालनपोषणासाठी व शिक्षणासाठी एक वैशिष्ट्यपूर्ण पण चमत्कारिक कर भरावा लागे. त्यास 'कुमारगद्यागण' असे म्हणत. हा कर इतर प्राचीन राज्यांतून आढळत नाही. या व्यतिरिक्त व्यापार, बाजारपेठा, बंदरातील मलाची ने-आण, वनस्पती इत्यादींवर कर आकारणी होत असे."

शिलाहार काळात वर्णाश्रमाबरोबरच जाती व्यवस्थेचा उदय झाला होता. ब्राह्मणांना मानाचे स्थान होते. शिलाहार राजे विद्याधर जीमूतवाहनांचे वंशज व क्षत्रिय असल्यामुळे

ते स्वतःला उच्च समजत. प्रजेचे न्यायाने परिपालन करणे, प्रजेला संरक्षण देणे व क्षात्रधर्माचा पुरस्कार करणे हे त्यांचे कर्तव्य असे. या काळात कायस्थांची वेगळी जात निर्माण झाली. 'उदयसुंदरी'चा लेखक सोडूल हा कायस्थ असावा. व्यापारी व शेतकरी वैश्य वर्णात मोडत. आर्थिक व्यवहारांसाठी त्यांनी विखणंज संघाची स्थापना केली होती. या काळात अस्पृश्यता होती किंवा नाही त्याबद्दल निश्चित माहिती नाही.

कोकणाचे दुसरे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सह्याद्रीच्या कडेकपारीत राहणारा मूळ आदिवासी समाज होय. कातकरी किंवा काथोडी, डोंगरकोळी, महादेव कोळी, वारली व ठाकूर या कोकणातील प्रमुख आदि जमाती आहेत. त्यातील कातकरी हे एका ठिकाणी न राहता सतत विशिष्ट वर्तुळात नेहमी त्यांची वसती बदलत असतात. खऱ्या अर्थाने हे वनवासी आहेत. कारण त्यांच्याजवळ शेतजमिनी नाहीत. जंगलात मिळालेली शिकार, फळे, कंदमुळे व नाचणी, वरी अशाप्रकारचे कनिष्ठ धान्य हेच त्यांचे प्रमुख अन्न आहे. कोकणे, वारली व ठाकूर यांची वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती असून विवाह व कुटुंबव्यवस्थेचे नियम आहेत. वारली चित्रकला व बांबूच्या वस्तू बनविण्यात निष्णात आहेत. या सर्वांत डोंगरकोळी व ठाकूर हे बरेचसे स्थायिक व प्रगत आहेत. यांची अनेक स्थानिक दैवते असून भगतावर फार मोठा विश्वास ठेवणारे आहेत. यांच्या वार्षिक जत्रा गावागावांत होतात. त्यांना बोवाडा असे म्हटले जाते. बोवाड्यात वेगवेगळ्या देवतांची सोंगे नाचविणे, फेर धरून नृत्य करणे, सामूहिक गाणी म्हणणे ही मनोरंजनाची साधने आहेत. वारली लोकांचे तारफा नृत्य अतिशय मोहक असते.

उत्तर कोकणाचे स्वतंत्र राजकीय अस्तित्व शिलाहारांनी अबाधित राखले. ठाण्याला राजधानीचा मान मिळाला. साडेचार शतकांत शिलाहारांनी राजकीय, महसुली, सामाजिक व धार्मिक व्यवस्था रुजवली. त्यांच्या सत्तेचा अंत मात्र अत्यंत दुर्दैवी झाला. सोमेश्वर हा उत्तर कोकणाचा शेवटचा शिलाहार राजा ठरला. देवगिरीचा यादव नरेश कृष्ण (सन १२४७-१२६१) याने त्याचा भाऊ महादेव याला शिलाहाराविरुद्ध प्रचंड सैन्य देऊन पाठवले. अंधेरी-बोरीवली जवळच्या किनाऱ्यावर धुमश्चक्री होऊन सोमेश्वराने समुद्राचा आसरा घेतला, पण युद्ध चालू असतानाच तो समुद्रात कोंडला गेला व बुडून त्याचा मृत्यू झाला. सुमारे सन १२६५ मध्ये हे युद्ध झाले असावे. या युद्धाचे वर्णन हेमाद्रीने 'चतुर्वर्गचिंतामणी' या प्रसिद्ध ग्रंथात लिहिले आहे. महादेव राजाच्या क्रोधाग्नीला तोंड देणे सोमेश्वराने पसंत केले असावे, असे तो लिहितो. यादवांनी अच्युत नायक नावाच्या अधिकाऱ्याची प्रशासक म्हणून नियुक्ती केली. पण

यादवांचे राज्यही टिकू शकले नाही.^{१५}

मध्ययुगीन कोकण

महिकावतीचे बिंब राजे

सन १३४७ मध्ये नागरदेव यादवाचा गुजरातच्या सुलतानाने पराभव केला व उत्तर कोकणात अराजक माजले. इथे अनेक लहान मोठ्या सत्ता आल्या व नष्ट झाल्या. पोर्तुगीजांनी कोकण जिंकपर्यंतचा राजकीय काळ अत्यंत धूसर आहे. विश्वसनीय साधनांच्या अभावी निश्चित अशी माहिती मिळणे कठीण आहे. मात्र या काळातील राजकीय घडामोडींवर उपयुक्त अशी चार महत्त्वाची पुस्तके सुदैवाने प्रकाशित झालेली आहेत. ती म्हणजे 'महिकावतीची बखर', 'बिंबाख्यान', 'साष्टीची बखर' व 'पाठारे क्षत्रिय जातीचा इतिहास' ही होत. 'महिकावतीची बखर' पहिल्या प्रथम इतिहासचार्य वि. का. राजवाडे यांनी सन १९२४ मध्ये प्रकाशित केली. याच बखरीची विवेचक व स्पष्टीकरणात्मक प्रत डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी १९७३ मध्ये संपादित केली. ढेरे यांनी अत्यंत परिश्रम घेऊन राजवाड्यांच्या बखरीची प्रस्तावना व इतर साधनांचा उपयोग करून या धूसर कालखंडावर प्रकाश टाकण्याची बहुमोल कामगिरी बजावली आहे.

महिकावतीच्या बखरीचा लेखन काळ सन १४४८ पासून सन १५९८ मध्ये सुमारे दीडशे वर्षांचा आहे. या दीड शतकांत प्रताप बिंबाच्या माहिमच्या आगमनापासून (सन ११९८) पोर्तुगीजांच्या आक्रमणापर्यंत (सन १५३८) घडलेल्या घटनांची माहिती केशवाचार्य, भगवान दत्त व इतरांनी एकूण सहा प्रकरणांतून दिली आहे. या काळात माहिम प्रांतात व पर्यायाने उत्तर कोकणात बिंबाजे, नागरशाही राजे, बिंबदेवादी यादव राजे, नायते राजे, दिल्लीचे मलिक, अहमदाबादचे मलिक व फिरंगी अशा सात परंपरा झाल्या असे राजवाड्यांनी त्यांच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे.^{१६} वरील राजसत्तांमध्ये बिंब या नावाने बराच गोंधळ घातला आहे. बिंब सोळंकी की यादव घराण्यातील होता असा वाद आहे. राजवाड्यांनी दोन वेगवेगळे बिंब होते व ते दोघेही कोकणात येऊन स्थायिक झाले असे स्पष्टीकरण दिले आहे. त्यांच्या मते सन ११३८ मध्ये बिंब या आडनावाचे राजे गुजराथेतून आले व त्यावेळी प्रतापबिंब हा आला. हा प्रतापबिंब अनहित वाड्याच्या चौलुक्यांचे जे मांडलिक राजे चंपानेरचे त्या वंशातला बिंबराजा होता. या उलट इ.स. १२९४ मध्ये रामदेवराव यादवाचा पराभव झाल्यानंतर त्याच वंशातील बिंबाने (भिमाने) गुजराथेवर स्वारी करून समुद्रामार्गे तो कोकणात उतरला व माहिम येथे स्थायिक झाला.

ही माहिती थोड्याफार फरकाने बिंबाख्यान बरोबर शामराव मोरोबा यांच्या 'कौस्तुभ चिंतामणी' व नारायण विठ्ठल पुरंदरेंच्या 'शुक्ल यजुर्वेदीय ब्राह्मण' या दोन ग्रंथांतूनही मिळते. मात्र हे ग्रंथ पडताळणीसाठी मला मिळालेले नाहीत. त्यांचा उल्लेख गजानन गोविंद नाईक यांनी त्यांच्या 'पाठारे क्षत्रिय ज्ञातिचा इतिहास' या अभ्यासपूर्ण ग्रंथात केला आहे. नाईकांनी बिंबाची माहिती देताना जनार्दन गणेश माहिमकर यांचा संदर्भ देताना माहिम मधील वेगवेगळ्या लोकांच्या वसाहतींचा अत्यंत महत्त्वाचा उल्लेख केला आहे. त्यातील अवतरण लक्षात घेण्यासारखे आहे. 'रासमदेवाने (देवगिरीकट) भीमदेव नावाच्या दुसऱ्या मुलास अनहिलवाड्याच्या गादीवर बसवले व ह्या भीमदेवाने दक्षिण व पश्चिमेत मुसलमानांचे प्राबल्य झाल्याचे पाहून इ.स. १२९६ मध्ये सूर्यवंशी कुळे बारा व सोमवंशी कुळे चौसष्ट घेऊन दक्षिणेत आला. नायक राजाचा पराभव केला व चिंचणी, तारापूर इत्यादी स्थळे घेऊन मुंबई माहिम येथे राज्य स्थापले.'^{१०} महिकावती बखरेतील राजवंशावळी प्रकरणात कोकणात बाहेरून आणून विविध जाती जमातींना वसवले अशी माहिती मिळते. तत्कालीन राजे समाज सर्व दृष्टीने परिपूर्ण व्हावा अशी काळजी घेत असत.

२) उत्तर कोकणाचे मुसलमान नायते राजे

बिंबराजाप्रमाणे मुंबई, माहिम व कोकण परिसरात मुसलमान नायते राजांनी काही काळ राज्य केले. शिलाहारांच्या राजवटीपासून कोकण किनारपट्टीवर अरब, इराणी व हबशी मुसलमानांची व्यापारानिमित्त ये-जा सुरू होती. हंजमान (अंजुमन) ही व्यापारी संकुले त्यांनी उत्तर कोकण किनारपट्टीवर स्थापन केली होती. छित्तराजाच्या कारकिर्दीत त्याच्या मांडलिक चामुंडराज याने चिंचणी येथे स. १०३४ मध्ये ताम्रपट प्रसिद्ध केला. संजाणच्या भगवती देवीच्या कौतुकमठिकेला दिवाबत्यांसाठी व ब्राह्मणांच्या पायांना लावण्यासाठी तेलघाण्याचे दान दिल्याचे यात ताम्रपटात नमूद केले आहे. त्याची माहिती इतर नागरिक व व्यापाऱ्यांना देण्यात आली. या व्यापाऱ्यांना अल्लिय, महर व मधुमत (महंमद) या मुस्लीम व्यापाऱ्यांचाही समावेश आहे.^{११} इतर शिलालेखांतही मुस्लीम व्यापारी व अधिकाऱ्यांची नावे साडपतात. कोकणात यादवांच्या पाडावानंतर काही काळ मुस्लीम नायते किंवा नवायत राजांनी राज्य केले. त्यासंबंधातील माहिती अंधेरी व डोंबिवली येथील शिलालेखांत मिळते. अंधेरीच्या शिलालेखात नासिरुय (नासिरुद्दीन महंमद), आळुनाक राणा, हामा राणा व जफर महंमद ही नावे मिळतात. शिलालेखांचा काळ सन १३९६ असा असून त्यात ठाणे-कोकण असा स्पष्ट उल्लेख

आहे. डोंबिवलीला सापडलेला सन १३९६ मधला आलूनाक (अळी नाखवा) याच्या शिलालेखात तो ठाण्याचा राजा म्हणून माहिती मिळते. हाना नाखुआ हा सर्व व्यापारी म्हणजे मुख्य प्रधान होता. तर पोमलप्रो कर्णिक म्हणजे लेखनिक होता. वर उल्लेखिलेल्या शिलालेखात शक कालाबरोबरच हिजरी सनही कोरण्यात येऊ लागला ही बाब राजकीय संक्रमणाची नांदी दिसून येते.^{१९}

उत्तर कोकणातील सामाजिक जडणघडणाची माहिती मध्य युगातील महिकावतीची बखर, बिंबाख्यान व इतर संदर्भावरून मिळते. शिलाहार व यादवांचा पाडाव होत असताना १३ व्या शतकातील सुरुवातीला माहिम ठाणे परिसरात बिंब घराण्याची स्थापना झाली. बिंबदेवाने माहिमला नवे राज्य स्थापन केले. त्यामध्ये त्यास ब्राह्मण, क्षत्रियांपासून समाजातील शूद्रादी सर्वच घटकांची आवश्यकता होती. त्यांना जमिनी व आर्थिक मदत देऊन वेगवेगळ्या ठिकाणी वसविण्यात आले. राजवंशावळीमध्ये बिंबदेव ६६ कुळे घेऊन महिकावतीस आला असे नमूद करण्यात आले. यात सोमवंशी कुळे २७, सूर्यवंशी कुळे १२, शेषवंशी कुळे ९, पांचाळ कुळे ५ अशी वेगवेगळ्या व्यावसायिक कुटुंबांची फोड दिलेली आहे.^{२०} ही सर्व कुळे चिंचणी, तारापूर, आसरी, केळवेमाहिम, थळ, साष्टी व माहिम येथे वसविण्यात आली. त्यामुळे उत्तर कोकणात ब्राह्मण, कायस्थ, मराठी, कुणबी, शेट्ये, वाणी, भंडारी, सोनार यांच्या बरोबरीने पाठारे क्षत्रिय अनेक व्यवसायात विभागले गेल्यामुळे त्यांच्या पाचकळशी, चौकळशी, वाडवळ वगैरे पोटभेद झाले.^{२१} या संबंधीचे शास्त्रोक्त विवेचन 'पाठारे क्षत्रिय जातीचा इतिहास' या ग्रंथात गजानन गोविंद नाईक यांनी केले आहे.

महाराष्ट्रात व किनारपट्टीवर मुसलमानांची व नंतर ख्रिस्ती पोर्तुगिजांची आक्रमणे होत होती. भिन्न धर्मीयांच्या हस्तक्षेपामुळे समाजातील जाणत्या मंडळीत चिंतेचे वातावरण पसरणे स्वाभाविक होते. विशेषतः पोर्तुगिजांच्या धर्मातराच्या सक्तीमुळे समाज पार हादरला होता. अशा वेळेस समाजाला धीर देणे आवश्यक होते व ते काम बखर लेखक केशवाचार्यांनी पार पाडले. तत्कालीन राजा नायकोराव याला देवीने स्वप्नादेश देऊन सर्व जाती जमातींना एकत्र बोलावून धर्मरक्षणासाठी जातिमेळावा घ्यावा म्हणून दृष्टांत दिला. केशवाचार्यांनी अंधारलेल्या मध्ययुगीन भारतात पुन्हा धार्मिक जागृती व्हावी व महाराष्ट्राची अस्मिता दृढ व्हावी म्हणून केलेले आवाहन निश्चितच प्रेरणादायक व स्फूर्तिदायक आहे. त्यांनी प्रथमच धार्मिक परंपरेच्या संवर्धनाची कल्पना मांडली व त्यास 'महाराष्ट्र धर्म' अशी संज्ञा दिली. धार्मिक कर्तव्याबरोबर त्यांनी गुरूचे श्रेष्ठत्वही

विदित केले. ते ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचे आहे. ते म्हणतात, “श्री गुरू कुळाचा व स्थळगुरू स्थळाचा तीर्थगुरू तीर्थीचा त्रिगुणामक गुरुमूर्ती” गुरूच्या श्रेष्ठतेप्रमाणेच कुळाचाराचे महत्त्व केशवाचार्यांनी स्पष्ट करताना देव शास्त्राचार आहे, तो श्रेष्ठ व कुळाचार देशाचा श्रेष्ठ असे म्हटले आहे.^{५१} समर्थ रामदासांच्या आधी केशवाचार्यांनी महाराष्ट्र धर्माची जाणीव तत्कालीन लोकांना करून दिली हे विशेष आहे.

दिल्लीत तघलकांची सल्तनत खिळखिळी होत असताना मध्य, पूर्व व दक्षिण भारतात माळवा, गुजराथ, जौनपूर बंगाल व दक्षिणेत बहामनी सत्ता उदयास आल्या. त्यांपैकी पहिल्या टप्प्यात म्हणजे चौदाव्या व पंधराव्या शतकात गुजराथचा सुलतान अहमदशाह पहिला व अल्लाउद्दीन हसन बहमनशाह यांनी कोकणचे सागरी व व्यापारी महत्त्व ओळखले. या दोन राज्यांत कोकणावरील स्वामित्वासाठी अनेक झडपा झाल्या. पुढल्या शतकात हा कलह अहमदनगरचा निझामशाह व बिजापूरचा आदिलशाह यात सुरू झाला. अलाउद्दीन हसनने समुद्रकिनाऱ्याचे लष्करी व व्यापारी महत्त्व ओळखून गोवा, दाभोळ व कोकणातील अनेक बंदरे आपल्या ताब्यात घेतली. दक्षिण व पश्चिम भारताच्या इतिहासावर या घटनेचा खोलवर परिणाम झालेला दिसून येतो.

खलजी व तघलकांच्या काळात त्यांच्या प्रशासन व सैन्यातले अधिकारी वायव्येतून खुश्कीच्या मार्गाने भारतात येत. हा मार्ग बराच लांबचा व संकटांनी भरलेला असे. दक्षिणेत बहामनी राज्य व नंतर निझामशाही, आदिलशाही, कुतुबशाही इत्यादी शाह्या निर्माण झाल्यानंतर अरबस्थान, इराक, इराण, तुर्कस्थान, इजिप्त व मध्य आशियातील अनेक देशांतील लोक जलमार्गाने भारतात येऊ लागले. त्यांना सागरी मार्ग निर्वहण व जवळचा वाटू लागला. चौल, दाभोळ व गोवा ही बंदरे आंतरराष्ट्रीय व स्थानिक व्यापाऱ्यांची बंदरे बनली. सैनिक व मुलकी नोकऱ्या मिळविण्यासाठी याच बंदरात परदेशी लोक उतरू लागले. नशीब अजमावण्यासाठी बहामनी पंतप्रधान ख्वाजा महमूद गवाण व बिजापूरचा संस्थापक युसूफ आदिलशाह सारखे अष्टपैलू महत्त्व असलेले महत्त्वाकांक्षी अमीर-उमराव दाभोळ बंदरातूनच भारतात आले. दक्षिणेत माळव्यात व गुजरातेत मुस्लीम सत्ता दृढ होत असतानाच लष्करीदृष्ट्या कोकण महत्त्वाला आले. महमूद गवाण याने कोकणचे लष्करी महत्त्व ‘रियाजूल इन्शा’ या पत्रसंग्रहात अतिशय उत्कटतेने रेखाटले आहे.

मध्ययुगीन कोकणाचा अभ्यास करताना काही मुद्दे महत्त्वाचे ठरतात. पहिला मुद्दा म्हणजे सागरी व्यापाराची वाढ व त्याचा दक्षिणेतील अर्थव्यवस्थेवर झालेला

परिणाम, दौलताबाद, गुलबर्गा, विजापूर, गोळकोंडा, अहमदनगर इत्यादी शहरांचा झपाट्याने आर्थिक विकास होऊन समाज जीवन संपन्न झाले. एकीकडे अमीर, उमराव व साहूकारांचा श्रीमंत वर्ग अधिक संपन्न होत होता, तर कष्टकऱ्यांचे जीवन हलाखीचे होत होते. या काळातील दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे स्थानिक ब्राह्मण व मराठा सरदार यांनी बहामनी व दक्षिण शाह्यांशी मिळते धोरण ठेवून त्यांच्या सेवेत रूजू होण्याचे ठरविले. राणे, जाधव, शिर्के, भोसले, घोरपडे इत्यादी अनेक मराठी घराणी उदयाला आली. तसेच प्रशासनिक पातळीवर बहामनी शाह्यांच्या राजवटीत देसाई, देशमुख, देशपांडे, पाटील, कुलकर्णी यांनीच स्थानिक कारभार पाहिला. राज्यकर्ते मुसलमान असले तरी त्यांचे स्वामित्व पत्करून चाकरी करणे ही मध्यवर्गीय उच्चभ्रू व मध्यम वर्गाची मानसिकता ठरली. ही मानसिक गुलामगिरी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करून संपुष्टात आणली.

मध्ययुगीन कोकण अरब - पाश्चात्य प्रवाशांच्या नजरेतून

मुस्लीम प्रवासी, भूतलतज्ञ, व्यापारी, साहसवीर, यात्रेकरू, नशीब अजमावणारे व अनेक राज्यांचे प्रतिनिधी आठव्या शतकापासून भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर प्रामुख्याने कोकण किनारपट्टीवर उतरू लागले. त्यांनी आपल्या भेटीचा तपशील व ऐतिहासिक, सांस्कृतिक माहिती लिहून ठेवली आहे. यातील सुरुवातीचे लिखाण हे अरबी भाषेत व नंतरचे फारशी भाषेत झाले आहे. यात प्रवासी व व्यापाऱ्यांच्या रोजनिशाही फार महत्त्वाच्या आहेत. यातील सर्वात पहिला संदर्भ म्हणजे सुलेमान ताजीर याने सन ८५१ मध्ये लिहिलेली रोजनिशी होय. तिचे फारशी नाव अखबासास सिंद वल हिंद हे होय.

कोकणच्या मध्ययुगीन इतिहासाच्या काळासंबंधात (८ ते १३ वे शतक) शिलाहारांचे आलेख वगळता फार त्रोटक माहिती उपलब्ध आहे. त्यामुळे अरबी व फारशी साधनांचा अभ्यास होणे आवश्यक आहे. याचे कारण म्हणजे अरब प्रवासी किंवा व्यापारी यांनी त्रयस्ताच्या भूमिकेतून हे लिखाण केलेले असल्यामुळे ते अधिक विश्वसनीय व महत्त्वपूर्ण वाटते. वरील काळात अल मसूदी (सन ९५६), शरीफ अल इद्रिसी (सन ११६५), अल बिरुनी (सन ९७३-१०४८), शशिदुद्दीन (सन १३१०), अबुल फिदा (सन १३३१), इब्न बतूता (सन १३४२), शिहाबुद्दीन अल उमरी (सन १३४८), कमालुद्दीन अब्दुर रज्जाक (१४४१) इत्यादींनी कोकण किनारपट्टी, बंदरे व गावे यांची चांगली माहिती दिली आहे. सुलेमान ताजीर (व्यापारी), अखबार-उस

सिंद वल हिंद, इब्त बतूताचे रिहला (प्रवास वर्णन), अल मसूदीचे 'मुरुजुझ झहाब, इद्रिसीचे किताब नुझहत अल मुश्ताक, अल बिसतीचे 'तहकिकात ए हिंद' या इतिहास व प्रवास वर्णनांतून भडोच पासून सोपारा, ठाणे, कल्याण, चौल, दाभोळ, गोवा इत्यादी बंदरांची व व्यापाराची माहिती मिळते. या ग्रंथात कोकणाचा उल्लेख 'केमकेम कुकन, कोकिनताना' असा करण्यात येतो. ठाणे हे त्या काळातील महत्त्वाचे बंदर होते. ठाण्याला ताना, त्याना तालाहा, बानाह असे संबोधण्यात आले आहे.^{५१}

वरील संदर्भाबरोबर दक्षिणेत बहामनी राज्याची स्थापना झाल्यानंतर व निझामशाही, आदिलशाही, इमादशाही, कुतुबशाही इत्यादी स्वतंत्र राज्ये निर्माण झाल्यानंतर सुरुवातीला अरबी व नंतर फारशी भाषांतून प्रचंड पत्रव्यवहार झालेला आहे. तसेच वरील शाह्यांतील मातब्बर मंडळींनी आपले वृत्तान्त, रोजनिशा व इतिहास लिहिलेले आहेत. कोकणच्या व नंतर मराठ्यांच्या इतिहासा संदर्भात हे लिखाण अतिशय महत्त्वाचे आहे. कोकणातील व मराठ्यांच्या मुलाखतीतील राजकारण, मोहिमा, व्यक्तिमत्त्वे, आर्थिक स्थिती, महसूल व्यवस्था, दळणवळण यांवर फार मोठा प्रभाव पडतो. मराठी साधनांना पूरक व विविध अंगांनी विश्लेषणात्मक असे हे लिखाण आहे. कोकण संबंधात ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या ग्रंथांत बहामनी पंतप्रधान ख्वाजा महमूद गवान याचे 'मनाझिरुल इन्शा' व 'रियाजुल इन्शा' हे दोन ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत. 'रियाजुल इन्शा' मध्ये गवान विशेषतः दाभोळ येथे असताना त्याने लिहिलेल्या पत्रांचा संग्रह आहे. या पत्रांतून तत्कालीन राजकीय, लष्करी, सामाजिक, व आर्थिक परिस्थितीची माहिती मिळते.^{५२} इब्राहिम आदिलशाह द्वितीय याच्या काळात 'गुलशन इ इब्राहिमी' किंवा 'तारीख-इ-फरिश्ता' व 'नौरस नामा' हा उत्तम इतिहास फरिस्त्याने लिहिला आहे. त्याबरोबरच अस्तरबादीचा 'फुतुहत-इ-आदिलशाह', मुल्ला झहूरचा 'मुहम्मद नामा', काझी नुसल्लाहचे 'तारीख-इ-आदिलशाह, मुहम्मद बिन अब्दुल्ला', निशापुरीचा 'तवारिख कुतुबशाही', सय्यद अली तबतबा याचा 'बुरहान इ मासिरी' हे ग्रंथ मध्ययुगीन दख्खनच्या इतिहासावरचे महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. यात कोकण किनारपट्टी व बंदरे, राजकीय मोहिमा व वाणिज्य तसेच आर्थिक व्यवहार यांचाही ऊहापोह करण्यात आला आहे.

नंतरच्या काळात नुरुल्लाहचे 'तारीख-इ-अली', नुसरतीचे 'अली नामा', मुहम्मद कासीमचे 'आलमगीरनामा, साकी मुस्तईद' व खानचे 'माआसिर-इ-आलमगिरी', भीमसेन सक्सेनाचे 'तारिख-इ-दिलकुशा', खाफी खानचे 'मुन्तखाबुल

लुलाब महंमदशाही', ईश्वरदास नागरचे 'अंहकाम-इ-आलामगिरी' या ग्रंथांचे मराठी भाषांतर होणे आवश्यक आहे. दक्षिणेतील शाह्या व मुगलांना व्यक्ती व राजकारण्यांचा इतिहास लिहिण्याची आवड होती. त्यातील त्रुटी, पक्षपातीपणा व टीका बाजूला सारून तत्कालीन राजकीय स्थितीवर त्यांनी टाकलेला प्रकाश हा कोकण व मराठ्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. पंडित सेतू माधवराव पंगडींनी अरबी व फारशी संदर्भ साधनांच्या मराठी भाषांतरांची आवश्यकता नमूद केली आहे. दक्षिणेच्या इतिहासातील युसूफ महमद तुरानीचे 'तारीख-इ-फतह्या', महंमद कासीम औरंगाबादीचे 'अहवाले खवाकीन', लाला मनशारामचे 'माआसीर-इ-निझामी' इत्यादी पुस्तकांचे त्यांनी मराठी भाषांतर केले आहे. कोकणच्या इतिहासाचा अभ्यास करताना या साधनांचे मराठीत भाषांतर किंवा रूपांतर उपलब्ध झाले तर इतिहास संशोधनात एक फार मोठे दालन उघडले जाईल असा मला विश्वास वाटतो.

पाश्चात्य संदर्भ

पोर्तुगिजांच्या आगमनापूर्वीपासून ख्रिस्ती धर्मोपदेशक भारतात येत होते. त्यांपैकी काही कोकणात उतरले. त्यांनीही टिपणे लिहिली आहेत. युरोपियन प्रवाशांची यादी १३ व्या शतकातील व्हेनिस येथील सुप्रसिद्ध इटालियन प्रवासी मार्को पोलो याच्या वृत्तान्ताने सुरू होते. निकोलो ड कोंटी (१४१९), रशियाचा अथनाझीयस निकिटिन (१४६८), पोर्तुगालचा ड्युआर्तो बाबोसा (१५१२), पाद्रे रुडॉल्फ अकबाविल्हा (१५७९), पाद्रे मोन्सेरेट प पाद्रे हेनरिक, पाद्रे जेरोम झेव्हियर, सेबॅस्टियन मॉनाईक (१८९२), इंग्लंडचा राल्फाफिच (१५९१), थॉमस स्टीफेन्स (१६१९), जॉन मिल्डन हॉल (१६०६), विल्यम हॉकिन्स (१६१९), जॉन फेयर (१६८१), फ्रान्सचे टॅव्हर्नियर, थेव्हेनॉट, बार्नियर व कार्डिन (१६३१), इटलीचा निकोलो मनुची (१७१७) इत्यादी प्रवाशांनी भारत विशेषतः कोकण किनारपट्टी व भारतातील घडामोडींवर टिपणे लिहिली आहेत. ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसाराची स्थिती व प्रसार करण्याची शक्यता यावर त्यांचा प्रामुख्याने भर होता. त्यांच्या लिखाणांतून तत्कालीन राजकारण, समाज व्यवस्था, दळणवळण यांवर भरपूर प्रकाश पडतो.^{५५}

अरबी, फारसी व युरोपियन प्रवाशांची कोकणाबद्दलच्या उल्लेखांची नोंद, त्यांतील आशय व माहिती यांचे पद्धतशीर संकलन करणे आवश्यक आहे. ही माहिती तुटपुंज्या इंग्रजी भाषांतरावरून गोळा करण्यात येते. परंतु मूळ ग्रंथांचे वाचन करून त्यांतील तथ्य तपासणे आवश्यक आहे. या संदर्भाचे-मराठीतूनच भाषांतर होणे आवश्यक आहे.

कोकणात पोर्तुगीज सत्तेचा उदय

सन १५११ मध्ये पोर्तुगीजांनी बिजापूरकर आदिलशहाकडून गोवा घेतले व त्यांच्या कोकणपट्टीवरील अमानुष राज्यकारभाराला सुरुवात झाली. केवळ राजकीय सत्ता काबीज करणे हे त्यांचे ध्येय नव्हते, तर ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसाराने ते झपाटलेले होते. त्यांच्या तुलनेत गुजरातचे सुलतान, अहमदनगरचा निजामशहा व बिजापूरचा आदिलशहा यांची बलमढ्य राज्ये होती. खुष्कीच्या व जमिनीवरील युद्धांत त्यांना पराजित करणे सोपे नव्हते. परंतु दूरदृष्टीचा अभाव, आपापसांतील फंद फितुरी, कारस्थाने, बेशिस्तपणा व आर्थिक सुबत्तेने आणलेले ऐषआरामी जीवन यामुळे या सल्तनती पोखरून निघाल्या होत्या. त्यांच्या तुलनेत पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच व इंग्रज हे व्यापारानिमित्त भारताच्या किनारपट्टीवर उतरले असले तरी त्यांच्यातील शिस्त, सुधारित शस्त्रास्त्रे, लांब पल्ल्याच्या बंदुका व तोफांचा वापर व स्वकीयांसाठी लढण्याची जिद्द वाखाण्यासारखी होती. या गुणांच्या जोरावर गुजरातचा सुलताना महमूद बिगडा व नंतर बहादूरशहा व अहमदनगरचा निजामशहा यांना पोर्तुगीजांनी नामोहरम केले. हिटर द सिव्हेरा, नुनो द कुन्हा व अंतोनिया द सल्दाना या पोर्तुगीज सेनापतींनी कोकण किनारपट्टीवर अक्षरशः हैदोस घालून दीव दमण पासून वसई वांद्र्यांपर्यंत आपली सत्ता प्रस्थापित केली.^{५५} सन १५३१-३६ दरम्यान त्यांनी बलसाड, तारापूर, केळवणे, माहिम व आगाशी, मनोर, ठाणे, वांद्रे, वसई, चौल, रेवदांड्यापर्यंत मुसंडी मारून दहशतीचे वातावरण निर्माण केले. त्यांच्या धर्मप्रसाराची झळ सर्वांत जास्त ठाणे व रायगड जिल्ह्यांना झाली. त्याचे वर्णन म्हणजे एक स्वतंत्र प्रकरणच लिहावे लागले.

पोर्तुगीजांची अनियंत्रित सत्ता व धार्मिक शोषण यामुळे सर्व समाज ढवळून निघाला होता. त्यांच्या समकालिन शिवशाही, उत्तरे, मुगल, रजपूत व नंतर पेशवाई या सत्ता होत्या, पण त्या पोर्तुगीजांना आवरू शकल्या नाहीत. छत्रपती शिवाजी व संभाजी महाराज यांना दीर्घायुष्य मिळाले असते तर त्यांची सत्ता संपुष्टात आली असती. पोर्तुगीजांच्या ठाणे जिल्ह्यातील प्रशासन व धार्मिक स्थळ यांविरुद्ध पहिला आवाज अंजूरच्या गंगाजी नाईक यांनी उठवला व त्यांच्या चार बंधूंनी त्यांस साथ दिली. गंगाजी नाईकांना पोर्तुगीजांविरुद्ध मोहिम आखण्यासाठी पेशवे बाजीरावाची किती मनघरणी करावी लागली हे साष्टीच्या बखरीत स्पष्ट करण्यात आले आहे. शेवटी चिमाजी आप्पाच्या नेतृत्वाखाली बाजीरावाने ठाणे वसईच्या मोहिमेला अनुमती दिली. अलौकिक, शौर्य, स्वामिनिष्ठा व जिद्द दाखवून मराठ्यांनी प्रथम सन १७३० मध्ये कांब्याची लढाई व पुढच्याच वर्षी मनोरची लढाई जिंकून पोर्तुगीजांपुढे आव्हान निर्माण

केले. १७३७ मध्ये ठाण्याचा किल्ला सर करून १७३९ मध्ये स्फूर्तिशाली वसईची मोहीम गंगाजी नाईक व चिमाजी आप्पा यांच्या नेतृत्वाखालील फत्ते करण्यात आली. या सर्व संग्रामांचा परामर्श गेल्या पिढ्यातील ज्येष्ठ इतिहास लेखक गजानन गोविंद नाईक यांनी साष्टीची बखर उर्फ वसईचा दुर्धर धर्म संग्राम या ग्रंथातून घेतला आहे.^{५७}

कोकणातील संस्थाने

भौगोलिकदृष्ट्या अरुंद असलेल्या कोकणाच्या किनारपट्टीवर मध्ययुगात चार महत्त्वाची संस्थाने अस्तित्वात आली. ठाणे जिल्ह्यातील डोंगराळ उत्तर भागात इ.स. १३०६ मध्ये जयबा मुकणे याने जव्हार संस्थान स्थापन केले. ते महाराष्ट्रातील एकमेव कोळी लोकांचे राज्य असावे. महमद तुघलकाने घनदाट अरण्यातील या राज्याचे महत्त्व ओळखून १३४३ मध्ये जव्हारच्या राजाला निमशहा म्हणून बिरुद दिले. तेव्हापासून १९३७ मध्ये हे संस्थान भारतीय संघराज्यात विलीन होईपर्यंतचा इतिहास म्हणजे एक छोटे संस्थान वेगवेगळ्या कालखंडात मोठ्या संचाच्या संघर्षात कसे टिकून राहिले त्याचे स्पृहणीय उदाहरण आहे. १६६४ मध्ये छत्रपती शिवाजी महाराज यांनी सुरतवर स्वारी करीत असताना जव्हारचे राजे विक्रमशहा यांनी त्यांचे श्रीपावमल गावाजवळ प्रचंड स्वागत केले. जव्हारचे बहुतेक राजे जनताभिमुख होते.

रायगड किनाऱ्यावर कुलाबा किल्ल्याचे सागरी महत्त्व छत्रपती शिवाजी महाराजांनी ओळखले. दर्यासारंग व मायनाईक या नाविक अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली किल्ला मजबूत करण्यात आला. १७०३ मध्ये पेशव्यांनी हा किल्ला कान्होजी आंग्रे यांच्या ताब्यात दिला. आंग्रेंनी आपले आरमार प्रचंड संख्येने वाढवून ब्रिटिशांना जेरीस आणले. आंग्रे व कुलाबाचा किल्ला मराठेशाहीतील एक स्फूर्तिदायक पान आहे. रायगडातील मुरुड गावाजवळ जंजिन्याचा अभेद्य किल्ला आहे. अहमदनगरचा सेनापती मलिक अंबर याने कृष्णवर्णीय सिद्दी सिरुल याची सुभेदार म्हणून नेमणूक केली. त्यानंतर त्याच्या वंशजांनी भारतीय संघराज्यात विलीन होईपर्यंत नवाब म्हणून सत्ता उपभोगली. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील सावंतवाडी संस्थान प्रागतिक संस्थान म्हणून ओळखले जाते. त्याची स्थापना सावंत यांनी केली. आजूबाजूच्या बलाढ्य सत्ता असतानाही ही संस्थाने आपले वेगळे अस्तित्व टिकवून होती. कोकणाच्या राजकीय इतिहासात त्यांना निश्चितच स्थान आहे.

कोकण : सामाजिक एकात्मता

कोकणाचे सर्वांत मोठे वैशिष्ट्य ही भूमी राष्ट्रीय एकात्मकतेचे उत्तम प्रतीक

आहे. प्राचीन काळात इजिप्त, इथियोपिया, ग्रीस व रोम येथून अनेक परकीय लोकांचा व्यापार, पर्यटन व दर्यावर्दी वाहतूक यांमुळे सतत संपर्क होता. सातवाहन काळात या देशांची जहाजे कोकणातल्या बंदरात येत व फार मोठा व्यापार-उदीम चाले ही अभिमानास्पद गोष्ट आहे. कोकणात अनेक ख्रिस्ती धर्मप्रसारक आले. त्यांपैकी ओडेरिक व कॉसमॉस (६ वे शतक) यांनी कोकणासंबंधी लिहून ठेवले आहे. मुस्लीम राजसत्तेला कंटाळून पश्चिम व मध्य आशियातून अनेक परकीय जमाती कोकणात आश्रयाला आल्या. काही मुस्लीम अरब कुटुंबे शिलाहारांच्या काळात येथे कायम स्थायिक झाली. शिलाहारांच्या प्रशासनात अनेक अबर नोकरीला होते. कोकणात बाहेरून येऊन कायम स्थायिक झालेल्या जमातीत येमेन व इस्त्राईलहून आलेले ज्यू व इराणमधून आलेले पारशी यांचा खास उल्लेख करावा लागेल. ज्यू रायगड जिल्ह्यातील किनारपट्टीच्या गावात सामावले. त्यांनी इथली मराठी भाषा, अन्नपद्धती व पेहराव यांचा स्वीकार केला. उत्तर ठाणे जिल्ह्यात संजाण, उंबरगाव, डहाणू येथे अग्निपूजक पारशी लोकांनी कायमचे वास्तव्य केले. मुरुड जंजिरा येथे कृष्णवर्णीय हबशी जमातीनेही कोकणात राहण्यास महत्त्व दिले. कोकणात दिसत असलेला हा जाती-जमातींचा संगम इतरत्र कुठेही दिसून येणार नाही.

कोकणचा इतिहास : एक चिंतन

कोकण हे ईश्वराचे वरदान आहे, इथली लाल माती, जांभा दगड, खळाळून वाहणाऱ्या नद्या व खाड्या, स्वच्छ सागर किनारे, नारळी पोफळीच्या बागा, वेळूची बने, फसण, काजू, कोकम व आंब्याच्या आमराया या सर्वांनी कोकण संपन्न झाले आहे. ही संपन्नता प्रत्येक कोकणी माणसाच्या हृदयात वसत आहे. कोकणचा ऐतिहासिक व सांस्कृतिक वारसाही मन थक्क करणारा आहे. इथले गड किल्ले, देवळे, तीर्थस्थळे, मशिदी, दर्गे, गावे व बंदरे ही समर्थ जीवनाची स्पंदने आहेत. दुदैव असे आहे की, निसर्गसमृद्धता असूनही कोकणाचा इतिहास व सांस्कृतिक परंपरा दुर्लक्षित राहिल्या आहेत.

महाराष्ट्रात ऐतिहासिक लेखनाची फार मोठी परंपरा आहे. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळात राजवाडे, रियासतकार सरदेसाई, अळतेकर, साने, न.र. फाटक, पिसुर्लेकर, हताळकर, वा.सी. बेंद्रे, सेतुमाधवराव पगडी, अ. रा. कुलकर्णी इत्यादी दिग्गज इतिहासकार होऊन गेले. पण यांपैकी कुणाचेही कोकणाच्या इतिहासाकडे खास असे लक्ष गेले नाही. इतिहास संशोधन व लेखनाला चालना देणाऱ्या संस्था निघाल्या.

विदर्भ संशोधन केंद्र, भारतीय इतिहास संशोधन मंडळ, मुंबई इतिहास संशोधन मंडळ, अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषद, मराठवाडा इतिहास परिषद, खानदेश इतिहास परिषद अशा अनेक मान्यवर संशोधन संस्था इतिहासातील शोध आणि ग्रंथ निर्मितीचे कार्य करीत आहेत. त्यांच्या तुलनेत कोकणचा इतिहास व संस्कृतीचा सर्वांगीण अभ्यास करणारी एकही संस्था आज नाही. गेली कित्येक वर्षे कोकणचा राजकीय, सामाजिक व आर्थिक इतिहास तसेच सांस्कृतिक व सामाजिक जडणघडण ही काहीशी उपेक्षित व दुर्लक्षित राहिली आहे. अन्य ठिकाणी कोकणावरील संशोधनास आवश्यक ते प्रतिनिधित्व मिळत नाही. कोकणच्या समग्र इतिहासाचे आकलन व्हावे व अभ्यास करता यावा यासाठी सुसज्ज ग्रंथालये व संदर्भ ग्रंथांचाही प्रकर्षाने अभाव आहे. इतिहासाबरोबरच कोकणातील पुरातत्त्व साधनांच्या अभ्यासासाठी कुठेही सोय नाही.

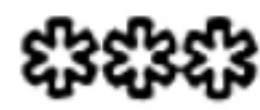
कोकणाच्या इतिहासावर फार थोडी पुस्तके व संदर्भ ग्रंथ उपलब्ध आहेत. संशोधकांची पहिली पसंती गॅझेटियर्स किंवा दर्शनिकावर असते. गॅझेटियर्सना शंभराहून अधिक वर्षे होऊन गेली आहेत. त्यांच्या तपशीलांत, ताळेबंदांत व सांख्यिकी नोंदीत योग्य ती पूरक भर घालणे आवश्यक आहे. तसेच नवनव्या संशोधनाच्या आधारे व माहितीच्या आधारे, त्यांचे पुनर्लेखनही आवश्यक आहे. अव्वल इंग्रजी अमदानीत रॉबर्टसन, जर्ल्स, एडवर्ड्स, नैर्न, कॅम्पेबल, क्रॅफोर्ड सारख्या अभ्यासू इंग्रज अधिकाऱ्यांनी कोकणासंबंधात गॅझेटियर्ससाठी टिपणे लिहिली आहेत. त्यांच्या लिखाणांचा शोध घेऊन त्यांतून आवश्यक ती माहिती संकलित करणे शक्य आहे.

गॅझेटियर्सप्रमाणेच इंग्रजीमध्ये दीडशे वर्षांपूर्वी इंडियन अ‍ॅन्टेक्वेरी, जर्नल ऑफ रॉयल एशियाटिक सोसायटी, इन्डियन हिस्टॉरिकल क्वार्टरली इत्यादी संशोधनाला वाहिलेल्या मासिकांतून कोकणावर विशेषतः इथल्या पुरातत्त्व अवशेषांवर अतिशय अमूल्य असे लिखाण झालेले आहे. हल्लीच्या काळात गुरुवर्य वा. सी. बेंद्रे, डॉ. वि. गो. खोबरेकर, डॉ. आकलेकर यांनी कोकणाच्या इतिहासाला नवी चालना दिली आहे.

कोकण ही नररत्नांची खाण आहे. लोकमान्य टिळक, नामदार गोखले, डॉ. रा. गो भांडारकर, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ. आंबेडकर, साने गुरुजी अशा कित्येक विभूती येथे जन्माला आल्या. शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, साहित्यिक व राजकीय क्षेत्रांत अनेक कोकण सुपुत्रांनी मोलाची भर घातली. अशा थोर विभूती व व्यक्तींच्या नावाची यादी व कार्याचा बृहत चरित्र कोश लिहिणे अगत्याचे वाटते आहे. इतिहासाच्या

अभ्यासकांना, प्राध्यापक व विद्यार्थ्यांना त्यांनी केलेले संशोधन किंवा प्रसिद्ध करण्यासाठी सध्यातरी एकत्रित अशी यंत्रणा किंवा सोय नाही. या सर्व गोष्टींचा विचार करून तरूण अभ्यासकांना प्रेरणा व प्रोत्साहन देण्याची आवश्यकता आहे. कोकणच्या विकासासाठी अनेक सामाजिक व सांस्कृतिक संस्था कार्यरत आहेत. त्यांच्या सहकार्याने कोकणचा इतिहास लिहिण्यात यावा.

कोकण अनेक शतके दुर्लक्षित राहिले होते. गेल्या काही दशकांत कोकणाचे अचानक औद्योगिक व पर्यटन क्षेत्रांतील महत्त्व वाढीस लागले. त्यामुळे परप्रांतीयांचे लोंढे कोकणात वळू लागले आहेत. कोकणातील जनतेला त्यामुळे रोजगाराच्या संधी मिळतील हे खरे असले तरी त्यामुळे कोकणचे खरे वैशिष्ट्य व अस्मिता लुप्त होऊ नये व कोकणच्या सुंदर किनारपट्टीवर चंगळवाद बोकाळू नये याचीही वेळीच खबरदारी घेतली पाहिजे. कोकणच्या विकासाच्या नावाखाली सध्या अनेक औद्योगिक प्रकल्प होऊ घातले आहेत. लोटे परशुराम, गुहागर, दाभोळ व आता जैतापूर इथे अणु-औद्योगिक प्रकल्पामुळे तिथले पर्यावरण, निसर्गसंपदा व आर्थिक व समाज जीवनावर विपरीत परिणाम होणार नाहीत याबद्दलची कोकणातील जनता सतत जागरूक राहिली पाहिजे. महाराष्ट्राच्या तुलनेत कोकणाला एक स्वतंत्र व पारंपरिक अस्तित्व आहे. इथल्या लाल मातीत, नारळी पोफळीच्या बागांत फणस, काजू व आंब्याच्या आमराईत साधी मराठमोळी पण थोडी वैशिष्ट्यपूर्ण अशी कोकणी संस्कृती रुजली व बहरलेली आहे. तिचे हे नैसर्गिक वैशिष्ट्य तसेच ठेवून मगच कोकणाचा आर्थिक व औद्योगिक विकास व्हावा ही रास्त अपेक्षा आहे.

डॉ. दाऊद दळवी

१३/१४, भारत व्हिला, टेंभी मशिदीच्या मागे,

टेंभी नाका, ठाणे (प.) - ४०० ६०१

दूरध्वनी : ०२२-२५३४५७०६

संदर्भ :

१. शेजवलकर, अंबक शंकर, कोकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमी, दत्तोपंत आपटे स्मारक मंडळ, पुणे, १९६१, पृ. ५

२. Nairne, Rev Alexander Kyd, History of the Konkan, Govt. Central Press, Bombay, 1894, pp. 10-11

३. जोगळेकर स. अ., सहाद्री, प्रसाद प्रकाशन कार्यालय, पुणे, पृ. ६७-६८
४. Kosambi, D. D., The Culture & Civilization of Ancient India in Historical Outline, Vikas publishing House Pvt. Ltd., New Delhi, 1891, p. 184, plates 4, 10
५. मिराशी, डॉ. वा. वि., सातवाहन आणि पश्चिम क्षत्रप यांचा इतिहास आणि कोरीव लेख, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७९, पृ. ३८-४७.
६. मिराशी, डॉ. वा. वि., शिलाहार राजवंशाचा इतिहास आणि कोरीव लेख, विदर्भ संशोधन मंडळ, पुणे, १९६९, पृ. ६००
७. चित्राव, डॉ. सिद्धेश्वरशास्त्री, प्राचीन भारतीय स्थलकोश, भारतीय चरित्रकोश मंडळ, पुणे, पृ. ६००
८. Law, Dr. B. C., Same Localities in Aparanta (Western India Journal of the University of Gujrat), Vol. No. I, 1930
९. Basham, Dr. A. L., The Wonder that was India, Rupa & Co. Calcutta, 1996, pp. 230-31
१०. Gazetteer of Bombay Presidency, Thana 1882, pp. 405-406
११. Nairne, A. K. पूर्वोक्त, पृ. ३-५.
१२. जोशी, पं. महादेवशास्त्री, भारतीय संस्कृती कोश, दुसरा खंड, १९६४, पृ. ५५०
१३. आकलेकर, डॉ. भालचंद्र, भंडारी समाजाचा इतिहास, संशोधक मंडळ, मुंबई
१४. महाराष्ट्र गॅझेटिअर, इतिहास प्राचीन काळ, खंड १ प्रकरण २, अश्मयुग, पृ. ५०, ५१
१५. लाड, रवींद्र दत्ताराम, शैल फिल्मोत्सव, २०१०, पत्रिका, पृ. ६-७
१६. दळवी, डॉ. दाऊद, प्राग ऐतिहासिक गूढ आकृत्या, लोकसत्ता (लोकरंग), २२ सप्टेंबर १९९६
१७. मराठे, डॉ. अशोक, Holocene, Geoarchaeology of Coastal Ratnagiri Dist., Dept. of Science & Technology, Govt. of India, New Delhi.
१८. शेजवलकर, अं. शं., उपरोक्त पृ. ७-८
१९. तत्रैव, पृ. ८
२०. तत्रैव, पृ. १०-११
२१. Basham, Dr. A. L., पूर्वोक्त, पृ. २२८
२२. Nairne, Dr. A. L. पूर्वोक्त, पृ. ५-६
२३. मिराशी, डॉ. वा. वि., तत्रैव (सातवाहन) पृ. ९८-९९
२४. तत्रैव, पृ. ११४-११५
२५. तत्रैव, पृ. १२५
२६. मिराशी, डॉ. वा. वि., तत्रैव, (सातवाहन), पृ. ५३-५५
२७. Gazetteer of Bombay Presidency, Thana 1882, pp. 414-416
२८. Basham, Dr. A. L., पूर्वोक्त, पृ. २२५
२९. Paymaster, R. B., Early History of the Parsees, Bombay, pp. 15-17
३०. मिराशी, डॉ. वा. वि., उपरोक्त (सातवाहन), पृ. २६
३१. Basham, Dr. A. L., पूर्वोक्त, पृ. २२५
३२. Odhlambo, E. S. Onsoll, Williams S. J. F. M., A History of East Africa, London, 1977, pp. 16-18

३३. मिराशी, डॉ. वा. वि., उपरोक्त (सातवाहन), पृ. २६
३४. मिराशी, डॉ. वा. वि., उपरोक्त
३५. ठोसर, डॉ. हरिहर, उत्तर कोकण आणि कपर्दिका द्वीप कालमुद्रा, दि एज्युकेशन सोसायटी अंबरनाथ आयोजित राज्यस्तरीय इतिहास कृतिसत्र, २००२, पृ. ३८-४४
३६. Bhandarkar, Dr. P. G., The History of the Deccan Bombay, pp. 2110216
३७. मिराशी, डॉ. वा. वि., उपरोक्त (शिलाहार), पृ. ४-५
३८. तत्रैव, पृ. ३-४
३९. तत्रैव, पृ. १६
४०. Marg. Vo. XXXVII
४१. मिराशी, डॉ. वा. वि., उपरोक्त (शिलाहार) अपरांजिताचे भूदान दानपत्र, दुसरा पत्रा, दुसरी बाजू ओळ ५५, पृ. ५१
४२. तत्रैव, दुसरी बाजू, पृ. ९१
४३. तत्रैव, अरिकेसरीचा ठाणे ताम्रपट, दुसरा पत्र, पृ. ९२
४४. तत्रैव, पृ. ७०-७२
४५. तत्रैव, पृ. ३९
४६. ढेरे, डॉ. रा. चिं., पूर्वोक्त, पृ. १८
४७. नाईक, गजानन गोविंद ऊर्फ काका, साष्टीची बखर व वसईचा दुर्धर धर्मसंग्राम
४८. मिराशी, डॉ. वा. वि., पूर्वोक्त (शिलाहार), पृ. ११४-११५
४९. कोलते, डॉ. वि. भि., महाराष्ट्रातील काही ताम्रपट व शिलालेख, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८७, पृ. ३०८-३०९
५०. ढेरे, डॉ. रा. चिं., पूर्वोक्त (राजवंशावळी), पृ. ५६
५१. नाईक, गजानन गोविंद ऊर्फ काका, पृ. ७२-७३
५२. ढेरे, डॉ. रा. चिं., पूर्वोक्त, पृ. ७२-७३
५३. Rizvi, S. A. A., The Wonder That was India, Vol. II, Sidgwick & Jackson, London, 1987, pp. XXV
५४. Sherwani, H. K. & Joshi, Dr. P. M., History of Medieval Deccan (1295-1724), pp. 108-109
५५. Gazetteer of Bombay Presidency, पूर्वोक्त, पृ. ४५०-४५१
५६. नाईक, गजानन गोविंद ऊर्फ काका, पूर्वोक्त पृ. ५०-५३

द. कोकणचा इतिहास : मांडणी आणि पुनर्मांडणी

– प्रा. आर. एच. कांबळे
रत्नागिरी

कोकण इतिहासाविषयी आजपर्यंत जे लेखन झाले आहे त्याचा संक्षिप्त आढावा घेऊन कोकणासंबंधी आणखी कोणकोणत्या दिशेने संशोधन करणे आवश्यक आहे, या विषयाचा विचार प्रस्तुत लेखात करण्यात आला आहे.

द. कोकणच्या इतिहास लेखनाची आजपर्यंतची वाटचाल

कोकणचा समुचित असा इतिहास प्रथम १८९४ मध्ये प्रसिद्ध झाला.^१ त्यानंतर असा समग्र इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न डॉ. वि. गो. खोबरेकर यांनी केला आहे.^२

मधल्या काळात विशेष उल्लेखनीय म्हणजे डॉ. वा. वि. मिराशी यांचे कार्य. त्यांनी आपल्या 'शिलाहार वंशाचा इतिहास आणि कोरीव लेख'^३ या ग्रंथात शिलाहारांच्या राजकीय इतिहासाबरोबरच त्यांच्या सांस्कृतिक अंगांचाही विचार केलेला आढळतो.^४

वरील २/३ ग्रंथांच्या सुमारासच भारतीय पुरातत्त्ववेत्ते डॉ. एच. डी. सांकलिया आणि त्यांचे शिष्य डॉ. म. श्री. माटे यांचे 'महाराष्ट्रातील पुरातत्त्व'^५ हे अभ्यासपूर्ण

पुस्तक प्रकाशित झाले आणि त्याद्वारे असे स्पष्ट झाले आहे की घाटावरील अनेक नगरे घाटांच्या माध्यमातून कोकणाशी जोडली गेली होती. कोकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमी विशद करणारे अगदी छोटेखानी असे एक पुस्तक प्रा. त्र्यं. शं. शेजवलकर यांनी लिहून ठेवले आहे.^१ या छोटेखानी पुस्तकाचे वैशिष्ट्य म्हणजे आकाराने लहान असलेल्या या पुस्तकातील विचारधन खूप मोठे आहे. पोर्तुगीज इतिहासासंबंधी डॉ. पी. एस. पिसुर्लेकर यांनी मुख्यतः त्याच भाषेत लेखन केले असले तरी त्यांनी पोर्तुगीज-मराठे संबंधाविषयी जे लेखन केले आहे त्या ग्रंथांचे इंग्रजी अनुवाद उपलब्ध आहेत.^२ या विषयावर पिसुर्लेकर यांनी मराठीत एक ग्रंथ लिहिला आहे.^३ पिसुर्लेकरांप्रमाणेच स. शं. देसाई यांनी काही पोर्तुगीज कागदपत्रे मराठीत अनुवादित करून पोर्तुगीज-मराठे संबंधावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.^४ त्यातून काही प्रमाणात कोकणचा इतिहास उलगडण्यास मदत होते.

पिसुर्लेकर आणि सं. शं. देसाई यांनी जशी साधने प्रकाशित केली तशी खोबरेकर यांनीही कोकणच्या इतिहासावरील काही कागदपत्रे संपादित व प्रकाशित केली आहेत.^५ खोबरेकरांच्या अगोदर काही वर्षे असाच एक प्रयत्न शां. वि. आवळसकर यांनी केलेला आढळतो.^६

सावंतवाडीकर,^७ आंग्रे^८ अशा स्फुट विषयांवर लेखन झालेले आहे. अलीकडे काही विश्वविद्यालयांमध्ये या विषयांवर एम. फिल. आणि पीएच.डी. चे प्रबंध लेखनही झालेले आढळते.^९ वरील सर्व संशोधन लेखन संभाराचा भार मुख्यतः कोकणचा राजकीय इतिहास लिहिण्यावर आहे. अभ्यासाची आखणी एक दिशा म्हणजे कोकणचा सागराशी असणारा घनिष्ठ संबंध. कोकणच्या राजकीय इतिहासाची साधारण रूपरेषा आता स्पष्ट झालेली आहे. सातवाहन काळापासून ते ब्रिटिश काळापर्यंत झालेली स्थित्यंतरे ज्ञात झालेली आहेत. गोमंतकाची कदंब, मौर्य अशी स्थानिक घराणी त्या-त्या भागावर राज्य करीत होती. त्यांच्यावर चालुक्य, यादव यांसारख्या कर्नाटकातील व देशावरील सत्ता आक्रमण करीत. या गोंधळात केवळ कोकणचे म्हणावे, कोकणात उत्पन्न झालेले व कोकणापुरतेच मर्यादित राहिलेले घराणे म्हणजे शिलाहारांचे. उत्तर कोकणातील शिलाहारांचा काळ इ.स. ८०० ते १२५९, तर दक्षिण कोकणातील शिलाहारांचा काळ ७६५ ते १०२४ असा मानला जातो. शिलाहारांचा संपूर्ण इतिहास ज्ञात नाही, तरी एका बाबतीत अंदाज करता येतो. किनारपट्टीवर असणाऱ्या या राज्यांना आपल्याजवळ नौदल असावे अशी जाणीव व इच्छा असणे स्वाभाविकच

नव्हे तर आवश्यक होते. मिराशी यांनी बोरिवलीला असणाऱ्या वीरगळांवर कोरलेल्या नाविक युद्धांच्या शिल्पाच्या आधारावर असा अंदाज व्यक्त केला आहे. यादवांच्यापाशी नौदल असल्याचे पुरावे मिळत नाहीत. बहामनी व निजामशाही सल्तनतही बहुतांशी अरब नाविकांवर अवलंबून राहत. विजापूरच्या आदिलशहांनी दक्षिण कोकणवर ताबा ठेवण्यासाठी त्यांचाच उपयोग केला असावा.

स्वतंत्र नौदल उभारण्याचा उपक्रम शिलाहारांनंतर शिवाजी राजांनी केलेला दिसतो. याविषयी डॉ. भा. कृ. आपटे यांचा ग्रंथ आजही प्रमाण मानला जातो.^{१५} कारवार-बसरूर या भागाकडे महाराजांनी सागरीमार्गाने स्वारी केली. त्यात अनेक नौका नेल्या होत्या. शिलाहार आणि शिवाजीराजे यांच्यात आणखी एक साम्य दिसते, ते म्हणजे ते कोकणचे राजे होते. राजांनी १६७० नंतर देशावर मोहिमा केल्या तरी स्वराज्याचा ऐन गाभा कोकणच होते. कोकणच्या सुरक्षित भागाचा उपयोग करवून घेऊन सागरपट्टीचे आव्हान स्वीकारून आरमार उभे करणाऱ्या या दोनच राजवटी होत्या. या दृष्टीने कोकणातील नावा बांधणे, चालविणे, चालविणारे लोक, त्यांचा समाज यांचा सखोल अभ्यास करता येईल. त्यातून कोकणच्या राजकीय इतिहासाचा अधिक बोध होईल असा थोडा फार प्रयत्न मराठीमध्ये झालेला दिसतो. एक जरा जुना तसा एक अगदीच नवीन असा आहे.^{१६}

आता प्रयत्न थोड्या निरनिराळ्या दिशेने करणे गरजेचे आहे. कोकणातील समाज व त्या समाजाची विशिष्ट संस्कृती यांचा अधिक वापर करावयास हवा.

आधुनिक काळात कोकणातील जाती-जमातींची माहिती एकत्र केलेली आहे ती एन्थोवेन यांनी.^{१७} पण त्याआधी कित्येक शतके कोकणातील वसाहती, तेथील निरनिराळ्या समाजाची जडणघडण या विषयी परंपरा अस्तित्वात होत्या. याचा अधिक विस्तार करावयास हवा. भारतीय पुराणामध्ये कोकणपट्टीच्या वसाहतीसंबंधी ज्या कथा प्रचलित आहेत त्यात परशुरामाची कथा सर्वाधिक ज्ञात आहे. समुद्राला मागे हटवून परशुरामाने कोकणभूमी मानवी वस्तीला लायक केली. ह्या कथेतील ऐतिहासिक भाग कोणता ते सांगता येणार नाही. पण त्यातील गर्भितार्थ थोड्या रसिकतेनेच समजून घेतला पाहिजे. अतिप्राचीन काळी केव्हा तरी भूकवचाच्या हालचाली होऊन पश्चिम किनारपट्टी तयार झाली असेल. परंतु कोणत्याही गोष्टीचे कर्तृत्व देवतेकडे देण्याची प्राचीन परंपरा आहे.^{१८} आणि तिला अनुसरून या कामाकडे परशुरामाची योजना झाली. आणखी एक बारकावा ध्यानात घेण्यासारखा आहे. त्याचे मुख्य आयुध परशू-

कुन्हाड आहे. जंगल तोडण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आणि उपयुक्त असे हे हत्यार आहे. कोकणातील वसाहतींच्या प्रारंभी सगळ्यांत जास्त आवश्यकता या हत्याराची असणार हे उघड आहे. परशुरामकथा सर्व परशुरामभूमीत म्हणजेच पश्चिम किनारपट्टीत प्रचलित आहे. केरळपर्यंत ज्ञात आहे. तेव्हा आपण, परशुराम ही ऐतिहासिक व्यक्ती होती का? तो विष्णुचा अवतार होता की नाही याची शहानिशा करण्यापेक्षा या कथेमध्ये कोकणातील प्रारंभीच्या वसाहतींच्या स्मृती परंपरेने टिकवून धरल्या आहेत एवढाच अर्थ घ्यानात घ्यावा. हा पौराणिक दंतकथेचा, मिथकाचा भाग सोडून दिला आणि इतिहासकाळात आलो म्हणजे सुरुवातीला भेटतात ते ग्रीक आणि रोमन व्यापारी.

टॉलेमी, स्ट्रॅबो यांच्या लिखाणांत पण त्याहीपेक्षा 'पेरिपलस ऑफ द एरिथ्रियन सी' या ग्रंथात कोकण किनारा व त्यावरील बंदरे, व्यापारी पेठा यांचा स्पष्ट उल्लेख आहे. भडोच, सोपारा, कल्याण अशी ही नावे आहेत. या बंदरांचा पैठण व तगर म्हणजेच मराठवाड्यातील तेर या पेठांशी मोठा व्यापार होता असे दिसते. या बंदरांपैकी काही ठिकाणी तर या ग्रीक रोमन व्यापाऱ्यांच्या लहानमोठ्या वसाहती असाव्यात असा अंदाज फारसा चुकणार नाही. तीन-चार शतके व्यापारांच्या निमित्ताने ये-जा चालू होती. तिला काही स्थैर्य आणण्यासाठी अशा वसाहती असणे स्वाभाविक दिसते. पुढे अरबांनी तेच केले. पश्चिम महाराष्ट्रातील काही शिलालेखांतूनच रोमन व्यापारी आणि धनिक यांनी बौद्ध विहारासाठी दानधर्म केल्याचे उल्लेख आहेत. त्यामुळे या अंदाजास पुष्टीच मिळते. चवथ्या-पाचव्या शतकापासून पुढे ग्रीक-रोमन व्यापाऱ्यांऐवजी अरब व्यापारी येऊ लागले. त्यांनी तेथे वस्त्या केल्या. पुढे अरबस्थानात इस्लामचा प्रचार झाल्यावर त्यांनी त्या धर्माचा स्वीकार केला. सातव्या-आठव्या शतकात भडोच, ठाणे व दाभोळ या बंदरांवर काही अरबांनी नाविक हल्ले केले. परंतु खलिफा उमरने अशा मोहिमांवर बंदी घातली. याचे कारण असे असावे की अशी आक्रमणे चालू झाली तर त्याचा व्यापारावर अनिष्ट परिणाम होईल. या मंडळींनी येथे प्रतिष्ठा मिळविली. राष्ट्रकूट, यादव या राजांनी त्यांना प्रशासनात अधिकारपदे दिली. मात्र उत्तरेत झाले तसे स्वधर्मप्रचाराचे काम या व्यापारी मंडळींनी हाती घेतले नाही. ते सर्वार्थाने स्थानिक झाले. दुसरे असे की सह्याद्रीच्या रांगा ओलांडून ते देशभागाकडे गेले नाहीत.

बऱ्याच कालावधीनंतर आफ्रिकेतून हबशी (सिद्दी) लोक प्रथम गुलामांच्या रूपाने कोकण किनाऱ्यावर आले. पण तेथे न थांबता ते देशावर गेले. आणि तेथील सल्तनत मोठ्या पदावर चढले. जंजिऱ्याचे सिद्दी सोडले तर कोकणात हबशी मंडळींच्या

वसाहती दिसत नाहीत. मात्र पूर्वीपासून येथे स्थायिक झालेला मुसलमान समाज आजही कोकण मुसलमान या नावाने प्रसिद्ध आहे आणि कोकणी हीच आपली बोली भाषा असल्याचे तो अभिमानाने सांगतो.^{११} पुढे युरोपियन व्यापारी इकडे आले. परंतु त्यापैकी फक्त पोर्तुगीज लोकांनी वसाहती केल्या. कोकणच्या समाजात आणखी एक प्रवाह आणला. या परकीयांच्या आगमनाने कोकणच्या समाजावर व संस्कृतीवर काही बाबतीत परिणाम झाला हे खरे, पण ते संख्येने अल्प होते. कोकणातील बहुसंख्य समाज हा हिंदू. ते कोठून आले की तेथीलच होते, यासंबंधी विसाव्या शतकाच्या आरंभीच्या इंग्रज अभ्यासकांनी काही अंदाज सांगितले आहेत. त्यांनी त्यासाठी मुख्यतः आधार घेतले ते परंपरागत कथा-पुराणे, तसेच काही मध्ययुगीन तवारिखांचे.

क्रॉफर्ड याने चिपळूण येथे असलेल्या एका वयोवृद्ध ब्राह्मणाकडून अनेक पोथ्या वाचून घेतल्या आणि त्यांतील मजकूरावरून येथील समाजाविषयी त्याने काही माहिती दिली ती अशी -

प्रथम धनगर देशावरून कोकणात आले. त्यांच्या नंतर देशावरचे महार आले. हे दोघे कोकणचे मूळ निवासी. त्यांनी देशावरून शूद्र व शेतकरी आणले. त्यांच्या पाठोपाठ वैश्य आले. या मंडळींना विशिष्ट देवदेवता व आचारधर्म नव्हता. ही घडामोड केव्हा झाली हे सांगता येत नाही. पुढचा महत्त्वाचा टप्पा बहामनींच्या काळातील. त्यांनी देशावरून इकडे ब्राह्मण, राव म्हणजे क्षत्रिय मराठे आणले व त्यांच्या पाठोपाठ शूद्र आले. लोकसंख्या विरळ असल्याने शेतीभाती होईना. राज्याला महसुली उत्पन्न मिळेना. म्हणून या नवागतांना त्यांनी अत्यंत अल्प मोबदल्यात जमिनी दिल्या. जंगलतोड करून त्या लागवडीखाली आणाव्यात अशी त्यांच्याकडून अपेक्षा होती.^{१२}

अर्थात हे अंदाज आहेत आणि या सगळ्यांत हिंदूंच्यातील जाती-जमाती कशा झाल्या याची ऐतिहासिक म्हणावी अशी माहिती उपलब्ध नाही. त्यातल्या त्यात शिक्षित असा जो समाज म्हणजे चित्पावन व शेणवी. यांनी परस्परांच्या उत्पत्तीविषयी कथा प्रचलित केल्या. मात्र कऱ्हाडे, देवरुखे इ. ब्राह्मण आणि कोळी, आग्री या जातींविषयी दंतकथासुद्धा उपलब्ध नाहीत. चित्पावनांची उत्पत्ती कशी झाली तसेच शेणवींची उत्पत्ती कशी झाली याविषयी अनेक दंतकथा प्रचलित आहेत. तथापि त्यांत तथ्यांश असण्याची सुतराम शक्यता नाही. अशा या समाजांना आपण कोठून आलो, केव्हा आलो की येथीलच आहोत हे माहित नाही. तरीही आपले वेगळेपण, आपले श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी ते दंतकथा, पुराणे यांचा आधार घेतात. परंतु ज्यांचा आधार

घेतात ती कथा-पुराणे निराधार आहेत, हे इतिहास अभ्यासकांनी स्पष्ट सांगितले पाहिजे. त्यातल्या विसंगती स्पष्ट केल्या पाहिजेत. आणि त्याहीपेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे निरनिराळ्या समाजाच्या अंतरंगात शिरून त्यांच्या आचार-विचारांचा सूक्ष्म अभ्यास करून त्यांच्यातील वैधर्म्यपेक्षा साधर्म्य अधिक आहे, हे दाखवून देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी इतिहासाचे अभ्यासक, समाजशास्त्राचे अभ्यासक यांनी एकत्रित प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. सध्या बहुविद्याशास्त्रीय अभ्यासाचा (Multidisciplinary) खूप बोलबाला आहे. येथे दोन शाखा एकत्र आल्या तरी पुरेसे होईल. कोकणातील सर्वच लोकांना एकाच भौगोलिक परिस्थितीने, पर्यावरणाने एकत्र बांधून ठेवले आहे आणि त्यामुळे येथील सांस्कृतिक परंपराचे बंधही घट्ट आहेत, हे पटवून देण्यात इतिहासकारांची मदत होईल. त्यांनी ती केली पाहिजे.

कोकणच्या सामाजिक इतिहासाचा अभ्यास करताना एका थोड्याशा दुर्लक्षित साधनांचा उल्लेख करण्यास हवा. तो म्हणजे सुलतानशाहीच्या काळातील शिलालेख व काही आज्ञापत्रे. गोव्याचा म्हणून प्रसिद्ध असलेला एक शिलालेख इ.स. १५७०-७१ सालचा असून त्यात पहिल्या अली आदिलशहाचे फर्मान नोंदविले आहे. त्यात म्हटले आहे की या भागात आतापर्यंत अशी पद्धत होती की एखादा मनुष्य निपुत्रिक वारला तर त्याची स्थावर जंगम मालमत्ता सरकारजमा करण्यात येईल. त्यामुळे त्याच्या नातेवाईकांना उपजीविकेच्या साधनांना मुकावे लागे व ते देशोधडीला लागत. हा अन्याय दूर करण्यासाठी असे फर्माविण्यात आले की निपुत्रिकाची मालमत्ता जप्त न करता त्याच्या धर्माप्रमाणे जे योग्य वारस ठरतील त्यांना देऊन टाकावी. निपुत्रिकाच्या मालमत्तेवर त्याच्या वारसांचा हक्क सुलतानांनी मान्य केला आहे.^{११}

अशाच अर्थाचे एक आज्ञापत्र अहमदनगरच्या निजामशहाने काढले आहे. त्याचा काळ १६०७-०८ असा आहे. ते मूर्तजाबाद म्हणजे चेऊलच्या अधिकाऱ्याला उद्देशून लिहिले आहे: 'महालेहाये मजकूरी निपुत्रिक मयेती होतात. त्याचा माल (व) स्तणाव दिवाणात जमा करीत होते ते हाली हुजरून मना केले असे हेंदु (हिंदु) व मुसलमान हर कोणीही मयत होत असे त्याचा माल व वस्तुभाव हरयेक जीनस व मिळकती जे असेल ते त्याचे वारस बिराजर व आवरत व बेटी असतील हर कोणी असतील त्यास दुमला करीत जावे.'^{१२}

अशा तऱ्हेची फर्माने देशावर काढलेली आढळत नाहीत. त्यामुळे ही पद्धत फक्त कोकणातच चालू असावी असे वाटते. आदिलशाही फर्मानात आणखी दोन

वाक्ये आहेत. ती कोकणी समाजमन किंवा वृत्ती जाणून घेण्यास उपयुक्त ठरतात. अत्यंत शुल्लक रकमेच्या लाभासाठी परस्परांशी वैरभाव धरून कोकणातील माणसे एकमेकांवर वाटेल त्या फिर्यादी करतात. त्याचा परिणाम एवढाच होतो की दोघेही भणंग होतात. या फर्मानाद्वारे बजावण्यात येते की कोणी एकमेकांविरुद्ध अशा तक्रारी केल्या तर त्यांना चांदीचे चार टंका एवढा दंड करून कैदखान्यात डांबून ठेवावे.^{११} अर्थात कज्जेदलाली हा कोकणचा मक्ता नव्हे. देशावर पिढ्यान्पिढ्या जमिनीचे दावे चालत. फरक फक्त एवढाच की गरिबी असल्याने कोकणातील माणसे त्यात खंक बनत. अली आदिलशाहाला ते जाणवले.

इतिहासकाळासंबंधी अभ्यासाला जे प्रमुख साधन आहे ते म्हणजे लिखित साहित्य. प्राचीन काळासंबंधी शिलालेख, तांम्रपट यांचा उपयोग होतो, तर मध्यमयुगासाठी मुख्यतः कागदपत्रे, सनदा, पत्रव्यवहार यांचा उपयोग होतो. सर्वात प्राचीन शिलालेख सोपान्याला अशोकाचा आहे. नंतरच्या काळातही चालुक्य, कदंब, मौर्य यांच्या राजवटी अभ्यासण्यासाठी अशाच साधनांचा उपयोग होतो. मध्ययुगीन कागदपत्रांचा अभ्यास आवश्यक व उपयुक्त ठरतो. यां साधनांच्या पलीकडे जाऊन कोकणची संस्कृती किंवा जीवनपद्धती समजून घेण्यासाठी गेल्या दशकभरात प्रयत्न सुरू आहेत. तेच जर संघटितरीत्या पद्धतशीरपणे पुढे चालू राहिले, तर कोकणच्या ताडा-माडात लपलेला कितीतरी इतिहास पुढे येईल.

दक्षिण कोकणच्या इतिहासाचे अभ्यास विषय

आतापर्यंत आपण दक्षिण कोकणच्या इतिहासाचा किंवा समग्र कोकणच्या इतिहासाचा साधारण कोणता अभ्यास कोणी केला याचा शोध घेण्याचा एक अल्पसा प्रयत्न केला आहे. अलीकडे इतिहासाचा अभ्यास हा अनेक अंगांनी जसा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक होऊ लागला आहे, तसा तो झाला पाहिजे. महाराष्ट्राच्या भौगोलिक परिस्थितीचा विचार करता देश आणि कोकण असे त्याचे दोन भाग केले तर कोकणची विविध वैशिष्ट्ये दिसतात. त्यातही दक्षिण कोकण (रत्नागिरी-सिंधुदुर्ग जिल्हा) आणि उत्तर कोकण (रायगड, ठाणे व मुंबई) असे दोन स्पष्ट भाग दिसतात. तेव्हा त्या वैशिष्ट्यांनुसारही दक्षिण कोकणच्या इतिहासाचा अभ्यास करणे शक्य होईल.

कोकणाला फार मोठा सागर किनारा असून प्राचीन काळापासून येथील अनेक बंदरांत आंतरराष्ट्रीय स्वरूपाचा आयात-निर्यात व्यापार चालू होता. दक्षिण कोकणामध्ये संगमेश्वर, चिपळूण, खेड, दाभोळ, रत्नागिरी, राजापूर, मालवण, विजयदुर्ग, देवगड,

वेंगुर्ले, रेड्डी अशा दक्षिण तसेच उत्तर कोकणातील बंदरांचा एकत्रित अभ्यास Study of Ancient Ports या नावाने आपल्या विद्यावाचस्पती पदवीसाठी डॉ. शरद हेबाळकर यांनी केला आहे.^{१४} त्यानंतर मध्ययुगीन आणि आधुनिक काळाच्या दृष्टीने बंदरांचा अभ्यास झालेला आढळत नाही. तो होणे गरजेचे आहे. कारण कोकणातील बंदरांतून सुरू झालेली देवाण-घेवाण ही कोकणच्या इतिहासातील एक सांस्कृतिक घटना आहे.

मध्ययुगीन आणि मराठाकालीन राजकीय इतिहासावर कोकणच्या इतिहासाच्या संदर्भात एक अभ्यास प्रकाशित झाला आहे. तो अर्थात वि. गो. खोबरेकर यांनी केला असून तो ग्रंथ म्हणजे त्यांनीच लिहिलेल्या कोकणवरील इंग्रजी ग्रंथाचा मराठी अवतार आहे.^{१५} खोबरेकरांना एकूण १०-१२ खंडांमध्ये कोकणचा समग्र इतिहास लिहावयाचा होता. त्यासाठी शेवटपर्यंत त्यांची धडपडही चालू होती. तथापि ते काम पूर्णत्वास नेऊ शकले नाहीत. तथापि कोकणचा सांस्कृतिक इतिहास मात्र त्यांनी भालचंद्र आकलेकर यांच्याकडून लिहून घेतला.^{१६} तसेच मराठेकालीन कोकणच्या सामाजिक, आर्थिक जीवनावर प्रकाशित आणि काही प्रमाणात अप्रकाशित अस्सल साधनांच्या आधारे डॉ. अ. रा. कुलकर्णी यांनी प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांचे त्या विषयीचे लेखन इंग्रजी आणि मराठीतून प्रकाशितही झाले आहे.^{१७} मात्र अजूनही स्वतंत्र कोकणवर लेखन झालेले आढळत नाही.

कोकणामध्ये जे विविध समाज एकत्रित नांदतात, त्यांमध्ये मुख्यतः भंडारी आणि मुसलमान समाजांची ऐतिहासिक कामगिरी वाखाणण्याजोगी आहे. त्यादृष्टीने विचार करता त्या समाजांचा (जातींचा) इतिहास लिहिला जाणे आवश्यक आहे. भंडारी जातीचा इतिहास असे एक छोटेखानी पुस्तक, भंडारी समाजाबद्दल माहिती देणारे उपलब्ध आहे.^{१८} त्यापलीकडे मात्र काही नाही.

कोकणात इस्लाम आला तो आक्रमणांमार्फत आलेला नाही. तो अरब व्यापाऱ्यांच्या सोबत आला. कोकणच्या किनारपट्टीशी अरब व्यापाऱ्यांचा संबंध सातव्या शतकात म्हणजे इस्लामच्या जन्मकाळी आला.^{१९} इस्लामपूर्वकाळात अरबांचा कोकणशी व्यापारी संबंध होता. त्यामुळे राज्यकर्त्यांना त्याचा आर्थिक फायदा होत असे. त्यामुळे राज्यकर्ते त्यांच्या बाबतीत अधिक उदार होते.

कोकणी मुसलमानांचे जलवाहतुकीतील योगदानही अभ्यासण्याजोगे आहे. कोकणातील मशिदी, मशिदींची रचना हेही अभ्यासविषय होऊ शकतात. अर्थात गॅझेटिअरच्या माध्यमातून याचा धावता आढावा घेण्यातही आलेला आहे.^{२०} मात्र तो

अधिक आणि सखोल तसे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने होणे आवश्यक आहे.

कोकणचे किल्ले हाही एक अभ्यासातील असाच एक दुर्लक्षित विषय आहे. अलीकडच्या काळात काही हौशी पर्यटकांनी पर्यटकांच्या सोयीसाठी किल्ल्यावर काही पुस्तिका/पुस्तके लिहिलेली आढळतात.^{११} शत्रूंपासून संरक्षण करण्यास सुलभ जावे आणि सभोवतालच्या प्रदेशावर नियंत्रण ठेवता यावे म्हणून बांधलेल्या वास्तू असे किल्ला किंवा दुर्ग याचे वर्णन केलेले आढळते.^{१२} फार प्राचीन काळापासून किल्ल्याची वर्णने मिळतात. प्राचीन, मध्ययुगीन आणि मराठा किंवा अर्वाचीन काळ अशी विभागणी करून त्या त्या किल्ल्यावर घडलेला इतिहास उलगडता येऊ शकेल.

कोकणातील लेणी, मंदिरस्थापत्य आणि मूर्तिशास्त्र हाही अभ्यासाचा विषय होऊ शकतो. कोकणातील मंदिरे यावर एकेक जिल्हा घेऊन मोरेश्वर कुंटे यांनी कोकणातील जवळ-जवळ प्रत्येक गावाला भेटी देऊन तेथील मंदिरांवर पुस्तके लिहिलेली आहेत.^{१३} त्यांचे कष्ट वाखाणण्याजोगे आहेत. परंतु त्याला अधिक शास्त्रशुद्ध रूप देता येईल.

कोकणच्या लोकरंगभूमीचा अभ्यासही असाच महत्त्वाचा ठरतो. लोकरंजन आणि समाजप्रबोधनाचे काम या काळातही या कला करत असत. चित्रकथी, नमन, खेळे, जाखडी नृत्य इ. या भागातील महत्त्वाचे आविष्कार. पण अलीकडे मनोरंजनाच्या आधुनिक साधनांची रेलचेल झाल्याने ही कला टिकून राहणे अवघड आहे. अशा परिस्थितीत निदान त्याचा इतिहास तरी लिहिला जाणे गरजेचे वाटते.

वृत्तपत्रे किंवा नियतकालिकांचा कोकणचा फार मोठा इतिहास आहे. 'दर्पण' नंतर बारा वर्षांत येथे 'जगन्मित्र' सुरू झाले. टिळकांच्या केसरीच्या अगोदर रत्नागिरीत 'सत्यशोधक' सुरू झाले. त्यांच्या प्रकाशनामागे व्यावसायिक दृष्टी नसून ध्येयवादी, सामाजिक आणि राष्ट्रीय कार्याची प्रेरणा होती.^{१४} हा इतिहास जतन करून तो पुढच्या पिढ्यांपर्यंत पोहोचविला पाहिजे. ग्रंथालय चळवळीचा फार मोठा इतिहास कोकणचा आहे. पुण्या-मुंबई अगोदर येथे सार्वजनिक वाचनालये स्थापन झाली असून शतकोत्तर सुवर्ण महोत्सव आणि शतकोत्तर अमृत महोत्सव साजरी केलेली सार्वजनिक वाचनालये आजही कोकणात ताठ मानेने उभी आहेत. सध्याच्या माध्यमांच्या गर्दीतही कोकणात वाचन संस्कृती टिकवून ठेवण्यात या ग्रंथालयांनी मोठा हातभार लावला आहे.

प्रस्तुत लेखकाने मुंबई विद्यापीठासाठी रत्नागिरी-सिंधुदुर्ग जिल्ह्यांतील शतकोत्तर ग्रंथालयांचा इतिहास हा एक प्रकल्प तयार केला होता.^{१५} चिपळूणच्या सार्वजनिक

ग्रंथालयाचा इतिहास सांगणारे एक छोटेखानी पुस्तक प्रकाशित झाले आहे. तर अलीकडे सुधागड-पाली येथील ग्रंथालयाच्या शतकमहोत्सवानिमित्त एक स्मरणिका प्रकाशित झाली आहे. त्यापलीकडे या विषयावर लक्षात येण्याजोगे लेखन, संशोधन झालेले नाही. संशोधनाच्या या क्षेत्राकडे सहज वळता येईल. कोकणचे साहित्यिक आणि वाङ्मयीन कार्य असाही एक विषय कोकणच्या वाङ्मयविषयक इतिहासासंदर्भात संशोधनासाठी घेता येऊ शकतो.

कविता, नाटक, कथा, कादंबरी या प्रतिभानिर्मित लेखनाबरोबर संपादन, संशोधन, समीक्षा, वैचारिक लेखन या क्षेत्रांतही कोकणातील कार्य लक्षवेधी आहे. आधुनिक मराठी कवितेचे अग्रणी केशवसुत हे रत्नागिरी जिल्ह्यातील. कवी माधव, कवी आनंद, आरती प्रभू, साने गुरुजी हे कोकणचेच. न. चिं. केळकर, वा. म. जोशी, वि. स. गुर्जर, र. वा. दिघे, मधू मंगेश कर्णिक यांनी कादंबरी प्रांतामध्ये लेखणी चालविली; तर मामा वरेरकर, वासुदेवशास्त्री खरे, मो. ग. रांगणेकर, जयवंत दळवी, प्र. ल. मयेकर, मच्छिंद्र कांबळी यांनी नाट्य क्षेत्रात योगदान दिले आहे. त्याचा स्वतंत्र अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

कोकणातील संत हाही एक अभ्यासाचा विषय होऊ शकतो. शंकराचार्य प्रणित, दत्तसंप्रदायी, वारकरी संप्रदायी असे अनेक संत या भूमीत होऊन गेले. त्यांचा अभ्यास आवश्यक ठरतो.

इंग्रजी सत्तेच्या स्थापनेनंतर भारतात, महाराष्ट्रात जसे काही परिवर्तन घडून येऊन शैक्षणिक विकास होऊ लागला, त्याप्रमाणे कोकणातही ब्रिटिश आगमनानंतर ज्या शैक्षणिक संस्था सुरू झाल्या आणि त्यातून अनेक नामवंत विद्यार्थी बाहेर पडले, त्याचाही इतिहास तसा दुर्लक्षितच आहे.

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचे तसेच डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक क्रांतीच्या क्षेत्रातील कार्य म्हणजे आधुनिक भारताच्या इतिहासातील एक महत्त्वाची परिवर्तनाची चळवळ म्हटली पाहिजे. डॉ. आंबेडकर आणि सावरकरांच्या चरित्रकारांनी एकूण चरित्राच्या संदर्भात त्या दोघांच्या कार्याची योग्य ती दखल आपापल्या लेखनांतून घेतलेली आहे.^{१५} कोकणगांधी म्हणवून ओळखले जाणारे गोपुरी आश्रमाचे संस्थापक आप्पासाहेब पटवर्धन यांचे कार्य सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांतही फार महत्त्वाचे आहे. त्यावर त्यांचे स्वतःचे आत्मचरित्र प्रकाश टाकते.^{१६} मात्र स्वतंत्रपणे त्या घटनांचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

१८५७ च्या उठावापासून ते १९४७ मध्ये भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत जे अनेक लढे भारतात, महाराष्ट्रात झाले त्यातही कोकणाने मोलाची कामगिरी बजाविलेली आहे. यावर अत्यंत अल्प लेखन झालेले आहे.^{१८} तेव्हा १८५७-१९४७ सा नव्वद वर्षांचा कोकणचा राजकीय इतिहासही अभ्यासता येईल. नव्हे तसा तो अभ्यासला गेला पाहिजे.

शेतकरी, कष्टकऱ्यांचा अभ्यास ही आजकाल इतिहासाच्या अभ्यास शाखेतील महत्त्वाची घटना समजली जाते. कोकणामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळात खोतीविरुद्ध डॉ. बाबासाहेब बोले यांनी जे लढे उभारले त्यावर एक पुस्तक प्रकाशित झाले आहे.^{१९} परंतु ते तितकेसे पुरेसे नाही. त्यावर संशोधन व्हायला हवे.

अशाप्रकारे कोकण प्रांताचे वरील वेगवेगळ्या अंगाने इतिहास लेखन आणि संशोधन करता येऊ शकेल.

प्रा. आर. एच. फांबळे
गोगटे जोगळेकर महाविद्यालय,
रत्नागिरी.
भ्रमणध्वनी : ९४२३०४७२९५

संदर्भ :

१. Nairne, Rev Alexander, History of the Konkan, Govt. Press, Bombay Gazetteer, Vol. I-Part II, 1894
२. Khobarekar, V. G., Konkan from the Earliest Times to 1818, A. D., Pune, 2002
३. मिराशी, वा. वि., शिलाहार राजवंशाचा इतिहास आणि कोरीव लेख, विदर्भ संशोधन मंडळ, नागपूर, १९७४
४. किता, पृ. ३८, या ग्रंथाचा इंग्रजी अवतार म्हणजे Incipations of Shilahars, Delhi, 1977
५. सांकलिया, माटे, महाराष्ट्रातील पुरातत्त्व, म. सा. सं. म., मुंबई १९७६, पृ. ५६
६. शेजवलकर अं. शं., कोकणच्या इतिहासाची पार्श्वभूमी, १९६१-वस्तुतः कोकणाचा इतिहास त्यांना लिहावयाचा होता. ते काम त्यांच्या हातून पूर्ण झाले नाही. ते फक्त कोकणच्या पार्श्वभूमीवर लिहू शकले. संशोधकांना, विद्वानांना मार्गदर्शक म्हणून ते पुस्तक मात्र फार मोठ्या प्रमाणावर उपयोगी पडते.
७. Kakodkar P. A., The Portugese and Marathas, Bombay, 1975.
८. पिसुर्लेकर, पां. स., पोर्तुगीज, मराठे संबंध, पुणे १९६७ - हा ग्रंथ म्हणजे मार्च १९६४ मध्ये पिसुर्लेकरांनी

दिलेली पोर्तुगीज-मराठे संबंधांवरील सात व्याख्याने असून काही अप्रकाशित कागदपत्रांवर आधारित असा मराठीतील पहिलाच ग्रंथ असून अजूनही त्या तोडीचा ग्रंथ मराठीत झालेला नाही. द. वा. पोतदारांचा ग्रंथाचा पुरस्कार ही अतिशय वाचनीय व ऐतिहासिक ग्रंथाची प्रस्तावना कशी असावी याचा उत्तम नमुना म्हणता येईल.

१. देसाई, स. शं. (संपादक- अनुवादक)

अ) शिवशाही पोर्तुगीज कागदपत्रे - शिवाजी विद्या प्रकाशन, कोल्हापूर, १९७७

ब) मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, पोर्तुगीज दप्तर, खंड दुसरा (म. सा. सं. मंडळ)

क) करवीरचे छत्रपती आणि पोर्तुगीज, करवीर छत्रपती प्रतिष्ठान, कोल्हापूर

ड) पोर्तुगीज-मराठा संबंध, म. रा. सा. सं. मंडळ, मुंबई १९८९

१०. खोबरेकर, गो. वि., कोकणच्या इतिहासाची साधने, मुंबई, १९७१

११. आवळसकर, शां. वि., ऐतिहासिक साधने, मुंबई, १९६३

१२. सावंतवाडी संस्थानचा इतिहास १९११ मध्ये व्ही. पी. पिंगुळकरांनी स्वतः प्रकाशित केला. हे पुस्तक आजकाल खूप दुर्मीळ आहे. अगदी अलीकडे डिसेंबर २०१० मध्ये महादेव झिलू सगम यांनी सावंतवाडी संस्थानचा इतिहास प्रसिद्ध केला आहे.

१३. आवळसकर, शां. वि.,

अ) आंग्रेकालीन पत्रव्यवहार, भा. इ. सं. मं. ग्रंथमाला, पुणे १९४८

ब) आंग्रेकालीन अष्टांगार, भा. इ. सं. मं. ग्रंथमाला

क) ढबू दा. गो., कुलावकर आंग्रे, सरखेल, अलिबाग, १९३९

१४. शिवाजी विद्यापीठामध्ये डॉ. अंकुश सारंग यांनी External Relations of Sawantwadi State हा प्रबंध शिवाजी विद्यापीठाला सादर करून पीएच. डी. प्राप्त केली आहे. आणखी एका विद्यार्थ्याने Angre-Peshwa Relations या विषयावर एम. फिल. ची पदवी प्राप्त केली आहे. डॉ. अंकुश सारंग यांच्या प्रबंधाचे इंग्रजी पुस्तक बाजारात येऊन त्याच्या दोन आवृत्या प्रकाशित झाल्या आहेत, तर आंग्रे-पेशवे संबंध हा एम. फिल. चा प्रबंध शिवाजी विद्यापीठाच्या पुराभिलेखागारात उपलब्ध आहे.

१६. टेंबे, मेहेंदळे, शिंदे, भारताचा सागर विक्रम, शिवछत्रपतींचे आरमार, परममित्र प्रकाशन, ठाणे, २०१०

१७. Enthoven R. E., Tribes and Caste of Bombay Presidency, Bombay 1922

१८. आठवले, सदाशिव, इतिहासाचे तत्त्वज्ञान (दु. आ.), वाई १९८६, पृ. २९-३९

१९. Dalvi, M. A., Kokani Musalman Samaj, Pune, 1999

२०. Grawford, Legends of Konkan, Allahabad, 1909

२१. Epigraphica Indica, Arabic and Persian Supplement, 1965, pp. 39-65

२२. आवळसकर, शां. वि., ऐतिहासिक साधने, मुंबई १९६३, ले. ३

२३. Epigraphica India, opcit, pp. 39-46

२४. Hebalkar, Dr. Sharad, Study of Ancient Ports, unpublished thesis, Aurangabad

२५. खोबरेकर, वि. गो., कोकणचा राजकीय इतिहास, मुंबई, १९९७

२६. आकलेकर, भालचंद्र, कोकणचा सांस्कृतिक इतिहास, इतिहास संशोधन मंडळ, मुंबई, २००३

२७. कुलकर्णी, अ. रा., शिवकालीन महाराष्ट्र (इंग्रजी आणि मराठी), जेथे शकावली (सं.) आज्ञापत्र (सं.) मराठाज अँड मराठाज कंट्री वगैरे (कोकणच्या संदर्भात बोलावयाचे झाल्यास भालवणकर स्वतंत्र संशोधन.)

२८. गोलतकर, स. ह., भंडारी समाजाचा इतिहास
२९. Dr. Tarachand, Influence of Islam on Hindu Culture
३०. ठाणे गॅझेटिअर, पृ. ३५
३१. घाणेकर, प्र. के., अद्यतो दुर्ग जिज्ञासा, जलदुर्गाच्या सहवासात, पुणे, १९९१ आणि १९९४
३२. गद्रे, प्रभाकर, भारतातील इतिहास प्रसिद्ध किल्ले, नागपूर, २००२
३३. कुंटे, मोरेश्वर, कोकणातील मंदिरे
३४. लेले, रा. के., मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास, पुणे १९९४
३५. अप्रकाशित शोध प्रकल्प, बीसीयुडी, मुंबई विद्यापीठ, २००३-०४
३६. कीर, धनंजय, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, मुंबई, १९९०, पृ. ६९-८०
३७. पटवर्धन, आप्पा, माझी जीवनगाथा, कणकवली, १९७१
३८. खोबरेकर, वि. गो., इंग्रजी सत्तेविरुद्ध महाराष्ट्रातील सशस्त्र उठाव, मुंबई १९५९, डॉ. साठे श्री. द., १८५७ चे अंदमान, काळे पाणी, कल्याण, २००७
- Divekar, V. D., South India in 1857 War and Independance, Pune 1993
३९. आडलेकर, मधू, महाराष्ट्र टाइम्स, १० मार्च २००८
४०. कीर, धनंजय, लोकहितकर्ते डॉ. बाबासाहेब बोले, मुंबई १९७८.

कोकणच्या इतिहासाच्या अज्ञात पैलूंची मांडणी

- रवींद्र दत्तात्रय लाड
मुंबई

कोकणच्या इतिहासावर भारतीय स्वातंत्र्यानंतर बराच बदल झाला आहे. कोकणभूमीतच मुंबईच्या महानगरीचा पसारा वाढला. शिक्षण, सुधारणा, प्रगती, आधुनिकता याचबरोबर कोकणच्या इतर भागांचा विकासही हळूहळू होत राहिला, काही ठिकाणी तो झालाच नाही. दोन्ही टोकाकडच्या गोष्टी आहेत. आधी स्वातंत्र्यासाठी लढा. नंतर संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ. लोकशाहीच्या निवडणुका, त्यांतील लोकांचा सहभाग, हे सारेच नवीन! त्याची मांडणी अजून इतिहासकारांनी व्यवस्थित केली नाही. आता स्वातंत्र्यालाही ६० वर्षे होऊन गेली. तोच पुन्हा एकदा ग्लोबलायझेशनच्या रेट्याने लोकजीवनावर प्रचंड परिणाम दिसू लागला आहे. कम्प्यूटर (संगणक) च्या युगाने क्रांती झाली आहे. हे दोन्ही बदल ऐतिहासिकच म्हणावे लागतील. जुनी साधने नष्ट होण्या आधी त्याच्या नोंदी करणे गरजेचे आहे. म्हणून 'ओरल हिस्टरी' अर्थात मौखिक इतिहास ग्रथित करण्याची सवय लावली पाहिजे.

मौखिक इतिहास म्हणजे एखादी मोठी घटना घडून गेली, तर सर्वसामान्य

लोकांच्या प्रतिक्रिया नोंदवून घेणे. उदा. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतील लोकांचा सहभाग, गिरणी कामगारांच्या संपाच्या प्रतिक्रिया, त्यांचा सहभाग; महागाई अथवा धरणासाठी केलेले जनआंदोलन, मोर्चा, विस्थापितांचे जनआंदोलन, यांतील सहभाग व्यक्तींच्या मुलाखती, प्रतिक्रिया यांची माहिती घेऊन प्रत्यक्ष साथीदारांचा इतिहास गोळा करून त्या घटनेवर लिहिणे, म्हणजेच मौखिक इतिहासाची कल्पना राबविणे होय. यात वर्तमानपत्रांतील लेख, टेलिव्हिजनच्या बातम्या, छायाचित्रे, संपादकीय लेख यांची मदत घेणे. हे पुढील काळासाठी निश्चित उपयुक्त ठरेल.

आता कोकणात रेल्वे सुरू झाली, बोटी आणि स्टीमर मागे पडून एस.टी.ची. वाहतूक खेड्यापाड्यांत गेली. जुन्या शहरांना लागून नवीन नवीन जुळी शहरे जन्माला आली. नव्या झोपडपट्ट्या उदयाला आल्या, त्यांनी मानवी वसाहतीचे नवीन संदर्भ दिले. तारापूर, माहूल येथील महाकाय अणुशक्ती केंद्रे झाली. जवाहरलाल नेहरू बंदर अर्थात न्हावा शेवा बंदर, बॉम्बे (मुंबई) पोर्ट स्ट्रट बंदराला मागे सारून उभे राहिले. एनॉनचा दाभोळ ऊर्जा प्रकल्प, सागरी सेतू, खाड्यांच्या मुखाशी नौदलांचे आण्विक प्रकल्प, विद्युत प्रकल्प अशा तारकमारक प्रकल्पांनी कोकणभूमी झपाट्याने बदलू लागली आहे. त्याची वेळीच दखल विद्यापीठांतून व महाविद्यालयांतून घेऊन विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित केले गेले पाहिजे.

मिथकांनी सांगितलेला इतिहास

परंपरेतून, कहाण्यांतून, मिथके तयार होतात. अशी मिथके कधी कधी इतिहास बनून राहतात. ती खरी इतिहास घटना नसते. परंतु कालानुरूप त्यावर विश्वास निर्माण होतो. अशी मिथके जातीची, धर्माची व भौगोलिक श्रेष्ठता निर्माण करण्यासाठी सुद्धा तयार केली जातात. त्यांनी इतिहासाची हानी होऊ शकते. उदा. पांडवांनी लेणी तयार केली. सातवाहन हे ब्राह्मण होते. प्राचीन काळी विमाने होती. कोकण भूमी ही परशुरामाने निर्माण केली इत्यादी. काही अभ्यासक बखर वाड्मयाला मानीत नाहीत. परंतु पुराणांना ऐतिहासिक पुरावे मानून इतिहास लिहितात. हा दुटप्पीपणा आहे. त्यांना तीनचारशे वर्षांच्या धडामोडीपेक्षा पुराणांतील वानगीची दखल घ्यावीशी वाटते. याकरिता जाणीवपूर्वक मिथके, आख्यायिका, कथा, कादंबऱ्या यांचे विश्लेषण करणारे वाड्मय स्वतंत्र प्रस्तुत करावे. कथा कादंबऱ्यांत लेखकांनी कल्पनाविलास कोणता आहे, त्यावर शेवटी चार-पाच पाने खर्च करावीत. पूर्वी डॉ. डी. डी. कोसंबी, डॉ. स. अं. डांगे, डॉ. विश्वनाथ खैरे यांनी वास्तव इतिहास मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. आता

एकट्या अभ्यासकांनी यावर भाष्य न करता विद्यापीठांतून सामुदायिक मूल्यमापन करावे.

कोकणातील बंदरे

कोकणातील पुरातत्त्व अभ्यास होणे गरजेचे आहे. जी संशोधने झाली ती इनामगाव, दायमाबाद, नेवासे, पैठण, तेर या भागांत झाली. कोकण या बाबतीत अजून दुर्लक्षित आहे. एक दोन तुरळक प्रयत्न आहेत. वास्तविक नद्या, घाट, समुद्र या तीन माध्यमांचा अजून उपयोग पुरातत्त्व विभागाने केला नाही. सातवाहनांचा एकच नाणे घाट, तोही ब्रिटिश अमदानातील संशोधकांनी शोधून काढला. परंतु सह्याद्रीत एकूण ८० ते ९० प्राचीन घाटमार्ग आहेत. तिकडे संशोधकांचे लक्ष वळलेले नाही.

कोकण किनारपट्टीत १०० छोटी मोठी बंदरे गाळांनी भरून गेली आहेत. काही नद्यांनी आपले प्रवाह बदलेले आहेत. काही औद्योगिक घडामोडीने बदलले आहेत. त्यांचे संशोधन करणे गरजेचे आहे. त्याचा विद्यापीठांतील इतिहास विभागाने पाठपुरावा केलाच पाहिजे.

घारापुरी बेटावरील संशोधन

कोकणातील एलिफन्टा ऊर्फ घारापुरी बेटावर लेण्यांच्या परिसरात गेली २७ वर्षे मी संशोधन करत आहे. या संशोधनात मला सातवाहन, त्रैकुटक, कलचुरी, क्षत्रप, गुप्तसम्राट, चालुक्य, मौर्य, शिलाहार या घराण्यांची नाणी मिळाली आहेत. रोम, ग्रीक, पर्शिया, अरब, चीन, यांची खापरे व मृद्भांडी (पॉटरीज) तसेच दगडीजाते, पाटा, वरवंटे इ. वस्तू मला मिळाल्या आहेत. या संशोधनावरील अनेक शोधनिबंध आतापर्यंत अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषदेत मांडले गेले आहेत. परंतु त्याचा पुरातत्त्वीय ग्रंथ अजून काही प्रकाशित झाला नाही. याचे कारण आवश्यक निधी उपलब्ध होऊ शकला नाही. एवढे प्रचंड काम होऊन सुद्धा कोकणच्या इतिहासाला नवीन आयाम प्राप्त होण्याचे बाकी राहिले आहे. कोल्हापूर जवळील ब्रह्मपुरी येथे झालेले उत्खनन, तसेच मराठवाड्यातील तेर येथे झालेल्या संशोधनाने महाराष्ट्राचा इतिहास बदलला; तसाच कोकणातील घारापुरीच्या या संशोधनाने देशी व परदेशी व्यापारावरील संपन्न इतिहासाची नोंद होण्यास मदत होणार आहे. येथे अजूनही सम्राट अशोककालीन स्तूप, त्याचा सिंह, सारनाथसारखे विहार व संघाराम प्रगट होण्याची वाट पाहत आहेत.

घारापुरीत अनेक घराण्यांतील राजांची नाणी प्राप्त झाली आहेत. त्यांत चालुक्यांचे

धराश्रय, मंगलेश, अवनीधराश्रय यांची नाणी प्रथमच इतिहाला ज्ञात झाली आहेत. कलचुरी घराण्याचा राजा कृष्णराज याच्या 'रूपक' नाण्यापासून अनेक 'पौर' आणि 'वृषभ' नाण्यांचे वेगवेगळे टाइप (नमुने) मिळाले आहेत. तांब्याची पौर नाणी तर मोहरीच्या आकाराची सापडली असून त्यावरील 'कृष्णराज' अशी ब्राह्मी लिपितील अक्षरे बहिर्गोल भिंगाचा वापर करूनच वाचता येतात.

गुप्त सम्राटांनी सन ४०० च्या सुमारास शकांचा पराभव केल्यानंतर उजैन्यानी, भरुकच्छ आणि पूर्ण कोकण प्रांत आपल्या आधिपत्याखाली आणला होता. आणि कोकणातील सर्व बंदरांचा व्यापारी मार्गासाठी उपयोग करून घेतला होता. या सम्राटांनी कोकण विभागासाठी शिशांची व तांब्यांची नाणी सुरू केली होती. या नाण्यांमध्ये शकारी विक्रमादित्य चंद्रगुप्त द्वितीय, कुमारगुप्त, स्कन्धगुप्त व पुरुगुप्त, इंद्रगुप्त यांची नाणी प्राप्त झाली असून त्यांनी मोठ्या प्रमाणात व्यापाराला प्राधान्य दिले होते. पुरुगुप्त, इंद्रगुप्त यांच्या नाण्यांमुळे गुप्त सम्राटांची नवीन ऐतिहासिक माहिती मिळते. यांच्याबरोबर रुद्रसेन व रुद्रसिंह क्षत्रपांचीही नाणी सापडली आहेत.

कोकण मौर्यांचे गूढ अजूनही इतिहासाने जपले आहे. परंतु सिंहविक्रमांक राजाच्या नाण्याच्या प्राप्तीने तेही आता फार काळ लपून राहणार नाही. त्याची अनेक टाइप असलेली नाणी घारापुरीत सापडली आहेत. अशा विविध नाण्यांच्या संदर्भाने कोकणच काय पण महाराष्ट्र, भारतीय, रोमन बायझेनटाईन यांचे आंतरराष्ट्रीय व्यापारी संदर्भ स्पष्ट झाले आहेत. एकट्या घारापुरी बंदरात हे मिळू शकते. मग चिंचणी, पालघर, डहाणू, कुडा, मांदाड, कल्याण, चेऊल, महाड, जयगड इ. जुन्या बंदरांतून अनेक नवीन समृद्ध ऐतिहासिक पुरावे विद्यापीठांनी अथवा इतिहास संस्थांनी, अभ्यासकांना अनुदानाने प्रोत्साहित केल्यास मिळतील.

सामुद्रिक पुरातत्त्व अभ्यास

कोकणाला ७०० कि. मी. चा समुद्र किनारा असला तरी 'मरिनो आर्किऑलॉजी' हा विषय उपेक्षितच आहे. आपण १०० बंदरे कार्यरत असताना एकही वस्तुसंग्रहालय उपलब्ध करू शकलो नाही. जुन्या गलबतांचा आणि व्यापाऱ्यांचा इतिहास आज अज्ञात आहे. आजही जुन्या परंपरेनेच गलबतांची बांधणी होते. त्यावर इतिहास मूक आहे. सागरी जीवन हा कोकणचा आत्मा आहे. त्यावर प्रकाश टाकणे जरूरीचे आहे. त्यासाठी बंदरांवरील कोळी-वाड्यांचा, तेथील मासेमारीचा, गलबते बांधणीचा; समुद्रातील भरती-ओहटीचा, खाजण खाडीचा, मासळीच्या प्रजातींचा इतिहास लिहिणे

ही काळाजी गरज आहे. हे काम 'मिशन' म्हणूनच महाविद्यालये व त्यांतील विद्यार्थी वर्गाकडूनच करता येईल. भूगोल आणि इतिहास, विज्ञान आणि इतिहास, रसायनशास्त्र आणि इतिहास अशा सर्व शास्त्रांना एकत्रित घेऊन जाणारा हा विषय आहे. विद्यापीठांनी त्याची दखल घेणे गरजेचे आहे.

व्यापाराने अनेक देश-विदेश जोडले गेले होते. रोमन, ग्रीक, इजिप्शियन, अरब, तुर्क, पोर्तुगीज, मोगल, इस्त्रायली, इंग्रज यांची अतिक्रमणे सतत कोकणावर होत राहिली. वंशशास्त्र बदलत गेले. आम्ही दर्यावर्दी जीवनाला कमी महत्त्व दिले गेल्यामुळे कोकणामधून आलेल्या परकीय सत्तांनीच पुढे आपल्या राजसत्ता महाराष्ट्रावर लादून राज्य केले. याचे वेळोवेळी बोली भाषेवर परिणाम झाले आहेत. या सर्वांचा गुंता हळूहळू सोडविला पाहिजे. त्यासाठी स्थानिक अभ्यासकांचे चमू उभे करावे लागतील. त्या अभ्यासकांना तज्ज्ञांकडून आधी मार्गदर्शन करावे लागेल. गावोगावी (फील्ड) काम करावे लागेल. उदा. वसई, अलिबाग, चेऊल, रेवडंडा, श्रीवर्धन, म्हसळा, दाभोळ, संगमेश्वर, रत्नागिरी, गोवा अशी गावे निवडून अभ्यासगट तयार करावे लागतील.

आज बोलीभाषा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. त्यांचा स्वतंत्र विभाग स्थापन करावा लागेल. मुख्य म्हणजे बोलीभाषांचे शब्दकोश ग्रंथित केले गेले पाहिजेत. त्यासाठी ग्रामीण भागातील गावातून जुन्या पिढीतील लोकांकडील शब्द गोळा केले पाहिजेत. महाविद्यालयांतील प्राध्यापकांनी त्याकडे जाणीवपूर्वक लक्ष देऊन तसे प्रकल्प तयार केले पाहिजेत. या अंतर्गत काही स्थलांतरित समाजही आहेत. उदा. खारवी, कुंभार, दालदी, पंड्या यांचीही नोंद करावी लागेल. कारण स्थलांतरित समाज हा प्रांताचा आता अविभाज्य भाग झाला आहे.

कोकणची जंगल संस्कृती

निसर्गाच्या रचनेनुसार कोकण हा अतिजलवृद्धीचा प्रदेश. त्यातून सह्याद्रीच्या डोंगरदऱ्यांतून अनेक खोरी निर्माण झाली. त्यामुळे जंगलाचा प्रदेश वाढिला लागला. निबिड अरण्यांनी कोकणच्या इतिहासात अनेक गोष्टी निर्माण केल्या. राजस्थानात वाळूच्या दगडांनी, संगमरवरी पाषाणांनी देवळांची व राजमहलांची निर्मिती केली. दक्षिणेकडे काळ्या पाषाणांनी मंदिरे घडविली. तशी कोकणच्या मातीत प्राचीन काळी लाकडांची मंदिरे उभी राहिली होती आणि आजही आहेत. कोकणातील सागवानी लाकडांचे वाडे, सागरावरची गलबते, अक्जारे यांची व्यवस्थित मांडणी इतिहासाने केली पाहिजे.

जंगलातील आदिवासींचे देव लाकडीच आहेत. ग्रामदेवतांची लाकडी मंदिरे म्हणजे सुतारकामांचा (कलेचा) उत्कृष्ट नमुना! आता तो आधुनिकतेच्या सुधारणेतून नष्ट होऊ लागला आहे. रोमन इतिहासकारांनी लाकडापासून इतिहास शोधण्याचा प्रयत्न केला. त्यात त्यांना प्रचंड यश आले. मानवी उत्क्रांतीच्या पहिल्या टप्प्यात पाषाण संस्कृती, नंतर दुसऱ्या टप्प्यात लाकडी संस्कृतीवर भर दिला आहे. त्याची वीण अथवा साखळी कोकणात अजून शाबूत आहे. शेतीची अवजारे, बैलगाड्या, पाणी काढण्यासाठी रहाट, झावळ्यांची घरे, कुडाच्या भिंती, झावळ्यांचे मंडप, स्वयंपाकाची भांडी, रोवळ्या, सुपे, माजघरातील कोनाडे, दाराच्या चौकटी, झोपाळे, लाकडांच्या देवादिकांचे मुखवटे, इंद्रध्वजाच्या महोत्सवाचे पुरावे, देवांचे तरंग, बगाड आणि लाट, जत्तर, काठ्या, सासण काठ्या, पालख्या, होळीचे पूजन, मंदिराचे खांब, छते इ. आजही या लाकडी परंपरेचा पसारा मांडून आहेत. इतिहासकारांना या परंपरांची दखल घेतली पाहिजे. अर्जिठा आणि वेरूळचे पाषाण सौंदर्य जसे भुरळ घालते तशी ही मंदिरे आजही कोकणात आहेत. त्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

या जंगल संस्कृतीत देवांच्या नावाने जपलेल्या देवराया आहेत. देवराई म्हणजे देवांसाठी राखून ठेवलेले जंगल. गावासाठी वंशपरंपरागत या देवराया असतात. त्यांतील लाकूड तोडण्यास बंदी असते. या जंगलात पाण्याचे झरे असतात. त्यांचे संरक्षण येथील वृक्षांची मुळे, वेली करीत असतात. या देवरायांत औषधी वनस्पती असतात, पशुपक्षी व कीटक यांचे निवासस्थान असते. गाव संस्कृतीशी या देवराया बांधील असतात. यावर स्वतंत्र ग्रंथ संपदा तयार झाली आहे.

कोकणातील वीरगळ

वीरगळांचा योग्य रितीने अजून अभ्यास आणि मांडणी झालेली नाही. बहुतेक खेड्यापाड्यांत गावाच्या सीमेवर असे वीरगळ आढळतात. कधी ते मंदिराच्या अथवा पिंपळवडाच्या पारावर असतात. यांना हिरो स्टोन किंवा योद्ध्याची स्मारक शिळा म्हटले आहे. संशोधकांनी याचा काळ मुसलमान आक्रमणांचा सांगितला आहे. याच्या भोवती कथा गुंफल्या आहेत. त्या अशा की मुसलमान सैन्य गावात गाई-गुरांची लूट करण्याकरिता येत, तेव्हा त्याच्या प्रतिकाराकरिता लढाई होई. अशा लढाईत नागरिकाचा मृत्यू झाल्यावर त्याची स्मारक शिळा उभी करीत. या शिळेमध्ये पहिल्या चौकोनात गाई, बैल दाखविलेले असतात. दुसऱ्या चौकोनात लढाई करताना वीर दाखवितात. तिसऱ्या चौकोनात त्याचा मृत्यू व सरण अथवा त्याच्या सोबत पत्नीची सती गेलेली

प्रतिमा असते व चौथ्या वरच्या चौकोनात तो स्वर्गात शिवपूजा करून शिवयोगी झालेला दाखवितात. या बाबतीतील खरा इतिहास अजून प्रकट व्हायचा आहे. अभ्यासिकांनी याकडे अजून लक्ष दिले नाही. मुख्य म्हणजे या वीरगळांचा काळ चौथ्या शतकापासूनचा सापडतो. हा सर्व भारतभर गावोगावी विखुरलेला आढळतो. गुजराथ मध्ये याला पाळियुपाटे तर हिंदी मध्ये झुंझर म्हणतात. पाळिये म्हणजे पाळणारा गाव प्रमुख. झुंझर म्हणजे झुंज देणारा. मराठीतील वीरगळ हा कानडी शब्द आहे. इंग्रजीत याला "A Memorial erected in Honour of a brave man on the ground where he died" असे म्हटले आहे.

लढाईमध्ये गावाचे रक्षण करता करता मृत्यू आला तर त्याच्या स्मारकाची ती शिळा असते. यातील परंपरा अशी आहे की, गावप्रमुख, पाटील अथवा गौड यांनी लढाई करावी. त्यात तो प्रमुख मृत्युमुखी पडला तर त्याच्या मुलाने हाती तलवार घ्यावी, तोही ठार झाला तर त्याच्या पत्नीने लढाईचे निशाण घ्यावे. त्यामुळे या वीरगळांवर अशी चित्रे कोरलेली आढळतात. दुसरी परंपरा आपल्या पोथी माहात्म्यातून कळते. ती अशी की मृत्युमुखी पडलेल्या योद्ध्याची अखेरची इच्छा असते की आपले स्मारक करावे; त्याप्रमाणे जेत्याला (ती देवी किंवा देव यांना) विनंती करून आपली अखेरची इच्छा प्रगट करून येथे तीर्थक्षेत्र करावे! अशी स्मारके नदीकाठी, मंदिराबाहेर, सरोवराकाठी सापडतात. तिसरी परंपरा म्हणजे गावातील तीनचार वीर लढाईत वीरगती प्राप्त झाल्यावर, त्यांच्या पत्नी त्यांच्यासोबत सती गेलेल्या दाखवतात. अशी स्मारके समूहाने उभी असतात. अभ्यासकांनी याकडे जाणीवपूर्वक लक्ष दिले पाहिजे. या बाबतीत अजून काही निश्चित उत्तरे मिळाली नाहीत, कारण म्हणजे या शिळांवर लेख सापडत नाहीत, ह्या शिळा मंदिराबाहेर अथवा गावाच्या वेशीवर असतात. त्यांचे पूजन केले जात नाही. पूर्वी पूजा होत होती का, याचा शोध घ्यावा लागेल.

दुसरे म्हणजे यांचे भौगोलिक महत्त्व फार आहे. अशी गावे ओढ्याकाठी, नदीकाठी की पठारावर येतात? का दुर्ग किल्ल्यांच्या पायथ्याशी की अवतीभोवती वसली आहेत? ती पूर्वी सुपीक होती की ओसाड? आडरानातील की हम रस्त्यावरची? याची सूत्रबद्ध नोंद करणे आवश्यक आहे. ही गावे शिलाहार, यादव यांच्या राज्यसीमा दाखवतात का? समुद्रकिनाऱ्यावरील, घाटमार्गावरील, दुर्गाच्या खोऱ्यातील स्मारकांमध्ये काही फरक आहे का? इत्यादी प्रश्नांवर गावागावांतील युद्धांच्या घटनांवर, लक्ष केंद्रित करता येईल. तेथील समाज, वस्ती, परंपरा, आख्यायिका, सती गेलेल्या स्त्रिया यांची

नव्याने मांडणी करता येईल.

गिर्यारोहकांनी घेतलेल्या नोंदी

सह्याद्रीत बेलाग कडे उंचउंच शिखरे, आपले आक्राळविक्राळ स्वरूप वर्षानुवर्षे दाखवित उभे आहेत. गिर्यारोहकांनी चढाई करून ती जिंकली आहेत. उदा. कळसूबाई, हरिश्चंद्रगड, अवघड, बाण, कोकणकडा, वानरलिंगी, भटोबा, माहुली, आजोबा, मांगी, तुंगी अशी शेकडो शिखरे आहेत. गिर्यारोहकांच्या साहाय्याने सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांचा या शिखरांचा अभ्यास करण्याची संधी उपलब्ध होऊ शकते. गिर्यारोहण म्हणजे साहस, साक्षात मृत्यूचा खेळ; परंतु ज्या जिद्दीने त्यांचे शिखरावर आरोहण होते, त्या ऐतिहासिक घटनाच आहेत. चढाई करताना त्यांचे अनुभव, नोंदी या इतिहासाला उपकारकच आहेत. आजवर कोणत्याही इतिहासकाराने त्यांच्या या पराक्रमाची नोंद घेतली नाही. त्यांच्या साहाय्याने व मार्गदर्शनाने एका वेगळ्या इतिहास दालनाची भर पडू शकते. शिखरांभोवतीचा काताळ पाषाण, यातील थरांचा अभ्यास, आजूबाजूची झुडपे, वन्यजीवन, पशुपक्षी, भोवतीच्या अप्रकाशित गुहा, घळी, कदाचित गडप झालेली लेणी सापडू शकतात. जेथे इतिहासकार जाऊ शकणार नाही तेथील छायाचित्रे त्यांना उपलब्ध होऊ शकतील. लेण्यांच्या परिसरातील खोदलेल्या प्रस्तराचे अवशेष कोठे टाकले आहेत याचा शोध घेता येईल. प्राचीन काळातील लेणी, गुंफा खोदताना वापरलेली हत्यारे, मोजमापनांच्या वस्तू, मूर्ती गुळगुळीत व घोटीव करण्याकरिता वापरलेली साधने, लेण्यांतील अंधार घालवण्यासाठी केलेली प्रकाश योजना, वापरलेल्या रंगांच्या वनस्पती, मृदभांडी, दडपलेले शिलालेख, ताम्रपट या सान्या वस्तू गिर्यारोहकांच्या मदतीने शोधता येतील. तसेच दुर्ग, किल्ल्यांच्या भोवतीचे भुयारी मार्ग, तसेच लढाईतील दरीत पडलेल्या तोफा, तोफांचे गोळे, गोफणीची हत्यारे, चिलखते, तलवारी इ. अवशेष शोधून अस्सल साधने गोळा करता येतील. गडागडांवरच्या विखुरलेल्या तोफा एकत्र करून एखादे तोफांचे वस्तुसंग्रहालय किंवा कॅनन पार्क तयार करता येईल. युद्धशास्त्राच्या दृष्टीने ही अतिशय महत्त्वाची बाब आहे. किल्ल्यांच्या बांधणीचे वर्गीकरण करून प्राचीन, मध्ययुगीन यांची व्यवस्थित मांडणी करता येईल.

माझ्या संशोधनात मी शहापूर येथील अजापर्वतावर गिर्यारोहकांचे साहाय्य घेतले होते. अजापर्वत ऊर्फ आजोबाचा डोंगर या शिखराची उंची ४२५० फूट आहे. येथील स्थानिक लोकांची अशी समजूत आहे की येथे महाकवी वाल्मीकी ऋषींचा आश्रम होता, या स्थळी वाल्मीकी ऋषींनी सीतेला, रामाने त्याग केल्यानंतर आणून

ठेवले होते. येथे कुश-लवांचा जन्म झाला वगैरे वगैरे. अशा आख्यायिकेने व्यापलेल्या या प्रदेशाचे व पर्वताचे ऐतिहासिक संदर्भ शोधण्यासाठी मी प्रयत्न केले. तेव्हा गिर्यारोहकांनी यशस्वी चढाई करून शिखरावरील प्राचीन बांधकाम व समुद्राच्या वाळूचा ढीग शोधून काढला. त्यात शंख, शिंपले, आढळून आले. सातवाहनकालीन पायवाटा शोधून काढल्या. शाही नदी व काळू नदीच्या उगमाचे झरे शोधले. अशा तऱ्हेने गिर्यारोहकांचे साहाय्य व संशोधन फारच मोलाचे ठरले आहे.

आता तर हवाई छायाचित्रे म्हणजे 'एरियल फोटोग्राफी'ची मदत वरदान ठरणार आहे. प्रसिद्ध छायाचित्रकार नौदलाचे श्री. गोपाळ बोधे व मा. उद्धवजी ठाकरे यांनी या विषयाकडे आपले लक्ष वेधले आहे. माझ्या लिखाणातून "Ancient Trade Roots of Maharashtra" हा ग्रंथ श्री. गोपाळ बोधे यांनी हवाई छायाचित्रांच्या साहाय्याने व भारतीय पश्चिम नौदल संस्थेच्या मदतीने प्रसिद्ध केला आहे. इतिहासकाराला या साधनांचा उपयोग करून गरुड भरारी घेता येईल.

पोथी माहात्म्यातील ऐतिहासिक घटनांचे संदर्भ

करवीर माहात्म्य, मल्हारी माहात्म्य, जोतिबा माहात्म्य, शाकंभरी माहात्म्य; तसेच तुळजाभवानी, मंगेशी, हरिहरेश्वर, कुणकेश्वर, पयोष्णी, संगमेश्वर, नर्मदा, अशा शेकडो देवदेवतांच्या माहात्म्यांनी देवस्थानांचा, तीर्थक्षेत्रांचा महिमा ग्रथित केला आहे. ही माहात्म्ये आज कीर्तनकार व पुरोहितांच्या क्रियाकर्म, शांती या व्यवसायासाठी वापरली जातात. भक्तिमार्गाच्या विधीसाठी, देवधर्माच्या नावाखाली या पोथी माहात्म्यांचे निरूपण उरले आहे. परंतु या पोथी माहात्म्यांचा ऐतिहासिक संदर्भासाठी उपयोग होऊ शकेल का? तर याचे उत्तर होय असे आहे!

या पोथ्या रचनेचा काळ प्राचीन आहे. त्या मूळ संस्कृत भाषेतून आता प्राकृत (मराठी) भाषेत लिहिल्या गेल्या आहेत. त्यांची भाषांतरे होत असताना असे काही कूट शब्द, गूढ घटना अथवा ओळी येतात की, त्या इतिहासापासून फारकत घेतलेल्या नसतात. त्यांचे योग्य संशोधन केल्यास 'पोथी माहात्म्य साहित्य' हे इतिहासकाराला उपकारकारकच आहेत असे दिसून येईल. उदाहरणार्थ -

कोल्हापूरची महालक्ष्मी व कोला राक्षसाचा संघर्ष हे एक महाराष्ट्राचे महाभारतासारखे युद्ध होऊन गेले त्याची घटना आहे. ही एक ऐतिहासिक घटना आहे. हा संघर्ष नागकुलात आणि आर्यकुलात झाला. तसेच हा संघर्ष बौद्ध संप्रदाया विरुद्ध

वैदिक संस्कृतीचा आहे. हा संघर्ष शिवपंथाकडून वैष्णवांकडे श्रेष्ठ कनिष्ठ वादांचा आहे. हा संघर्ष उत्तरेकडून दक्षिणेकडे स्थलांतरित होणाऱ्या सत्ता बदलांचा आहे. परंतु आज त्याचा पूर्ण विसर पडला आहे. माझ्या संशोधनातून मी काही सिद्धांत मांडून या विषयाची मांडणी "Goddess Mahalaxmi Temple at Kolhapur Shaktipeeth" या ग्रंथात केली आहे. कोलराजा अर्थात कोल्हा हा कोलीय जनपदाचा असून क्षत्रिय अंधकवंशीय आहे. हा सातवाहन राजघराण्याशी नातेसंबंध राखून आहे. त्याच्या समकालीन वृष्णी कुळातील आहिर राजे, भोजक, महारठी, रट्ट अथवा राष्ट्रीकवंशीय राजे राज्य करीत होते. उत्तरेकडील यज्ञीय, वैदिक, संस्कृतीच्या आक्रमण युद्धात ते नष्ट झाले. करवीर माहात्म्यात कोल राजांची वंशावळ, भोज, रट्ट, आहिरी वंशातील राजांची नावे व संदर्भ मिळतात.

कोल राज्यकर्त्यांनी आपल्या वसाहती आपल्या नावांनीच वसविल्या होत्या. त्यांची उदाहरणे पाहा - कोल कल्याण, कोल डोंगरी, कोलभाट, कुलाबा, कोलगाव, कोलवण, कोलशेत इत्यादी. करवीर राजावरूनही त्यांच्या वसाहतींची गावे निश्चित करता येतात. उदा. करमाळा, कऱ्हेपठार, कऱ्हा नदी, कार्ले, कारवार इ. या कोलांचे मूळ स्थान सिंधू नदीच्या जवळील कार नदीचे सांगितले आहे.

महालक्ष्मीच्या नावाचाही कसा बदल होत गेला आहे तो पाहा - ती शतकाशतकांनी बदलत गेली आहे. ती मूळ महामातृक स्थानाची देवता. नंतर ती तांदळा आणि लज्जागौरी रूपात आली. पुढे ती पार्वती, भगवतीमध्ये सामावली. मौर्य सम्राटांच्या बौद्ध काळात ती मायावती झाली. तेव्हा ती स्तूपावरच्या तोरणांवर गजलक्ष्मीच्या रूपात आली. जैन संप्रदायांनी तिला पद्मावती म्हणून स्वीकारले. वैदिकांनी तिला महालक्ष्मी म्हणून संबोधले. गुप्त सम्राटांनी तिची नाण्यांवर प्रतिष्ठापना केली. तेव्हा ती मयूर, हंस आणि सिंहवाहिनी झाली. चालुक्यांनी तिला शाकंभरीच्या रूपात पूजली. राष्ट्रकूटांनी तिला रमा केली. शिलाहारकाळात ती पुन्हा पद्मावती आणि महालक्ष्मीच्या रूपात अवतरली. मराठ्यांच्या काळात ती जगदंबा आणि अंबा म्हणून पूजली गेली. या बदलत्या राज्यकाळात कोल्हापूरच्या मंदिरातही कालानुरूप बदल होत गेले आहेत. अशी मांडणी केली तर राजकीय, सामाजिक संदर्भ स्पष्ट होत जातात. यात तुमचा जातीय व धार्मिक अभिनिवेश नसावा. इथे अभ्यासक 'योगीच' असावा लागतो.

उदाहरण म्हणून मी दुसरी पोथी घेतो. ती म्हणजे शाकंभरी माहात्म्य ! यात श्री बनशंकरी देवीचा विकासक्रम असून ती पुढे शाकंभरी होते, याचा इतिहास आहे. ही

देवी बादामी येथील चालुक्य सम्राटांची आहे. चालुक्यांनी या देवीला शाक (भाज्यांच्या सात्विक) नैवेद्याची प्रथा चालू केली. पूर्वी यज्ञात पशुबळींची परंपरा होती. ती चालुक्य सम्राटांनी ५ व्या शतकात बंद केली. येथून शाकंभरी देवीचा उदय झाला. या पोथी माहात्म्यात राष्ट्रकूट, गंग, पल्लव, या राजवंशाचे संदर्भ येतात. जोतिबा, खंडोबा, मल्हारी ही महाराष्ट्रातील दैवते कशी निर्माण झाली, याचे ऐतिहासिक विश्लेषणही अंधश्रद्धा बाजूला ठेवून ताम्रपट, शिलालेख, यांच्या आधारे करता येईल.

कोकणातील अनोखी दैवत परंपरा आणि त्यांची देवळे

कोकणात रवळनाथ, वेताळ ऊर्फ बेतोबा, सांतेरी देवी, काळभैरव यांची देवळे आहेत. त्यांची भक्तिपरंपरा मोठ्या प्रमाणावर चालते. त्यावर अजून इतिहास काही बोलत नाही. डॉ. भालचंद्र आकलेकर यांनी या देवस्थानांची जंत्री केली आहे. त्यात त्यांना रवळनाथ देवाची दक्षिण कोकणात २११ देवळे आढळली. रवळनाथ हा शिवावतार आहे. गुरव अथवा राऊळ त्याचे पुजारी आहेत. या रवळनाथाला वसाहतकार म्हणून संबोधले जाते. रवळनाथाचे तरंग असून या तरंगाचे पावणाई देवीच्या तरंगाबरोबर लग्न लावतात. या रवळनाथाने महालक्ष्मीच्या कोलराजा बरोबरच्या युद्धात भाग घेतला होता. त्यामुळे काहीजण केदारनाथ ऊर्फ जोतिबा याचे स्वरूप रवळनाथ मानतात. काही इतिहासकारांनी अष्टभैरवांपैकी काळभैरवाशी त्याचा संबंध जोडला आहे. थोटा रवळनाथ, गारुडी रवळनाथ, पिसो रवळनाथ अशी त्याची स्वरूपे असून गोव्यात त्याची ४९ देवळे आहेत.

वारकरी संप्रदाय या देवाला विठ्ठलाचे स्वरूप मानतात. याच्या भोवती विठ्ठलादेवीची मंदिरे आहेत. विठ्ठल देवतेची प्रसिद्धी ६ व्या शतकात होती. एकूण या रवळनाथाचे संशोधन खोलात जाऊन होणे बाकी आहे.

कोकणातील दुसरा देव म्हणजे वेताळ ऊर्फ वेतोबा ! वेताळ हा भुतावळीचा नायक मानतात. देवचार, समंध, भुतेखेते याच्या आज्ञेत राहतात. हा मसणवाटीचा मालक आहे. याचे पाषाण लांबट असतात. याचे तरंग भूतनाथ, भावई, अग्निवेताळ, नागडावेताळ या नावाने असतात. याच्या मूर्ती नग्नच असतात. काही अभ्यासक वेताळाला दिगंबर जैन समजतात; तर काही शिवदैवत मानतात. द्रविड आदिवासी याला मलेदेव म्हणतात, तर तेलंगणात त्याचा 'वेंकटसु'शी संबंध जोडतात, यालाच शिवाचा अवतार 'अय्यानार' असेही म्हणतात.

दक्षिण कोकणात डॉ. आकलेकरांनी वेताळाची १४३ मंदिरांची नोंद केली आहे. त्यांपैकी सावंतवाडीत ३७, वेंगुर्ल्यात २९, मालवणमध्ये २७; कुडाळमध्ये २१, कणकवलीत १९ व देवगडला १० अशी त्याची मंदिरे आहेत. या देवतेवरही नव्याने प्रकाश पडणे गरजेचे आहे. सिंधुदुर्ग परिसरात प्रमुख ग्रामदेवता म्हणजे सातेरी देवी होय. रेणुका देवीशी हिचा संबंध लावला जातो. ही वारुळाच्या रूपाने पुजली जाते. तिला 'भूमका' असेही म्हणतात. देवळात मूर्ती नसून नागाचे वारूळ अथवा भोंबडे पुजतात. यावर सात मातीचे पदर अथवा कपडे असतात. पं. महादेवशास्त्री जोशी यांनी त्याची तुलना सप्त मातृका देवतांशी केली आहे. मातृका पूजन ही तर आदीम शक्तीची परंपरा आहे. हिला माऊली 'भगवती' म्हटले आहे.

सर्वेक्षण करता सातेरी देवीची ७९ मंदिरे सापडली आहेत. मंदिरांच्या गाभान्यात १५ ते २० फूट उंचीची प्रचंड वारूळे असतात. कोकणात या प्रमुख देवतांचा स्वतंत्र अभ्यास होण्याची गरज आहे. कोकणाचा आदिमानवाच्या संस्कृतीचा अनुबंध अजून कायम टिकून आहे. त्याचे सातेरी देवीची परंपरा हे उत्तम उदाहरण आहे.

वारूळांच्या जमिनीत ७० ते ८० मीटर खोल खणल्यास सोन्याचा साठा सापडतो. आफ्रिकेत याचे संशोधन होऊन तेथे अनेक सोन्याच्या खाणी मिळण्यास मदत झाली आहे; नाही तरी कोकणात अनेक खनिजांच्या खाणी आहेतच!

कोकणातील कातळ शिल्पे

कोकणात अनेक ठिकाणी कातळ शिल्पे कोरलेली आहेत. ती द्विमिती मध्ये आहेत. ती शिल्पे ३० ते ५० फुटांपर्यंत पसरलेली असतात. डॉ. दाऊद दळवी यांनी त्याला 'अश्म चिन्हे' असे नाव दिले आहे. ९० च्या शतकात त्यांनी रत्नागिरी येथील गणपतीपुळ्याजवळील एका शिल्पाची नोंद घेऊन, ते प्रकाशात आणले होते. या शिल्पांचा अर्थ आणि कालखंड अद्याप निश्चित करता आलेला नाही. दोन वर्षांपूर्वी मला राजापूर मधील 'बारसव' गावी ५२ फूट लांबीचे कातळ शिल्प सापडले. त्यात ५ फुटांची लज्जागौरी व १२ फूट उंच 'महापुरुष' तिला घेऊन उभा आहे. त्याच्या उजव्या बाजूला २२ फूट लांब वाघाचे चित्र कोरले असून डाव्या बाजूला २८ फूट लांब दुसरा वाघ आहे. गजलक्ष्मीच्या दोन्ही बाजूला जशी हत्तीची शिल्पे आहेत किंवा मोर्हेजेदारोमध्ये नग्नी शिवमूर्ती भोवती हत्ती, वाघ, गेंडे, दाखविले आहेत; तसेच या महामायेभोवती हे वाघ उभे आहेत. त्यांच्याभोवती ससा, मासा, मोर यांची चित्रे आहेत. ती आकाश,

पृथ्वी (भूमी) समुद्र यांची प्रतीके असावीत. अखिल महाराष्ट्र इतिहास परिषदेत पहिल्यांदाच यावर शोधनिबंध प्रकाशित झाला आहे. एवढी मोठी लज्जागौरीची शिल्पे कोकणात सापडणे म्हणजे इतिहासातील किती तरी प्राचीन संदर्भांचा नव्याने उजेडात यावी अशी ही घटना आहे. महाराष्ट्रातील विद्यापीठांनी त्याची दखल घ्यावी असे वाटते. या शिल्पांचा संदर्भ आदिमानव, आफ्रिका व भारतीय नाग संस्कृतीशी जाऊ शकतो. अजूनही कोकणातील चालीरीती, सणवार यांची परंपरा आफ्रिका खंडातील अनेक परंपरांशी मिळती जुळती आहे.

या लेखात नमूद केलेल्या अनेक नव्या-जुन्या संदर्भांच्या अनुषंगाने कोकणच्या प्राचीन सांस्कृतिक इतिहासाची मांडणी करणे गरजेचे आहे. किमान या गरजेकडे महाराष्ट्रातील इतिहासकारांचे लक्ष जावे, एवढी माफक अपेक्षा आहे.

रवींद्र दत्तात्रय लाड

बी/४९, तिसरा मजला, शांती कॅम्पस कॉलनी,

पंडित मदन मोहन मालवीय मार्ग,

मुलुंड (पश्चिम), मुंबई - ४०००८०

भ्रमणध्वनी : ९८३३३५६४२९

दूरध्वनी - ०२२-२५६८१४४३

खानदेशाचा इतिहास – एक सर्वेक्षण

– डॉ. मु. ब. शहा
धुळे

महाराष्ट्राचा एक विभाग असणाऱ्या खानदेशाचा इतिहास पूर्णतः दुर्लक्षित जातो. कारण आमचा भाग अविकसित, मुख्यतः आदिवासी मानला जातो. तापी आणि गिरणा या नद्यांच्या खोऱ्यात काही सापडलेल्या दगडी हत्यारांची पार्श्वभूमी ही अश्मयुगीन आहे, हे पुष्कळजण विसरतात.

पंजाब आणि काश्मीरमध्येच नाही तर अश्मयुगीन मानवाचा वावर महाराष्ट्र, गुजरात व मध्यप्रदेश येथेही होता. पुरातत्त्ववाल्यांनी जोर्वे, नेवासा, इनामगाव, सावळरा, बहुरूपा, बहाळ, टेकवाड इत्यादी ठिकाणी जी उत्खनने केली, त्यांतून ताम्रपाषाणयुगीन पूर्वीच्या जवळपास अशा २०० पेक्षा अधिक वसाहती तापी नदीच्या खोऱ्यात होत्या; तसेच महाराष्ट्रातील सर्वांत आद्य शेतकऱ्यांची वसाहत तापीच्या खोऱ्यात होती, हे आता पुराव्यानिशी सिद्ध झालेले आहे.

पूर्वी खानदेशात अनेक लहान मोठे बंधारे व घरणे होती. शेतीला पाणी

पुरविणारी येथील फड पद्धती खूप प्राचीन मानली जाते. याला 'कानन' असे म्हटले जाई. या 'कानन' वरूनच खानदेश हे नाव पडले असावे. खानांशी त्यांचा काही संबंध असेल असे मला वाटत नाही.

माझे मित्र व वृक्षमित्र वसंतराव ठाकरे सांगतात की तिखी, नरव्हाळ, बोरविहीर येथे प्रचंड वनतोड सुरू आहे. एका बाजूला जंगल अधिकारी असे म्हणतात की, 'आदिवासी वनतोड करतो.' आदिवासी म्हणतात, 'वनअधिकारीच वृक्षतोडीला साहाय्य करतात.' धुळे व नंदूरबार जिल्ह्यांत ४ लाख हेक्टर वनजमीन असलेला सातपुडा होता. त्यात जवळजवळ १.५ लाख हेक्टर जंगलाची आता तोड झाली आहे.

येथल्या काही संस्थानांचा राजेवाडी उत्सव, इथला भोंग्या बाजार, बंजारा समाजाचा तेली महोत्सव हे सर्व हळूहळू लोप पावत आहेत.

येथे मोठ्या संख्येने महादेवाची मंदिरे आहेत. त्या पाठोपाठ देवीची मंदिरे दिसतात. येथल्या बहुसंख्य लोकांची दैवते ह्या देवी आहेत.

वनवासी लोकांना आपण जगू देणार की नाही? पहाडिया, बिरीगिचा, कोरवा, मुंडा या नष्ट जमातींप्रमाणेच त्यांना नष्ट होताना आपण आनंदाने बघणार?

खानदेशातील संगीत परंपरा विलक्षण आहे. पुंडलिक विठ्ठल नाव आपल्यापैकी फार कमी लोकांनी ऐकले असेल. सातनूर, रामगढ या मद्रास प्रांतातून आलेल्या व त्यावेळेला बऱ्हाणपूर येथल्या खानदेशाच्या राजधानीत राहिलेल्या पुंडलिक विठ्ठलाने रागमाला, रागमंजिरी व नृत्यनिर्णय हे तीन ग्रंथ लिहिले आहेत. उत्तरी संगीत शिस्तबहर करण्यात व उत्तर आणि दक्षिण या दोन्ही पद्धतींचा मेळ करण्यात पुंडलिकाला यश लाभले. संगीत क्षेत्रातील लोकांना पुंडलिक विठ्ठल हे नाव अज्ञात आहे. गायनाचार्य पाध्येबुवा, कै. दादासाहेब साळवेकर की श्रीपाद बाबुराव साळवेकर, श्री. केशवराव कुलकर्णी, कै. श्रीपाद रामचंद्र नाईक, शारदा धुळेकर, पं. नानाभाई बेटावरकर वगैरे नावे ज्ञात आहेत की नाही देव जाणे !

येथल्या प्रत्येक समाजाकडे संगीताचा एक ठेवा आहे. बाळाच्या जन्मप्रसंगी गायली जाणारी गीते, मुलीला सासरी पाठवताना गायली जाणारी गीते, अंगाई गीते, पेरणीच्या वेळची गीते, भक्तिगीते यांचा एक भला मोठा संस्कार येथे आहे. खानदेशातील ओवी, झोपाळ्यावरची गाणी, भारूड, वही इत्यादी लोकगीतांचे प्रचंड भांडार आहे.

इथल्या मंदिरांचा शोध अजूनही बाकी आहे. अर्जिठ्याच्या कलासृष्टीवर खूप

लिहिले गेले. पण खानदेशाच्या मंदिरात सर्वधर्मसमभाव जपला जातो हे लक्षात येत नाही. अजूनही काही शहरे सोडली तर येथे हिंदू-मुसलमान एकोपा आहे.

आता खानदेशातील एकूण पीकव्यवस्थाच बदलली आहे. नगदी पिके कापूस, ऊस घेण्याकडे लोकांचा आता जास्त कल दिसतो. कारण रासायनिक खतांमुळे सर्व जमिनीच नापीक झाल्या आहेत. पूर्वी गहू, हरबरा, करडईचे उत्पादन कमीत कमी पाण्यावर व्हायचे. जमिनीतले पाणी इतके खोल गेले आहे की आता पाणीच उरले नाही. आज तरी स्थिती बरी आहे. उद्या काय होईल, सांगता येत नाही.

घमघमाट वास येणारा पिंपळनेरचा बासमती तांदूळ, सातपुड्यातील डिक, चारोळी, साग, आंबा, मोसंबी, कासन्याचे झोथे, सोनगिरची तांब्याची भांडी आता सर्व लयाला गेली आहेत.

खानदेशची अर्थव्यवस्था गेल्या २०-२५ वर्षांत बदलली. कापूस, केळी, कडधान्ये व सोन्याचांदीची समृद्ध बाजारपेठ म्हणून जळगाव वगैरे शहरे प्रसिद्ध आहेत. धुळे व नंदूरबार जिल्ह्यांतही अनेक लघुउद्योग उदयाला आले आहेत. पण कृषिउद्योगावरील प्रकल्प सोडून दिले तर अनेक केमिकल्स व इंजिनियरिंग उद्योग बंद पडले आहेत. खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण या 'खाऊजा' घोरणाला सध्या तरी पर्याय दिसत नाही. कापूस उद्योगाची फरफट चालू असतानाच केळी उद्योगातील स्पर्धा तीव्रतेने वाढत आहे. उत्तर प्रदेश, तामीळनाडू व आंध्र प्रदेशातून केळीला नवी स्पर्धा निर्माण होत आहे.

कापूस व केळी विक्रीच्या किंमतीवर सान्या जिल्ह्याच्या अर्थव्यवस्थेचे तापमान अवलंबून असते.

खानदेशच्या अर्थव्यवस्थेत खानदेशवासीयांच्या मनोवृत्तीचे अवलोकन करायला हवे. येथे व्यापारी सौदेबाजीला अधिक महत्त्व दिले जाते. विक्रीकर माफी, अनुदान, आयकर माफी, जकात कर माफी ही प्रलोभने मोठी ठरतात. एक प्रकल्प उभा करायचा, दोन चार वर्षांत सबसिडी मिळाली की त्या उद्योगाची विक्री करायची, पुन्हा नव्या उद्योगाकडे वळायचे असा प्रवास अनेक उद्योग समूहांचा सुरू असतो.

मुळात व्यापारी प्रवृत्तीचा हा प्रदेश स्वतःचा मूळ स्वभाव सोडत नाही. जागतिकीकरणामुळे अद्ययावत तंत्रज्ञान, कुशल कामगार, कमीत कमी खर्चात उत्पादन वाढविण्याची तीव्र इच्छा, त्वरेने मोलाचे वितरण, विक्रीसेवा हे अन्य लोकांना अवगत

झाले, पण खानदेशवासी त्याला मानायला तयार नाहीत.

शहराजवळची खेडी बदलत आहेत. आजच्या नव्या पिढीला शेतीचे खास आकर्षण नाही. दहा वीस एकरांच्या शेतकऱ्याला आपला पोरगा शिपायाची नोकरी करतो यात अभिमान आहे. त्यासाठी लाख दोन लाख रुपये खर्चाला तो तयार होतो. मुले प्लॉट पाडून पैसे मिळवतात, पण त्यांना शेती नको असते. याला पाच कारणे आहेत : १) १९६२ पासून विकेंद्रित शासकीय सत्ताव्यवस्था, २) व्यापक पातळीवर झालेला शिक्षणाचा प्रसार, ३) विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांचा थक्क करणारा रोजच्या जीवनातला परिणाम, ४) सहकार क्षेत्राने कवेत घेतलेला ग्रामीण भाग, ५) वाढता होणारा शहराचा संपर्क- (संदर्भ - सत्याग्रही विचारधारा).

खानदेश हा सदैव आंदोलनाचा प्रदेश राहिलेला आहे. मी मुख्यतः आदिवासीबद्दल लिहिणार आहे. आदिवासीमध्ये दोष नाहीत असे नाही. ते निसर्गपूजक आहेत, शिक्षणाशी त्यांचा संबंध खूपच कमी किंवा जवळजवळ नाहीच, असे आरोप त्यांच्यावर होतात व त्यांतले खूप खरे आहेत; पण त्यांना माणूसच न मानणे हे त्यांच्या असलेल्या दोषांपेक्षा खूप मोठे आहे.

तत्कालीन इंग्रजांविरुद्ध आदिवासींनी ठिकठिकाणी उठाव केले. श्री. हलील कलील यांनी गुजरातमधले भिल्ल संस्थानिक एकत्र केले. त्यांत जेव्हा नाईक व रूपा नाईक यांना इंग्रजांनी फासावर चढवले. चिल्या नाईक हा खानदेशातला पहिला क्रांतिवीर होता. १८२० मध्ये दशरथ नाईक याने लढा सुरू ठेवला. १८२२ मध्ये हिऱ्या नाईक, १८२४ मध्ये शिवराम पांचाळ, १८१८ ते १८५७ पर्यंत सुभान्या नाईक, रामजी नाईक, पंधा खान, खाज्या नाईक, दौल्या नाईक, भाऊ रावळ, काळू बाबा, हिराजी नाईक यांनी वेगवेगळ्या ठिकाणी इंग्रजांविरुद्ध लढे चालू ठेवले.

१९२० पासून सुरू झालेली सत्यशोधक चळवळ खानदेशात रुजवणारे श्री. अप्पासाहेब बेडसे यांनी खूप प्रयत्न केले. ते महार, मांग, भिल्ल, आदिवासी, मुसलमान यांच्या घरी निःसंकोचपणे जेवायला जात. पण साक्री सोडले तर आता सत्यशोधक चळवळीची निशाणी कुठे आढळत नाही. या चळवळीचे बीज मुख्यतः पश्चिम खानदेशात रुजले व वाढलेही तेथेच. त्या मानाने पूर्व खानदेशात ते कमी रुजले! खानदेशातले बडोद्याजवळचे मोरवड (रंजनपूर) येथील आदिवासी संत श्री गुला महाराज यांची व्यसनमुक्तीची चळवळ, दलितांमध्ये व आदिवासींमध्ये सेवा करणारे काकासाहेब बर्वे,

नानासाहेब ठकार; कुष्ठरोग्यांसाठी काम करणारे अप्पासाहेब दास्ताने, जातिजार्तीमधले ऐक्य अबाधित ठेवण्यासाठी झटणारे पूर्व खानदेशातील मुंशी मीर शुकवाह, येथले समाजजीवन व्यवस्थित चालावे यासाठी २५ वर्षांपासून प्रयत्न करणाऱ्या मेघा पाटकर व ५००० आदिवासींसह मुंबईला धडक देणाऱ्या प्रतिभा शिंदे ही आदिवासींमधलीच आंदोलने आहेत व अजूनही ती चालू आहेत.

मी खानदेशातल्या अनेक आंदोलनांविषयी लिहीत नाही. येथली बहुसंख्य वस्ती ही आदिवासी, कोकणा, मावची, गावित, भिल्ल, पावरा इत्यादींची आहे. ते मूळ मालक होते. त्यांना आम्ही ढकलून कडेकपारीत राहायला भाग पाडले आहे.

डॉ. मु. ब. शहा

६१, सुयोगनगर, परिमल कॉलनी मागे,

वाडी भोकर रोड, धुळे

दूरध्वनी : ०२५६२-२२१३३४

महाराष्ट्राच्या इतिहासातील सत्यशोधक समाजाचे स्थान

- डॉ. श्रीराम गुंदेकर
लातूर

महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाचे काही कालखंड अंधारात आहेत, काही कालखंडाच्या इतिहासाची मांडणीच झाली नाही किंवा जी मांडणी झाली आहे ती अपूर्ण, अर्धसत्य, विपर्यस्त आहे. प्रस्तुत मांडणी सत्यशोधक चळवळीच्या कालखंडा एवढी मर्यादित आहे. महाराष्ट्राच्या बृहत् इतिहासात प्रस्तुत कालखंड फारच अल्प आहे, पण तो सर्वार्थाने महत्त्वाचा आहे, म्हणून त्याची दखल घेणे आवश्यक आहे.

संकल्पित बृहत् इतिहासात अनेक आयाम, अनेक पैलू, अनेक विभाग आणि त्यातही उप आयाम, पैलू, विभाग असतील. त्यांपैकी काही मुद्यांची मांडणी करित आहे.

म. जोतिबा फुले यांनी पुणे येथे भिडे वाड्यात इ.स. १८४८ मध्ये मुलींची शाळा काढली. एतद्देशीयाने काढलेली या देशातील ती पहिली शाळा होती. त्यांनी इ.स. १८५१ मध्ये अस्पृश्यांच्या मुलांसाठी शाळा काढली. इ.स. १८५३ नंतर ते

साहित्य लेखनाकडे वळले. त्यांचा साहित्यविषयक दृष्टिकोन मूल्याधिष्ठित होता, दरम्यान त्यांनी विविध चळवळी आणि कार्यक्रम राबविले. शेती सुधारणा, शिक्षण प्रसार, पुनर्विवाह, छ. शिवाजी महाराज यांच्या रायगड येथील समाधीचा शोध आणि जिर्णोद्धार, भट-पुरोहित, सावकार आणि इंग्रज सरकारच्या काळ्या-गोऱ्या अधिकाऱ्यांकडून होणाऱ्या अन्यायाला व शोषणाला विरोध इ. कार्यक्रम मूलगामी होते. या कार्यक्रमांच्या व चळवळीच्या प्रभावी प्रसारासाठी त्यांनी सत्यशोधक समाज या संस्थेची स्थापना २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी केली. त्यांच्या विचार आणि कार्याला संघटित व संस्थात्मक स्वरूप प्राप्त झाले. सत्यशोधक समाजाचे तत्त्वज्ञान साकार होत गेले. कार्यक्रमांचा आणि विचारांचा विस्तार होत गेला. कार्याची व्यापकपणा व मूलगामीपणा विस्तारत गेला.

संकल्पित इतिहासात सत्यशोधक समाजाच्या पुढील उपक्रमांची आवर्जून दखल घेतली पाहिजे-

१. सत्यशोधक, २. सत्यशोधकी साहित्य, ३. सत्यशोधकी पत्रकारिता, ४. सत्यशोधकी जलसे, ५. सत्यशोधकी अभ्यासवर्ग, कीर्तने, पत्रके इ. उपक्रम, ६. शिक्षणप्रसार.

१) सत्यशोधक चळवळ

इ.स. १८७३ ते इ.स. १८९० या म. फुले यांच्या हयातीच्या कालखंडात या चळवळीने भटशाहीला आणि त्यांच्या अन्यायाला व शोषणाला विरोध केला. धार्मिक विधी व संस्कारातून भट-पुरोहितांची हकालपट्टी केली. संबंध महाराष्ट्रभर भट-पुरोहितांनी यजमानांवर कोर्टात दावे दाखल केले, ते लढविले; आणि जिंकून धार्मिक क्षेत्रातून दलालांची हकालपट्टी केली.

इ.स. १८९१ ते १९१० या कालखंडात नारो बाबाजी शास्त्री महाघट पाटील पानसरे, भाऊ कोंडाजी पाटील डुंबरे ओतूर, रा. ब. नारायण मेघाजी लोखंडे, भीमराव महामुनी, कृष्णराव भालेकर यांनी मुंबईपासून विदर्भापर्यंतचा महाराष्ट्र पिंजून काढला. मुंबईतील कामगारांना आणि उर्वरित महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना संघटित केले. शेतकऱ्यांवर भट-सावकार आणि इंग्रज सरकारचे काळे-गोरे अधिकारी यांच्याकडून होणाऱ्या अन्याय, अत्याचार व शोषणाचा प्रतिकार केला. १९०२ नंतर कोल्हापूर येथील वेदोक्त प्रकरणात सत्यशोधक चळवळीने महत्त्वाची भूमिका बजावली. शिक्षण प्रसार केला. अब्राहम

पुरोहित निर्माण केले. विधिसंस्कारांचे मंत्र आणि पद्धती सांगणाऱ्या पुस्तिका आणि पुस्तके तयार केली. वेदोक्त श्रावण्या केल्या. वर्णजात्याहंकारी लोकांचा धार्मिक उन्माद उतरविण्यासाठी त्यांनी या गोष्टी केल्या. राजर्षी शाहू महाराज यांच्या पाठिंब्याने पाटील शाळा, अब्राहम पुरोहित शाळा चालविल्या.

इ.स. १९११ ते १९३० या काळातील पहिले दशक म्हणजे इ.स. १९२० पर्यंतचा काळ, १९१० पर्यंतच्या २० व्या शतकाच्या पहिल्या दशकाने प्रभावित झालेला आहे. इ.स. १९१९ मध्ये मॉंटिग्यू चेम्सफोर्ड सुधारणा आल्यानंतर येथील जातिबद्ध समाजाच्या जातजाणिवा जागृत आणि तीव्र झाल्या. इ.स. १९२० मध्ये ब्राह्मण नेते आणि त्यांची वृत्तपत्रे आक्रमक झाली. सत्यशोधक जलशांनी केलेल्या जागृतीमुळे भट-पुरोहितांची मुजोरी कमी झाली. इंग्रज सरकारच्या नोकरशाहीतील ब्राह्मण कर्मचारी, कुलकर्णी, वकील, भट यांच्या एकीने सत्यशोधकांवर खोटे दावे दाखल करावयास सुरुवात केली. जागृती, विजयी मराठा, दीनमित्र, राष्ट्रवीर या पत्रांनी सत्यशोधकांवर होणारे हल्ले परतविले.

इ.स. १९३० नंतर केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे यांच्या नेतृत्वाखाली आणि महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या सल्ल्याप्रमाणे सत्यशोधक मंडळी, म. गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसमध्ये गेली आणि सत्यशोधक विचाराने काँग्रेस प्रभावित केली. ग्रामविकास, ग्रामोद्धार, ग्रामसुधारणा, ग्रामोद्योग इ. कार्यक्रमांना काँग्रेसने प्राधान्य दिले. ग्रामीण शेतकरी आणि स्त्रिया यांची संख्या व भरती काँग्रेसमध्ये वाढली. काँग्रेसमध्ये वर्णजाती संघर्षाला तोंड फुटले. स्वातंत्र्य चळवळीत सत्यशोधकांनी मौलिक योगदान दिले आहे. काँग्रेसमधील मतभेदांमुळे तसेच फुटीर कारवायांमुळे काँग्रेसमधून शेतकरी कामगार पक्ष, समाजवादी पक्ष जन्माला आले.

इ.स. १९११ पासून सत्यशोधक अधिवेशने भरू लागली. बदलत्या काळाची आव्हाने आणि आवाहने विचारात घेऊन सत्यशोधकांनी आपल्या भूमिका बदलल्या. त्या कालसुसंगत केल्या. त्यामुळे चळवळीत साचलेपण आले नाही. संगणक आणि माहितीचे तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण, खाऊजा धोरणे याविषयी सत्यशोधकांनी आपल्या भूमिका शेती आणि शेतकरीनिष्ठ राखल्या. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या नव्हे कर्जबळी अशी भूमिका त्यांनी मांडली. इ.स. २०१० पर्यंत छत्तीस सत्यशोधक अधिवेशने झाली आहेत.

सत्यशोधकांनी पुढाकार घेऊन इ.स. १९०६ पासून मराठा शिक्षण परिषदा भरविल्या. यांमध्ये अनेक संस्थानिक, सरदार, श्रीमंत व्यक्तींनी तसेच उच्च विद्याविभूषित मराठा आणि तत्सम जातीतील पुढाऱ्यांनी भाग घेतला. दरवर्षी ही अधिवेशने महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेर भरली. पंचवीस अधिवेशनांची निष्पत्ती म्हणजे वसतिगृहे, शाळा, महाविद्यालये स्थापन झाली. रयत शिक्षण संस्था, शिवाजी शिक्षण संस्था, मराठवाडा शिक्षण प्रसारक मंडळ, डॉ. घोगरे, मामासाहेब जगदाळे इ. अनेक शिक्षण संस्था स्थापन झाल्या. कमवा आणि शिका योजना सुरू केल्या. तसेच शिक्षितांना नोकऱ्या मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न झाले.

सत्यशोधक चळवळ आणि ब्राह्मणेतर पक्ष एक नव्हते. त्यांच्यात काही साम्ये असली तरी भेदही खूप आणि मूलभूत स्वरूपाचे आहेत.

२) सत्यशोधकी साहित्य

सत्यशोधकांनी आपले साहित्य निर्माण केले. ते अ) ललित ब) वैचारिक अशा दोन्ही प्रकारचे साहित्य आहे. (अ) ललित साहित्यात काव्य, खंडकाव्य, पदे, अभंग, अखंड, लावण्या, पोवाडे इ. प्रकारचे पद्य साहित्य आणि नाट्यात्मक ललित साहित्य निर्माण केले. (ब) वैचारिक साहित्यात निबंध आणि वैचारिक ग्रंथांची विपुल निर्मिती केली. क्षत्रिय आणि त्यांचे महत्त्व सांगणारे साहित्य या काळात मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाले. हे साहित्य तत्कालीन नियतकालिकांमधून आणि ग्रंथ, पुस्तक, पुस्तिका, चोपडे या स्वरूपात प्रसिद्ध झालेले आहे. गुलामगिरी, देशाचे दुष्मन, स्त्री-पुरुष तुलना इ. साहित्याने इतिहास घडविला.

सत्यशोधकी साहित्याचा प्रभाव मध्यवर्ती मराठी साहित्य प्रवाहातील केशवसुत, श्री. कृ. कोल्हटकर, अ. ब. कोल्हटकर, साने गुरुजी, आगरकर, रा. वि. टिकेकर, प्र. के. अत्रे, रा. ग. गडकरी यांच्या लेखनावर आहे. पूर्वीचे परमहंस आणि नंतरचे प्रार्थना समाजी ब्राह्मण लेखक प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष सत्यशोधक विचारांचा पुरस्कार करीत होते. राजारामशास्त्री भागवत यांनीही या विचारांची पाठराखण केली. हे वास्तव पुढे यावे, म्हणून इ.स. २००० मध्ये क्रांतिवीर नागनाथअण्णा नायकवडी, डॉ. भारत पाटणकर आणि डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांच्या पुढाकाराने हुतात्मानगर, सोनवडे, जि. सांगली येथे एक व्यापक बैठक झाली. तेथे अ. भा. सत्यशोधकी साहित्य, संस्कृती आणि संशोधन परिषदेची स्थापना झाली. डॉ. आ. ह. साळुंखे यांची अध्यक्षपदी तर डॉ. श्रीराम गुंदेकर यांची सरचिटणीसपदी निवड झाली. या बैठकीला निळू फुले, बाबुराव बागूल, बाबुराव

गुरवं, डॉ. एस. एस. भोसले, नागेश चौधरी, प्राचार्य पी. जी. भिसे, प्रा. जी. ए. उगले, अॅड. वसंतराव फाळके, डॉ. रावसाहेब ढवळे प्रभृति ६०-७० मान्यवर उपस्थित होते. इ.स. २०१० पर्यंत सहा सत्यशोधकी साहित्य संमेलने संपन्न झाली आहेत.

३) सत्यशोधकी पत्रकारिता

१. आपल्या चळवळीचा प्रसार करण्यासाठी स्वतंत्र पत्रे आणि नियतकालिके प्रसिद्ध होण्याची गरज असते. सत्यशोधक चळवळ मूलभूत क्रांतीची/परिवर्तनाची मागणी करणारी चळवळ आहे. प्रस्थापित ब्राह्मणी मूल्यांना तिचा विरोध आहे. म्हणून ब्राह्मणी पत्रे आणि नियतकालिके या चळवळीची बदनामी करीत होती. आपल्या विचार आणि कृतिकार्यक्रमांचा प्रसार करण्यासाठी आपलीच पत्रे व नियतकालिके असली पाहिजेत, या विचाराने सत्यशोधकांनी पत्रे व नियतकालिके सुरू केली. या नियतकालिकांनी शहरी व ग्रामीण भागात जागृती निर्माण केली. यामुळे

२. प्रसिद्धी माध्यमे प्रथमच मुंबई-पुण्याबाहेर पडली.

३. ग्रामीण विभागात वृत्तपत्रे निघाली व लेखक वर्ग तयार झाला.

४. सर्व जाती, व्यवसाय व स्तरांतून लेखक/लेखिका यांनी आत्मविश्वासाने विविध लेखन प्रकार हाताळले.

५. ग्रामीण पत्रकारिता, ग्रामीण लेखक/लेखिका, संपादिका तयार झाल्या.

६. ताराबाई शिंदे यांच्यासारखी जागतिक पातळीवरील आद्य स्त्रीवादी लेखिका सत्यशोधक चळवळीने दिली.

७. आद्य स्वतंत्र सामाजिक नाटक, आद्य खंडकाव्ये, आद्य विडंबन काव्ये, आद्य दलित लेखक-लेखिका, आद्य अब्राह्मणी संस्कृत पंडित, आद्य ग्रामीण कादंबरी, आद्य विडंबनपर कादंबरी, आद्य अनियतकालिके, लघुनियतकालिके इ. अनेक प्रकारच्या आद्यत्वाचे योगदान या चळवळीने मराठीला दिले.

४) सत्यशोधकी जलसे

भीमराव महामुनी यांनी सुरू केलेल्या जलसा चळवळीला राजर्षी शाहू महाराज यांनी प्रोत्साहन दिले. मनोरंजनातून प्रबोधन यावर त्यांनी भर दिला. ढोलकी, तुणतुणे, झांज, डफ, कडी, ओवी, लावणी, पोवाडा, पदे, छक्कड, संवाद, बतावण्या या लोकवाद्यांचे व लोकसाहित्याचे, लोकसंगीताचे सामर्थ्य सत्यशोधकांनी ओळखले.

लोकसाहित्य आणि संतसाहित्याचा लोकमनावरील प्रभावही त्यांना माहीत होता. सत्यशोधकी जलसाकारांनी संपूर्ण महाराष्ट्रात जागृतीचे वादळ निर्माण केले. फार मोठी लोकचळवळ निर्माण झाली. इ.स. १९२० ते १९३० च्या दरम्यान महाराष्ट्रात सुमारे ४००-४५० सत्यशोधकी जलसे असावेत असा अंदाज आहे. त्यांनी धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक व सांस्कृतिक जागृती केली.

५) सत्यशोधकी अभ्यास वर्ग

गुरुवर्य केशवराव विचारे यांनी इ.स. १९४२ मध्ये सत्यशोधक विद्यार्थी संघाची स्थापना करून सुमारे तीन आठवडे ते दीड महिन्यांचे अभ्यास वर्ग घेतले. त्यासाठी अभ्यासक्रम तयार केला. आपले मुद्दे पटवून देण्यासाठी संतांचे, त्यांतही संत तुकाराम यांचे अभंग, म. कबीर यांचे दोहे, स्वामी विवेकानंद, स्वामी दयानंद यांची अवतरणे आणि काही दृष्टांत व गोष्टी तयार केल्या. या अभ्यासवर्गातून सत्यशोधकी प्रचारक, वक्ते, जलसाकार, शाहीर, कीर्तनकार तयार झाले. त्याचप्रमाणे सहकार चळवळीला चालना मिळाली. शिक्षण प्रसाराला गती मिळाली.

६) शिक्षणप्रसार

म. फुले, राजर्षी शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील, डॉ. घोगरे, डॉ. पंजाबराव देशमुख, गुरुवर्य बाबुराव जगताप, बापुजी साळुंखे यांनी शिक्षण प्रसाराला गती दिली. त्यांनी शिक्षण प्रसाराला चळवळ मानले. जीवनदानी पद्धतीने हे कार्य केले म्हणून महाराष्ट्रात शिक्षण प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला. बहुजन, दलित, आदिवासी यांच्यापर्यंत शिक्षण पोहोचले. प्राथमिक शिक्षण हे सार्वत्रिक, मोफत आणि सक्तीचे झाले पाहिजे ही मागणी सत्यशोधकांची आहे.

महाराष्ट्राच्या बृहत इतिहासाचे लेखन सत्यशोधकी दृष्टीने झाले पाहिजे. चौथे शिवाजी महाराज, सातारचे प्रतापसिंह महाराज यांचा छळ कोणी व का केला; त्यात उच्चवर्णीय कारभारी आणि इंग्रज सरकारचे अधिकारी यांचे कोणते हितसंबंध व स्वार्थ होते यावर भर दिला पाहिजे. तसेच पेशवाईतील अनेक लढायांत 'मराठ्यांचा पराभव' ही शब्दरचना येते. तो खरोखर मराठ्यांचा पराभव होता की ब्राह्मणांचा? याविषयी स्पष्ट विवेचन आले पाहिजे.

जातिबद्ध समाजरचनेत काही ठिकाणी अनेकविध जातींचे स्पष्ट व निःसंदिग्ध उल्लेख, निर्देश अंदाज व अपरिहार्य असतात. ज्या ब्राह्मणांनी पुराणकाळापासून ब्राह्मण-

अब्राह्मण भेद मानले त्यांच्यासाठी पक्षपाती धर्मनिहाय व धर्मशास्त्र तयार केले, ते ब्राह्मण इतरांवर जातिवादाचे आरोप करतात. त्यांचा हा कांगावाखोरपणा इतिहासग्रंथांतून स्पष्ट केला पाहिजे.

साठोत्तरी परिवर्तनवादी साहित्यप्रवाह

मराठी साहित्यात १९६० नंतर परिवर्तनवादी विचारांच्या अधिष्ठानावर साहित्यप्रवाह निर्माण झाले. म. फुले, म. गांधी, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. राम मनोहर लोहिया, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कार्ल मार्क्स, कॉ. लेनिन यांच्या विचारांच्या आणि कार्याच्या प्रेरणा घेऊन हे विविध परिवर्तनवादी साहित्य प्रवाह मराठीत आले. स्त्रीवादी विचारांच्या प्रेरणेतून स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहही मराठीत आला. अलीकडे काही स्त्री-अभ्यासकांना ताराबाई शिंदे यांच्या विचारांचे महत्त्व पटले आहे.

१) ग्रामीण साहित्य : ग्रामीण समाज हा संमिश्र आहे. येथे अनेक वर्ण, धर्म, संप्रदाय, जाती, व्यवसाय आणि सामाजिक स्तर आहेत. त्यामुळे ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा कोणत्याही एकाच महापुरुषाचे विचार किंवा कार्य होऊ शकली नाही. येथे धर्म, पंथ, संत, लोकसाहित्य यांच्यापासून म. फुले, राजर्षी शाहू, महर्षी वि. रा. शिंदे, डॉ. आंबेकर, कार्ल मार्क्स, डॉ. राम मनोहर लोहिया यांच्या प्रेरणा महत्त्वाच्या ठरल्या. ग्रामीण भागात वारकरी आहेत, दलित आहेत, मुस्लीम आहेत. बलुतेदार-आलुतेदार आहेत. जंगलांत, पाड्यांवर आदिवासी आहेत. भटक्यांचेही वास्तव्य खेड्यातूनच असते. म्हणून हा प्रवाह सर्वव्यापी आहे.

२) पुरोगामी साहित्य

३) दलित साहित्य : दलित साहित्याचा प्रारंभ सत्यशोधक परंपरेतील मुक्ता साळवे आणि गोपाळबाबा वलंगकर या लेखकांपासून झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार आणि कार्याची प्रेरणा या साहित्याला आहे; तरी म. गौतम बुद्ध, राजर्षी शाहू, म. फुले, कार्ल मार्क्स यांच्याही प्रेरणा दलित साहित्यिकांनी मानल्या आहेत. संत चोखोबा, कर्ममेळा यांच्या रचनेतून आणि लोकसाहित्यातून तत्कालीन दलितांची बंडखोरी व्यक्त झालेली आहे.

४) स्त्रीवादी साहित्य : वेदांमध्ये स्त्रियांनी रचलेली सूक्ते आहेत. मुक्ताबाई, जनाबाई, कान्होपात्रा, संत तुकाराम महाराज यांची शिष्या संत बहिणाबाई यांच्या अभंगरचनांतून स्त्री-पुरुष समतेचा विचार व्यक्त झाला आहे. लोकगीतांतूनही असा प्रस्थापित पुरुषप्रधान,

व्यवस्थाविरोधी विचार व्यक्त झाला. आधुनिक काळात तो म. फुले आणि ताराबाई शिंदे यांच्या लेखनांतून जोरकसपणे व्यक्त झाला आहे.

५) विद्रोही सांस्कृतिक चळवळ : मार्क्सवाद आणि फुलेवादाला मानणारी ही चळवळ आहे.

६) दलित आदिवासी ग्रामीण संयुक्त महासभा

७) आदिवासी साहित्य : आदिम समाज जीवनाचा, आदिम मानवी मनाचा सहजाविष्कार आदिवासींमध्ये आढळतो. तेच या देशातील मूळ निवासी आणि मालक आहेत. आर्यांच्या क्रूर, हिंसक आणि कपटी स्वाभ्यांमुळे त्यांना जंगलांत, दऱ्याखोऱ्यांत जाऊन आश्रय घ्यावा लागला. त्यांची राज्ये होती. बिरसा मुंडा, तंट्या भिल्ल वगैरे त्यांचे प्रेरणास्थान आहे. तसेच म. फुले, डॉ. आंबेडकर, कार्ल मार्क्स, लेनिन यांनाही त्यांनी प्रेरणास्थान मानले आहे.

८) भटक्यांचे साहित्य : आपल्या देशात ज्यांना इंचभरही जागा किंवा जमीन नाही असा भटक्यांचा फार मोठा समाज आहे. त्यांच्यातही जाती आणि पोटजाती आहेत. त्यांचे काही पारंपरिक व्यवसाय आहेत. ब्रिटिश सरकारने त्यांपैकी काही जातींना गुन्हेगारांच्या यादीत टाकले. सेटलमेंट कॅंप तयार करून त्यांना ५० ते ६० वर्षे कोंडून ठेवले. उमाजी नाईक, राघोबा भांगे हे भटक्यांचे नेते ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात लढले.

९) कामगार साहित्य : मुंबईत सूत गिरण्या आणि कापड गिरण्या निघाल्या. कोकण, प. महाराष्ट्र, नागपूर आणि नंतर मराठवाडा खानदेशातून लोक शहरात जाऊन कामगार झाले. नारायण मेघाजी लोखंडे आणि त्यांच्या सत्यशोधक सहकाऱ्यांनी कामगार संघटना स्थापन केली. त्यांचे प्रश्न सोडविले. 'दीनबंधू' पत्रातून त्यांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली. स्वातंत्र्य चळवळीत त्यांनी फार मोठे योगदान दिले. भीमराव महामुनी यांच्या सत्यशोधक जलशांनी ही चळवळ झपाट्याने वाढली.

१०) मुस्लीम मराठी साहित्य : मराठी संत साहित्यात अनेक मुस्लीम संत आहेत. सूफी संप्रदायाने हिंदु-मुस्लीम भेदाभेद मिटविण्याचे प्रयत्न केले. भारतातील बहुसंख्य मुस्लीम धर्मांतरित मुसलमान आहेत. त्यामुळे त्यांची भाषा, संस्कृती, रूढी, परंपरा मूलतः भारतीय आहेत. मराठी भाषिक मुसलमान हे महाराष्ट्रीयच आहेत.

११) ख्रिस्ती साहित्य : येथील ख्रिस्तीही धर्मांतरित आहेत. बाबा पद्मनजी, रेव्ह ना. वा. टिळक यांच्यासारख्या ख्रिस्ती धर्मप्रसारक आणि साहित्यिकांनी धर्मांतर म्हणजे देशांतर नव्हे अशी भूमिका घेऊन मराठी भाषा आणि संस्कृतीचा अभिमान व्यक्त करून मराठी भाषेची सेवा केली.

इतिहास लेखन/पुनर्लेखन/मांडणी/पुनर्मांडणी करताना उपरोक्त मुद्यांची गंभीरपणे दखल घेणे आवश्यक आहे.

डॉ. श्रीराम गुंदेकर
मराठी विभाग प्रमुख,
राजर्षी शाहू महाविद्यालय, लातूर - ४१३ ५३१
भ्रमणध्वनी : ९९७५६२३१४८

मुस्लीम संशोधक मंडळाच्या इतिहासाची मांडणी

– हुसेन जमादार
कोल्हापूर

महाराष्ट्रातील मुस्लीम धर्मातराची चळवळ हीच एक पुरोगामी चळवळ होती. कारण हिंदू धर्मातील चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेखाली भरडल्या जाणाऱ्या शूद्र व अतिशूद्र समाजातील दीन-दलितांनी समतेसाठी इस्लामचा स्वीकार केला. हे धर्मांतर 'सूफी' संतांनी केले.

मुस्लीम समाज व सूफी साधू

भारतात आलेल्या सूफीवादाने महाराष्ट्रातही प्रवेश केला. नुरोद्दीन नवव्या शतकात इजिप्तहून भारतात आल्याचे सांगितले जाते, असे सेतुमाधवराव पगडी यांनी 'सूफी संप्रदाय' या पुस्तकात नमूद केले आहे. अब्दुलजब्बार, मलकापुरी यांनी 'तजकीरे अवलिया-ए-दकन' नावाचा एक ग्रंथ प्रकाशित केला आहे. त्यात द. भारतातील ३५० सूफी सतांची कामगिरी नमूद केली आहे. इ. स. १३०० पर्यंत मुसलमानांची राजवट द. भारतात स्थापन झालेली नव्हती, तर सूफी संत आल्यानंतर मुस्लीम राजवटी

स्थापन झाल्या, असेही सेतुमाधवराव पगडी यांनी नमूद केले आहे. दिल्लीच्या शेख निजामुद्दीन अवलियांच्या आज्ञेने मुंतुजबोद्दीन जर्जरीबक्ष यांना दक्षिणेकडे पाठविण्यात आले. त्यांच्याबरोबर त्यांचे सातशे सहकारी आले. मुंतुजबोद्दीन स. १३०० मध्ये खुलादाबादला स्थायिक झाले.

पैठणला मोईजोद्दीन, गंगापूरला हजरत नाना पाशा मोईजोद्दीन, वैजापूरला गाजी रूकनुद्दीन, पुण्याला शेख सलाउद्दीन या सूफी साधूंनी आपापली धर्मप्रसार केंद्रे स्थापली.

इस्लामचा महाराष्ट्रात सर्वत्र परिचय झाला तो सूफी साधूमुळे. महाराष्ट्रातील मुसलमानांची संख्या काश्मीर, बंगाल, केरळ, आसाम या मानाने बरीच कमी आहे. सूफींच्यातील अनेक साधूसंत हे सत्पुरुष होते. त्यांचे पाच पंथ हे महाराष्ट्रातही प्रसार पावले. चिस्ती, सुहारावर्दी, काद्री, नक्शबंदी व शुतारी हे ते पाच पंथ होत.

बहुसंख्य सूफी दिल्लीहून आले. काही अहमदाबादहून आले. काही समुद्रमार्गे इराण, अरबस्तान या देशांतून आले. राजसत्ता त्यांचे स्वागत करित होती. खुल्ताबाद (औरंगाबाद) चे हाजी अली, माहिम मुंबईचे अली सादीकशा, नाशिकचे मुहंमदबाबा श्रीगोंदेकर, नागपूरचे ताजुद्दीन ही मंडळी विद्वान व सज्जन माणसे होती. त्यांनी फार मोठा शिष्य समुदाय जमविला. या शिष्यांचे मठ (खानके) महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी उभे राहिले. सूफींच्या समाध्या (दर्गा) उभा राहिल्या. काही ठिकाणी या पिरांनी ग्रामदेवतांची जागा घेतली. नवस करण्यासाठी लोक एकत्र जमू लागले. उरूस यात्रा भरू लागल्या आणि लोकांना इस्लामी संस्थांची सवय लागली. एकनाथ, रामदास यांच्या वाङ्मयात याचे भरपूर पुरावे आढळतात. गॅझेटियरमधील जिल्ह्याजिल्ह्यांतील मुसलमान समाजातील भिन्नभिन्न जातींची वर्णने वाचता धर्मांतरामध्ये माळी, बागवान, विणकर, कसाब, माहूत, सईस, कोळी इत्यादी कुटुंबातील व्यक्ती धर्मांतरित झाल्याचे दिसते. राजसत्तेशी निकटचा असा व्यावसायिक संपर्क हे अशा धर्मांतराचे प्रमुख कारण असावे. सूफींच्या दर्ग्याभोवती जमणारा शिष्यवर्ग व भक्तगण हा श्रद्धाळू होता. यातून काही जमातींनी धर्मांतर केले. सूफी साधूसंतांचे मठ म्हणजे हजारो पीडितांना दिलासा देणारी केंद्रे होती. त्यातूनही धर्मांतरे झाली आहेत.

पण हिंदू धर्म आणि इस्लाम यांची एकत्र येऊन कुणी चर्चा केल्याचा फारसा पुरावा नाही. एकाला त्याची आवश्यकता नव्हती, तर दुसऱ्याला ती परवडणारी नव्हती, पण समांतर आणि प्रभावी चळवळी चालूच राहिल्या. त्या अद्यापपर्यंत चालू आहेत.

त्या म्हणजे यात्रा, उरूस, उत्सव.

एकीकडे पंढरपूर, तुळजापूर, कोल्हापूर, नाशिक इ. देवस्थानांच्या यात्रा आणि आळंदी, देहू, पैठण, सज्जनगड, शिर्डी, अक्कलकोट, शेगाव या तीर्थक्षेत्रांत भक्तिरसाचा पूर, तर दुसरीकडे हाजीमलंग, शम्सुद्दीन (मिरज), सल्लाउद्दीन (पुणे), सादिकशहा (नाशिक), सुलतानसांगडे (कंधार), ताजुद्दीन (नागपूर) अशा ठिकाणी उरुसांची व यात्रेकरुंची धमाल. काही भाविकांना लाडले मशायरब म्हणजेच राघव चैतन्य, बंदेनवाज म्हणजे अनंत चैतन्य, शहाबुद्दीन म्हणजे बाबा चैतन्य असा साक्षात्कार झाला, तरी मध्ययुगीन महाराष्ट्राचा समाज हा अविचलित राहिला. तो या यात्रा, दर्शने, पुण्यतिथी आदी उत्सवांमुळे सूफींच्या प्रचाराला मर्यादा पडल्या त्या वरील कारणांमुळे असे चित्र दिसते.

सत्यशोधक हमीद दलवाई आणि त्यांचे कार्य

१९ व्या शतकात महात्मा जोतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी चालविलेल्या शाळेत एक शिक्षिका म्हणून काम केलेल्या फातिमा शेख यांचे नाव येते. त्यानंतर महाराष्ट्राच्या इतिहासात १९७० ला मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची पुरोगामी चळवळ सुरू झाल्याचा महत्त्वाचा टप्पा येतो. इस्लामच्या इतिहासात धर्मचिकित्सेची परंपरा नाही. परिपूर्ण मानल्या गेलेल्या या धर्मात तसा वावच नाही. हिंदुधर्माच्या इतिहासात महात्मा जोतिबा फुले, राजा राममोहन रॉय, प्रि. आगरकर, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आदी सुधारकांची धर्मचिकित्सेची प्रदीर्घ परंपरा दिसते. पाश्चात्य जगात थॉमस पेन, ब्रूनो, रॉजर बेकन, मार्टिन ल्यूथर, इरॅस्मस आदींनी ही परंपरा ख्रिश्चन धर्माची कठोर चिकित्सा करून घालून दिली होती. इस्लाममध्ये या परंपरेचा पाया हमीद दलवाईंनी घातला. अति संवेदनशील, कर्मठ व अंधश्रद्धा मुस्लीम समाजात दलवाईंइतके मूलगामी चिंतन करणारा निर्भय सत्यशोधक दुसरा नाही. ते म्हणत, “मुसलमानांना चिकित्सेचा अंगीकार करायला लावणे हे काम इतके मोठे आणि कठीण आहे की, कोणीही एक माणूस त्याला पुरा पडणार नाही याची मला जाणीव आहे. म्हणून या समाजाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने या कामाचे महत्त्व किती आहे हे ओळखणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीने हे काम हाती घेतले पाहिजे. मी माझ्या अल्प कुवतीनुसार या कामाला वाहून घेतले आहे. हाच माझा लढा आहे आणि एक मुसलमान म्हणून मी तो लढवणार आहे.”

मंडळाच्या स्थापनेच्या वेळी व नंतर हमीद दलवाईंभोवती इस्लामी परंपरेशी झगडणारे काही सत्यशोधक मुस्लीम तरुण-तरुणी गोळा झाले. भारतीय मुस्लिमांना

धर्मनिरपेक्ष प्रवाहात आणण्याचे स्वप्न बघणारे हमीद दलवाई हे स्वतःच मुसलमानांच्या प्रगतीला व विकासाला पडलेले एक दिव्य स्वप्न होते, पण या स्वप्नाचा संदेश न समजल्याने मुस्लीम समाज या स्वप्नाने हादरून गेला. आपला मूलभूत विचार जनसामान्यांत उतरवून जनआंदोलन उभारू पाहणारे, कार्याच्या धुंदीने झपाटलेले, लोकविलक्षण व्यक्तिमत्त्वाचे हमीदभाई हे एक या मातीचा माणूस होते. आपल्या प्रतिमेची जराही तमा न बाळगता हा सर्वसंचारी अवलिया, स्वजन, कार्यकर्ते आणि परिचित यांचाच काय, पण व्यक्तिशः कट्टर विरोधकांचाही अस्सल मित्र होता.

मुस्लीम समाजाविषयी अत्यंत प्रामाणिक तळमळ बाळगणाऱ्या हमीदभाईंना आपले समाजसुधारणेचे प्रयत्न तितकेसे सफल होताना दिसले नाहीत, याची हमेशा खंत वाटली. त्यांच्या घणाघाती प्रहाराने अवाक् झालेल्या व त्यांच्याविषयीच्या गैरसमजाने ग्रासलेल्या मुस्लीम समाजाने हमीदभाईंची घ्यावी तशी दखल घेतली नाही.

हमीदभाईंचा जन्म २९ सप्टेंबर, १९३२ ला रत्नागिरी जिल्ह्याच्या चिपळूण तालुक्यातील मिरजोळी या गावी झाला. त्यांचे माध्यमिक शिक्षण चिपळूणमध्ये झाले व १९५१ साली ते मॅट्रिक झाले. मुंबईच्या इस्माईल युसूफ कॉलेज व रूपारेल कॉलेजात त्यांनी इंटरमिडीएट आर्ट्स पर्यंतचे शिक्षण घेतले. १९५४ ते १९६३ पर्यंत काही किरकोळ नोकऱ्या ते करत राहिले. या काळापूर्वीपासून ते राष्ट्र सेवादल व समाजवादी पक्षातर्फे राजकीय व सांस्कृतिक कार्य करितच होते. दरम्यान, हमीदभाईंनी 'मौज', 'सत्यकथा', 'वसुधा' आदी नियतकालिकांतून कथालेखन चालू ठेवले होते. 'लाट' हा त्यांचा एकमेव कथासंग्रह १९६० साली साधना प्रकाशनने काढला. १९६६ साली 'मौज' प्रकाशनतर्फे 'इंधन' ही त्यांची एकमेव कादंबरी प्रसिद्ध झाली. ही कादंबरी व काही कथांना मुस्लीम समाजाची पार्श्वभूमी होती. 'कफनचोर' या कथेमुळे हमीदभाई सर्जनशील लेखक म्हणून प्रसिद्धीस आले. 'इंधन' या आत्मकथनपर कादंबरीत कोकणातील एका गावात स्वातंत्र्योत्तर काळात, वातावरण कसे बदलत गेले, हिंदू-मुसलमान तणाव कसा वाढत गेला, इरेस पेटलेल्या दोन्हीकडच्या लोकांनी गावचे एरवीचे वातावरण केस ढवळून काढले, याचे तरल, संवेदनशील आणि वास्तव चित्रण आहे.

१९६३ ते १९६८ या काळात दलवाईंनी 'मराठा'त पत्रकारिता केली. १९६८ सालानंतर मुस्लीम समाजसुधारणेचे पूर्णवेळ काम करण्यासाठी त्यांनी नोकरी सोडली. त्यांचे साहित्यलेखनही थांबले.

मुस्लीम स्त्रीची दयनीय अवस्था आणि दर्जा सुधारण्यासाठी योग्य त्या कायद्याच्या मागणीसाठी हमीदभाईंनी मुंबई येथे कौन्सिल हॉलवर मुस्लीम स्त्रियांचा मोर्चा १८ एप्रिल १९६६ रोजी नेला. हा मोर्चा पुढे होणाऱ्या मुस्लीम प्रबोधनवादी चळवळीची नांदी ठरला. मुस्लीम स्त्रीची शोचनीय स्थिती सुधारून धर्मातर्गत स्त्री-पुरुष समानता हा दलवाईंच्या विचारसरणीचा गाभा होता. इस्लाम व इस्लामची ऐतिहासिक परंपरा यांची इहवादी चिकित्सा हा त्यांच्या विचारप्रक्रियेचा केंद्रबिंदू होता.

भारतीय मुस्लीम समाजाचे वास्तविक आकलन करून घेण्यासाठी हमीदभाई भारतभर फिरले व त्यांच्या दौऱ्यासाठी 'इंडियन कमिटी फॉर कल्चरल फ्रीडम', 'आंतरभारती', 'कोल्हापूरचा कोरगावकर ट्रस्ट', 'सेक्युलर फोरम', 'मराठा,' 'मौज' वगैरेंनी सर्वतोपरी साहाय्य केले.

भारतभर पसरलेले मुसलमान हे वेगवेगळ्या विचारसरणीचे, विविध व्यक्तिमत्त्वांचे आहेत व मुसलमान समाज संघटित असल्याचा तथाकथित मुस्लीम नेतृत्वाचा दावा फोल आहे, असे या दौऱ्यानंतर हमीदभाईंचे मत बनले आणि त्यांनी आपली विश्लेषणे, विचारप्रणाली व भूमिका स्पष्टपणे मांडावयास सुरुवात केली.

त्यांनी काढलेल्या पहिल्याच मोर्चापासून स्त्रियांना हक्क मिळवून देऊन स्त्री मुक्तीच्या मार्गाने स्त्री-पुरुष समानता साधणे हे तर दलवाईंचे मिशनच बनले होते. मुस्लीम स्त्रीला तिच्या धर्मात व समाजात दुय्यम व अन्यायी स्थान आहेच, पण भारतातील प्रचलित कायदानुसार हिंदू स्त्री इतकेही तिला अधिकार नाहीत. दलवाईंनी व नंतर मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने घेतलेले बरेच कार्यक्रम या विचारमालिकेशी संबंधित होते. तलाकपीडित स्त्रियांना पोटगी मिळवून देण्यासाठी झगडा उभारून केलेले विधायक कामही त्यात समाविष्ट होते.

आपले मूलगामी विचार समाजापर्यंत पोहोचविण्यासाठी लेख, भाषणे, जाहीर सभा यांद्वारे दलवाईंनी एक मोहीमच काढली. 'साधना ट्रस्ट'तर्फे आपल्या विचारांची व त्यांना जोड देणाऱ्या अनुभवांची मांडणी करणारी तीन भाषणे त्यांनी दिली. याशिवाय आपल्या विचारांच्या तरुणांशी संपर्क साधण्यासाठी त्यांनी अ. भि. शहांच्या बरोबरीने 'इंडियन सेक्युलर सोसायटी' १९६८ साली मुंबईत स्थापन केली; परंतु त्यानंतर दोन वर्षांपर्यंत स्वतः दलवाईखेरीज एकही मुस्लीम त्या सोसायटीकडे न फिरकल्याने दलवाई निराश झाले. दरम्यान त्यांनी भाषणे देणे, प्रसारमाध्यमांना लेख लिहिणे, दौरे आदी त्यांचे उपक्रम चालूच ठेवले. पुणे, कोल्हापूर, बेळगाव या शहरांत आणि गडहिंग्लज,

निपाणी, आजरा, उत्तूर, संकेश्वर, कुरुंदवाड या ग्रामीण भागात राष्ट्रसेवादलातर्फे त्यांचा एक महत्त्वाचा दौरा आयोजित केला गेला होता. भाषणे, सभा, चर्चा इ. मार्गाने मुस्लीम तरुणांशी आपल्या विचारसरणीबाबत व त्यांची प्रतिक्रिया अजमावण्यासाठी ते संवाद साधत असत.

अ. भि. शहा, यदुनाथ थत्ते, नरहर कुरुंदकर, प्रा. असफ ए. ए. फैजी, डॉ. मोईन शाकीर इत्यादींबरोबरच भाई वैद्य व डॉ. बाबा आढाव या समविचारी मंडळींनी हमीदभाईंना त्यांच्या कामात साहाय्य केले. वैद्य व आढाव यांना हमीदभाईंच्या विचारांना प्रतिसाद देतील असे पुण्यातील काही मुस्लीम तरुण परिचित होते. सय्यदभाई, मुनीर सय्यद, अमीर शेख, अन्वर शेख, रफीउद्दीन सय्यद, बशीर तांबोळी, मकबूल तांबोळी इत्यादी तरुणांशी हमीदभाईंचा त्यांनी परिचय करून दिला. कोल्हापूरच्या हुसेन जमादारांचा कोल्हापूर दौऱ्यात परिचय झाला होताच. एन. आर. बारगीर, महंमदगौस नाईक, आय. एन. बेग व मुमताज रहमतपुरे ही मंडळी जमादारांबरोबर होती. अशा प्रकारे पुणे, कोल्हापूर, अहमदनगर, मुंबई, सातारा येथील या सर्व तरुणांशी एकत्रित येऊन चर्चा झाल्यावर मुस्लिमांसाठी, मुस्लिमांची अशी एखादी संघटना काढण्याची हमीदभाईंना गरज वाटू लागली व पुढे सुमारे दीड वर्षे चर्चा होऊन 'मुस्लीम सत्यशोधक मंडळा'ची स्थापना झाली.

१९६६ ते १९७७ अशी उणीपुरी ११ वर्षे हमीदभाईंना मुस्लीम सत्यशोधक चळवळीसाठी देता आली. नवी दिल्लीची 'ऑल इंडिया कॉन्फरन्स फॉर फॉरवर्ड लुकिंग मुस्लीम्स', पुण्याची 'महाराष्ट्र राज्य मुस्लीम महिला परिषद', मुंबईची 'मुस्लीम सामाजिक परिषद' व कोल्हापूरची 'मुस्लीम शिक्षण परिषद' या ठिकाणी काही ठळक कार्यक्रम हमीदभाईंनी आपल्या मंडळाद्वारे आयोजित केले व यशस्वी करून दाखवले. त्यांनी फार मोजकेच लेखन केले आहे.

३ मे १९७७ या दिवशी हमीदभाईंचा अंत झाला. त्यापूर्वी दीर्घकाळ ते किडनीच्या विकाराने आजारी होते. या आजारपणात महाराष्ट्र सरकारने त्यांना ५० हजार रुपयांची आर्थिक मदत केली. स्वर्गीय पंतप्रधान इंदिरा गांधींनी वैयक्तिकरीत्या दोन हजार रुपये पाठवले. शरद पवारांनी बहुमोल असे सर्वतोपरी साहाय्य केले. हमीदभाईंची अंतिम इच्छा मुद्दाम नमूद करण्यासारखी आहे.

“माझ्या मृत्यूनंतर माझे शव माझ्या गावी नेऊ नये, विद्युत्वाहिनीत माझ्या शवाचे दहन करावे. मुसलमान किंवा हिंदू पद्धतीने कोणताही धार्मिक संस्कार अगर

श्रद्धाजंलीची भाषणे करू नयेत. निरिश्वरवादी म्हणून मी जगलो व निरिश्वरवादी म्हणूनच मला मरायचे आहे. माझे स्मारक उभारू नये. या देशात इस्लामिक रिसर्च इन्स्टिट्यूट' स्थापन व्हावी, ही माझी आवडती इच्छा. काही खाजगी व निमसरकारी यंत्रणांनी चालविलेल्या काही संस्था आहेत, पण त्यांच्या कामाने माझे समाधान झालेले नाही. इस्लाम व त्याची संस्कृती सुधारू इच्छिणाऱ्या माझ्या मित्रांनी अशी संस्था स्थापन करावी. सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय अशा मूलभूत चळवळींचे तसेच शहरी चळवळीचे प्रतिबिंब या संशोधनात दिसले पाहिजे. इस्लामच्या समस्यांना वाहिलेले एक नियतकालिकही त्या संस्थेने सुरू करावे. जगातील इस्लामिक चळवळींची दखल या नियतकालिकाने घ्यावी. मी सुखाने जगलो, माझी आता कोणाही विरुद्ध तक्रार नाही. माझ्याशी ज्यांचे मतभेद होते, त्यांच्याशी मी झगडलो; पण माझा कोणाही विरुद्ध आकस नाही, म्हणून त्यांच्याशीही वैयक्तिक संबंध ठेवण्याचा मी प्रयत्न केला.”

धर्माविषयी दलवाईची भूमिका वेगळी व टोकाची होती, हे या अंतिम इच्छेच्या संदर्भात नमूद करणे आवश्यक आहे. आपण मुसलमान आहोत म्हणून आपल्या समाजातील दोषांचे दिग्दर्शन करून ते सुधारणे हे आपले पहिले कर्तव्य आहे, असा दलवाईचा आग्रह होता. ‘धर्म ही खाजगी बाब’ मानणारे दलवाई नास्तिक, निरिश्वरवादी होते; पण आपली ही भूमिका त्यांनी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळावर अथवा कार्यकर्त्यांवर लादण्याचा पुसटसाही प्रयत्न कधी केला नाही. नास्तिकता ही दलवाईची वैयक्तिक भूमिका होती, पण मंडळाची नास्तिकतेची भूमिका कधीही नव्हती व नाही.

हा लढा हमीदभाईंनी ज्या भारतीय मुस्लीम समाजात लढवला तो समाज सनातनी, कर्मठ, अंधश्रद्धा व संघटित आहे. एकूण भारतीय समाजाप्रमाणेच तो दारिद्र्याने, निरक्षरतेने; बेकारी, महागाई इत्यादी आर्थिक प्रश्नांनी ग्रासलेला आहे, पण धार्मिकतेचा पगडा, धर्मचिकित्साविरोध आदी बाबतीत तो अतिसंवेदनशील आहे. अनेक प्रकारच्या चळवळी व आंदोलने उभारून एकूण समाजाला पुढे नेणाऱ्या संघटित मध्यमवर्गाचा त्यात अभाव आहे. अल्पसंख्य असल्याने या समाजात असुरक्षिततेची भावना वाढीस लागली आहे आणि म्हणूनच त्याचा संततचा राजकीय वापर होत राहिला आहे. याशिवाय आपल्या धर्मावर तो ‘परिपूर्ण व सर्वश्रेष्ठ’ असल्याबद्दलची आंधळी पराकोटीची श्रद्धा असल्याने मुस्लीम समाजाच्या बाबतीत धर्मनिष्ठा जास्त प्रभावी असल्याचे दिसते.

भारतीय मुस्लीम समाजाच्या नेतृत्वाच्या इतिहासात पुरोगामी नेत्यांचा अभाव आढळतो. समाजाच्या बंदिस्त व कट्टर धर्मश्रद्धा चौकटीमुळे उदारमतवादी नेतृत्वाचा

विकास खुंटण्याने, धार्मिक व सांप्रदायिक नेत्यांचा मुस्लीम समाजात सुळसुळाट आढळतो. दलवाईंनी या मुस्लीम नेतृत्वाचे वर्णन 'हेकेखोर, मुक्त चर्चाविरोधी, मूलतत्त्ववादी, इतरांना दोष देणारे व आत्मनिरीक्षणाची पात्रता नसलेले' असे केले आहे. याला काही अपवाद आढळतात. उदा. मौलाना अबुल कलाम आझाद, रफी अहमद किडवाई, डॉ. झाकीर हुसेन; परंतु भारतीय मुसलमान वाजवी संख्येने या नेत्यांच्या मागे कधी गेले नाहीत व स्वातंत्र्यानंतरही आझादांच्या बाबतीत बोलायचे झाले तर त्यांना शिक्षणखाते देण्यापलीकडे काँग्रेसने त्यांना महत्त्व दिले नाही.

भारतीय मुस्लीम समाजाला प्रगतीच्या मार्गाकडे वळविण्यासाठी त्या समाजाचे सध्याचे तथाकथित कुचकामी नेतृत्व आणि मुस्लीम समाज यातील विसंगती व दरी स्पष्ट करणे गरजेचे आहे. मुस्लीम समाजातील धर्मातर्गत सुधारणेबरोबरच आर्थिक व शैक्षणिक विकास व सामाजिक सुधारणा घडवून आणून मुस्लीम समाजाला सांप्रदायिकतेच्या व अंध धर्मप्रामाण्यवादाच्या जोखडातून मुक्त करण्याची कालोचित निकड आहे. आधुनिक लोकशाही समाजवादी मूल्ये व धर्मातीत इहवाद यांच्या मदतीनेच ते शक्य होईल.

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ

यासाठी चाळीस वर्षांपूर्वी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाची स्थापना झाली (२२ मार्च १९७०). यापूर्वी धर्मचिकित्सा नसली तरी समाज सुधारण्याचे आधुनिक शिक्षण प्रसाराचे कार्य सर सय्यद अहमदखान यांच्या नावे नमूद आहे. फाळणीच्या दुःस्वप्नानंतर व स्वातंत्र्यप्राप्तीने भारतीय मुस्लीम समाज इथल्या बहुसंख्य हिंदू समाजाशी सामंजस्य साधून नव्या धर्मातित राष्ट्रात निर्माण झालेली राष्ट्रीय एकात्मतेची गरज भागवेल अशी अपेक्षा होती; परंतु मुस्लीम समाजात धार्मिक व सामाजिक सुधारणांचा अभाव असल्याने दोन्ही समाजमानसांत मोठा फरक होता. मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचा जाहीरनामा म्हणतो :

“भारतात सर्वधर्मीय राष्ट्रीयता निर्माण करण्याच्या झालेल्या प्रयत्नात एक मूलभूत चूक सतत होत राहिली आहे. ती अशी की, हिंदू समाजाला आधुनिक, विशाल आणि पुरोगामी बनविण्याच्या आड येणाऱ्या जुनाट धर्मनिष्ठा बदलण्याचा एक सततचा प्रयत्न चालला असतानाच मुस्लीम समाजाच्या कालविसंगत अशा परंपरागत श्रद्धांना हात न लावण्याचा आटापिटा मुस्लीम समाजाकडून करण्यात येत होता आणि बहुसंख्य हिंदू समाजातील परिवर्तनवादी मंडळीदेखील या प्रक्रियेला कळत न कळत हातभार लावीत

होती. आजदेखील या परिस्थितीत फारसा बदल झालेला नाही. याचा परिणाम म्हणजे हिंदू समाजात आधुनिक राष्ट्रवादाचे, धर्मनिरपेक्षतेचे आणि समानतेच्या आधुनिक मानवी मूल्यांचे प्रवाह तुलनेने अधिक बळकट होत गेले आणि मुस्लीम समाज मात्र आपल्या जुन्याच श्रद्धांना चिकटून राहिला. सुशिक्षित मुस्लिमांची मजल यामुळे विभक्तवादी प्रवृत्तीपलीकडे कधी जाऊ शकली नाही. बदललेल्या परिस्थितीचे आव्हान यामुळेच मुस्लीम समाज स्वीकारू शकला नाही.” ही दरी भरून काढणे हे मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे सर्वकष उद्दिष्ट आहे.

हमीद दलवाईसारखा सत्यशोधक आणि त्यांनी स्थापन केलेले मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ महाराष्ट्रातच निर्माण व्हावे याला महाराष्ट्रातील सव्वाशे वर्षांची महात्मा जोतिबा फुले, लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख, सुधारक गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, कर्मवीर भाऊराव पाटीलांपासून आजतागायत डॉ. बाबा आढावांपर्यंत लक्षणीय आणि अविरत चालत आलेली झपाटलेल्या समाजसुधारकांची परंपरा कारणीभूत आहे. “‘सत्यशोधक’ या शब्दाला महाराष्ट्राच्या सामाजिक जीवनात एक विशिष्ट अर्थ आहे. त्यामागे सामाजिक सुधारणांच्या प्रखर आंदोलनाची पार्श्वभूमी आहे. या मंडळाचे ‘मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ’ हे नाव ठेवताना महाराष्ट्रातील सामाजिक परिवर्तनाची जाणीव या मंडळाच्या सभासदांपुढे आहे,” असा उल्लेख मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाच्या जाहीरनाम्यात आहे.

मुस्लीम सत्यशोधक चळवळीकडे अनेक व्यक्तींनी आकृष्ट होण्याच्या कारणांपैकी एक म्हणजे मंडळाची तत्त्वप्रणाली होय. अशा प्रकारची सडेतोड व व्यवहार्य तत्त्वप्रणाली जागतिक मुस्लिमांच्या इतिहासात पहिल्यांदा मांडण्यात आली व ती मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाद्वारे व्यवहारात उतरविण्यात आली. कुठल्याही कार्यरत चळवळीच्या तत्त्वप्रणालीप्रमाणे ती लवचिक आहे. मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे तत्त्वज्ञान मनुष्यकेंद्रित आहे. ‘इबादत’ व ‘आदत’ म्हणजे समाजातील मुस्लिमांसह इतर सर्व व्यक्तींशी संबंध हे कालानुरूप बदलत जातात व ते मानवी मूल्यांवर आधारित असतात, असे मंडळ मानते. माणसाची भौतिक सुधारणा व विकास हा मुस्लीम सत्यशोधक विचारसरणीचा गाभा आहे.

धर्मनिरपेक्षता, राष्ट्रवाद, लोकशाही या कल्पनांचा उगमच आधुनिक काळातील असल्याने त्यांचा स्वीकार करायचा तर तो अंध धर्मश्रद्धेचा पगडा दूर करूनच मुस्लिमांना

करता येईल अशी मंडळाची धारणा आहे. म्हणून मुस्लीम समाजाला त्याच्या पारंपरिक अंधश्रद्धांतून बाहेर काढून त्याला वास्तवांची परखड जाणीव करून देणे हे मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. मुस्लिमांनी प्रादेशिक भाषा अनुसरावी व उर्दूचा आग्रह सोडून द्यावा, असा मंडळाचा आग्रह आहे; पण एक भारतीय भाषा म्हणून उर्दूचा विकास होणे मंडळाला महत्वाचे वाटते. मुस्लिमांचे आधुनिक भारतीय नागरिकांत रूपांतर होण्यासाठी पुनर्जागृती व्हावी हे मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे ध्येय आहे.

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ ही एक सामाजिक परिवर्तनाची स्वयंसेवी चळवळ आहे. मंडळाचा जाहीरनामा म्हणतो, “वास्तविक स्वातंत्र्यानंतर अशी वेगळी सुधारणावादी का होईना विशिष्ट धर्मगटासाठी मंडळे काढण्याची आवश्यकता असायला नको होती याची जाणीव आहे, परंतु मुस्लीम समाजाच्या प्रबोधनावर भर देण्यासाठी आज तरी मंडळाचे कार्यक्षेत्र या समाजापुरते मर्यादित ठेवण्यात आले आहे. जेव्हा सामाजिक बदलाची दरी नष्ट होईल तेव्हा हे मंडळ मुस्लीम समाजापुरते कार्य करणार नाही. आधुनिक विचारांच्या, सर्वधर्मीय, राष्ट्रवादी परंपरा मानणाऱ्या सर्वच भारतीयांच्या इच्छा-आकांक्षानुसार एखाद्या नव्या आंदोलनात मंडळाच्या वेगळ्या अस्तित्वाची आवश्यकता उरणार नाही. ती अवस्था यावी आणि लवकर यावी म्हणून हे मंडळ कार्य करत राहील.”

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने अनेक प्रश्न आजपर्यंत हाती घेऊन ते धसास लावले आहेत. हिंदू-मुस्लीम यांच्यात घटनेने समानता यावी व मुस्लीम स्त्रीला आवश्यक ते अधिकार प्राप्त व्हावेत यासाठी समान नागरी कायद्याची मागणी मंडळ अनेक मार्गांनी आजतागायत अविरतपणे करीत आहे. तलाकपीडित महिलांना कायद्याने पोटगी मिळवून देऊन आजपर्यंत कित्येक मुस्लीम स्त्रियांचा दुवा मंडळाने घेतला आहे. ‘वक्फ’ बोर्डाची चौकशी होऊन तो पैसा विधायक कार्यासाठी वापरला जावा, अशी मंडळाची एक प्रमुख मागणी आहे.

मुस्लीम स्त्रियांनी शिक्षण घेऊन नोकऱ्या कराव्यात, स्वतःच्या पायावर उभे राहावे यासाठी शक्य ते प्रयत्न मुस्लीम सत्यशोधक वैयक्तिक व संघटनात्मक पातळीवर करीत आहेत. शिक्षणाचे माध्यम, व्यवसाय व नोकरीची संधी आणि अल्पसंख्य म्हणून मुस्लिमांना भेडसावणाऱ्या विशिष्ट प्रश्नांविषयी मंडळाने जनमत संग्रहित केले आहे. इस्लामी पद्धतीबरोबरच ‘सिव्हिल मॅरेज ॲक्ट’ नुसार मुस्लिमांनी विवाह करावेत, असा

मंडळाचा आग्रह आहे.

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे कार्य प्रकाशने, जाहीर सभा, मोर्चे, धरणे, सत्याग्रह, उपोषणे, निवेदने देणे; कार्यकर्त्यांनी राष्ट्रीय, प्रादेशिक व स्थानिक पातळीवर सभांत, शिबिरांत, परिषदांत भाग घेणे; पाहणी, संशोधन व सांस्कृतिक कार्यक्रम याद्वारे चालत असते.

मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे कार्य

मंडळाची वैचारिक भूमिका कार्यकर्ते व जनसामान्यांना स्पष्ट करण्यात प्रा. नरहर कुरुंदकरांनी हातभार लावला. मुस्लीम जातीयवादावर दलवाई कोरडे ओढत असताना प्रा. कुरुंदकरांनी हिंदू जातीयवाद्यांवर टीकास्र सोडले. साधना साप्ताहिक व यदुनाथ थत्ते यांनी दलवाईची भाषणे ठिकठिकाणी घडवून आणली. यदुनाथांनी मंडळाची भूमिका लेख लिहून समाजापुढे वारंवार मांडली. विशेषतः मंडळाच्या समान नागरी कायद्याच्या मागणीबाबत तर त्यांनी एक मिशनच चालवले. डॉ. बाबा आढाव व हमाल पंचायत यांनी मंडळाला स्थापनेपासून सर्वतोपरी सहकार्य दिले. हीच भूमिका निळूभाई लिमये व त्यांचे 'पूनम' यांनी दलवाईच्या काळात आग्रहाने पार पाडली. कोरगावकर ट्रस्ट आणि त्यांचे कार्यकारी विश्वस्त अनिलपंत कोरगावकर यांचाही मंडळाला आधार आहे.

इंडियन सेक्युलर सोसायटी, राष्ट्र सेवा दल, महात्मा फुले समता प्रतिष्ठान, समाजवादी महिला सभा, मंडलिक ट्रस्ट, महिला दक्षता समिती, आंतरभारती, अहमदाबादची सेवा संस्था, युक्रांद, दिल्लीची जनवादी महिला विषमता निर्मूलन समिती इत्यादी संस्थांचा व संघटनांचा हातभार मंडळाच्या वाटचालीत आहे.

२२ मार्च, १९७० या दिवशी हमीद दलवाईच्या नेतृत्वाखाली सुमारे १०० पुरोगामी मंडळी मोर्चाने 'साधना' कार्यालयातील आंतरभारती सभागृहात जमली आणि तिथे गुरुवर्य जगताप यांच्या अध्यक्षतेखाली यास्मिन लुक्मानी यांच्या हस्ते उद्घाटन होऊन 'मुस्लीम सत्यशोधक मंडळा'ची स्थापना झाली. मंडळाचा जाहीरनामा व घटना यावेळी हमीद दलवाईंनी प्रसारित केली. भारतीय मुस्लीम समाजात प्रबोधनाचे आंदोलन चालविणे हे मंडळाचे उद्दिष्ट असल्याचे घटनेद्वारे जाहीर करण्यात आले.

लगेचच २७-२८ डिसेंबर, १९७१ रोजी पुण्यात मंडळाने सोसायटीच्या सहकार्याने 'मुस्लीम महिला परिषद' भरवली. महाराष्ट्राशिवाय अहमदाबाद, दिल्ली, कलकत्ता येथून सुमारे १७६ महिला परिषदेस उपस्थित होत्या. पुण्याच्या वाकडेवाडी उपनगरातील

जमातीने दमदाटी केल्याने काही महिला येऊ शकल्या नव्हत्या. मुस्लीम स्त्रियांना समान हक्क, द्विभार्या प्रतिबंध, जुबानी तलाक इत्यादी विषयांवर महिलांनी चर्चा केली व ठराव संमत केले. शरीफा तय्यबजी यांनी या परिषदेचे अध्यक्षस्थान भूषविले. हमीद दलवाईसह मंडळाचे कार्यकर्ते हजर होतेच, पण आदरणीय एम. एम. जोशी, हरिभाऊ परांजपे दोन्ही दिवस हजर होते.

या परिषदेविषयी एक गोष्ट नमूद करणे आवश्यक आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे मुस्लीम स्त्रियांनी एकत्र येऊन आपल्या हक्कांची मागणी करणारी ही जगातील पहिली परिषद होती.

१९७३ च्या जानेवारी महिन्यात 'मुस्लीम सत्यशोधक पत्रिका' या मंडळाच्या मुखपत्राचा पहिला अंक प्रकाशित झाला. हमीद दलवाई हे त्याचे संपादक व हुसेन जमादार कार्यकारी संपादक होते. मंडल व त्याचे कामकाज याविषयी कार्यकर्ते, हितचिंतक व सामान्य हिंदू-मुसलमान यांना अधिकृत माहिती देण्यासाठी या पत्रिकेचा मंडळाच्या उमेदीच्या काळात उपयोग झाला.

कार्यक्रमांचा वेगळेपणा हे तर मंडळाचे एक वैशिष्ट्यच मानावे लागेल. १९७३ च्या जानेवारीत 'ऑल इंडिया मुस्लीम पर्सनल लॉ बोर्ड' या सनातनी मुस्लिमांच्या संघटनेने समान नागरी कायद्यास विरोध करणारी एक परिषद भरवली होती. तिथे दहा हजार प्रतिनिधी उपस्थित होते. त्या परिषदेच्या विरोधात त्याच ठिकाणी हमीद दलवाई, मंडळाचे इतर कार्यकर्ते आणि युक्रांदचे कार्यकर्ते यांनी निषेधात्मक निदर्शने करण्याचे जीवघेणे धाडस केले. महाराष्ट्रभर या घटनेचा प्रसारमाध्यमातून गवगवा झाला.

जातीयवाद्यांच्या या परिषदेला आव्हान देण्यासाठी ११ मार्च १९७३ या दिवशी मराठा मंदिर, मुंबई येथे 'महाराष्ट्र मुस्लीम सामाजिक परिषद' मंडळाने भरविली. नेहमीप्रमाणे इंडियन सेक्युलर सोसायटीचे सहकार्य होतेच. पुणे, मुंबई, मुंबई उपनगरे, कोल्हापूर, निपाणी, आजरा, सांगली, सोलापूर, अमरावती, नागपूर, अहमदनगर, वर्धा, फुलणट, चिपळूण, सासवड, भिवंडी, पालघर, गुलबर्गा, श्रीगोंदा इत्यादी ठिकाणांहून सुमारे ३०० प्रतिनिधी परिषदेस हजर होते. त्यांत ५० महिलांचा समावेश होता. प्रा. असफ ए. ए. फौजी, अ. भि. शहा, डॉ. मोईन शाकीर आदींनी प्रतिनिधींना मार्गदर्शन केले. मुस्लीम स्त्रियांना समान हक्कांची कायदेशीर व्यवस्था, मुस्लिमांचे शिक्षण मातृभाषेतून व्हावे, समान नागरी कायदा इत्यादी विषयांवर चर्चा होऊन मागण्या करणारे ठराव झाले. 'ब्लॉक डिसेंबर' या जात्यंध दहशतवादी मुस्लिमांच्या संघटनेने 'मराठा मंदिर' हे

परिषदेचे ठिकाण उडवून देऊ अशी धमकी दिली होती, पण परिषदेवर त्याचा परिणाम झाला नाही. मुंबई पोलिसांनी योग्य ती काळजी घेतली.

मुस्लीम स्त्रीच्या पोटगीविषयी एक महत्त्वपूर्ण निर्णय केंद्र सरकारने या काळात घेतला. फौजदारी कायद्याच्या १२५ कलमाखाली घटस्फोटित स्त्रीला पोटगी मिळू शकत असे. या कलमात दुरुस्ती होऊन मुस्लीम तलाकपीडितेचा अंतर्भाव त्यात झाला. त्याप्रमाणे अंमलबजावणी १९७३ च्या १ एप्रिलपासून सुरू झाली.

याचा परिणाम म्हणून मुस्लीम तलाकपीडितांना कायद्याने पोटगी मिळवून देण्याचा प्रश्न मंडळाने हाती घेतला. ठिकठिकाणी तलाकपीडित स्त्रियांसाठी मोफत कायदेविषयक सल्ला केंद्रे सुरू झाली आणि मंडळाने आपल्या समाजपरिवर्तनाच्या कामाला विधायक कार्याची जोड दिली.

यानंतर मंडळातर्फे सोसायटीच्या सहकार्याने कोल्हापूरच्या केशवराव भोसले नाट्यगृहात 'मुस्लीम शिक्षण परिषद' ३० व ३१ डिसेंबर १९७३ ला घेण्यात आली. परिषदेचे उद्घाटन प्रा. अ. भि. शहा यांनी केले व हमीद दलवाई अध्यक्ष होते. याशिवाय अण्णासाहेब सहस्त्रबुद्धे, प्रा. ना. गो. कालेलकर, एस. एम. जोशी आदींनी परिषदेत मार्गदर्शन केले. परभणी, जळगाव, उस्मानाबाद, नाशिक, बीड, ठाणे, कुलाबा, धुळे, चंद्रपूर, रत्नागिरी, चिपळूण, कणकवली, मनमाड, श्रीगोंदा, अहमदनगर, अमरावती, पंढरपूर, सोलापूर, सांगली, सातारा, कराड, पुणे, मुंबई, आजरा, अकोळ, निपाणी, कोल्हापूर आदी ठिकाणांहून सुमारे ८०० मुस्लीम प्रतिनिधी या परिषदेला हजर होते. त्यांपैकी सुमारे २५० स्त्रिया होत्या.

शिक्षणाचे माध्यम म्हणून उर्दू ऐवजी प्रादेशिक भाषेचा अंगीकार, 'वक्फ' संस्था सरकारने धर्मनिरपेक्ष संस्थांच्या ताब्यात द्यावी व मुस्लिमांचा विकास विशेषतः शैक्षणिक विकास साधण्यासाठी त्याचा विनियोग माध्यमिकपर्यंतच्या मोफत शिक्षणाची सोय व मोफत उच्चशिक्षणासाठीची पालकांच्या उत्पन्नाची मर्यादा १२००/- रु. वरून ५०००/- रु. पर्यंत नेणे, मदरसा पद्धतीच्या शिक्षणाचे आधुनिकीकरण इत्यादी विषयांवर चर्चा व ठराव झाले. श्रीमती गुलाबबानू पंजवाणी, मुख्तार अहमद, नझिरअल्ली सुलेमान पठाण, एस. इ. तांबोळी, शेख शब्बीर, एम. एस. बेग, प्रा. के. जी. पठाण, पीरजादे, प्राचार्य ए. डी. अत्तार, मोईयुद्दीन शेख, ए. जी. खान, जनाब लसणे गुरुजी, जी. बी. तांबोळी, ए. के. शेख, म. वा. पठाण, अब्बास तांबोळी, शायर खानसाहेब इत्यादी परिषदेत सहभागी झाले होते. कारण या परिषदेस येण्यासाठी मंडळाचा सभासद

असण्याचे कारण नाही व मुस्लिमांच्या शिक्षणाविषयी आस्था असणाऱ्या मुस्लिमांनी परिषदेस यावे, असे जाहीर आवाहन मंडळाने केले होते. त्यामुळे मंडळाच्या कार्यकर्त्यांशिवाय पहिल्यांदाच या आव्हानास प्रतिसाद देऊन आलेली वरील मंडळी चर्चेत सहभागी झाली.

दिनांक ९ जून, १९७४ रोजी चिपळूण येथे मुस्लीम महिलांचा मेळावा तंग वातावरणात पार पडला. मेळाव्याला सुमारे ९० मुस्लीम महिला उपस्थित होत्या. हा मेळावा होऊ नये म्हणून चिपळूण येथील काही सनातनी मंडळींनी निदर्शने केली, रस्ते अडविले आणि धमक्या दिल्या. आदल्या रात्री या मंडळींनी मिरजोळी येथील दलवाईंच्या राहत्या घरावर, मध्यरात्री दोन ट्रक व जीप्समधून मोठ्या संख्येने येऊन दंगा केला व दलवाईंची गाडी निकामी केली, पण या सगळ्याला न जुमानता मेळावा पार पडला. विरोधी निदर्शनामुळे काही महिला येऊ शकल्या नाहीत. मेळाव्याचे उद्घाटन डॉ. शमीम अत्तार यांनी केले. अध्यक्षस्थानी मेहरूनिसा दलवाई होत्या. समान नागरी कायदा करण्यासाठी सरकारकडे मागणी करण्यात आली. शेवटी स्थानिक मुस्लीम भगिनींची एक समिती नेमण्यात आली. या समितीतर्फे मंडळाचा प्रसार मुस्लीम भगिनींत करण्याचे ठरले.

३ मे, १९७७ या दिवशी हमीद दलवाईंचे निधन झाले. मुस्लीम सत्यशोधक मंडळ नेतृत्वहीन झाले. मंडळाने सामुदायिक नेतृत्व स्वीकारले.

१९८३ च्या प्रजासत्ताकदिनी कोल्हापूरच्या विक्रमनगरात तलाकपीडित महिलांच्या मुलांसाठी हुसेन जमादारांनी वसतिगृह सुरू केले. प्रत्यक्षात त्यांनी या मुलांची सोय आपल्या घरी आपल्या कुटुंबीयांसमवेत केली होती. या वसतिगृहाच्या मदतीसाठी निळू फुले व जयंत वालावलकर यांनी 'राजकारण गेलं चुलीत' या नाटकाचे प्रयोग देऊन निधी उपलब्ध करण्यास मदत केली.

शाहबानो पोटगी निकाल

शाहबानो या ६० वर्षे वयाच्या वृद्धेस पती महमद खाँने घराबाहेर काढल्यानंतर तिने इंदोरच्या कोर्टात पोटगीसाठी अर्ज दाखल केला. कोर्टाने २५ रु. पोटगी ठरवून दिली. याविरुद्ध शाहबानोने मध्यप्रदेश हायकोर्टात गाव्हाणे मांडले, तेव्हा नवऱ्याचे उत्पन्न पाहून कोर्टाने रु. १७९.२० इतकी पोटगी ठरवून दिली. या निकालाविरुद्ध महमंद खाँ स्वतःच सुप्रीम कोर्टात गेला. दरम्यान '१२५ कलमाला जोडून असलेल्या १२७ (३) ब कलमाप्रमाणे तलाकपीडितेस मेहेर व उद्दतकाळातील पोटगी दिल्यास

नवऱ्याची जबाबदारी संपते' या युक्तिवादने बरेच निकाल येत होते. याचाच आधार घेऊन महंमद खाँने पोटगीपासून सुटका मागितली. तेव्हा २३ एप्रिल १९८५ रोजी सुप्रीम कोर्टाचे न्यायाधीश न्या. चंद्रचूड यांनी महंमद खाँचा युक्तिवाद अमान्य करताना म्हटले की, "योग्य निर्णय करताना ग्रंथातील पुरावे पुरेसे नाहीत आणि तलाकपीडित स्त्रीस तिच्या उपजिविकेसाठी घटस्फोटित पतीकडून दरमहा काही निश्चित रक्कम पोटगी म्हणून मिळण्याचा मुस्लीम स्त्रीस हक्क आहे." मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने या ऐतिहासिक निर्णयाचे हरप्रकारे हार्दिक स्वागत केले.

शाहबानो केसमध्ये सुप्रीम कोर्टाने दिलेल्या निर्णयाचे स्वागत व या निर्णयाला विरोध करणाऱ्या ऑल इंडिया मुस्लीम पर्सनल लॉ बोर्डासारख्या प्रवृत्तीचा निषेध करण्यासाठी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने मुंबईच्या 'मराठा मंदिरा'त १७ ऑगस्ट १९८५ रोजी 'पोटगी बचाव परिषद' आयोजित केली. या परिषदेचे उद्घाटन प्रा. मुमताज रहमतपुरेनी केले. प्रा. एस. टी. लोखंडवाला प्रमुख पाहुणे होते. समाजवादी नेत्या मृणाल गोरे, रशिदा मुजावर आदींनी परिषदेस मार्गदर्शन केले. ऑल इंडिया यूथ कॉन्फरन्सच्या सनातनी मुस्लीम भगिनींनी सभा उधळायचा प्रयत्न केला व बाहेर त्यांच्या बंधूंनी निदर्शने केली.

शाहबानोच्या निकालाच्या बाजूने जनमत संघटित करण्यासाठी 'जुबानी तलाक बंद करा', द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा लागू करा', 'तलाकपीडितेला पोटगी मिळालीच पाहिजे' या मागण्या घेऊन मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने ३ नोव्हेंबर ते १८ नोव्हेंबर १९८५ या काळात महाराष्ट्रभर 'तलाक मुक्ती मोर्चा' हे न भूतो न भविष्यती असे एक जनअभियान चालवले.

एस. टी. बसमधून ४० मुस्लीम सत्यशोधक यांपैकी २२ स्त्रिया व ९ मुले कोल्हापुरातून निघून मिरज, सोलापूर, उस्मानाबाद, लातूर, आंबेजोगाई, परभणी, नांदेड, चंद्रपूर, अमरावती, बुलढाणा, जळगाव, अहमदनगर या ठिकाणी मुस्लीम जनसामान्यांशी संपर्क साधत फिरले. हुसेन जमादार व मेहरूनिसा दलवाई यांनी या 'तकाल मुक्ती मोर्चा'चे संघटन व नेतृत्व केले. प्रत्येक ठिकाणी जाहीर सभा, पोस्टर प्रदर्शन, जिल्हाधिकाऱ्यांना मोर्चाने निवेदन देणे आणि शक्य तिथे मुस्लिमांच्या बैठका असा कार्यक्रम पार पाडला.

या मोर्चाला अहमदनगर, जळगाव, परभणी, नांदेड, मिरज या ठिकाणी विरोध झाला. मिरजेत काळे झेंडे व निषेधाचे फलक लावले गेले, तर अहमदनगरला दहा

हजार मुस्लिमांचा जमाव मोर्चावर चालून आला व एस. टी. बसची नासधूस करण्यात आली. पोलिसांनी या चाळीस सत्यशोधकांना संपूर्ण संरक्षण दिले. श्रीरामपूर व नाशिक येथे मोर्चा जाऊच शकला नाही, तर औरंगाबादेत तेथील जिल्हाधिकाऱ्यांनी मोर्चास अन्याय्य बंदी घातली होती. या बंदीविरुद्ध रजिया पटेल यांनी उच्च न्यायालयाच्या औरंगाबाद खंडपीठात आव्हान देणारी याचिका सादर केली. कालांतराने न्यायालयाने ही बंदी बेकायदेशीर ठरवली.

ठिकठिकाणी एवढ्या तणावपूर्ण वातावरणात सुद्धा आपली गान्हाणी घेऊन स्थानिक मुस्लीम तलाकपीडित स्त्रिया मोर्चाला पाठिंबा देण्यासाठी लोटल्या. अमरावतीत तर ५०० स्थानिक मुस्लीम स्त्रिया तिथे काढलेल्या मोर्चात सामील झाल्या. 'तलाक मुक्ती मोर्चा'ला महाराष्ट्रभरच्या वृत्तपत्रांनी, नियतकालिकांनी अग्रलेख लिहून व तपशीलवार वृत्तान्त देऊन प्रसिद्धी दिली. सरकारी प्रसारमाध्यमांनीही या मोर्चाची योग्य ती दखल घेतली. ज्या ज्या ठिकाणी हा मोर्चा गेला तेथील सर्व पुरोगामी संघटनांनी या मोर्चाला सर्वतोपरी साहाय्य केले. औरंगाबादमध्ये तर जिल्हाधिकाऱ्यांनी या मोर्चाला घातलेल्या बंदीचा निषेध करणारी सर्व संघटनांची सभा घेण्यात आली.

पुढे नागपुरात विधानसभेचे अधिवेशन सुरू झाल्यावर १६ जानेवारी, १९८६ रोजी विधानभवनासमोर तलाक मुक्ती मोर्चाने १ दिवसाचे धरणे धरले व मुख्यमंत्र्यांची भेट घेऊन निवेदन सादर केले. या मोर्चात ८० वर्षांच्या बाबूमियांपासून ते १० महिन्यांच्या मुद्दसरपर्यंत मुस्लीम सत्यशोधकांच्या चार पिढ्या सहभागी झाल्या होत्या.

सनातनी मुस्लिमांनी शाहबानो पोटंगी निकालाला विरोध केला. हा निकाल म्हणजे धर्मात हस्तक्षेप आहे अशी भूमिका घेऊन लाखो मुस्लिमांना त्यांनी रस्त्यावर उतरविले. त्याचा परिणाम असा झाला की तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी पोटंगीचा अधिकार रद्द करणारे 'तलाक हक्क संरक्षण विधेयक' आणायचे ठरवले.

म्हणून तलाक मुक्ती मोर्चा अभियानाचा भाग म्हणून २१ व २२ फेब्रुवारी १९८६ रोजी सुमारे ३५ मुस्लीम स्त्रिया व १५ कार्यकर्ते मुस्लीम महिला (तलाक हक्क संरक्षण) विधेयकास विरोध करण्यासाठी दिल्लीत पंतप्रधान राजीव गांधी, त्यावेळचे राष्ट्रपती ग्यानी झैलसिंग व त्यावेळचे कायदामंत्री अशोक सेन यांना भेटले. परंतु हे विधेयक सरकारतर्फे लोकसभेत मांडले गेलेच. याच्या निषेधार्थ काँग्रेसमधील एक सच्चे मुस्लीम पुरोगामी नेते अरिफ मोहमंद खान यांनी आपल्या मंत्रिपदाचा राजीनामा दिला.

३ ऑक्टोबर १९८६ रोजी मंडळाच्या एक धडाडीच्या कार्यकर्त्या श्रीमती मुमताज रहमतपुरे यांचे कोल्हापुरात अपघाती निघन झाले. याप्रसंगी धर्मविरोधी कृत्ये केली असा आरोप ठेवून रहमतपुरेच्या दफनास शहरातील काही धर्मांध मुस्लिमांनी विरोध केला, पण कोल्हापुरातील पुरोगामी व्यक्ती व मंडळाचे कार्यकर्ते यांनी योग्यवेळी हस्तक्षेप करून तणावशमन केले. असाच प्रसंग पुढे १९८८ साली मंडळाचे एक कार्यकर्ते अॅड. अब्दुल शेख यांच्या बाबतीत संगमनेरमध्ये घडला.

मुस्लीम सत्यशोधक चळवळ राष्ट्रीय पातळीवर नेण्याचे आजवरचे प्रयत्न २६ सप्टेंबर १९८७ ला यशस्वी झाले. या दिवशी कोल्हापुरात मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने 'ऑल इंडिया प्रोग्रेसिव्ह मुस्लीम कॉन्फरन्स' भरवली. २६ व २७ सप्टेंबरला झालेल्या राष्ट्रीय पातळीवरच्या या परिषदेचे उद्घाटन मुंबई हायकोर्टाचे न्यायमूर्ती एस. एम. दाऊद यांनी केले. अध्यक्षस्थानी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाचे अध्यक्ष बाबूमियाँ बंडवाले होते. अब्दुल लतीफ आझमी, सीमा काझी, मोहम्मद खुददुस, प्रा. रहिमान खान, डॉ. दुराणी, रशिदा मुजावर, मेहरून्निसा दलवाई, सय्यदभाई, हुसेन जमादार, सारा अबुबकर आदींनी परिषदेस मार्गदर्शन केले. महाराष्ट्राखेरीज बारा प्रांतांतून आलेल्या सुमारे ४०० मुस्लीम प्रतिनिधींनी जातीयवादी हिंसाचाराचा विरोध, मुस्लिमांची आर्थिक व शैक्षणिक स्थिती, बहुपत्नीत्व, जुबानी तलाक इत्यादींसाठी नव्या कायद्याची मागणी केली आणि १९८६ च्या प्रतिगामी कायद्याचा व राजस्थानच्या रूपकंवर सती घटनेचा निषेध करून त्यावर चर्चा घडवून ठराव संमत केले. लखनऊचे डॉ. प्रमोदकुमार, हैद्राबादचे केशवराव जाधव, दिल्लीचे रेवतीशरण शर्मा, अॅड. सी. आर. दळवी, पन्नालाल सुराणा आदींनीही मार्गदर्शन केले. या परिषदेचा उद्घाटन कार्यक्रम राजर्षी शाहू स्मारक भवनात पार पडला, तर बाकीचे कामकाज अक्षता मंगल कार्यालयात झाले. त्या ठिकाणास 'प्रा. मुमताज रहमतपुरे नगर' असे नाव देण्यात आले होते. या परिषदेने मुस्लीम महिलांचा प्रश्न देशपातळीवर नेला.

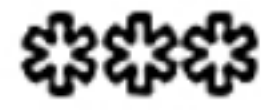
आणखी दोन पुरोगामी चळवळींचा उल्लेख करावा लागेल.

'मुस्लीम मराठी साहित्य परिषदे'ची स्थापना इ.स. १९९० मध्ये सोलापूर येथे मुस्लीम मराठी लेखक, पत्रकार व सुधारकांनी एकत्र येऊन केली आणि पहिले मुस्लीम मराठी साहित्य संमेलन आयोजित केले. मराठीत लेखन करणाऱ्या मुस्लिमांची एक यादी प्रसिद्ध झाली. त्यात १८१ मुस्लीम लेखकांचा परिचय नमूद आहे. आतापर्यंत सात मुस्लीम मराठी साहित्य संमेलने पार पडली आहेत.

१९७३ साली कोल्हापुरात मुस्लिम सत्यशोधक मंडळाने मागे उल्लेखलेली मुस्लीम शिक्षण परिषद भरविली होती. त्या परिषदेत महाराष्ट्रातील मुस्लिमांनी मराठीतून शिक्षण घ्यावे, असा ठराव केला होता. त्याचे फलित म्हणजे मुस्लीम मराठी साहित्य परिषद होय, असे म्हणावयास हरकत नाही.

महाराष्ट्रातील दुसरी पुरोगामी घटना म्हणजे मुस्लीम ओबीसी संघटनेची स्थापना. प्रा. फकरुद्दीन बेन्नूर, अजिज नदाफ, शब्बीर अन्सारी इत्यादी त्यात सहभागी आहेत. ही चळवळही पुरोगामी चळवळ आहे. कारण महाराष्ट्रातल्या हिंदुधर्मीय ओबीसींच्या बरोबर नाळ जोडण्याचा हा उपक्रम आहे.

महाराष्ट्राच्या सामाजिक चळवळींचा समग्र इतिहास जेव्हा लिहिला जाईल त्यावेळी मुस्लीम सत्यशोधक मंडळाने केलेल्या पुरोगामी चळवळीचीही दखल घ्यावी लागेल. नव्हे, तशी दखल आधुनिक महाराष्ट्राच्या अभ्यासकांनी घ्यावी आणि इतिहासाच्या मांडणीत या चळवळीला योग्य ते स्थान घ्यावे, हा उद्देश या लेखनाच्या मागे आहे. मुस्लीम सत्यशोधकांची भावी वाटचालही काही सोपी नाही, हे आतापर्यंतच्या त्यांच्या वाटचालीवरून स्पष्ट होते; पण समाजातील सर्व परिवर्तनवादी संघटनांनी व व्यक्तींनी त्यांच्या कार्याकडे सहानुभूतीने पाहावे आणि शक्य तितका त्यांचा सहभाग द्यावा, अशीही अपेक्षा या प्रसंगी मी व्यक्त केली, तर ती अस्थानी ठरणार नाही, असे वाटते.

हुसेन जमादार

६६, अरुणोदय हौसिंग सोसायटी,

शाहू पार्क, कोल्हापूर ४१६००४

मो. ९४२३८४०७०७

संदर्भ :

१. मुस्लीम सत्यशोधक : दोन दशकांची वाटचाल, जिहाद : हुसेन जमादार
२. मुस्लीम सत्यशोधक पत्रिका
३. पुरोगामी मुस्लीम (मासिक)
४. भारतीय मुसलमान : शोध आणि बोध : सेतुमाधवराव पगडी
५. मुस्लीम मराठी साहित्य : प्रा. फ. म. शहाजिरे

महाराष्ट्रातील डाव्या चळवळींच्या इतिहासाची मांडणी

– अॅड. कॉ. गोविंद पानसरे
कोल्हापूर

इतिहासाचे पुनर्लेखन का होते ?

इतिहासाचे पुनर्लेखन ही अनेक कारणांमुळे अपरिहार्यता असते.

पहिले लेखन झाले तोपर्यंत जी माहिती उपलब्ध असते त्याआधारे लेखन होते. त्यानंतर नवी माहिती उपलब्ध होते आणि पुन्हा लेखन करणे भाग पडते. अगोदरची विधाने आणि निष्कर्ष पुन्हा लिहून बदलावे लागतात, दुरुस्त करावे लागतात आणि हे चालूच राहते. दादोजी कोंडदेव यांचे इतिहासातील स्थान हे एक उदाहरण ताजे आहे.

दुसऱ्याही प्रकारची कारणे असतात. ऐतिहासिक घटनांचा निरनिराळ्या प्रकारे अर्थ सांगता येतो. इतिहास-लेखनाच्या या वेगवेगळ्या पद्धतीमुळे पुनर्लेखन होते. एकाच काळाचे इतकेच नव्हे तर एकाच घटनेचे विश्लेषण वेगळ्या पद्धतीने केले जाते. एकाच घटनेचे वेगवेगळे अर्थ लावले जातात आणि मग पुनर्लेखन होते. छत्रपती शिवाजी महाराज यशस्वी होऊ शकले, कारण ती श्रींची इच्छा होती, असेही सांगता येते आणि त्यांच्या यशस्वी होण्यास परमेश्वराची इच्छा हे कारण नसून त्यांचे संघटना-

कौशल्य व त्यांचा रयतेशी झालेला व्यवहार हे कारण होते, असेही सांगता येते.

काही वेळा वर्तमानाची कोणती तरी गरज भागविण्यासाठी हेतुपूर्वक सोईस्करपणे इतिहास सांगितला जातो.

भारतातील लोक प्रथमपासूनच अडाणी व मागासलेले होते आणि त्यांना शहाणे करण्यासाठी परमेश्वरानेच इंग्रजांना भारतावर राज्य करण्यासाठी पाठविले, असे सांगणेही साम्राज्यवादी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांची गरज होती, म्हणून त्यांना सोईस्कर असा इतिहास सांगितला गेला. उलट भारतीयांची अस्मिता जागृत करणे ही भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची गरज होती, म्हणून भारताचा इतिहास सततपणे शौर्याचाच होता आणि सध्या जे जे प्रगत तंत्रज्ञान आहे ते ते सर्व आमच्या इतिहासात होतेच, असेही सांगितले गेले.

आजच्या लोकशाहीत सर्व हिंदूंची मते मिळविण्याची गरज भागविण्याकरिता मुस्लीम धर्मीयांबद्दल द्वेष निर्माण करणे, ही कांहींची गरज आहे. म्हणून शिवाजी महाराज मुस्लिमांचा द्वेष करत होते, असे सांगितले जाते. मराठे जातीच्या मतदारांना आपलेसे करण्यासाठी आणि ब्राह्मणजातीबद्दल द्वेष पसरविणाऱ्या कथा सांगितल्या जातात.

हे सारे लेखन नवे पुनर्लेखनच असते. त्यामध्ये इतिहास वाकडा तिकडा आणि विकृत करून सांगितला जातो. मग हे खोडून काढण्यासाठी पुन्हा कुणीतरी लिहितो आणि हे चालूच राहते.

इतिहास कोण घडवितो ?

इतिहास कशामुळे घडतो आणि कोण घडवितो, यासंबंधी वेगवेगळी मते आहेत आणि या वेगवेगळ्या मतांमुळे इतिहास वेगवेगळ्या प्रकारे लिहिला जातो. “संभवामि युगे युगे” असे वचन सांगून इतिहास परमेश्वरच घडवतो असे सांगतात, त्यात मानवी इच्छेचा आणि प्रयत्नांचा काही भाग नसतो अशा सिद्धांताधारे इतिहास सांगितला जातो.

केवळ भूगोलामुळे इतिहास घडतो, असेही लिखाण सापडते. सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यांमुळेच शिवाजी महाराजांना स्वराज्य स्थापन करता आले, असाही इतिहास सांगतात. अपघाताने इतिहास घडतो, असाही सिद्धांत मांडला जातो आणि तसे लिखाण होते. अमुक एक राणी सुंदर होती म्हणून अमूक एक युद्ध झाले, असेही लेखन झाले आहे. इतिहास हा त्या काळच्या कुणा एका शूर आणि हुशार नायकांमुळे केवळ

घडला, असेही प्रतिपादन केले जाते.

इतिहास परिस्थितीमुळे घडतो आणि ही परिस्थिती बदलत राहते म्हणून इतिहास बदलतो, असेही सांगतात.

मानवी समाज जगण्यासाठी घडपडत असतो. ती त्यांची उपजत प्रवृत्ती असते. या घडपडीत तो जगण्याची साधने शोधतो, तयार करतो, उत्पादनाची साधने तयार करतो. या बदललेल्या उत्पादन साधनांमुळे समाजातील भिन्न विभागांचे संबंध बदलतात. आर्थिक परिस्थिती बदलते आणि इतिहास बदलतो अशा सिद्धांताधारेही इतिहास सांगितला जातो.

कार्ल मार्क्सचा द्वंद्वात्मक भौतिकवाद

टोळी समाज अस्तित्वात असतानांची प्राथमिक अवस्था सोडली तर मानवी समाजात सतत दोन वर्ग असत आले आहेत. एकमेकांविरुद्ध असलेले हे वर्ग एकमेकांशी संघर्ष करीत आले आहेत. परस्पर विरोधी हितसंबंध असलेल्या या दोन वर्गांचे संघर्ष म्हणजेच इतिहास आहे.

गुलामांचा वर्ग आणि गुलामांच्या मालकांचा वर्ग; जमीन न कसता किंवा शेती न करता केवळ ते जमिनीचे मालक आहेत म्हणून शेती उत्पन्नाचा लाभ भोगणारे जमीनदार आणि काबाडकष्ट करून शेतीतून उत्पादन काढणारे परंतु जमिनीचे मालक नाहीत, म्हणून या उत्पादनाचा उपभोग न घेऊ राहणारे शेतमजूर; कुळे; आणि त्यानंतर कारखान्यात काम न करताही केवळ कारखान्याचे मालक म्हणून कारखान्यातील उत्पादनांचा आणि या उत्पादनाच्या वितरणाचा लाभ भोगणारे कारखानदार आणि कारखान्यातून उत्पादन करणारे परंतु कारखान्याची मालकी नसल्यामुळे केवळ मिळेल त्या मजुरीवर जीवन कंठणारे कामगार असे परस्पर विरोधी हितसंबंध असणारे वर्ग समाजात सतत अस्तित्वात आहेत. ते एकमेकांशी संघर्ष करीत आले आहेत.

वर्ग संघर्ष हाच मानवी समाजाचा इतिहास आहे, असे कार्ल मार्क्सने सांगितले आहे. कार्ल मार्क्सच्या इतिहासाचा अर्थ लावण्याच्या पद्धतीस 'द्वंद्वात्मक भौतिकवाद' असे संबोधले जाते. या संदर्भात समाजाचे आर्थिक जीवन आणि समाज जीवनाची इतर राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, कायदे, न्याय, धर्म इत्यादी अंगे आणि त्यांत होत आलेले बदल यांचे परस्पर संबंध स्पष्ट करून सांगण्यासाठी कार्ल मार्क्सने पाया आणि इमला यांची उपमा वापरून सिद्धांत सांगितला आहे. समाजाचे आर्थिक जीवन बदलले की समाज जीवनाची इतर अंगे बदलतात. (बेस अँड सुपर स्ट्रक्चर) असा हा सिद्धांत

आहे. आर्थिक जीवन समाजाच्या इतर जीवनाच्या अंगात बदल घडवून आणतात. ही इतर अंगेसुद्धा आर्थिक जीवनावर परिणाम करतात; परंतु अंतिमतः आर्थिक जीवनच निर्णायक ठरते, असा काहीसा हा सिद्धांत आहे.

गरजेपोटी बदलणारी उत्पादन साधने, उत्पादन साधनातील बदलांमुळे बदलणारे उत्पादन संबंध, त्यामुळे समाज जीवनात घडणारे आर्थिक बदल आणि बदलणारा समाज असाच मानवी समाजाचा इतिहास आहे.

बदल हा विश्वाचा नियम आहे. समाज बदलाची कारणे मार्क्स अशा रीतीने स्पष्ट करतो. इतिहास अशा अर्थानेही तपासला पाहिजे. आर्थिक बदल लक्षात न घेता इतिहासाचा लावलेला अर्थ अपुरा तर निश्चितच असतो; परंतु तो चुकीचाही असतो.

इतिहास-लेखन व पुनर्लेखन करण्याची अशी अनेक कारणे आहेत. ही यादी उदाहरणादाखल दिली आहे. ही यादी पूर्ण नाही.

इतिहास व्यक्ती घडवते की समाज घडवतो, असा प्रश्न उपस्थित करून विचार केला पाहिजे आणि इतिहास घडवण्यात व्यक्ती व परिस्थिती दोन्ही कारणीभूत असतात. असे असेल तर मुख्य कारण काय आणि दुय्यम व पूरक कारणे कोणती याचाही विचार करून मांडणी व्हायला हवी.

राजे-रजवाडे, त्यांच्या राजवाड्यांतील कट-कारस्थाने, त्यांच्या लढाया, त्यांचे जय-पराजय म्हणजे इतिहास, अशी इतिहासाची मांडणी मुख्यतः होत आली आहे. यातील उणीवा व दोष सांगून समाजाचा वेगळा असा इतिहासही सांगितला जातो. तसे पाहता हा मोठाच विषय आहे. त्याची संपूर्ण मांडणी अपेक्षित नाही; परंतु मांडणी आणि पुनर्मांडणी, लेखन व पुनर्लेखन अशा लेखनाच्या अनेक तऱ्हे व प्रकार आहेत, हे लक्षात ठेवावे.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेस ५० वर्षे झाली म्हणून या ५० वर्षांत लोकआंदोलनाने कोणती भूमिका पार पाडली. विशेषतः डाव्या चळवळींनी कोणती भूमिका पार पाडली आणि त्याचा महाराष्ट्राच्या जडणघडणीवर काय परिणाम झाला, एवढाच मर्यादित विषय मी मांडवा, अशी अपेक्षा आहे. हा मर्यादित विषयसुद्धा खूपच मोठा आहे. चळवळी, चळवळींची कारणे, चळवळी करणारे, त्यांची व्याप्ती व तीव्रता, त्यांना होत आलेले विरोध, त्यांची एकांगी मांडणी, असे अनेक पैलू याही विषयाला आहेत.

काही ठळक निर्देश कारणे एवढेच इथे शक्य आहे.

आंदोलन व कलश

एक भाषिक महाराष्ट्राच्या स्थापनेसाठी या राज्यात जितकी व्यापक आणि जितकी तीव्र चळवळ झाली तेवढी दुसरी कोणतीही चळवळ त्यापूर्वी किंवा नंतर झालेली नाही. या चळवळीत संपूर्ण महाराष्ट्रीय जनता सहभागी होती, हे सत्यच आहे; परंतु या चळवळीचे नेतृत्व, दिशा-दिग्दर्शन, आखणी आणि अंमलबजावणी यांत डावे पुरोगामी व लोकशाहीवादी पक्ष, संघटना आणि व्यक्ती यांनीच हे कार्य केले हा ताजा इतिहास आहे. हा इतिहास घडवणारे अजून हयातही आहेत. तरीसुद्धा यशवंतराव चव्हाणांनी संयुक्त महाराष्ट्राचा मंगल कलश आणला, हे संपूर्ण असत्य इतिहास म्हणून नोंदवले जात आहे. हे थांबवले पाहिजे. वास्तवात यशवंतराव चव्हाणांचा संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसच दीर्घकाळ अडथळा होता. महाराष्ट्रापेक्षा पं. नेहरू मोठे आहेत, असे भयानक विधानही त्यांनी केले होते. द्विभाषिक ही काळ्या दगडावरची रेषा आहे; 'यावच्चंद्र दिवाकरौ' मुंबई महाराष्ट्राला मिळणार नाही, असे तेव्हाचे काँग्रेसचे मुख्य नेते स. का. पाटील म्हणाले होते. यशवंतराव आणि त्यांचा काँग्रेस पक्ष यांची संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेतील भूमिका अडथळ्याची व विरोधाचीच होती, हे ऐतिहासिक सत्य या निमित्ताने नीट नोंदवले पाहिजे. या आंदोलनात १०६ हुतात्मे झाले. अक्षरशः लाखो लोक आंदोलनात उतरले. दीर्घकाळ आंदोलन झाले. काँग्रेस पक्षाला राज्य करणे अशक्य झाले म्हणूनच महाराष्ट्र राज्य स्थापन झाले.

महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाणांनी केलेले कार्य आणि महाराष्ट्राच्या जडणघडणीतील त्यांचा वाटा हा वेगळा इतिहास आहे. तो वेगळा काळ आहे, ते वेगळे कर्तृत्व आहे. महाराष्ट्र स्थापनेतील त्यांची भूमिका आणि जडणघडणीतील भूमिका या वेगवेगळ्या आहेत आणि त्या तशा पाहिल्या पाहिजेत.

१०६ हुतात्मे आणि लाखोंचे प्रदीर्घ आंदोलन याकडे दुर्लक्ष करण्याचा कृतघ्नपणा घडू नये म्हणून इतिहास लेखकांनी आणि अभ्यासकांनी जागरूक राहिले पाहिजे.

समाजाच्या जडणघडणीतच चळवळीचे महत्त्व दुर्लक्षित होऊ नये म्हणून महाराष्ट्राच्या आणखी एका मुख्यमंत्र्यासंबंधी नोंद करून ठेवलीच पाहिजे, असे मला वाटते.

स्वातंत्र्य मिळविल्यानंतर जे नेते राज्यकर्ते बनले त्यात स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात भागीदारी केलेले काही नेते होते. त्यांची स्वातंत्र्य आंदोलनातील सामाजिक बांधिलकी देशाची जडणघडण करतानाही दिसून आली.

या आंदोलनात जे नव्हते त्यांची तशी बांधिलकी दिसून आली नाही. किमान बोलायचे तर त्यांच्या बांधिलकीची तीव्रता दिसली नाही.

महाराष्ट्राच्या ५० वर्षांत वसंतराव नाईक १२ वर्षे मुख्यमंत्री होते. ते स्वातंत्र्य आंदोलनात तर नव्हतेच, उलट ते इंग्रज सरकारचे रिक्रूट भरती करणारे एजंट होते. या सत्याचा महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत काही परिणाम झाला काय, याचाही शोध घेतला पाहिजे.

जमीन-धारणेसंबंधीचे कायदे

जमीन-धारणेसंबंधी देशातील ज्या राज्यांत अगोदर कायदे झाले त्यात महाराष्ट्र आहे. 'कसेल त्याची जमीन' या तत्त्वाच्या अंमलबजावणीसाठी झालेला महाराष्ट्राचा 'कूळ कायदा' डाव्या विचारांच्या चळवळीची निर्मिती आहे. स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी असलेल्या कम्युनिस्ट, सोशॅलिस्ट इ. डाव्या पक्षांनी या कायद्याच्या गरजेची सतत मागणी स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळातही केली होती. तोच आग्रह चळवळी करून त्यांनी स्वातंत्र्या नंतरही तीव्रतेने मांडला म्हणून कूळ कायदा झाला.

जमीन-धारणेवरील मर्यादा घालणारा कायदा आणि भूमिहिनांना कसण्यास जमिनी देण्याचे कायदे हे सुद्धा डाव्या चळवळीचीच फलनिष्पत्ती आहे. संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती झाल्यानंतर ज्या व्यापक चळवळी झाल्या त्यात भूमिहिनांना कसण्यास जमिनी मागणारी चळवळ सर्वांत मोठी चळवळ होती. रिपब्लिकन पक्षाचे नेते कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड आणि भारतीय कम्युनिस्ट पक्षाच्या वतीने दोन वेळा लोकसभेवर निवडून आलेले क्रांतिसिंह कॉम्रेड नाना पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली देशभरात दोन लाख पन्नास हजार, तर एकट्या महाराष्ट्रात १ लाख ४१ हजार भूमिहिनांनी व शेतकऱ्यांनी सत्याग्रह करून ते तुरुंगात गेले होते.

हे कायदे राज्यकर्त्यांनी अनिच्छेने केले होते. कायद्याचे शब्द लिहिणारे अधिकारी या कायद्याच्या विरुद्ध होते. म्हणून या कायद्यात अनेक दोष राहिले किंवा ठेवले गेले आणि अंमलबजावणीत तर फारच गंभीर दोष उद्भवले.

महाराष्ट्रातील जमीन धारणेच्या कायद्यांचा स्वतंत्रपणे सखोल इतिहास लिहिला जायला हवा. तो मोठा आणि महत्त्वाचा इतिहास आहे.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात शेतकऱ्यांनी व जमिनीवरील कुळांनी जमीनदार व सावकार यांच्याविरुद्ध जी आंदोलने केली त्याला ब्रिटिशांनी 'दंगली' असे संबोधले आहे. शेतकऱ्यांच्या या आंदोलनाची ही परंपरा स्वातंत्र्या नंतरच्या काळातही सुरू राहिली

आणि त्यांनी महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत काही एक भूमिका बजावली आहे.

श्रेय कुणीही बळकावतो परंतु शेतीकर्जे माफ व्हावीत आणि शेतीमालाला उत्पादन खर्चावर आधारलेला भाव मिळावा म्हणून डाव्या पक्षांच्या नेतृत्वाखाली अनेक आंदोलने झाली. कापूस एकाधिकाराचा कायदा जो फक्त महाराष्ट्रातच झाला, त्यालाही डावे पक्ष व त्यांच्या चळवळीच कारणीभूत आहेत.

महाराष्ट्राच्या शेतीक्षेत्राच्या जडणघडणीचा आणि हरितक्रांती, धवलक्रांती अशी शब्दयोजना करून 'क्रांती' या शब्दाचा जो संकुचित अर्थ पसरविला जातोय, ते लक्षात घेतले तरी या क्रांतींनी काय घडविले?

शेतकऱ्यांच्या सर्वांत जास्त आत्महत्या महाराष्ट्रात झाल्या आणि महाराष्ट्र ही शेतकऱ्यांची स्मशानभूमी आहे, असे साधार विधान पी. साईनाथसारख्या निर्भीड पण अभ्यासू पत्रकाराला काढावा लागले. हे सत्य नोंदवीतच राहिले पाहिजे.

शेतजमिनीला पाणीपुरवठा व्हावा म्हणून महाराष्ट्रात जी जी धरणे झाली किंवा अजून न झाली; या सर्व धरणांचा आग्रह डाव्या चळवळींनीच धरला आणि राज्यकर्त्यांना ही धरणे करण्यास भाग पाडले.

धरणग्रस्त आणि इतर प्रकल्पग्रस्तांचे प्रश्न डाव्या चळवळींनीच लावून धरले म्हणून त्यासंबंधी सरकारला कायदे करावे लागले.

आदिवासींच्या प्रश्नांवरील मुख्य चळवळी डाव्यांनीच केल्या. ठाणे जिल्ह्यातील वारली आदिवासींची चळवळ हे एक उदाहरण आहे. अशी अनेक उदाहरणे आहेत.

सामाजिक न्यायाच्या प्रश्नावरही डाव्यांनीच आंदोलने केली. सर्वांना शिक्षण मिळावे, शिक्षण स्वस्त व्हावे, यासाठी डाव्यांनीच आग्रह धरला.

कामगार-नोकर विभाग

शेती क्षेत्रात महाराष्ट्राच्या डाव्या चळवळींनी जेवढी भूमिका बजावली त्यापेक्षा कामगार-नोकर विभागात जास्त महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

या विभागाला निर्देशांकाप्रमाणे जोडलेला महागाई भत्ता देणे, तोटा झाला तरी किमान बोनस आणि नफा झाला तर जास्त बोनस मिळण्याचा हक्क, नोकरांचे पगार बँकेमार्फत मिळण्याचा हक्क, प्रॉव्हिडंड फंड, ग्रॅज्युइटी, पेन्शन, असे जवळजवळ सर्व हक्क डाव्या चळवळीमुळेच या विभागाला मिळाले. हा विभाग डाव्या पक्षाशी निवडणुकांत कृतघ्नपणाने वागत आला असला तरी या विभागाचे आताचे जे जीवनमान आहे ते

डाव्या चळवळीचे फलितच आहे. याचे काही नकारात्मक परिणामही आहेत.

तथापि कामगार कायदे करविण्यात आणि कामगार-नोकरांचे जीवनमान उंचवण्यात डाव्या चळवळीचे योगदान अनन्यसाधारण आहे. याबद्दल वादास जागा नाही.

इतिहासलेखन करणाऱ्यांनी याची नोंद नीटपणे घेतली की नाही हा मुद्दा अगदी वेगळा आहे.

एकूण सर्वच चळवळींची त्यातही डाव्या पक्षांच्या नेतृत्वाखालील चळवळींची रास्त नोंद गंभीरपणे इतिहास लिहिणारे करीत नाहीत, ही वस्तुस्थिती तरी निदान नोंदवायला हवी.

राष्ट्रीयकरण

देश स्वतंत्र झाला तेव्हा आणि महाराष्ट्र निर्माण झाला तेव्हा उद्योगधंदे आणि जवळजवळ सर्व सेवाक्षेत्रे ही खाजगी होती. उद्योगधंद्याचे राष्ट्रीयकरण राज्यकर्त्यांना करायला भाग पाडण्यात डाव्या चळवळींचा हिस्सा मोठा आहे. त्यासाठी राज्यव्यापी, देशव्यापी आंदोलने डाव्यांच्या नेतृत्वाखालीच झाली आहेत.

महाराष्ट्राच्या ५० वर्षांत डावे सत्तेवर कधीच नव्हते. त्यामुळे त्यांच्या नावाने जडणघडणीच्या कायदेशीर व कार्यालयीन नोंदी सापडणार नाहीत. परंतु इतिहास केवळ कायदेशीर व कार्यालयीन नोंदींवर आधारून लिहू नये. इतिहास सत्यावर आधारलेला असावा आणि कामगार, शेतकरी, दारिद्र्य रेषेखालील गरीब, सामाजिक न्याय या व तत्सम मुद्द्यांवर डाव्यांनी चळवळी केल्या, ते प्रश्न लावून धरले, म्हणून त्या प्रश्नांवर जे काही थोडे फार झाले आहे ते घडविण्यातील डाव्यांचा जनआंदोलनाची भागीदारी दुर्लक्षू नये; असे दुर्लक्ष किंवा अनुल्लेख करून इतिहास सांगू नये.

कों. गोविंद पानसरे

१७, आयडियल सोसायटी,

सागरमाळ, कोल्हापूर.

भ्रमणध्वनी : ९४२३०४३०६२

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीच्या इतिहासाचे सुतोवाच

– प्राचार्य डॉ. टी. एस. पाटील
कोल्हापूर

शिवाजी विद्यापीठाने 'महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी व पुनर्मांडणी' या विषयावर आयोजित केलेल्या गोलमेज परिषदेमध्ये या संदर्भात मांडणी करताना एक गोष्ट स्पष्टपणे दिसते ती म्हणजे आजअखेर 'महाराष्ट्राच्या शेतकरी चळवळीचा इतिहास' अद्यापही लिहिण्यात आलेला नाही.

स्थानिक इतिहासाचा भाग म्हणून महाराष्ट्रातील अनेक विद्यापीठांतील अभ्यासकांनी आपापल्या परिसरात झालेल्या शेतकरी चळवळीचा अभ्यास केला आहे. त्यात प्रामुख्याने शरद जोशी यांनी केलेल्या १९८० ते १९९० च्या कालखंडातील शेतकरी चळवळीचा समावेश आहे. महाराष्ट्र राज्य निर्मितीपासून ते आजअखेर शेतकऱ्यांच्या चळवळीवर अद्यापही सर्वसमावेशक इतिहास लेखनच झालेले नाही. तेव्हा या विषयावरील पुनर्मांडणीचा प्रश्न उपस्थित होत नाही.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये काम करणाऱ्या काही कार्यकर्त्यांच्या मनावर १९१७ ला झालेल्या रशियन क्रांतीचा फार मोठा प्रभाव पडला होता. १९२५

मध्ये देशात कम्युनिस्ट पक्षाची स्थापना झाली. कामगार हा क्रांतीचा अग्रणी होणार असल्यामुळे कामगारांचे संघटन हेच या पक्षाचे प्रमुख काम झालेले आहे. १९३४ मध्ये जयप्रकाश नारायण, आचार्य नरेंद्र देव, डॉ. राम मनोहर लोहिया, युसूफ मेहर अली, अच्युतराव पटवर्धन, अरुणा असफअली, एस. एम. जोशी, नानासाहेब गोरे यांच्यावर समाजवादी विचारांचा मोठा प्रभाव पडला होता. जयप्रकाश नारायण अमेरिकेत उच्च शिक्षणासाठी गेले असता त्यांचा कम्युनिस्ट संघटना व तत्त्वज्ञानाशी जवळचा संबंध आला. त्यांनी Why Socialism हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्याचा भारतातील स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये काम करणाऱ्या तरुणांवर मोठ्या प्रमाणात परिणाम होऊन त्यांनी १९३४ मध्ये काँग्रेसमध्ये राहूनच काँग्रेस अंतर्गत समाजवादी पक्षाची स्थापना केली. यावेळी समाजवादी पक्षाने जो कृती कार्यक्रम जाहीर केला त्यामध्ये शेतकऱ्यांच्या जमिनीचे फेरवाटप व शेतकऱ्यांच्या आणि कामगारांच्या सर्व कर्जाला माफी मिळाली पाहिजे, असे जाहीर केले होते.

समाजवादी पक्षाच्या १९३६ मध्ये फैजपूर येथे झालेल्या अधिवेशनासाठी मोठ्या संख्येने शेतकरी उपस्थितीत होते. या अधिवेशनात काँग्रेस ही भारतातील साम्राज्यशाही विरोधात लढणारी संघटित अशी शक्ती असली तरी ती साम्राज्यशाही विरोधात प्रभावी अशी शक्ती बनू शकत नाही, कारण काँग्रेसही कामगारांच्या आणि शेतकऱ्यांच्या दैनंदिन लढ्याशी समरस होऊ शकत नाही; म्हणून समाजवादी पक्षाने कामगार व शेतकरी यांच्या प्रभावी जनसंघटना उभारल्या पाहिजेत असे फैजपूर अधिवेशनात ठरविण्यात आले; परंतु त्यादृष्टीने शेतकऱ्यांची चळवळ किंवा संघटन महाराष्ट्रामध्ये काँग्रेस अंतर्गत समाजवादी पक्षाला उभे करता आले नाही.

स्वातंत्र्य जसजसे जवळ येऊ लागले तसतसे काँग्रेस नेतृत्वाने वर्ग समन्वयाची भूमिका घेतली व काँग्रेस अंतर्गत काम करणाऱ्या पक्षांना काँग्रेसमध्ये काम करता येणार नाही, अशी घटना दुरुस्ती केली. त्यामुळे काँग्रेस अंतर्गत काम करणाऱ्या पक्षांना काँग्रेसमधून बाहेर पडावे लागले. त्यात प्रामुख्याने समाजवादी पक्ष व शेतकरी कामगार संघ हे दोन पक्ष होते. महात्मा जोतिबा फुलेंच्या कार्यातून प्रेरणा घेऊन महाराष्ट्रामध्ये सत्यशोधक विचारांच्या कार्यकर्त्यांनी प्रामुख्याने शेतकरीवर्गाच्या प्रबोधनासाठी फार मोठे प्रयत्न केले होते. यामध्ये केशवराव जेधे, दिनकरराव जवळकर, शंकरराव मोरे, तुळशीदास जाधव, भाऊसाहेब राऊत, क्रांतिसिंह नाना पाटील इत्यादी प्रमुख कार्यकर्ते ब्राह्मणेतर पक्ष म्हणून कार्य करीत होते; परंतु देशाला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी प्रथम सर्वांनी एकत्रित आले पाहिजे हा विचार घेऊन गांधीजींच्या नेतृत्वाने सुरू असलेल्या स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये हे सर्व कार्यकर्ते ब्राह्मणेतर पक्ष सोडून स्वातंत्र्याच्या लढ्यात

सहभागी होण्यासाठी काँग्रेसचे कार्यकर्ते बनले होते. वरील नेते जोपर्यंत काँग्रेसमध्ये आले नव्हते तोपर्यंत महाराष्ट्राची काँग्रेसही फक्त पांढरपेशा वर्गापुरतीच मर्यादित होती; परंतु जेथेच्या नेतृत्वाने काँग्रेसमध्ये सामील झालेल्या ब्राह्मणेतर पक्षाच्या कार्यकर्त्यांमुळे काँग्रेस तळागाळापर्यंतच्या घटकांपर्यंत पोहोचू लागली. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागातील शेतकरीवर्ग फार मोठ्या प्रमाणात जागृत झाला. सातारा जिल्ह्यामध्ये नाना पाटील यांच्या नेतृत्वाने तयार झालेल्या १९४२ च्या प्रतिसरकारचे मुख्य लक्ष शेतकरीच होते.

गांधीजींनी छोडो भारत आंदोलनात दिलेला आदेश काँग्रेसच्या नेतृत्वाने न मानता सत्ता मिळविण्यासाठी ब्रिटिश सरकारशी वाटाघाटी सुरू केल्या. काँग्रेसचा कल हा भांडवलशाहीकडे झुकल्यामुळे समाजवादी विचारांचा प्रभाव असलेल्या व प्रामुख्याने ब्राह्मणेतर पक्षातून आलेल्या गटाने १९४७ साली काँग्रेस अंतर्गत 'शेतकरी कामगार संघा'ची स्थापना केली. देशात आलेल्या सत्तेचा उपयोग शेतकरी व कामगार यांची वर्गनिष्ठ संघटना करून शेतकरी व कामगरी यांच्या हिताच्या प्रश्नावर झगडण्यासाठी काँग्रेस अंतर्गत त्यांनी या संघाची स्थापना केली होती; परंतु काँग्रेसच्या घटना दुरुस्तीमुळे ३ ऑगस्ट १९४८ रोजी हा पक्ष काँग्रेसमधून बाहेर पडून 'शेतकरी कामगार पक्ष' म्हणून स्वतंत्रपणे कार्य करू लागला. शेतकरी कामगार पक्षाच्या दाभाडी अधिवेशनामध्ये या पक्षाचा कृती कार्यक्रम मंजूर करण्यात आला. तसेच पक्षाने मार्क्स लेनिनवाद स्वीकारून तसेच या देशात झालेल्या सामाजिक लढ्याचे तत्त्वज्ञान स्वीकारून वर्गलढा व वर्णलढा हे दोन्ही एकत्रितपणे लढविले पाहिजेत, असा विचार दाभाडी प्रबंधाच्या माध्यमातून पहिल्यांदा मांडला. भारतातील कोणत्याही पक्षाने शेतकरी हा क्रांतीचा अग्रणी होईल असा प्रबंध मांडलेला नव्हता. म्हणूनच या पक्षाने १९५० पासून ते आजअखेर शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर व्यापक चळवळी केल्या आहेत.

महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या चळवळींचा विचार करता शेतकऱ्यांसाठी करण्यात आलेली बहुसंख्य आंदोलने शेतकरी कामगार पक्षाने केलेली आहेत. शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालास उत्पादन खर्चावर आधारित भाव मिळाले पाहिजेत, ही मागणी करणारा शेतकरी कामगार पक्ष हा देशातील पहिला पक्ष आहे. १९४८ साली या मागणीसाठी शेतकरी कामगार पक्षाने प्रथम शेतकऱ्यांची चळवळ उभी केली आणि आजअखेर या मागणीचा पाठपुरावा करण्यासाठी अनेक चळवळी केलेल्या आहेत. १९६३ साली एक लाख शेतकऱ्यांचा मोर्चा शेतकरी कामगार पक्षाने काढून संपूर्ण महाराष्ट्राचे लक्ष या प्रश्नाकडे वेधून घेतले.

१९६५ मध्ये शेतकरी कामगार पक्षाने उपासमार कृती समितीमध्ये पुढाकार

घेऊन संपूर्ण महाराष्ट्रात हे आंदोलन मोठ्या प्रमाणात केले. महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व शहरी भागात माणसी बारा किलो धान्य मिळाले पाहिजे, ही या आंदोलनाची प्रमुख मागणी होती. या आंदोलनामध्ये शेतकरी आणि शेतमजूर मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाले होते. सरकारने दडपशाही करून हे आंदोलन चिरडण्याचा प्रयत्न केला. कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये सरकारने सहा आंदोलकांचा बळी घेतला. या आंदोलनाचा परिणाम म्हणून सरकारला समान धान्य वाटपाचे सूत्र मान्य करावे लागले. शेतकरी कामगार पक्षाने या आंदोलनात मोठ्या प्रमाणात भाग घेतला होता. महाराष्ट्रातील सर्व तुरुंग भरून गेले. यात शेतकरी कामगार पक्षाच्या कार्यकर्त्यांची संख्या सर्वात जास्त होती. १९७२ च्या दुष्काळामध्ये सर्वात मोठे संकट शेतकऱ्यांवर आले. सरकारने हात झटकून टाकले होते. अशा काळात शासनाच्या भूमिकेमुळे दुष्काळास तोंड देण्याची समाजाची शक्ती कमी झाली आहे; तेव्हा माणसे व जनावरे जगविण्याची कायदेशीर जबाबदारी शासनाने स्वीकारून प्रत्येक धडधाकट माणसाला व जनावरांना पुरेसे काम, योग्य दाम व पुरेसे धान्य दिले पाहिजे, अशी शेतकरी कामगार पक्षाने भूमिका घेतली. यासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात शेतकरी कामगार पक्षाने सरकारी कचेऱ्यांवर व सरकारी गोदामांवर मोर्चे संघटित केले. त्यामुळे दुष्काळाने निराश व विकल झालेल्या जनतेत जगण्यासाठी लढण्याची व प्रसंगी लढत लढत मरण्याची जिद्द निर्माण झाली. सरकारने ही सर्व आंदोलने दडपण्यासाठी सर्व ते प्रयत्न केले. वैराग व इस्लामपूर येथे शांततेच्या मार्गाने मोर्चा काढणाऱ्या शेतकऱ्यांवर सरकारने अमानुष गोळीबार केला व मोर्चामधील निरपराध लोकांची हत्या केली; परंतु आंदोलक जिद्द हरले नाहीत. याचा परिणाम म्हणून सरकारला 'रोजगार हमीचा कायदा' करावा लागला.

शेतकरी कामगार पक्षाच्या शेतकरी चळवळीतूनच 'कापूस एकाधिकार योजना' जन्माला आली. शेतीमालाला हमीभाव, किफायतशीर भाव देताना सरकारने आपली भूमिका बजावली पाहिजे; शेतकऱ्यांचे नुकसान होत असेल, तर सरकारने बाजारपेठेत हस्तक्षेप करून शेतकऱ्याला वाचविला पाहिजे, ही भूमिका या आंदोलनाच्या मागे होती. सरकारने सातत्याने भांडवलशाहीला संरक्षण देण्यासाठी ग्रामीण जनतेला वेठीस धरण्याचे धोरण अवलंबिले. लेव्हीचा प्रश्न, धान्य वाटपाचा प्रश्न, जमीन-सुधारणा कायदा, लेव्हीचा प्रश्न, धान्य वाटपाचा प्रश्न, धरण प्रकल्प व नवीन शहरे वसविण्यासाठी, औद्योगिक प्रकल्प उभे करण्यासाठी शेतकऱ्यांनाच विस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या सर्व प्रश्नांसाठी शेतकरी कामगार पक्ष व इतर डावे पक्ष यांनी आघाडीवर राहून शेतकऱ्यांच्या चळवळी उभ्या केल्या आहेत.

महाराष्ट्राच्या आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये प्रामुख्याने कम्युनिस्ट पक्षांनी आदिवासी वर्षानुवर्षे कसत असलेल्या जमिनीचे पट्टे त्यांना मिळावेत म्हणून आदिवासींचे संघटन करून लढे दिले आहेत. आज आपण आदिवासींची चळवळ असे या लढ्याला नाव देतो; परंतु हा लढा आदिवासी शेतकऱ्यांचा अल्पभूधारकांचा लढा आहे, अशी याची नोंद घेतली पाहिजे.

काँग्रेस अंतर्गत स्थापन झालेल्या समाजवादी पक्षाने १९४८ साली काँग्रेसमधून बाहेर पडून स्वतंत्रपणे कार्यास सुरुवात केली. हा पक्ष सातत्याने फुटीने ग्रासला होता; परंतु या पक्षानेही शेतकरी-शेतमजुरांचे संघटन करून महाराष्ट्राच्या काही जिल्ह्यांमध्ये शेतकरी चळवळी उभ्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. जमिनीचे फेरवाटप करावे, सिलिंगचा कायदा करावा, यासाठी इतर डाव्या पक्षांबरोबर याही पक्षाने शेतकऱ्यांच्यासाठी आंदोलने केली आहेत; परंतु एकूण शेतकरी चळवळीवर त्यांचा फारसा प्रभाव पडला नाही, असे दिसते.

काँग्रेस पक्ष हा महाराष्ट्रामध्ये सर्वात जास्त काळ सत्तेवर असलेला पक्ष आहे; परंतु या पक्षाने शेतकऱ्यांसाठी स्वतः होऊन कोणतीच गोष्ट केलेली नाही. काँग्रेस विरोधात असलेल्या डाव्या पक्षांनीच शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर त्यांच्याकडे असलेल्या संघटन शक्तीनुसार आंदोलने करून शेतकरी चळवळी केल्या आहेत. आज शेतकऱ्यांना जे काही मिळाले ते या पक्षाने केलेल्या आंदोलनाचे फलित आहे.

१९८० साली शरद जोशींनी स्वतंत्रपणे शेतीमालाला भाव मिळावा म्हणून शेतकरी संघटनेची स्थापना केली. १९८० ते १९९० च्या कालखंडामध्ये त्यांची शेतकरी संघटना महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण देशात प्रसिद्ध पावली. नाशिकचे कांदा ऊस आंदोलन, निपाणीचे तंबाखू आंदोलन, दूध भात आंदोलन अशी आंदोलने करून तसेच शेतकऱ्यांना शेतमालाला भाव मिळवून देऊच असा भावनिक विश्वास देऊन आपली संघटना विस्तारित केली. रेल रोको, रास्ता रोको, राजीव वस्त्राची होळी इत्यादीसारखी अनेक आंदोलने केली. लाँग मार्च काढले.

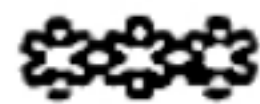
या आंदोलनामध्ये मोठ्या प्रमाणावर सामान्य शेतकरी व महिलांनी भाग घेतला. आंदोलकांनी तुरुंगवास भोगला. ते पोलिसांच्या लाठीमारास सामोरे गेले. अनेक शेतकरी गोळीबारात ठार झाले. १९८४ मध्ये परभणी येथे झालेल्या अधिवेशनात 'औंदा स्वराज मिळवायचे' ही घोषणा करण्यात आली. संपूर्ण महाराष्ट्रात शरद जोशी यांच्या नेतृत्वाखाली पदयात्रा काढण्यात आल्या. लाखोंच्या संख्येने शेतकरी सामील झाले. संपूर्ण महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांचा मसिहा म्हणून शरद जोशींची प्रतिमा तयार झाली. शेतकरी संघटनेचे

गावबंदी आंदोलन सत्ताधारी पुढाऱ्यांना जेरीस आणणारे ठरले; परंतु हे आंदोलन जितक्या झपाट्याने वाढले तितकेच ते खाली आले. त्याचे कारण शरद जोशींचा सरकारच्या खाजगीकरणाच्या धोरणाला देण्यात आलेला संपूर्ण पाठिंबा व त्यांची स्वतःची नेता व सत्ताधारी होण्याची महत्त्वाकांक्षा. शेतकरी संघटनेने ज्या पिकांना भाव मिळावा म्हणून आंदोलने केली त्यांत ते यशस्वी झाले नाहीत, असेच आजचे चित्र आहे. शरद जोशींनी डंकल प्रस्तावाचे जोरदार स्वागत केले. त्यामुळे अनेक ध्येयनिष्ठ कार्यकर्ते आज संघटनेतून बाजूस गेले आहेत.

डाव्या पक्षांमध्ये शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर व शेतीला हमी भाव मिळवून देण्यासाठी शेतकरी चळवळी उभारणारा एकमेव पक्ष म्हणजे शेतकरी कामगार पक्ष आहे. सर्वच शेतीमालाला हमीभाव मिळवून द्यावे आणि ते सरकारने द्यावेत, अशी या पक्षाची भूमिका आहे. शरद जोशींनी इतकी व्यापक भूमिका न घेता त्या त्या भागातील नगदी पिकांच्या शेतीमालाला भाव मिळावेत म्हणून आंदोलने केली; परंतु ती यशस्वी झाली नाहीत.

महाराष्ट्राच्या शेतकरी चळवळीवर अद्यापही वस्तुनिष्ठ पद्धतीने अभ्यास झालेला नाही. तो करण्याची फार मोठी गरज आहे. या चर्चासत्राच्या निमित्ताने या विषयाला नक्कीच चालना मिळेल, अशी अपेक्षा आहे.

शेतकरी हाच महाराष्ट्राच्या समाज जीवनाचा प्रमुख घटक आहे. शेतीवर उपजीविका करणाऱ्या सर्वांत मोठ्या लोकसंख्येचे प्रश्न सरकारने प्राधान्याने सोडवावयास हवे होते; परंतु सरकारची इच्छाशक्तीच या प्रश्नाबाबत नसल्यामुळेच महाराष्ट्रामध्ये अलीकडच्या काळात ४५ हजार इतक्या शेतकऱ्यांनी आत्महत्या करून आपले जीवन संपविले आहे. म्हणून महाराष्ट्र ही शेतकऱ्यांची सर्वांत मोठी स्मशानभूमी बनली आहे, असे महाराष्ट्राचे अलीकडे वर्णन करण्यात आले आहे. ही गोष्ट पुरोगामी महाराष्ट्राला निश्चितच भूषणावह नाही.

प्राचार्य डॉ. टी. एस. पाटील
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
हुपरी, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर
भ्रमणध्वनी : ९८९०६८७१८२

भटक्या-विमुक्त समाजाच्या इतिहासाची मांडणी

– लक्ष्मण माने
सातारा

मी जो इतिहास शिकलो तो पाठ्यपुस्तकांतून आणि पुढे कुतूहलापोटी इतिहासाचे वाचन करीत राहिलो. आपला सारा इतिहास हा गतकाळातील घडलेल्या पराक्रमी वीर पुरुषांच्या यश-अपयशांच्या गाथा असतात. कोणा राजाने सम्राट होण्यासाठी किती लढाया केल्या? कोणी आपल्या प्रदेशाच्या विस्तारासाठी लढाया केल्या आणि आपले साम्राज्य प्रस्थापित केले? कुणी किती बायकांचे जनानखाने सांभाळले? आपल्या बायकांच्या स्मृतीसाठी कसे 'महाल' बांधले? राजे-रजवाडे, सरदार दरकदार, सेनापती, त्यांच्या आपसांतल्या जीवघेण्या लढाया, युद्धे, त्यांतल्या सनावळ्या, त्यांतली जीवघेणी कपट कारस्थाने, हेरगिन्या, हर एक गोष्ट जिकण्यासाठी इतरांना हरवण्यासाठी वाटेल ते करून विजय मिळवणे म्हणजे इतिहास होय. गतकाळात घडून गेलेल्या घटनांचा सांगोपांग समाचार घेणे म्हणजे इतिहास. भूपती म्हणजे भूदेव आणि या भूदेवांच्या लीलांचे वर्णन म्हणजे इतिहास. इतिहास म्हणजे दुसरे तिसरे काय असते? जे जसे

घडले तसेच सांगणे म्हणजे इतिहास. तथापि थोर इतिहासतज्ज्ञ कोसंबी म्हणतात, “इतिहास हा केवळ मृत भूतकाळ नसतो, तर तो वर्तमानावर अवलंबून असा जिवंत भाग असतो. आज लोक कसे जगतात? ते कोणती साधनं वापरतात? ते कोणते संस्कार पाळतात? ते कोणते अन्न खातात? ते कोणती गाणी गातात? या सर्व गोष्टींचे भूतकाळापासून वर्तमानकाळापर्यंतचे सातत्य व त्यांचा अभ्यास म्हणजे इतिहास होय. भाषा, मानवशास्त्र व इतर सर्व जगण्याचे मार्ग यांचा अभ्यास विविध पातळ्यांवर करणे म्हणजे इतिहास.”

पृथ्वीवर मानवाची उत्पत्ती दहा लक्ष वर्षांपूर्वी झाली असे शास्त्रज्ञांचे अनुमान आहे. त्यांपैकी केवळ पाचदहा हजार वर्षांची मानवाची वाटचाल उत्खननीय पुराव्यावरून आणि तर्काने आपण समजून घेऊ शकतो. पशुपालन करणारे भटके ही मानवाच्या इतिहासातील बरीच अलीकडील अवस्था आहे. त्यापूर्वी शेकडो, हजारो वर्षे मानव जेव्हापासून दोन पायावर चालू लागला तेव्हापासून निसर्गाने दिलेल्या कंदमुळे, फळे आणि पाण्यातील माशांवर आपला निर्वाह करीत होता. अन्नशोधक भटके ही मानवाची प्राथमिक अवस्था होती.

पाषाणयुगात मानव दगडांची हत्यारे निर्माण करू लागला. स्वतःच्या रक्षणासाठी आणि प्रतिहल्ल्यासाठी तो त्यांचा उपयोग करू लागला. नंतर त्याला धातूचा आणि लाकडाच्या लवचिकपणाचा शोध लागला. धनुष्यबाण, परशूसारखी अधिकाधिक प्रभावी हत्यारे त्याला करता येऊ लागली. या हत्यारांमुळे त्याच्या हल्ल्याचा टप्पा वाढला. त्याला पाहून प्राणी पळू लागले आणि मानव त्यांचा पाठलाग करू लागला. प्राण्यांचे रक्त, मांस भक्षण केले असता त्यांच्या शक्तीचा आपल्यात संचार होतो, या समजातूनच तो मांसभक्षक झाला. शिकारीसाठी तो आता अधिक व्यापक भूप्रदेशात भटकू लागला. शिकारी भटके ही मानवाची त्यानंतरची अवस्था होती. पशुपक्षातील नरमादीच्या संयोगाप्रमाणे मानव नरमादीचा संयोग नैसर्गिकरीत्या झाला असणार. शारीरिक भूक भागवणे या एकाच उद्देशाने होणारा हा अविशिष्ट नरमादीचा संयोग शेकडो हजारो वर्षे सुरू होता. त्यातूनच पुढे एकाच स्त्रीविषयीचे आकर्षण आणि त्या स्त्रीपासून होणाऱ्या संततीच्या रक्षणाच्या जबाबदारीची जाणीव मानवात निर्माण झाली. तोपर्यंत सामुदायिक पातळीवर चाललेले प्रजोत्पादन हे स्त्रियांना मुले होतात याच जाणिवेभोवताली घुटमळत होते. ज्या क्षणाला पुरुषाचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा असून त्याच्या सहभागाशिवाय किंवा त्याने गर्भदान केल्याशिवाय प्रजोत्पादन शक्य नाही, हे जेव्हा

पुरुषाला कळले तेव्हा तो स्त्रीचा मालक झाला आणि तिच्या अपत्याचाही मालक झाला आणि त्यातून कुटुंब संस्थेचाही जन्म झाला.

शिकारी भटक्यांचा कुत्रा हा आद्यमित्र झाला असावा. कुत्र्याचे भुंकणे त्याला संकटाची सूचना देत होते आणि त्याचा रात्रभरचा पहारा त्याला निश्चित विश्रांती आणि सोबत देत होता. हळूहळू त्याला गायी-म्हशींपासून मिळणारे दूध, शेळ्या-मेंढ्यांपासून मिळणारी लोकर, घोडे-उंटांचा दुर्गम प्रवासात आणि इतरांवर हल्ला करण्यासाठी होणारा सुरक्षित उपयोग कळू लागला. दुधाच्या प्राशनाने त्याची बौद्धिक शक्ती वाढू लागली. हळूहळू सर्व प्राणिसृष्टीस आपल्या सेवेस जुंपण्यास त्याने सुरुवात केली. बऱ्याच प्राणिमात्रांना मानवाची सोबत सुरक्षिततेची वाटल्यावरून त्यांनीही त्याच्या सेवेत राहण्याचे मान्य केले. शेतीचा शोध मानवाला यापूर्वीच लागला होता. आता त्याने बैल, रेडे यांसारख्या प्राण्यांना शेतीस जुंपले पशुपालनापासून मानवास अधिक अन्न, कमी श्रम आणि अधिकतर सुख मिळू लागले. मानव हळूहळू स्थिर होऊ लागला.

पशूंचे संगोपन करणाऱ्या भटक्या मानवसमूहांना चारणभटके ही संज्ञा दिली जाते. भटक्या मानवसमूहांची शिकारी भटक्यानंतरची ही अवस्था आहे. पशूंचा कळप सांभाळत चारणभटके पृथ्वीवरील अधिकाधिक सुपीक कुरणांच्या प्रदेशाचा शोध घेत नवनव्या भूभागात भटकत होते. त्यांच्या पशूंचे रूपांतर पशुधनात झाले होते. पशुधनाची विक्री होऊ लागली आणि काही भटके पशूंचा व्यापार करणारे व्यापारी भटके झाले. गाढवे, घोडे, उंट, हत्ती, डुकरे असे कितीतरी प्राणी पाळायला त्याने सुरुवात केली. याला प्रिमिटिव्ह ट्राइब्ज किंवा प्रारंभिक समाज असे या समाजाला म्हणता येईल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 'अस्पृश्य मूळचे कोण आणि ते अस्पृश्य कसे बनले?' या ग्रंथामध्ये म्हणतात, "प्रारंभिक समाज निःसंदेहपणे भटका होता. परंतु एखाद्या भटकंती करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे तो भटका बनला नव्हता किंवा त्यांच्यात एखादी मानसिक विकृती होती म्हणूनही नव्हे.

आदिम समाजाच्या संपत्तीचे मुख्य रूप त्यांची गुहे हे होते व त्यामुळेच तो समाज तसा बनला होता. प्रारंभिक समाज स्थलांतर करणारा होता याचे कारण त्यांचे धन म्हणजे गुहे हे स्थलांतरकारी होते. नवनवीन कुरणांच्या शोधात गुरांना फिरावे लागे आणि आपल्या गुरांवरील प्रेमाखातर जिकडे गुरे जातील तिकडे या प्रारंभिक समाजासही जावे लागत असे. संपत्तीचे नवे प्रकार जेव्हा शोधून काढण्यात आले तेव्हा हा आदिम

समाज आपल्या घरामध्ये स्थिर झाला. म्हणजेच दुसऱ्या शब्दात स्थायी बनला. संपत्तीचा हा दुसरा प्रकार जमीन हा होता. शेती करण्याची कला जेव्हा या आदिम समाजाला अवगत झाली, तेव्हा हे घडले. जेव्हा गुरांऐवजी जमीन असे संपत्तीचे रूप बदलले, तेव्हा त्यांची संपत्ती एके जागी स्थिर झाली. यावरून आदिम समाज भटका का होता व तो स्थायी बनण्यास कोणती गोष्ट कारणीभूत झाली हे स्पष्ट होते.”

स्थायी समाज बनण्याच्या मार्गावर असताना आदिम समाजामध्ये कोणकोणत्या घडामोडी झाल्या हे आता आपणास पाहावयाचे आहे. भटक्या अवस्थेत आदिम समाजाची उत्क्रांती स्थायी समाजामध्ये होत असताना त्याला मुख्यतः दोन समस्यांना तोंड द्यावे लागले. पहिली समस्या स्थायी जमातींसमोर उद्भवली आणि दुसरी समस्या पराभूत होऊन इतस्ततः विखुरलेल्या लोकांसमोर होती. एके जागी स्थायी लोकांना भटक्या जमातींच्या टोळधाडीपासून स्वतःचे रक्षण करणे भाग होते. पराभूत होऊन विखुरलेल्या लोकांसमोर आश्रयाचा व स्वरक्षणाचा प्रश्न होता.

सर्व भटक्या जमातींनी एकाचवेळी स्थायी जीवन स्वीकारले नाही. काही स्थायी झाल्या तर काही अजून भटक्याच राहिल्या. लक्षात घेण्याजोगी दुसरी बाब म्हणजे या टोळ्या परस्परांत कधीही शांतिपूर्वक राहत नव्हत्या. त्यांच्यामध्ये नेहमीच लढाया होत असत. सर्व टोळ्या जेव्हा भटक्या अवस्थेत होत्या, तेव्हा त्यांच्या परस्परांतील युद्धाची कारणे गुरे, स्त्रिया पळवणे, दुसऱ्या टोळीच्या मालकीच्या कुरणात जबरदस्तीने गुरे चारणे अशा स्वरूपाचे होती. जेव्हा काही जमाती स्थायी झाल्या तेव्हा त्यांच्यावर स्वारी करणे भटक्या अवस्थेत असलेल्या जमातींना अधिक सोयीचे झाले. अन्य भटक्या जमातींशी युद्ध करण्यापेक्षा अशा स्थायी जातींशी युद्ध करणे त्यांना अधिक फायद्याचे ठरत होते. स्थायी झालेल्या जमातींजवळ दुप्पट संपत्ती असते हे या भटक्या जमातींनी हेरले होते. भटक्या जमातींप्रमाणे त्यांच्याजवळ गुरे तर होतीच, परंतु त्याशिवाय त्यांच्याजवळ भटक्या जमातींजवळ नसलेले धान्यही होते. त्यांचा त्यांना जोरदार मोह वाटत होता. स्थायी झालेल्या जमातींजवळील संपत्ती लुटण्यासाठी भटक्या जमाती पद्धतशीरपणे संघटित होऊन त्यांच्यावर स्वान्या करू लागल्या.

परकीयांच्या या स्वान्यांपासून स्वतःचे रक्षण करण्यास स्थायी झालेल्या जमाती अतिशय असमर्थ ठरत होत्या. नैतिकदृष्ट्या हितकारी उद्योगामध्ये रत असल्यामुळे स्थायी जमाती नांगर सोडून सारे दिवस तलवारी हातात घेऊ शकत नव्हत्या. यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काहीही नाही. स्वरक्षणासाठी साधने नसलेले सुधारलेले समाज

रानटी लोकांच्या हल्ल्याला तोंड देण्यास असमर्थ ठरल्याचे पुरावे इतिहासात भरपूर दिसून येतात. संक्रमणाच्या काळामध्ये स्थायी झालेल्या समाजात स्वसंरक्षणाच्या समस्येशी कसे तोंड द्यावे लागले हे यावरून स्पष्ट होते.

समाजाच्या आदिम अवस्थेमध्ये वेगवेगळ्या टोळ्यांमधील या परस्पर युद्धामध्ये एखाद्या टोळीचा संपूर्ण नाश होण्याऐवजी तिचा पराभव होऊन तिची वाताहात होत असे. अनेक प्रसंगी पराभूत टोळीची वाताहत होऊन तिचे लहान लहान गट होत असत. याचा परिणाम असा होई की, आदिम समाजामध्ये निराश्रित झालेल्या अशा पराभूत लोकांचे इतस्ततः भटकणारे लहान लहान समूह अस्तित्वात येत. या पराभूत लोकांचा प्रश्न निर्माण होण्याचे कारण समजून घेण्यासाठी हे लक्षात घेतले पाहिजे की, आदिम समाज संघटनेच्या दृष्टीने मूलतः टोळ्यांनी बनलेला होता. आदिम समाजातील प्रत्येक व्यक्ती कोणत्या तरी टोळीचा असे. इतकेच नव्हे तर त्याचे तसे असणे अपरिहार्य होते. टोळीच्या बाहेरील कोणतीही व्यक्ती अस्तित्वात नव्हती. अशा व्यक्तीला कसलेही धन बाळगता येणे शक्य नव्हते. दुसरी गोष्ट टोळ्यांचे संघटन रक्तसंबंधावर व नातेसंबंधावर होत असल्यामुळे एका टोळीत जन्मलेली व्यक्ती दुसऱ्या टोळीत सामील होऊन तिचा सभासद बनू शकत नव्हती. यामुळेच पराभूत होऊन वाताहत झालेल्या लोकांना एकट्या दुकट्या व्यक्ती म्हणून जीवन जगावे लागे.

प्रारंभिक समाजाच्या उत्क्रांतीच्या वरील सारांशावरून दिसून येते की, आदिम समाजाच्या कार्यकालामध्ये दोन प्रकारचे लोकगट काही काळ अस्तित्वात होते. यांपैकी एक लोकसमूह एके ठिकाणी स्थायी झालेल्या लोकांचा असून भटक्या लोकांच्या हल्ल्यांपासून रक्षण करण्यासाठी व टेहेळणी करण्यासाठी त्यांना काही माणसे हवी होती आणि दुसरा गट पराभूत झालेल्या लोकांचा असून त्यांच्यापुढे आश्रयाचा व निर्वाहाच्या गरजा प्राप्त करण्याचा प्रश्न होता.

मानवाची ही प्रगती सर्व ठिकाणी सारख्याच वेगाने आणि एकाच काळात अर्थातच झाली नाही. जॉर्डन व्हॅलीतील जेरिका येथे सापडलेल्या उत्खनन पुराव्याच्या आधारे मानवाच्या स्थिर जीवनाची सुरुवात आठ-नऊ हजार वर्षांपूर्वी आशियातील पॅलेस्टाईन ते पश्चिम जॉर्डन या पट्ट्यात टायग्रेस आणि युफ्राटेस नद्यांच्या दुआबात झाली. परंतु पश्चिम युरोप आणि चीनमध्ये स्थिर संस्कृतीची सुरुवात त्यानंतर चार-पाच हजार वर्षांनी झाली. भारतातही ही संस्कृती त्याच काळात म्हणजे पाच हजार वर्षांपूर्वी सुरू झाली. त्यानंतरच्या काळात मानवाची जी प्रचंड भौतिक व सांस्कृतिक

प्रगती झाली तीही सर्वत्र सारख्या प्रमाणात झाली नाही. त्यामुळे पृथ्वीच्या काही भागात सुधारलेली संस्कृती तर काही भागांत आदिमानवाची पशुतुल्य संस्कृती अशी अवस्था होती. किंबहुना आजही मध्य आफ्रिकेतील बुश्मन, सिलोनमधील विड्डा, टुंड्रा प्रदेशातील एस्किमो, अंदमान-निकोबारसारख्या अलग पडलेल्या बेटावरील असंख्य टोळ्या महाराष्ट्रातल्या कंजारभाट, कैकाडी, माकडवाले, गोंधळी, डवरी, गोपाळ, डोंबारी, अस्वलवाले, बहुरूपी यांसारख्या ४२ जमाती पशुतुल्य जीवन जगत आहेत.

ब्रिटिश भारतामध्ये येईपर्यंत या आदिवासी टोळ्या देशभर आपल्या सांस्कृतिक परिघांमध्ये नांदत होत्या. त्यांच्या जात-पंचायती हेच त्यांच्या जगण्यामरण्याची जीवनपद्धती होती. सर्व जमातींचे नियंत्रण या पंचप्रमुखांकडे असायचे. तसेच त्यांची छोटी-छोटी संस्थाने त्यांच्या कायद्यांची अंमलबजावणी करायची. त्याकाळामध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती असा काही प्रकार नव्हता. तो आला भारतीय राज्यघटना झाल्यावर. राज्यघटना आली १९५० साली. त्यापूर्वी या सर्व जमाती या आदिवासी होत्या आणि आपले टोळी जीवन जगत होत्या. यांतल्या काही जमाती ब्रिटिशांनी जन्मतः गुन्हेगार ठरवल्या. १८७१ साली गुन्हेगार जमातीचा कायदा झाला. या कायद्याने काही आदिम टोळ्यांना कसे नागवले ते आता पाहू.

भारताच्या काही भूभागावर ईस्ट इंडिया कंपनीचे राज्य असताना भारतात कायद्याचे राज्य आणावयाचे व हे कायदे ब्रिटिश कायद्यांसारखे असतील असे धोरण कंपनी सरकारचे होते. त्या अनुषंगाने ब्रिटिशांनी जमाती, जंगल, जीवित-वित्ताचे प्रश्न या संदर्भात कायदे जारी करण्यास सुरुवात केली होती. तत्कालीन भारतात विविध संस्थानांचे, जातीजमातींचे, धर्मांचे, आदिवासींच्या राष्ट्रकांचे कायदे अस्तित्वात होते. हिंदूंच्या बाबतीत मिताक्षरी कायदा, दायभाग कायदा; मुसलमानांच्या बाबतीत शरियत कायदा व जमातींच्या बाबतीत त्यांच्या त्यांच्या पंचायतीचे कायदे पाळले जात होते. जंगलचा कायदा तर भारताला सर्वस्वी अपरिचित होता. प्रथम तैनाती फौजांच्या साहाय्याने इंग्रजांनी ऐतद्देशीय संस्थानिकांना निर्बल करून टाकले होते. त्यानंतर विविध कारणे दाखवून इंग्रजांनी ही संस्थाने खालसा करण्यास सुरुवात केली. याचा परिणाम असा झाला की, छोटे संस्थानिक व टोळ्यांच्या राज्यांना आपली स्वायत्तता व राज्ये धोक्यात आल्याची साधार भीती वाटून लागली.

१७६१ ते १८५७ हा काळात भारताच्या दृष्टीने भयंकर हलाखीचा, दुष्काळांचा, अराजकतेचा व बंडाळ्यांचा काळ होता. मोठी युद्धे थांबून छोट्या चकमकींचे प्रमाण

वाढले होते. जहागीरदार स्वतंत्र होऊन शेकडो संस्थानिक निर्माण झाले होते. दिल्लीतील मोगल सत्ता, दक्षिणेतील मुस्लीम राजवटी, मराठा राज्ये या सान्या सत्ता मोडकळीला आल्या होत्या. गुंड, पुंड, ठग, पेंढारी यांच्या लुटालुटीला उत आला होता. यातूनच १८७५ चे बंड निर्माण झाले. हे बंड म्हणजे पूर्वनियोजित स्वातंत्र्ययुद्ध नव्हते तर धार्मिक, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक अशा अनेक कारणांनी ब्रिटिशांच्या विरोधात असणाऱ्या लोकांनी केलेला तो एक विस्कळीत उठाव होता. या बंडात निरनिराळ्या वन्य जमातींचे सरदार व लोक मोठ्या संख्येने सामील झाले. या बंडात मरणाऱ्यांमध्ये रामोशी, कैकाडी, कोळी, पारधी, मुंडा इ. आदिवासी व विमुक्त जमातींची संख्या लक्षणीय होती.

ब्रिटिशांच्या जंगलं कायद्यामुळे जंगलावर गुजराण करणारे आदिवासी गुन्हेगार ठरले. मोगल सत्ता खिळखिळी झाल्याने नाणी पाडणारे वाममार्गाला लागले. मोठमोठी राज्ये नष्ट झाल्याने त्यांना रसद पुरवणारे लमाण बंजारे देशोधडीला लागले. अन्य उत्पादनाची साधने उपलब्ध नसल्याने हे लोक गुन्हेगारीकडे वळले. त्यातच भरीस भर म्हणून त्यांनी आपल्या जबानीत लूट करणे हा आमचा धर्म आहे असे सांगितले. तत्कालीन युरोपात ज्यू वंशीयांना जन्मजात अनैतिक, शोषक व गुन्हेगार म्हणून वागविण्याची प्रथा होती, तशीच भारतामध्ये धंदा व्यवसाय म्हणून गुन्हेगार जमात ही संकल्पना ब्रिटिशांच्या मनात तयार होऊ लागली. गुन्हेगारी हा जातधंदा मानला जाऊन त्यास काही गुन्हेगारांनी तसेच तत्कालीन उच्चवर्णीय सुशिक्षितांनी पुष्टी दिली. परिणामी १८७१ साली पहिला गुन्हेगार जमाती कायदा टी. व्ही. स्टीफन्स याने मांडला व तो पास झाला. हा कायदा होण्यास सिंध प्रांतातील हूर जमातीचे बंड हे एक तत्कालीन कारण होते. त्यामुळे प्रथमतः तो सिंध प्रांतात लागू झाला. हळूहळू त्याची व्याप्ती मध्य प्रांत व संयुक्त प्रांतापर्यंत वाढवण्यात आली आणि नंतर तो संबंध ब्रिटिश भारताला लागू करण्यात आला. सुरुवातीच्या काळात या कायद्याचे स्वरूप अत्यंत विस्कळीत होते. जमातींना गुन्हेगार जाहीर करणे आणि सापडलेल्यांना तुरुंगात डांबणे किंवा शिक्षा करणे हे त्याचे स्वरूप होते. १९०९, १९११, १९१६, १९१७ या सालांत गुन्हेगार कायद्यात निरनिराळ्या कलमांची व आदेशांची भर पडली. १९२४ साली या कायद्याचे स्वतंत्र पुस्तक 'क्रिमिनल ट्राइब्युनल ऑक्ट मॅन्युअल १९२४' प्रसिद्ध केले गेले.

१९०९ सालीच या जमातीतील अट्टल गुन्हेगारांना वेगळ्या वसाहतीत ठेवून त्यांना सुधारण्याचा प्रयत्न करावा असा विचार पुढे आला. १९१९ साली ऑल इंडिया

जेल कमिशनची स्थापना झाली. या कमिशनने गुन्हेगार जमाती कायद्याच्या विधायक भागावर मोठा भर दिला.

वरील पार्श्वभूमीवर १९२४ चा गुन्हेगार जमाती दुरुस्तीचा कायदा अस्तित्वात आला. या कायद्यामुळे स्थानिक आणि प्रांतिक सरकारला व्यवस्थापकीय नियम व अधिनियम बनवण्याचे स्वतंत्र अधिकार देण्यात आले. या कायद्यान्वये गुन्हेगार जमातींना सर्वसाधारण समाजाशी एकरूप बनवणे हे मुख्य ध्येय ठरविण्यात आले. तसेच जमातीला किंवा व्यक्तीला गुन्हेगार म्हणून घोषित करण्यापूर्वी त्यांची कार्यालयीन चौकशी बंधनकारक राहिल, असे ठरविण्यात आले. नोटिफिकेशन, रजिस्ट्रेशन, रिस्ट्रिक्शन व वसाहतीत दाखल करणे याबाबत सुधारणा करण्यात आल्या. परवानपद्धती, हजेरी, संचारबंदी या गोष्टी कडक बनवण्यात आल्या. गुन्हेगार जमातीतील सदस्यांना दुसऱ्या व त्यानंतरच्या गुन्ह्यांबद्दल वाढत्या शिक्षांची तरतूद करण्यात आली.

गावपातळीवर हा कायदा शोषणाचे साधन म्हणून वापरला गेला. पोलीसपाटील व पोलीस यांनी गुन्हेगारांशी संगनमत करून गुन्ह्यांना प्रोत्साहन देण्याचे प्रकार सुरू केले.

गुन्हेगार जमाती कायद्याचा अभ्यास केल्यास त्यामध्ये खालील तरतूदी प्रमुख ठरतात : १) मुलांना पालकांपासून वेगळे करण्याची तरतूद, २) वसाहती स्थापन करण्यासंबंधीची तरतूद, ३) गुन्ह्यांच्या बाबतीतील शिक्षांबाबत सर्वसाधारण गुन्हेगार व गुन्हेगार जमातीतील गुन्हेगार यांच्यात दाखविण्यात आलेली सापत्नभावाची वागणूक, ४) वसाहती स्वयंसेवी संस्थांकडे सोपविण्याचा निर्णय, ५) प्रतिबंधनाचा कालावधी कमी-जास्त करण्याचा नियम.

वरील सर्व तरतूदी वेगवेगळ्या टप्प्यांत वेगवेगळ्या पद्धतीने लागू करण्यात आल्या, पण त्यांचा एकूण परिणाम या जमातीच्यावर विधायक न होता विध्वंसकच झाल्याचे दिसतो. १९३७ मध्ये सरकारने या कायद्याच्या पुनर्विलोकनासाठी मुन्शी कमिशनची नियुक्ती केली. या कमिशनची तीन महत्त्वाची उद्दिष्टे होती : १) गुन्हेगार जमाती कायदा व त्या संदर्भातील शासकीय प्रचलित धोरण यांचा सखोल अभ्यास करून योग्य ते बदल सुचवणे, २) गुन्हेगार जमातीच्या वसाहतीमधील सदस्यांविषयीच्या तक्रारीचा व गुन्ह्यांचा अभ्यास करून अहवाल देणे, ३) गुन्हेगार जमाती कायदा व त्यात करावयाचे कायदेशीर बदल आणि अन्य आवश्यक गोष्टींचा विचार करून अहवाल देणे.

‘गुन्हेगार जमात’ या शब्दाऐवजी ‘प्रतिबंधित जमात’ असा बदल कमिशनने सुचवला. कार्यालयीन चौकशीऐवजी न्यायालयीन चौकशी करून अकारण संशयित गुन्हेगारास आपले निरपराधित्व शाबीत करण्यास पूर्ण वाव द्यावा, अशी शिफारस त्यांनी केली. गुन्हेगार जमातीतील कायद्यामधील सेक्शन २३ रद्द करण्यात यावा, कायद्याच्या कक्षेतून लहान मुलांना वगळण्यात यावे, किरकोळ कारणावरून उठसूट कोणालाही नोटिफाय करू नये, किरकोळ गुन्ह्यांच्या बाबतीत रजिस्ट्रेशन करू नये, सेक्शन १० व ११ शिथिल करण्यात यावे. एकूण या कायद्याची अंमलबजावणी सुसंस्कृतपणे व उन्नतपणे करण्यात यावी. अशा अनेक मूलभूत शिफारशी १९३७ च्या मुन्शी कमिशनने केलेल्या होत्या. मुन्शी कमिटीचा अहवाल म्हणजे गुन्हेगार जमातीकडे कशा पद्धतीने पाहावे याचा एक आदर्श वस्तुपाठच आहे. मुन्शी कमिटीमध्ये असलेले अभ्यासू सदस्य, त्यांचे उदारमतवादी तसेच मानवतावादी धोरण यामुळे कायद्याच्या वाटचालीतील मैलाचा दगड म्हणून या अहवालाकडे पाहावे लागेल.

या अहवालानंतर मुंबई सरकारने गुन्हेगार जमाती कायद्यातील तरतुदी, नियम व अधिनियम स्पष्ट करणारे पुस्तक गुन्हा अन्वेषक विभागाच्या गुन्हेगार जमातीच्या शाखेतर्फे १९३८ साली प्रकाशित केले. या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेतच सरकारने व्यवस्थापनातील त्रुटींची, नोकरशाहीतील अधिकाऱ्यांच्या गैरसमजांची कबुली दिलेली आहे. तसेच कायद्याच्या पुरेशा आकलनाअभावी, चुकीच्या पद्धतीने निरपराध लोकांच्यावर खटले चालविले जातात हेही मान्य केलेले आहे. कायद्याच्या सेक्शन (३) खाली एखाद्या जमातीला किंवा टोळीला गुन्हेगार घोषित करावयाचे झाल्यास अकरा बाबींचा विचार करणे गरजेचे ठरविण्यात आले. नोटिफाय करण्यासाठी सबळ पुराव्याची पूर्वअट मान्य करण्यात आली.

स्थानिक प्रांतिक सरकार आणि जिल्हा न्यायदंडाधिकारी त्यांच्या जिल्ह्यात गुन्हेगार जमातीचे रजिस्टर तयार करू शकतात. एखाद्या व्यक्तीच्या अनुपस्थितीमध्ये त्या व्यक्तीची नोंदणी करण्यास बंदी घालण्यात आली. नोटीस प्रसिद्ध करण्याचे, समक्ष हजर राहण्याचे, अंगठे घेण्याचे आणि वेळप्रसंगी कोणत्याही व्यक्तीचे रजिस्ट्रेशन रद्द करण्याचे अधिकार जिल्हा न्यायदंडाधिकार्याला देण्यात आले. रजिस्टरमध्ये जिल्हा न्यायदंडाधिकार्याच्या लेखी आदेशाशिवाय कोणताही बदल करता येणार नाही अशी तरतूद करण्यात आली. या कायद्यामुळे जिल्हा न्यायदंडाधिकार्यास अमर्याद अधिकार बहाल करण्यात आले होते. जिल्हा न्यायदंडाधिकार्यांच्या आदेशाविरुद्ध कोणालाही

न्यायालयात जाता येणार नाही अशी अन्याय्य तरतूद या कायद्यात होती. या कायद्यामध्ये प्रतिबंधात्मक आदेशांविषयी सखोल विचार केलेला आहे. जिल्हा न्यायदंडाधिकारी नोटीस देऊन या जमातीच्या हालचालींवर प्रतिबंध घालू शकेल, परंतु प्रतिबंध घालण्यापूर्वी स्थानिक सरकारने वाहिमी जमातीच्या संदर्भातील गुन्ह्यांचे स्वरूप आणि अन्य परिस्थिती यांची तपासणी करायला हवी. तसेच प्रतिबंधित प्रदेशाचा सोयीस्करपणा व अडचणी तपासून पाहिल्या पाहिजेत. प्रतिबंधित विभागात त्या जमातील सभ्य व शांततामय मार्गाने उपजीविका चालवता यायला हवी. प्रतिबंधित जमातीवर कलम ११ व १२ अन्वये हजेरी लागू करता येईल. या कायद्यात गुन्हेगार जमातीच्या वसाहती व शाळा या बाबींतील तरतुदींचाही स्पष्ट निर्देश आहे. या शाळांना व त्यांमधील मुलांना सरकारच्या १८९७ च्या कलम १८ व २२ अन्वये सुरू करण्यात आलेल्या सुधारशाळांचे नियम लागू होतील. तसेच त्यांना त्या कायद्यातील किशोर गुन्हेगारांप्रमाणे वागवले जाईल. वयासंदर्भात जिल्हा दंडाधिकार्यांचा निर्णय अंतिम राहील.

भटक्या टोळ्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी त्यांना ओळखपत्रे देण्यात आली होती. तसेच टोळी प्रमुखाकडे प्रत्येक वर्षाच्या १ जानेवारीस एक हजेरीपत्रक दिले जाई. एखाद्या गावाला वस्ती करताना हे हजेरीपत्रक ग्रामप्रमुखाकडे असे. ग्रामप्रमुख त्या सदस्यांची हजेरीची व मालमत्तेची नोंद ठेवी व गाव सोडताना हे हजेरीपत्रक टोळीप्रमुखाला परत दिले जाई. एखाद्या सदस्याला सयुक्तिक कारणासाठी आपली जागा सोडावयाची असेल तर १२ तास अगोदर आपल्या स्थलांतराची नोटीस गावप्रमुखाकडे द्यावी लागे. तसेच प्रत्येक पुरुषाने संध्याकाळी नियम २९ (१) अन्वये हजेरी दिली पाहिजे. टोळी बदलण्याची नोटीस ७ दिवस आधी द्यावी लागे.

१९३८ च्या क्रिमिनल अँक्ट मॅन्युअल हा एक महत्त्वाचा ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे. यामध्ये कायद्यातील विविध संज्ञांचे योग्य ते स्पष्टीकरण घेण्यास मदत झाली आहे. मुंबई प्रांतातील विविध गुन्हेगार जमातींच्या नोटिफिकेशनचा सुसंगत इतिहास प्रस्तुत संशोधनात मांडलेला आहे. या इतिहासात नोटिफिकेशनचे दिनांक, शासन आदेश क्रमांक, त्यांना लागू केलेली सेक्शन्स, त्यांची लोकसंख्या, मिळालेली सूट या सर्वांचा तपशीलवार विचार केला आहे. प्रस्तुत संशोधनात तत्कालीन २८ च्या २८ गुन्हेगार जमातींच्या नोटिफिकेशनचा इतिहास नोंदलेला आहे.

१९३९ च्या सुमारास भारतातील समाजसुधारक, राजकीय नेते व विचारवंत यांच्या ध्यानात गुन्हेगारी जमाती कायद्यांची अमानुषता आलेली दिसते. रविशंकर

व्यास, पंडित जवाहरलाल नेहरू, ठक्करबाप्पा, कम्युनिस्ट पुढारी अशा अनेकांनी हा कायदा रद्द करण्याच्या चळवळीला प्रोत्साहन दिल्याचे दिसते. १९३८ साली मद्रास हायकोर्टाने एका महत्त्वपूर्ण निकालपत्रात म्हटले आहे की, “गुन्हेगार जमाती कायदा हा आपल्या कायद्यावरील डाग आहे आणि तो नष्ट झाला पाहिजे.” १४ मे १९३९ ला तिनेवेल्ली येथे एका न्यायमूर्तींनी या कायद्यास ‘मानवतेवरील कलंक’ म्हटले आहे. १० ऑक्टोबर १९३९ ला बिहारचे गव्हर्नर एस. एस. अणे यांनी या कायद्यातील कलम २३ ला कडवा विरोध केला. देशभक्त कोंडा व्यंकटपुय्या व दिवाणबहादूर व्ही. भाश्यम अयंगर या कायदातज्ज्ञांनीही या कायद्यास विरोध केला. त्यावेळच्या न्याय खात्याचे मंत्री डॉ. के. एन. काटजू यांनी अश्राप बालकांना जन्मजात गुन्हेगार मानणे म्हणजे मानवतेचा व परमेश्वराचा अपमान आहे असे म्हटले. या सुमारास व्ही. राघवय्या यांच्या नेतृत्वाखाली देशभर या कायद्याविरुद्ध चळवळ सुरू झाली. याचा परिणाम म्हणून १९४२ साली कलम २३ मधील जन्मठेपेची शिक्षा रद्द केली.

मद्रास प्रांतात १३ ऑगस्ट १९४९ ला असे जाहीर केले की, गुन्हेगार जमातीतील सदस्यांना यापुढे गुन्हेगार न समजता मागासवर्गीय समजण्यात यावे व त्यांची तशी काळजी घेण्यात यावी. जेव्हा राज्यघटना देशाला सुपूर्त करण्यात आली तेव्हाच हा कायदा रद्द व्हायला हवा होता. कारण घटनेतील कलम १३, १४, १९ डी अनुसार देशाचे सर्व नागरिक समान बनले व याच्या विरोधात जाणारे पूर्वीचे सर्व कायदे आपोआप रद्द झाले. कलम १९ जी अन्वये सर्व नागरिकांना देशभर मुक्त संचारस्वातंत्र्य लाभले. हे खरे असले तरी भारतीय लोकसभेने हा कायदा रद्द करण्यास १९५२ साल उजाडले. १९५२ साली गुन्हेगार जमाती कायदा रद्द होऊन त्याची जागा गुन्हेगारी कायद्याने घेतली (“विमुक्तायन” – लक्ष्मण माने, पृष्ठ क्र. २५० ते २५६).

या गुन्हेगारी जमाती कायद्याच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास किती इतिहास संशोधकांनी केला? बिरसा मुंडा, उमाजी नाईक यांच्यासारख्या क्रांतिकारकांचा किरकोळ बंडखोर असे अनुल्लेखाने कुणी मारले? उमाजी नाईक हे आद्य क्रांतिकारक. ब्रिटिशांनी जाहीरपणे फाशी दिलेला पहिला माणूस. उमाजी नाईकांना फाशी दिली ३ फेब्रुवारी १८३२ रोजी आणि मंगल पांडे यांना हौतात्म्य लाभले १८७५ च्या बंडामध्ये. मग आद्य क्रांतिकारक कोण? उमाजी नाईकांना फाशी दिल्यानंतर १३ वर्षांनी वासुदेव बळवंत फडके यांचा जन्म झाला. तरीसुद्धा आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडकेच कसे असतात? आणि त्यांचा फोटो पार्लमेंटमध्ये कसा काय लागतो? आणि उमाजी

नाईकांचे कुणाला स्मारकसुद्धा करावे वाटत नाही. याच्या ऐतिहासिक तपशीलामध्ये कुणी जाणार आहे की नाही? मनुवादाची परंपरा श्रेणिबद्ध वर्णपद्धतीची आणि जातिव्यवस्थेची हिंदुत्वाची मानसिकता तशीच ठेवून या भूमिपुत्रांचा इतिहास कसा लिहिता येईल?

भारतीय इतिहासात लेखनाच्या रूढ पद्धतीचा त्याग केल्याशिवाय या टोळ्यांचा इतिहास लिहिणे अशक्य आहे. भारतीय इतिहासाची प्रस्तावना या आपल्या ग्रंथामध्ये डी. डी. कोसंबी म्हणतात, “उत्पादन साधने व उत्पादन संबंध यातील बदलांचा कालक्रमाने झालेला विकास म्हणजे इतिहास होय.” कार्ल मार्क्सनेही वर्ग संघर्षाचा इतिहास उत्पादन साधनांच्या मालकाशीच जोडलेला आहे.

हे देवा आमची भाकरी आम्हाला दे, ही आदिम माणसाची मूलभूत गरज आजही कोट्यवधी लोकांच्या पुढे तशीच उभी आहे. लिहिणार यांचा इतिहास? ज्यांच्या शिक्षणाचे प्रमाण ०.६ टक्के आहे, नियोजन आयोगाच्या म्हणण्यानुसार हजारी १ माणूस साक्षर आहे. त्यांचा इतिहास कोण लिहिणार? ज्यांचे बापजादे शिकलेले होते त्यांनी अगदी आपल्या नको त्या बाबींचा इतिहास लिहिला आहे. मग या कष्टकऱ्यांचा इतिहास का लिहिला नाही? हे कसे जगले? यांनी शेतीमध्ये कसे बी पेरले?

मोहोजोदरो-हडप्पाच्या उत्खननात सापडलेली नग्न देवीची मूर्ती आणि आमच्या यल्लामाच्या डोक्यावर असलेली मूर्ती यात काही फरक आहे का? ज्या चाकांवरती आज हे यंत्रयुग चालू आहे त्या यंत्रयुगाचं पहिलं चाक जात्याचंच ना? ज्या दिवशी जात्याचा वडराला शोध लागला आणि त्याने जाते घडवले, तेव्हाच माणूस भाकरी खाऊ लागला ना? मोहोजोदरो, हडप्पाच्या उत्खननात सापडलेली गाडी आणि आता शेतामध्ये गव्हाची मळणी करणाऱ्या यंत्रांची चाके यांचा काही संबंध आहे की नाही? हे चाक कुणी निर्माण केले? कोण या चाकाचा निर्माता? ज्या चाकाच्या आसावर आज जग चालतंय, ते चाक कुणी निर्माण केले?

धूळफेकीवरती पेरणी करणारा शेतकरी किती प्रकाराने शेती करतो? कुठे लिहिला आहे कुणी याचा इतिहास? हजारो साम्राज्ये आली आणि लयाला गेली. कुणी बांधले त्यांचे राजवाडे? इतके कलात्मक सुंदर महाल करणारे हात वाणी बामनांचे तर नक्कीच नव्हते! कोणत्या राजाचा राजवाडा राजाने बांधला? ताजमहाल बांधणाऱ्या माणसाचे नाव काय ठाऊक आहे कुणाला? की अजिंठा वेरूळच्या लेण्यांवर नाव आहे कुणा कलावंताचे? कुणाची होती ही निर्मिती? काही लिहून ठेवली कुणी नाव? भर

समुद्रात बांधले गेलेले दुर्ग किल्ले आणि पर्वतांच्या अत्युच्च शिकरांवर बांधलेले गडकोट; प्रचंड वजनांच्या शिळा, कातळ कसे नेले असतील इतक्या वर डोंगरावर? कोणत्या राजाने घाम पुसला असेल आपल्या शेमल्याने? कोणत्या पुरोहिताने चालवली असेल छन्नी हातोडी? राजा लढला असेल तलवारीने, पण ती तलवार घडवणारे हात कोणाचे होते? लोहार-घिसाड्याचेच ना? भाले, बरचे, तलवारी, ढाली, तोफा, अगदी घोड्याचा नाल कुणी बनवला? कुठे लिहिला इतिहास कुणी यांचा?

ज्यांनी पुराणे रचली आपल्या पोटापाण्यासाठी ते शाबूत राहिले. नावनिशावार राजांचाही इतिहास त्यांनी लिहिला आणि तोही राहिला नावनिशावार आणि या आदिम टोळ्यांचे नाव लिहिणे राहो, इतिहास रचणे त्या पलीकडे राहो. यांचा पोवाडा नाही कुणी म्हटला तरी मान्य, पण अशी कलाकृती पुन्हा घडूच नये म्हणून ज्यांनी त्या कलाकारचे हात तोडले त्या बादशहाच्या प्रियेचे स्मारक संगमरवरी महालामध्ये दिसते. मला दिसतात ते रक्तबंबाळ हात आणि ताजमहालाच्या भिंतीवरून ओघाळणारे रक्त. सरंजामदारांनी माणुसकी हिरावून घेतलेले अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण या मूलभूत गरजांपासून हजारो मैल दूर असलेल्या दुर्गम दऱ्याखोऱ्यांमध्ये चोरांसारखे तोंड लपवून जगणारे लोक. कुठूनही चोरीमारी झाली की पहिली धाड पडते ती या टोळ्यांवर. कारण आजही यांना गावगाड्यामध्ये आणलेले नाही. आजही हे गावगाड्याचा भाग नाहीत. शेती व्यवस्थेचा भाग नाहीत. वर्णव्यवस्थेचा भाग नाहीत. जातिव्यवस्थेचा भाग नाहीत. त्यामुळे स्पृश्यही नाहीत, अस्पृश्यही नाहीत.

सुंदर हाताने वस्त्र विणणारे, जाळी विणणारे वस्त्राचे निर्माते हेच भटके विमुक्त. सकाळी भूपाळी कानावर येते ती यांचीच आणि तारेवर खेळ करणारी मुलगी यांचीच. सर्व कलांच्या उगमाच्या जागेला याच जमाती. यांनी विणलेल्या गोधड्यासुद्धा आता परदेशात निर्यात होऊ लागल्यात म्हणे. म्हणजे पैसा यांना मिळतो असे नाही. एवढेच कशाला देव जन्माला आला तो दगडात. तो दगड फोडून त्याची सुंदर मूर्ती केली पाथरवटांनी. तोपर्यंत त्या दगडाला बाट होत नाही. त्या दगडाचे तुकडे तुकडे करून, छन्नी हातोड्याचे घाव घालून त्याचे नाक, डोळे, कान पाथरवटच देतो ना? त्याचे सुंदर मंदिर कळस सारे हाच करतो ना? जोपर्यंत ब्राह्मण आपल्या तांब्यातले पाणी त्या दगडावर टाकीत नाही, मंत्र म्हणत नाही आणि देवाला दम देऊन त्याची प्राणप्रतिष्ठा करीत नाही, तोपर्यंत त्या देवावर आम्ही टोले हाणीतच असतो आणि प्राणप्रतिष्ठा झाली की तत्काळ देव आमच्यापासून लांब होतो. जे सुंदर शिल्प आम्ही तयार केले,

जे सुंदर मंदिर तयार केले त्या मंदिराच्या पायरीजवळही आम्हाला उभे राहू दिले जात नाही. मग देवळाच्या उंबऱ्यावर आमचे नाव लिहिणे दूरच. आम्ही सुंदर रस्ते तयार करतो. रस्त्याच्या कडेला राबराबून उन्हातान्हात खडी फोडणारी माणसं आमचीच असतात. डांबरही तीच ओततात आणि रस्ता चकाचक झाला की सारी तिथून हाकलली जातात आणि गाड्या मात्र वातानुकूलित होऊन पळत असतात. काय नाही केले आम्ही? स्लॅब आम्ही ओततो, पाया आम्हीच खणतो, खिडक्या आम्हीच करतो, उंबरे आम्हीच बसवतो आणि आयते पिंड गिळणारे गिळतच असतात. काय ते आमचा इतिहास लिहिणार आहेत? अरे ज्यांचा भूगोलच नाही त्यांना इतिहास कसा असणार? एवढी साधी गोष्ट माझ्यासारख्या मूर्खाला कळू नये? सलाम बापहो, सलाम! तुमच्या अखळ्या व्यवस्थेला सलाम! तुमच्या शिक्षणाला सलाम, तुमच्या एकविसाव्या शतकाला सलाम, मोहोजोदडो हडप्पातला तो गाडा आजही आमच्या खांद्यावर आहे. जमलंच कधीतरी तर लिहितीलच आमची पोरंही आमचा इतिहास. तोवर वाट पाहिलीच पाहिजे.

लक्ष्मण माने

‘समता’, १०-ब

करंजेपेठ, सातारा - ४१५००२

दूरध्वनी ०२१६२-२५०५५६

भ्रमणध्वनी ९८२२०१३२३६

महाराष्ट्रातील जैन समाज : एक मागोवा

– श्रेणिक अन्नदाते
डोंबिवली

महाराष्ट्र राज्य सुवर्णमहोत्सवानिमित्त शिवाजी विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या 'महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी व पुनर्मांडणी' या विषयावर गोलमेज परिषदेत उपस्थित सर्व विद्वानांना, अभ्यासक, विचारवंतांना मी नम्र अभिवादन करीत आहे आणि या परिषदेत सहभागी होण्याची संधी दिल्याबद्दल शिवाजी विद्यापीठ, शाहू संशोधन केंद्र आणि माननीय डॉ. जयसिंगराव पवार यांना मनःपूर्वक धन्यवाद देत आहे.

मी आपणापुढे तीन भूमिकांमधून उभा आहे. इतिहासावरीलच ही परिषद असल्यामुळे 'महाराष्ट्र जैन इतिहास परिषदे'चा संस्थापक सचिव म्हणून मी येथे उपस्थित आहे. या परिषदेचे सातवे अधिवेशन नुकतेच वालचंदनगरला संपन्न झाले.

'तीर्थंकर' या नावाच्या मराठी मासिकाचा मी संपादक आहे. तसेच हे मासिक गेली ४४ वर्षे मी एकहाती अखंडपणे चालवीत आहे.

माझी तिसरी भूमिका प्रकाशकाची असून राजर्षी शाहू महाराजांवरील, मराठ्यांच्या

इतिहासावरील, महाराष्ट्रातील किल्ल्यांवरील जवळजवळ २३ प्रकाशने आमच्या 'सुमेरू प्रकाशना'ने प्रकाशित केलेली आहेत.

तात्पर्य, मी येथे संशोधक, अभ्यासक, विचारवंत म्हणून उभा नसून उपरोक्त तिन्ही भूमिकांच्या अनुषंगाने महाराष्ट्रातील जैन समाजाशी, समाजाच्या इतिहासाशी, सातत्याने माझा जो संबंध आला त्यामुळे इथे बोलण्याचे धाडस मी करित आहे.

महाराष्ट्रातील जैन समाज : त्याच्या अभ्यासाचे घटक

महाराष्ट्रात जैन समाजाची विपुल वस्ती आहे. किंबहुना जैनांच्या एकूण भारतातील संख्येच्या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातच जैनांची सर्वाधिक संख्या आहे. त्यातूनही सातारा, सांगली, कोल्हापूर, बेळगाव या पट्ट्यात त्यांची खूपच दाट वस्ती आहे.

असे असले तरी जैन समाजाबद्दल बरेचसे गैरसमजही आहेत. हे गैरसमज माहितीचा आणि अभ्यासाचा अभाव असल्यामुळेच होत असतात.

जैन समाजाच्या शाखा प्रामुख्याने चार आहेत, त्या अशा -

- १) दिगंबर जैन समाज
- २) श्वेतांबर जैन समाज
- ३) स्थानकवासी समाज
- ४) तेरापंथी समाज. याशिवाय 'यापनीय' नावाचा पंथ होता. तो काळाचा उदरात गडप झाला.

या चारही शाखांतील जैन समाज महाराष्ट्रात वास्तव्य करून आहे. या प्रत्येक समाजामध्ये आणखीही शाखा-उपशाखा आहेत आणि प्रत्येकाची मंदिरे, संस्था, स्थानके, क्षेत्रे-धार्मिक क्षेत्रे वेगवेगळी, विपुल प्रमाणात महाराष्ट्रात अवस्थित आहेत. यांमध्ये दिगंबर जैन समाजाचे प्राबल्य असले तरी अन्य तीन शाखांचीही संख्या लक्षणीय आहे आणि त्यांचे विविध सामाजिक उपक्रमही निरंतर चालू असतात. तथापि केवळ दिगंबर जैन समाजाचाच विचार करायचा झाला तर चतुर्थ, पंचम, बोगार, सैतवाळ, बघेरवाल, दशाहुंबड, विसाहुंबड, खंडेलवाल, नेवे, लाड, धाकड, पोरवाल, पल्लिवाल इत्यादी उपशाखांमधून तो विभागला आहे.

महाराष्ट्रातील मूळ निवासी जैन समाज कोणता आणि त्याचे वास्तव्य येथे कधीपासूनचे आहे, याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न जैन-जैनेतर संशोधक-अभ्यासक

करीत असतात. येथे असलेला गुजराती भाषिक जैन समाज गुजरातमधून येथे येऊन वसला आहे तर, मारवाडी जैनसमाज मारवाडमधून आलेला आहे. मराठवाड्यातील बराचसा समाज आंध्रमधूनही येऊन वसला असल्याची एक विचारधारा आहे. उत्तर कर्नाटकातून बराचसा जैन समाज कोल्हापूर, सांगली, बेळगाव या भागांत येऊन स्थिरावला आहे आणि महाराष्ट्राच्या संस्कृतीत पूर्णतः मिसळून गेला आहे. शेतीसारख्या व्यवसायात ते बहुतांशाने व्यग्र आहे. असे असले तरी आजही बऱ्याच मोठ्या प्रमाणात हा समाज घरात आणि परस्पर व्यवहारात 'कन्नड' भाषेचा उपयोग करताना आढळून येतो. रयत शिक्षण संस्थेचे संस्थापक कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचे घराणेही कर्नाटकातूनच महाराष्ट्रात येऊन स्थिरावलेले आहे. त्यांनी महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक विश्वात केवढी क्रांती केली, हे तर आपणा सर्वासमोर आहेच.

पश्चिम महाराष्ट्र, विदर्भ, मराठवाडा या भागांतही शहरांबरोबर खेड्यांतूनही जैनसमाज पसरलेला असून तो पूर्णतः मराठी संस्कृतीचा घटक आहे. त्याची भाषा मराठी आहे, त्याने मराठी साहित्यनिर्मिती केली आहे. त्याची निष्ठा आणि अस्मिता महाराष्ट्राशी निगडित आहे. मराठी संस्कृतीत तो पूर्णतः विरघळून गेलेला आहे. हा समाज प्रामुख्याने कष्टकरी, नोकरदार, छोटा व्यापारी अशा स्वरूपाची आहे. जैनांतील बोगार समाज जैन आणि वैष्णव असा दुभंगला गेला आहे.

महाराष्ट्रातील जैन समाजाचे स्वरूप यावरून लक्षात यायला हरकत नाही. महाराष्ट्राच्या इतिहासाची मांडणी आणि पुनर्मांडणी करताना भारतातील या प्राचीन धर्माच्या अनुयायांच्या अस्तित्वाची आणि योगदानाची दखल घेणे अपरिहार्य ठरते.

तशी या 'मागोव्याची' व्याप्ती फार मोठी आहे. त्यासाठी जैन समाजाच्या इतिहासाच्या अभ्यासाचे विविध घटक निश्चितपणे लक्षात घ्यावे लागतील. ते पुढीलप्रमाणे असू शकतात.

- पुरातात्विक घटक - जैन लेणी, शिलालेख, ताम्रपट इ.
- धार्मिक - तीर्थक्षेत्रे, धार्मिक रूढी, सणवार इ.
- भाषा - मराठीतील साहित्य निर्मिती, मराठी-जैन साहित्य संमेलने, साहित्यविषयक कार्यशाळा, संस्कृत भाषा इत्यादी.
- इतिहास - इतिहास परिषदा, गावागावांचा इतिहास.
- राजकीय - जैन राजे, अन्य राजांनी दिलेला जैन धर्माला राजाश्रय.

जैन मुनी परंपरा.

भट्टारक परंपरा.

गावागावांतील जैनांचा इतिहास आणि त्या त्या गावाचा जैन इतिहास हाही एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे.

या अभ्यासघटकांची ही संख्या आणि व्याप्ती अधिकही वाढू शकते. अलीकडच्या काळात नव्याने एम. फिल., पीएच. डी. करणाऱ्यांचे लक्षही महाराष्ट्रातील जैन समाजाच्या इतिहासाकडे वेधले जात आहे आणि थोड्याफार प्रमाणात अभ्यास होताना आढळून येत आहे.

पुरातात्विक घटकांचा विचार करायचा झाला तर महाराष्ट्रात बरीच प्राचीन मंदिरे आणि लेणी-गुंफा इत्यादी आढळून येतात आणि जैनसमाज त्यांपैकी बहुतेक ठिकाणी या ना त्या कारणांनी जात असतो. ही महत्त्वाची लेणी पुढीलप्रमाणे नोंदवता येतील.

- १) पांडव लेणे, गुंफा (नाशिक)
- २) चामर लेणी, म्हसळ (नाशिक)
- ३) अंजनेरी जैन मंदिर, नाशिक
- ४) चांदवड लेणी (नाशिक)
- ५) अंकाई टंकाई जैन लेणी (ता. येवला, जि. नाशिक)
- ६) तोरणमाळ जैन लेणी (ता. शहादा, जि. धुळे)
- ७) मोहिदा उर्फ हवेली लेणी (ता. शहादा, जि. धुळे)
- ८) भामेर लेणी (ता. सिक्री, जि. धुळे)
- ९) मांगीतुंगी लेणी (ता. सिक्री, जि. धुळे)
- १०) धाणेरे मंदिर. (ता. नंदुरबार, जि. धुळे)
- ११) पाटण लेणी (ता. चाळीसगाव, जि. जळगाव)
- १२) वेरूळ लेणी (ता. जि. औरंगाबाद)
- १३) देवगिरी दौलताबाद (जि. औरंगाबाद)
- १४) धाराशिव लेणी (उस्मानाबाद)

या सर्व लेण्यांमधून तीर्थकरांच्या मूर्ती आढळतात. जैनांमध्ये २४ तीर्थकर होऊन गेल्याचा भक्कम विश्वास आहे. पैकी पार्श्वनाथ आणि महावीर या तीर्थकरांना

सर्वच इतिहासकारांनी ऐतिहासिक व्यक्ती मानले आहे. या लेण्यांतून-गुफांतून २४ पैकी कुठल्या ना कुठल्या तीर्थकरांच्या ज्या मूर्ती असतात, त्यांना ओळखण्यासाठी त्या त्या मूर्तीवर एक विशिष्ट चिन्ह असते. त्याला लांछन हा पारिभाषिक शब्द आहे आणि २४ तीर्थकरांची लांछने वेगवेगळी असतात.

त्यावरूनच ती मूर्ती कोणत्या तीर्थकरांची आहे हे ओळखता येते.

महाराष्ट्रात आणि नजीकच्या कर्नाटकात थोड्या-थोड्या काळाने या ना त्या कारणास्तव जैन मूर्ती सापडल्याच्या घटना समोर येतच असतात. त्यावरूनही महाराष्ट्रात जैन समाज प्राचीन काळापासून वास्तव्य करून असल्याचे स्पष्ट होते. पुरातत्त्वीय पुराव्याचा उल्लेख करायचा झाला तर पुण्याजवळ पाले नावाच्या गावी एक प्राचीन शिलालेख मिळाला असून त्यामध्ये जैनांच्या नित्य पठणातील णमोकार मंत्रातील पहिली ओळ “॥ णमो अरहंताणं ॥” कोरलेली आढळून येते. हा शिलालेख डॉ. सांकलिया यांनी शोधला होता. शिलालेखांच्या माध्यमातून जे विपुल प्रमाणात कर्नाटकातील श्रवणबेळगोळ येथे उपलब्ध आहेत, अशी अनेक तथ्ये हाती येतात.

चंद्रगुप्त मौर्य, भद्रबाहू या आचार्यांबरोबर दीर्घकालीन दुष्काळाच्या कारणास्तव दक्षिणेत आला असताना त्यांचा मार्ग महाराष्ट्रातूनच दक्षिणेकडे गेला होता असे दिसून येते.

कलिंगचा राजा खारवेल याने आपला शिलालेख कोरून ठेवला आहे, त्या उदयगिरी-खंडगिरी येथील हाथी गुंफेतील शिलालेखाचे महत्त्व गेली ९० वर्षे इतिहासकारांना स्तिमित करीत आले आहे. हा सम्राट खारवेलही महाराष्ट्रापर्यंत पोहोचल्याचा उल्लेख आढळतो.

पुरातात्विक घटकांतच ताम्रपटांचा समावेश करता येईल. अलीकडेच मालेगाव या ठिकाणाजवळील वजीर खेडे येथे ताम्रपटांचे जुडगे सापडले होते. मंदिरासाठी दान दिल्याचा उल्लेख त्यावरती कोरलेला होता. ही गावे मालेगावच्या जवळची होती. हे ताम्रपट नांदगाव येथील एका जैन व्यक्तीकडे होते आणि ते मी स्वतः पाहिलेले आहेत. आणखी एका ताम्रपटाचा शोध अलीकडेच लागला आहे. शिलाहार राजा मल्लिकार्जुन याने चिपळूणच्या एका जैन मंदिराला भानावसी गाव दान दिल्याचा उल्लेख त्यात आहे. हा ताम्रपट इ. स. ११५१ मधला असल्याचे म्हटले आहे. याही संदर्भात जैन इतिहासाच्या संशोधनास भरपूर वाव असल्याचे दिसून येते.

कुठल्याही समाजाची तीर्थक्षेत्रे त्या समाजाच्या श्रद्धेचा, निष्ठेचा, धार्मिक जीवनाचा

अपरिहार्य भाग आणि महत्त्वपूर्ण आधार असतो; किंबहुना या तीर्थक्षेत्रांनी त्या त्या समाजाचे व्यक्तिगत, कौटुंबिक, मानसिक जीवन व्यापून टाकलेले असते. याला महाराष्ट्रातील जैन समाजही अपवाद नाही. महाराष्ट्राच्या सर्व भागांमधून जैनांची तीर्थक्षेत्रे विपुल प्रमाणात आढळून येतात. कोल्हापूर जिल्ह्यातील बाहुबली क्षेत्र तर बहुतेकांच्या खास ओळखीचे असायला हरकत नाही. याचे कारण तेथे उद्भवलेला काही वर्षांपूर्वीचा दीर्घकालीन आणि तीव्र झगडा! तसेच महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमेवरील स्तवनिधी, मराठवाड्यातील कुंथलगिरी, पैठण, नवागड, कचनेर, जटवाडा, केसापुरी यांबरोबर साताऱ्याजवळील दहिगाव; नंदगिरी, नाशिक जवळील गजपंथ तसेच विदर्भातील रामटेक, मुक्तागिरी इ. काही प्रमुख क्षेत्रांचा उल्लेख करता येईल. या क्षेत्रांवर प्रतिवर्षी यात्रा महोत्सव आयोजित होत असतो आणि अन्य वेळीही व्यक्तिगत रूपाने वेगवेगळ्या कौटुंबिक कारणास्तव नियमितपणे जैन समाज तेथे जात असतो. यात्रेच्यावेळी विवाह जमविणे हा उपक्रम एखाद्या क्षेत्राचे वैशिष्ट्य असते. जैन समाजाच्या धार्मिक श्रद्धेची, नितांत हृदयस्थ अशी ही प्रतीके आहेत.

जैनांचे सणवार आणि पर्वेही बरीचशी वेगळी आढळून येतात. महावीर जयंती (चैत्र शुद्ध त्रयोदशी), महावीर निर्वाण (अश्विन वद्य अमावस्या-दिवाळी), अक्षय तृतीया आणि ८/१० दिवस चालणारा पर्युषण पर्व महोत्सव ही जैनांची प्रमुख पर्वे आहेत. अन्यही काही पर्वे नमूद करता येतील आणि त्यांचा संबंध जैन समाजातील पुरुष आणि स्त्रिया (अधिक सहभाग स्त्रियांचा) यांच्या व्रते आणि उद्यापनांशी आहे. व्रतांना जैन समाजामध्ये खूप महत्त्व असून धार्मिक जीवनाशी त्यामुळेच तो बांधून राहिलेला आहे. तसे जैनांच्या प्रमुख व्रतांचे दोन भाग आहेत. अणुव्रते आणि महाव्रते. या दोन्ही व्रतांमध्ये अहिंसा, सत्य, अचौर्य, अपरिग्रह आणि ब्रह्मचर्य यांचा समावेश आहे. ही पाचही 'अणुव्रते' गृहस्थांसाठी दैनंदिन जीवनावश्यक बाब आहे, तर मुनी आणि आर्जिकांसाठी म्हणजेच संसार त्याग करून संन्यास घेतलेल्यांसाठी हीच 'महाव्रते' म्हणून जीवनाचे लक्ष्य आणि अपरिहार्य बाब म्हणून आवश्यक आहेत. यांच्या तपशीलवार वर्णनांनी जैन ग्रंथभांडार समृद्ध आहे.

जैनांच्या सामाजिक जीवनाची एक घट्ट आणि जबरदस्त चौकट आहे. जैन समाजाची चार घटकांमध्ये विभागणी, शतकानुशतके जशीच्या तशी असलेली, अशी केली गेलेली आहे. हे चार घटक म्हणजे मुनी, आर्जिका, श्रावक आणि श्राविका. सांसारिक जीवनाचा त्याग करून ज्यांनी दीक्षा घेऊन संन्यास स्वीकारलेला आहे अशा

पुरुषांना मुनी आणि महिलांना आर्जिका ही संज्ञा आहे. जैनधर्माने घालून दिलेल्या तत्त्वानुसार सांसारिक जीवन जगणाऱ्या गृहस्थी पुरुषांना श्रावक आणि महिलांना श्राविका ही संज्ञा आहे. या चारही घटकांनी जीवन कसे जगावे यावर मोठमोठे ग्रंथ लिहिले गेले आहेत.

या श्रावक आणि श्राविकांच्या श्रद्धेवर, भक्तीवर आणि निष्ठेवरच या समाजातील मुनी-आर्जिकांचे जीवन, आहारा-विहारा संदर्भात अवलंबून असते. संसाराचा त्याग करून आत्मशोध घेणाऱ्या, ज्ञान साधना करणाऱ्या, ध्यान-तपस्या करणाऱ्या या वर्गाला श्रावक-श्राविकांचा मूलतःच आधार असतो. हे मुनी आणि आर्जिका चार महिन्यांचा चतुर्मासाचा काळ सोडला तर निरंतर पायी विहार करीत असतात आणि विहाराची जबाबदारी अन्य दोन घटक म्हणजेच श्रावक आणि श्राविका हे स्वीकारत असतात. संन्यास धारण करणाऱ्यांनी म्हणजेच मुनी आणि आर्जिकांनी आत्मकल्याण करण्यातच रत राहावे असेही नव्हे, तर त्यांनी जेव्हा शक्य तेव्हा समाजाचेही हित पाहिले पाहिजे, असा जैनागमांचा आदेश आहे आणि त्यानुसार बहुतेक मुनी आणि आर्जिका जेथे जेथे त्यांचा विहार असेल तेथे तेथे प्रवचनांद्वारे धर्मोपदेश आणि सदाचरणाचे धडे जैन समाजाला देत असतात. असे उपक्रम सर्वच जैन समाजामध्ये निरंतर चालू असल्याचे थोडे लक्षपूर्वक अवतीभोवती पाहिल्यास कुणालाही आढळून येईल.

एखाद्या दुपारी जैन मंदिर किंवा जैन स्थानक येथे सहज डोकावून पाहिल्यास तेथे असलेल्या आर्जिका, ब्रह्मचारिणी यांच्याभोवती महिलांची गर्दी जमलेली आढळून येईल आणि त्यांच्या चर्चेतून धर्माचरणाचे प्रत्यक्ष जीवनाला उपयुक्त ठरणारे धर्माधिष्ठित उपाय चर्चित जात असल्याचे आढळून येईल. चतुर्मासामध्ये जैन मुनींना आणि आर्जिकांना एकाच ठिकाणी राहाण्याचा आदेश आहे. याकाळात अशा उपक्रमांना अधिकच गती येते आणि जे अणुव्रतांचे, धर्माचरणाचे, सामाजिक सौहार्दाचे संस्कार या समाजातील घटकांवर होतात ते त्यांना वर्षभरच नव्हे तर जीवनभर प्रेरणा देत राहतात. 'समाज' म्हणून जैन लोक जे एकत्रित आणि एकमेकांशी घट्ट जोडलेले आढळून येतात, त्याचे कारण ही चार घटकांची जबरदस्त चौकटच होय. यातील मुनी आणि आर्जिका म्हणजे जैन जीवनाची पोलादी भित्त आहे.

भाषा

महाराष्ट्रातील जैनांची भाषा मराठीच आहे हे वेगळे असे सांगायला नकोच. गुजराथ, मारवाडमधून आलेला जैन समाज व्यवहारात मराठी बोलत असला तरी

घरातील भाषा गुजराती आणि मारवाडी असल्याचे आढळून येते, पण महाराष्ट्रात शतकानुशतके राहणाऱ्या जैनांची मातृभाषा मराठीच आहे. सर्व जगात प्रसिद्ध असलेल्या कर्नाटकातील श्रवणबेळगोळ येथील 'गोमटेश्वराच्या' मूर्तीच्या पायथ्याशी असलेला

श्री चामुण्डराय करविले ।

गंगराये सुत्ताले करविले ॥

हा पहिला मराठी शिलालेख जैनांच्या मराठी मातृभाषेचे प्रतीकच म्हणावे लागेल. मराठी भाषेतून जैनांनी किमान चार शतके साहित्य निर्मिती केली आहे. हे साहित्य प्रामुख्याने धार्मिक, तत्त्वज्ञानासंबंधी आणि कथासाहित्य आहे. पैठणचा चिमणा पंडित नावाचा जैन कवी भाषेच्या अभ्यासकांना नक्कीच माहीत आहे. त्याने संस्कृत महापुराणाचे ५ खंड मराठीत गद्यात भाषांतर केले आहेत. त्याचे आता दिल्लीतील एका संस्थेकडून पुनर्मुद्रण होत आहे. याच प्राचीन मराठी जैन साहित्यावर स्व. डॉ. सुभाषचंद्र अक्कोळे यांना पीएच.डी. पदवी, पुणे विद्यापीठाने दिली होती. डॉ.विद्याधर जोहरापूरकर हेही जैन मराठी साहित्याचे थोर अभ्यासक आहेत आणि अलीकडेच अर्वाचीन मराठी जैन साहित्यावर अंबेजोगाईच्या प्राध्यापिका सौ. अलका सरोदे यांना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाने डॉक्टरेट प्रदान केली आहे. त्यांचा विषय “आधुनिक काळातील जैन साहित्यिकांचे ललित लेखन : एक चिकित्सक अभ्यास” असा आहे. यावरूनही प्राचीन ते आधुनिक काळातील मराठी साहित्याची, मराठी भाषेची जैनांनी केलेली सेवा आणि तिला मिळवून दिलेली समृद्धी याची कल्पना येऊ शकते.

या कोल्हापुरातीलच लक्ष्मीसेन या भट्टारक पीठाने २५ वर्षांपूर्वी महाराष्ट्र जैन साहित्य परिषदेची स्थापना केली असून तिची आतापर्यंत २० साहित्य संमेलने महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी संपन्न झालेली आहेत.

१० वर्षांपूर्वी महाराष्ट्र जैन इतिहास परिषदेची स्थापना स्वतंत्रपणे झालेली आहे आणि या इतिहास परिषदेचे ७ वे अधिवेशन वालचंदनगर जि. पुणे येथे अतिशय उत्साहात आणि विपुल उपस्थितीत जानेवारी २०११ मध्ये संपन्न झाले आहे.

महाराष्ट्रातील जैन राजे आणि अन्य राजांनी जैन धर्माला दिलेला राजाश्रय हा तसा व्यापक विषय असून याही क्षेत्रात जैनांनी आपला ठसा उमटवलेला इतिहासाच्या अभ्यासकांना आढळून येईल. शिलाहार, राष्ट्रकूट, कदंब आणि सातवाहन इ. राजघराण्यांचा जैन धर्माशी निकटचा संबंध होता, एवढीच येथे स्थलाभावी नोंद करून

ठेवीत आहे. नींबदेवसारख्या सामंताचाही उल्लेख जरूरीचा आहे.

(संस्कृत भाषेतही जैनांनी साहित्य निर्मिती केली असून 'कातंत्र व्याकरणा' सारखे संस्कृत व्याकरण महाराष्ट्रात अभ्यासिले जात असल्याचा पुरावा मिळतो.)

कधी राजेच जैन तर कधी राजाश्रय अशा स्थितीत राहणाऱ्या, तथापि आपल्या धार्मिक परंपरांना जपत अधिकतर धर्माचरणाने राहणाऱ्या जैन समाजाला अनेकदा अस्थिर परिस्थितीला तोंड द्यावे लागले. अशा परिस्थितीत जैनांनी लहान, छोटे-छोटे सुटसुटीत समूह बनून जीवन वास्तव्य सुसह्य करण्याचा प्रयत्न केला. अशा गटास 'पल्ली' असे म्हणत. अशा अनेक पल्ली मिळून झालेल्या गटास 'बस्ती' म्हणत. कोल्हापूर, सांगली, बेळगाव या परिसरात मंदिरासही बस्ती हा शब्द वापरतात, पण तो अर्थ वेगळा. धार्मिक बाबतीतही जैनांनी काही गट बनविले होते. पण गच्छ आणि संघ अशी त्यांची विभागणी होती. अशा वेगवेगळ्या गणगच्छांची मंदिरे आजही महाराष्ट्रात अस्तित्वात आहेत. उदाहरणार्थ कारंजा, जिल्हा अकोला येथील काष्ठासंघ मंदिर.

कोकणातही जैन धर्म आणि संस्कृतीची पदचिन्हे आढळतात. मालवण तालुक्यातील पेंडूर गावी शिलाहार कालीन जैन मूर्ती-मंदिर सापडले आहे. मी स्वतः ती मूर्ती पाहिली आहे. कोकणात विरळ असली तरी जैन वस्ती आहे. हा प्रामुख्याने बोगार समाज असून त्यात बहुतांशी छोटे-मोठे व्यापारी आहेत. कोकणात देवाला गान्हाणे घालण्याची प्रथा आहे. पहिले दोन देव तेथील प्रादेशिक असतात. तिसरे गान्हाणे 'जैनदेवाला' घातले जाते. काही गावात मोठी मंदिरे आहेत. उदाहरणार्थ खारेपाटण.

आचार्य परंपरा

भारतातील प्राचीन काळापासून जैनांच्या आजतागायतच्या अस्तित्वाचा आणि परंपरेचा एक महत्त्वाचा धागा म्हणजे आचार्य परंपरा. तीर्थकरांच्या नंतर ही परंपरा अखंडित ठेवण्याचे मोलाचे योगदान दिले. आजही दिल्लीस्थित आचार्य विद्यानंद, अमरकंटक (मध्यप्रदेश) येथील आचार्य विद्यासागर, मराठवाड्यातील जैन समाजाचे पुनरुत्थान करणारे स्व. आचार्य आर्यनंदी आणि कोल्हापूर जवळील बाहुबली येथील आचार्य समंतभद्र. समंतभद्रांनी तर, शैक्षणिक कार्यात गुरुकुल प्रणाली सुरू करून बाहुबली, कारंजा, एलोरा, नवागड तसेच तेरदाल, स्तवनिधी इ. ठिकाणी गुरुकुल पद्धतीचे शिक्षण देणाऱ्या शिक्षण संस्थांचे संस्थापिल्या आणि त्यांतून शेकडो विद्यार्थी जैनेतरही शिकून संपन्न झाले. त्यांच्या कार्याचा आढावा घेणारे ग्रंथ आणि नियतकालिकेही

निघाली. पूर्वीच्या आचार्यांनीही शैक्षणिक कार्य सातत्याने केलेले आढळून येते. या मुनी संस्थेवरही डॉ. एस. पी. देव यांनी 'हिस्टरी ऑफ जैना मोनॅसिझम' हा ग्रंथ लिहिला. १९५२ साली त्यांना त्यावर मुंबई विद्यापीठाची पीएच.डी. मिळाली.

महाराष्ट्रात बऱ्याच ठिकाणी अलीकडच्या काळात जैनांनी शिक्षण संस्थाही चालविल्या आहेत. उदाहरणार्थ वालचंद इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, परभणी आणि अलीकडचे वाशीम येथे नव्याने उभ्या राहिलेल्या शैक्षणिक संस्थाही नोंद घेण्यासारख्या आहेत. श्वेतांबर जैन समाजही या क्षेत्रात कार्यरत असल्याचे आढळून येईल. पाथर्डी, चांदवड, चिंचवड इ. ठिकाणच्या त्यांच्या संस्था उत्तम कार्य करीत आहेत. महिलांच्या शिक्षणासाठी जैनांनी 'श्राविकाश्रम' सुरू केले आणि त्याद्वारे महिला वर्गात शिक्षणाचा प्रसार वेगाने आणि मोठ्या प्रमाणात सुरू झाला. भट्टारक संस्थाही शिक्षण केंद्रे चालवीत असतात.

भट्टारक परंपरा

हा एक वेगळा पण महत्त्वपूर्ण घटक आहे. त्याचा महाराष्ट्रातील जैन समाजाच्या अस्तित्वाशी, उत्कर्षाशी, साहित्य संरक्षणाशी आणि साहित्य निर्मितीशी फार मोठा संबंध आहे, सहभाग आहे. भारत देशावरील राजकीय आक्रमणाच्या उलथापालथीची झळ सर्वांनाच लागत होती आणि आपापल्या धर्माचे पालन सर्व धर्मीयांना अवघड होऊन बसले होते. अशावेळी संस्कृतीचे सातत्य टिकविण्यासाठी, धर्म आणि तत्त्वज्ञान अबाधित राखण्यासाठी एका नव्या समाजशासन यंत्रणेचा जन्म झाला. ती यंत्रणा म्हणजे भट्टारक संस्था होय. या भट्टारकांचे स्थान श्रावकापेक्षा म्हणजेच गृहस्थापेक्षा वरचे आणि मुनीपेक्षा खालचे असे झाले. काळाच्या ओघात भट्टारकांचे मठ स्थापन झाले. राजाश्रय आणि लोकाश्रय यातून ही भट्टारक संस्था चांगलीच आणि भक्कम पायावर उभी राहिली आणि ती जीवनाचा महत्त्वाचा आधार बनली. परकीय आक्रमणाच्या काळात यांनी जैन ग्रंथांचे संरक्षण तर केलेच पण प्रचारही केला. त्यामुळे जैन संस्कृतीला आपली श्रमण-परंपरा टिकविण्यासाठी मोलाची मदत झाली. संपूर्ण जैन-जीवन मग ते धार्मिक स्वरूपाचे असो, कौटुंबिक स्वरूपाचे असो, परस्पर वादविवादासंबंधीचे असो ते भट्टारकांच्या आधिपत्याखाली आहे. वर उल्लेखित चतुःसंघामधील मुनीसंस्था आणि श्रावकसंस्था यांच्यामध्ये भट्टारक संस्था एक दुवा बनले. धार्मिक वा सामाजिक संकटाच्या काळातही या विद्वान भट्टारकांनी समाजाला धैर्य दिले आणि सांभाळले.

काळाच्या ओघात त्यांचे हे महत्त्व कमी झाले असले तरी आजही महाराष्ट्रात

लक्ष्मीसेन भट्टारक- कोल्हापूर, जिनसेन भट्टारक -नांदणी आणि विशालकीर्ती भट्टारक (लातूर) हे मठ विद्यमान आहेत. पैकी लातूरचा विशालकीर्ती मठ विलयास गेल्यात जमा आहे. सुदूर दक्षिणेत आणखीही उत्तम प्रस्थापित मठ आहेत. उत्तरेत मात्र तुलनेने भट्टारक मठ कमी आढळतात. एका संदर्भानुसार दिगंबर जैनांच्या ३६ भट्टारक पीठांपैकी आता फक्त बारा-तेराच कार्यरत आहेत. श्वेतांबर जैनांतही ही संस्था काही काळ कार्यरत होती. भारताच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यातही महाराष्ट्रातील सर्व भागांतील जैनांनी सर्वांगीण सहयोग दिला. महिलाही त्यात मागे नव्हत्या. कुणी एखादा फाशीही गेला होता. या संदर्भात 'स्वातंत्र्य लढ्यातील जैनांचे योगदान' असा मोठा ग्रंथ प्राचार्य डी. डी. मगदूम आणि श्रेणिक अन्नदाते यांनी संपादन केला आहे. श्रीमती शरयू दफ्तरी यांनी तो त्यांच्या अहिंसा प्रसारक ट्रस्टद्वारा प्रकाशित केला आहे.

महाराष्ट्रातील जैनांचा इतिहास : एक मागोवा

या विषयाचा विचार करताना काही घटकांची त्रोटक माहिती देण्याचा इथे प्रयत्न केला आहे. विषय तसा बहुआयामी आणि जगडव्याळ आहे. तथापि शेवटचा घटक या मागोव्यात घेता येतो तो म्हणजे गावागावांतील जैनांचा इतिहास आणि त्या गावचा जैन इतिहास हाही एक महत्त्वपूर्ण भाग आहे. सांगली, सातारा, कोल्हापूर, बेळगाव या भागांत जैनांची जशी दाट वस्ती आहे तशी पुणे, नगर आणि मराठवाड्यातील औरंगाबाद, परभणी, नांदेड इ. जिल्ह्यांतील तुलनेने कमी असली तरी अनेक गावागावांतून जैन समाज आपले जीवन-यापन करीत आला आहे आणि ते करीत असताना आपल्या धर्माला अनुसरून वागत आला आहे.

थोडा वैयक्तिक संदर्भ द्यायचा झाला तर मी ज्या गावातून मुंबईला आलो त्या माझ्या भानसहिवरे, ता. नेवासे, जि. अहमदनगर या गावी एक प्रचंड मोठी गढी आहे. त्या गावचा मुस्लीम पाटील त्या गढीत वास्तव्य करीत होता. गावात एक जुने श्रीरामचंद्राचे उंच मोठे शिखरबंद मंदिर आहे, तसेच जैन मंदिर व जैन स्थानकही आहेत. अहमदनगरच्या राजवटीच्या काळातही इथे सर्वच समाज गुण्यागोविंदाने राहत असला पाहिजे असा तर्क यावरून करता येतो. गाव सोडून सुमारे ६० वर्षांचा काळ लोटल्यानंतर गावातील ती गढी, गढीच्या आतील हिरव्या कापडाखालील समाधी, गढीचे मोठमोठे टोकदार खिळे असलेले प्रचंड दरवाजे, बुरुजावरील एका खिडकीत बसलेले मुस्लीम पाटील, तेथून त्यांनी टाकलेली गावावरील दृष्टी आणि त्यांचा दरारा या सर्व बाबी आज इतिहासाचा अभ्यास करताना जाणवत राहतात आणि तेथील जैनांचे मंदिरही समोर

येते. तथापि ते कुणी, कधी उभारले याचा मात्र शोध घेण्याचा प्रयत्न फारसा झाला नाही आणि तिथे वस्ती करून असलेला जैन समाज कुठून कसा आला हाही प्रश्न तसा अनुत्तरित राहतो. अशी स्थिती अन्य अनेक गावांचीही असू शकते.

अलीकडेच सांगली जिल्ह्यातील समडोळी गावातील हकिगत वाचण्यात आली. सांगलीचे डॉ. अजित पाटील यांनी महाराष्ट्र जैन इतिहास परिषदेच्या ७व्या वालचंदनगर येथील अधिवेशनात जे भाषण केले त्यात ते म्हणतात : “मध्ययुगीन काळामध्ये समडोली, ता. मिरज, जि. सांगली येथे विजापूरच्या बादशहाच्या त्रासाला आणि खंडणीला कंटाळून तेथील पाटील-देसाई असे एकूण सातजण समडोळीला आले. वारणानगरच्या टेकडीवर त्यांनी कायमचे वास्तव्य केले. तेथून येताना त्यांच्या बहिणीने इतर साहित्याबरोबर भ. आदिनाथ तीर्थकरांची सुंदर मूर्तीही बरोबर आणली. त्या मूर्तीची पूजा अत्यंत भक्तिभावाने करीत असत. बादशहाच्या दडपशाहीला कंटाळून स्थलांतर करताना ही मंडळी आपल्याबरोबर भगवंतांच्या मूर्ती घेऊन जात असत. ही त्यांची धर्मनिष्ठा, प्रेम किती महत्त्वपूर्ण आहे. आजही वारणेच्या काठी समडोळी येथे हे मंदिर दिमाखात उभे असून ‘आदिगिरी’ या नावाने ते ओळखले जाते.”

याच अधिवेशनात सादर केलेल्या ३९ शोधनिबंधांपैकी ११ शोधनिबंध विशिष्ट गावांचा इतिहास शोधण्याचा प्रयत्न करणारे होते. (नुकतेच एक ‘शहापूर दर्शन’ हे प्रा. डॉ. विजय कुलकर्णी यांचे पुस्तक पाहण्यात आले. त्यातही त्या गावातील ४/५ जैन मंदिरांची माहिती दिली आहे.). यावरूनही गावागावांचा जैन इतिहास आणि तेथे असलेल्या जैनांचा सामाजिक इतिहास शोधण्याचा प्रयत्न जैन समाज आत्मीयतेने करतो आहे, असे विधान अतिशयोक्ती ठरू नये. महाराष्ट्राच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी करताना या मुद्द्याचा खास करून विचार केला गेला पाहिजे असे वाटते. शेकडो वर्षांची अखंडित आणि आजतागायत तशीच्या तशी टिकलेली सांस्कृतिक परंपरा म्हणून जैन परंपरा ओळखली जाते. इतिहासाच्या प्रदीर्घ कालखंडात अस्मानी-सुलतानी संकटे आली, राजवटी आणि राज्यपद्धती बदलल्या, पण जैन समाज आपल्या पूर्व स्थितीप्रमाणेच आजच्या काळातही तसाच राहिला आहे. त्यांच्या आद्य तीर्थकारांनी ज्या पद्धतीने व्रतस्थतेत आहार घेतला तसेच आजचे मुनी घेतात. ज्या पद्धतीने तीर्थकरांनी सल्लेखना घेतली, त्याच पद्धतीने आजचे मुनिवर्य सल्लेखना घेतात. त्यांच्या धार्मिक पद्धती, पूजा, मंत्र, स्तोत्रे इत्यादी तीच राहिली.

एकंदरीत महाराष्ट्रातील जैन समाजाची अल्पशी कल्पना हा धावता मागोवा

घेताना आपणांस आली असेल. धर्म, संस्कृती आणि तत्त्वज्ञान जरी एक असले तरी महाराष्ट्रातील जैन समाज मिश्र स्वरूपाचा (पंथीयदृष्टीने) आहे, असे म्हणावे लागेल आणि त्याने आपापल्या परीने कला, स्थापत्य, साहित्य, मंदिरनिर्मिती, चित्रकला, शिक्षण, उद्योग इत्यादी क्षेत्रांना मनस्वी सहयोग दिलेला आढळून येतो. कौटुंबिक जीवनात हा समाज आणि त्याचे गृहस्थी घटक चतुर्विध दानाच्या ठाम विचाराने संस्कारित होतात आणि जीवनभरात जेव्हा शक्य तेव्हा चारही दानांचा व्यक्तिगत रूपाने यथा शक्यतो आविष्कार करीत असतात. याचे पुरावे गावागावांतून, वेगवेगळ्या क्षेत्रांतून सहज दिसून येतात. तिकडे त्या दृष्टीने पाहिले मात्र पाहिजे.

श्रेणिक अन्नदाते

डी ६, राजहंस सोसायटी,

डोंबिवली (पूर्व) ४१२२०१

दूरध्वनी ०२५१-२४०४१४९

महाराष्ट्राबाहेरचा महाराष्ट्र

- डॉ. वसंतराव मोरे
कोल्हापूर

१७ व्या/१८ व्या शतकात मराठ्यांची संस्थाने उत्तर व दक्षिण भारतात निर्माण झाली. स्वतंत्र भारतातही या संस्थानांच्या प्रदेशात आजही मोठी मराठा वस्ती आहे. दक्षिणेमध्ये तंजावर, बंगलोर, कोलार, सोंडूर, धारवाड, विजापूर, हैदराबाद तर उत्तर भारतात बडोदा, धार, देवास, इंदौर, उज्जैन, ग्वाल्हेर, भोपाळ, बंगाल, हरियाणा, उत्तरांचल, पंजाब या प्रदेशांत मराठ्यांची मोठी वस्ती आहे.

मराठ्यांइतके शूर असणाऱ्या इतर भारतीय क्षत्रियांची राज्ये त्यांचा प्रदेश सोडून अन्यत्र नाहीत. मराठ्यांचीच राज्ये का झाली? याचे प्रमुख कारण छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मराठ्यांमध्ये राष्ट्रीयवृत्ती निर्माण केली होती.

“अहद तंजावर, तहद पेशावर, अवघा मुलुख आपुला”

ही त्यांची शिकवण होती. भारतीय राष्ट्रवादाची ही सुरुवात आहे. राष्ट्रवादीची ही दृष्टी अन्य भारतीय क्षत्रियांमध्ये त्या काळी नव्हती. म्हणून त्यांची राज्ये फक्त

त्यांच्या प्रदेशांपुरती मर्यादित राहिली. परकीय शत्रूंचे निर्दालन करून भारतीय संस्कृतीचे रक्षण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य मराठ्यांनी केले आहे. मराठ्यांच्या या कार्याची जाणीव अन्य सर्व भारतीयांना आहे. म्हणून आजही संपूर्ण भारतात मराठ्यांना सन्मानाची वागणूक देण्यात येते. त्याचप्रमाणे मराठेही त्या त्या प्रदेशाच्या संस्कृतीशी एकरूप झालेले आहेत. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या या अनमोल कार्याचे वर्णन हिंदी महाकवी भूषण असे करतो -

“राजन की हद्द राखई तेग बल शिवराज ।

देव राखे देवल, स्वधर्म राख्यो घर मैं ॥”

महाराष्ट्राबाहेर महाराष्ट्र निर्माण होण्याची विविध कारणे :

- १) राजकीय कारण
- २) भाषावार प्रांतरचनेमुळे निर्माण झालेले सीमा विवाद
- ३) आधुनिक काळात व्यवसायाच्या निमित्ताने देशभर स्थायिक झालेले मराठे
- ४) विदेशात मजूर म्हणून गेल्यामुळे

राजकीय कारणामुळे महाराष्ट्राबाहेर निर्माण झालेला महाराष्ट्र

शहाजीराजांपासून छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती संभाजी महाराज, छत्रपती राजाराम महाराज, महाराणी ताराबाई, छत्रपती शाहू महाराज ते पेशवाईपर्यंत अनेक कारणांनी महाराष्ट्राबाहेर मराठ्यांची निवासस्थाने निर्माण झालेली आहेत. शहाजीराजे यांच्यामुळे बंगलोर, तर व्यंकोजीराजे यांच्यामुळे तंजावर तसेच उत्तरेमध्ये पवारांमुळे धार व देवास, शिंदे यांच्यामुळे उज्जैन, ग्वाल्हेर, गायकवाडांमुळे बडोदा, होळकरांमुळे इंदौर ही मराठी संस्थाने निर्माण झाली आहेत.

महाराष्ट्राबाहेरील या मराठी माणसांचा अभ्यास करण्यासाठी एक निश्चित आराखडा तयार करून या सर्वांचे संशोधन होणे गरजेचे आहे. हे संशोधन झाल्यानंतर त्यांना मूळ मराठी संस्कृतीशी जोडण्याचे कार्य करणेही आवश्यक आहे.

हरियाणामध्ये असलेल्या रोड समाजाचे संशोधन करून प्रस्तुत लेखकाचा ‘पानीपत युद्ध के रोड मराठों का इतिहास’ हा संशोधन ग्रंथ राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांच्या शुभहस्ते १५ जानेवारी २०१० रोजी राष्ट्रपती भवनमध्ये प्रकाशित करण्यात आला. या संशोधनाच्या अनुभवाच्या आधारे अन्य मराठी भाषिकांचा अभ्यास करण्यासाठी

खालील गोष्टींचा विचार करून एक प्रकल्प आराखडा असा तयार करता येईल. त्यासाठी पुढील मुद्द्यांच्या अनुषंगाने शोध घ्यावा लागेल-

- १) कोणत्या राजकीय कारणामुळे ही वस्ती निर्माण झाली?
- २) कोणत्या व्यक्तिमुळे ही वस्ती निर्माण झाली?
- ३) तेथे आज मराठी माणसांची लोकसंख्या किती आहे?
- ४) त्यांची आर्थिक स्थिती कशी आहे?
- ५) त्यांची सामाजिक व राजकीय स्थिती काय आहे?
- ६) महाराष्ट्राशी संपर्क नसल्यास तो कसा निर्माण करता येईल?
- ७) महाराष्ट्राशी सामान्य संपर्क असल्यास तो कसा वाढविता येईल?
- ८) रोट्टी-बेटी व्यवहार प्रारंभ करण्यास प्रयत्न करता येईल का?

अज्ञात मराठ्यांचा शोध

या सदराखाली गेली २५० वर्षे हरियाणामध्ये असणाऱ्या लाखो मराठ्यांचा शोध कसा घेतला गेला हे पाहणे उद्बोधक होईल.

१७६१च्या पानिपतच्या युद्धात मराठ्यांचा दारुण पराभव झाला. महाराष्ट्रातील प्रत्येक घरात या युद्धामुळे एक स्त्री विधवा झाली. पानिपत, कर्नाल, कुरुक्षेत्र या भागांत त्यावेळी पळसाचे घनदाट जंगल होते. मराठ्यांच्या एका पाच-सहाशेच्या तुकडीस या जंगलात आश्रय मिळाला. पुढे जंगल सोडून लोकवस्तीत 'येताना ते आपली ओळख मराठा सांगू शकत नव्हते. सुरक्षेसाठी आपली मराठा ओळख लपवून त्यांनी आपल्या नायकाचे नाव 'रोड' अशी ओळख दिली. १३ व्या शतकात राजस्थानमधून राजा रोड महाराष्ट्रात स्थलांतरित झाला होता. महाराष्ट्रात आजही 'रोड-रोडे' अशा आडनावाची अनेक घराणी आहेत. २५० वर्षे ते 'रोड' समाज म्हणून हरियाणात वावरत होते; परंतु त्यांचा कोणताही इतिहास माहीत नसल्यामुळे अनेक क्षत्रिय त्यांना क्षत्रिय न मानता आदिवासी, गिरिजन इ. समजत असत. रोड समाजातील वीरेंद्र वर्मा, आय.ए.एस. अधिकारी यांच्या लक्षात एक गोष्ट आली की शिक आल्यावर रोड समाजात 'छत्रपती की जय' म्हणण्याची फार जुनी परंपरा आहे. 'छत्रपती' फक्त महाराष्ट्रातच आहेत. त्यामुळे त्यांनी माझ्याशी संपर्क साधला. २०१० साली माझे संशोधन पूर्ण होऊन रोड समाज 'मराठा' समाजच आहे हे सिद्ध झाले. या संशोधनासाठी आम्ही खालील समानतेचा विचार केला.

- १) भाषिक समानता - उदा. पटका-पटका, धार काढणे - धार काठणे,

राम राम- रामराम हे शब्द प्रयोग.

२) आडनावांची समानता - भोसले, चोपडे, खोपडे, खंडागळे, पवार, बोधले, जोंधळे इ. समान आडनावे.

३) भाषा विज्ञानच्या दृष्टिकोनातून - स्थानांतरामुळे आडनावात थोडा फरक येऊ शकतो, त्या प्रदेशाच्या हवामानाचा व भाषेचा तो प्रभाव असतो. उदा. काळे-काले, राणे-राणा, शिंदे-शिंदा-शिंदिया, दाभाडे-दाबडा इत्यादी.

४) सांस्कृतिक समानता - विवाह समारंभ, सण साजरे करणे, सामाजिक परंपरा इत्यादी.

वरील चार कसोट्यांच्या आधारे अज्ञात असलेला समाज मराठा आहे की नाही हे सिद्ध करता येते. कर्नाटकमध्ये श्रीरंगपट्टण येथील लोक दरवर्षी सातारा जिल्ह्यातील वाई तालुक्यात 'धोम' या गावी येतात व तेथील ग्रामदेवतेची पूजा करून जातात. हे लोक 'मराठा' असण्याची शक्यता आहे. श्रीरंगपट्टण येथे जाऊन त्या समाजाचा वरील चार कसोट्यांवर अभ्यास केल्यास ते 'मराठा' आहेत हे सिद्ध होईल. शहाजीराजे यांच्याबरोबर अनेक मराठी कुटुंबे कर्नाटकात गेलेली आहेत. त्यांचा शोध घेऊन मूळ समाजाशी जोडता येईल.

याचप्रमाणे कर्नाटकातील 'कोलार' या सोन्याच्या खाणीच्या प्रदेशात मराठे असावेत. त्यांना आपण मराठे आहोत हे माहीत नाही, पण लहान मूल रडू लागले की तेथील आई म्हणते 'रडू नको'. हे मराठी शब्द आहेत. छत्रपती शिवरायांनी दक्षिण दिग्विजय केल्यावर हा प्रदेश जिंकून मानाजी मोरे या सरदाराच्या नियंत्रणात ठेवला होता असा इतिहास आहे. या आधारे संशोधन केल्यास यश संभव आहे.

या प्रकारच्या संशोधनाच्या आधारे संपूर्ण भारतात आपली मराठा ओळख विसरलेला मराठा समाज शोधून काढणे शक्य आहे.

ज्ञात मराठ्यांची भारतातील स्थाने

१) तामीळनाडू : शहाजीराजांचे पुत्र व्यंकोजीराजे यांनी तंजावर येथे आपले राज्य स्थापन केले. व्यंकोजी, शहाजी, सरफोजी असे अनेक लोककल्याणकारी राजे तेथे होऊन गेले. सरस्वती महाल हस्तलिखित ग्रंथालय हे त्यांचे मोठे सांस्कृतिक योगदान आहे. तंजावरचे मराठे व कोल्हापूर-सातार्याचे मराठे यांचा रोटी-बेटी व्यवहार आहे. कोल्हापूरच्या विजयमाला राणीसाहेब या तंजावरच्या होत्या.

तंजावरप्रमाणे 'जिंजी' हा किल्ला व प्रदेश मराठ्यांच्या नियंत्रणाखाली अनेक वर्षे होता. शिवाजी महाराजांचे जावई हरंजीराजे महाडिक या किल्ल्याचे व प्रदेशाचे अनेक वर्षे सुभेदार होते. त्यानंतर राजाराम महाराज यांचे नऊ वर्षे याठिकाणी वास्तव्य होते. मराठ्यांची ही स्थलांतरित राजधानी होती. तेथूनच ७ वर्षे औरंगजेबाविरुद्धचे निर्णायक युद्ध मराठे लढले. तेथील मराठा परिवारांचा शोध घेणे आवश्यक आहे.

२) कर्नाटक : कर्नाटकमध्ये बंगलोर, कोलार, सोंडूर, धारवाड, विजापूर, मुधोळ, जमखिंडी या ठिकाणी मराठा समाज मोठ्या प्रमाणावर आहे. शहाजीराजे यांचे जवळजवळ स्वतंत्र राजा म्हणून त्यांचे वास्तव्य बंगलोर या ठिकाणी होते. त्यामुळे त्यावेळची मराठी कुटुंबे आजही तेथे आहेत. सोंडूर हे घोरपडे यांचे संस्थान असल्यामुळे अनेक मराठी माणसे तेथे आहेत. धारवाड व विजापूर या ठिकाणी भोसले, घोरपडे, गायकवाड हे वतनदार होते. त्यामुळे अनेक मराठी कुटुंबे तेथे आहेत.

३) आंध्रप्रदेश : शाहू छत्रपतींच्या मृत्यूनंतर पेशव्यांनी मराठा सत्ता बळकाविली. त्यामुळे जुने मराठा संरदार नाराज होते. त्यांनी पेशव्यांची सेवा करणे सोडून ते हैदराबादच्या निजामाच्या सेवेत आपल्या सैन्यासह गेले. यांमध्ये धनाजी जाधव यांचे पुत्र चंद्रसेन जाधव, नेमाजी शिंदे, निंबाळकर, आंग्रे हे सरदार प्रमुख होते. त्यामुळे आंध्र प्रदेशात आजही मोठ्या प्रमाणावर मराठे निवास करतात.

४) गुजरात : बडोदा येथे गायकवाडांचे संस्थान असल्यामुळे बडोदा, सुरत, अहमदाबाद येथे मोठ्या संख्येने मराठा परिवार आहेत.

५) मध्य प्रदेश : या राज्यात सर्वाधिक मराठा समाज आहे. धार व देवास येथे पवारांची संस्थाने होती. इंदौर हे होळकरांचे संस्थान होते. उज्जैन व ग्वाल्हेर येथे शिंदे यांचे संस्थान होते. या सर्व संस्थानी प्रदेशांत लाखो मराठा कुटुंबे आज निवास करून आहेत.

६) हरियाणा : हरियाणामध्ये सात लाख मराठे आहेत, हे आता सिद्ध झाले आहे. रोड समाज हा मराठा समाजच आहे.

७) उत्तरांचल : अटकेपार जेव्हा मराठे गेले तेव्हा जिकलेली अनेक गावे मराठ्यांना वतन म्हणून देण्यात आली. उदाहरणार्थ, आज उत्तरांचलमध्ये २० गावे फक्त पवारांची आहेत. हे सर्व मराठे आहेत.

८) पंजाब : पेशवाईत मराठे आणि शिख यांनी मिळून अनेक वर्षे यावनी आक्रमणाचा मुकाबला केला. त्यामुळे पंजाबमध्ये अनेक मराठा परिवार आजही आहेत.

९) बंगाल : रघुजी भोसले (नागपूरकर) यांच्या नियंत्रणाखाली बंगाल अनेक वर्षे होता. पेशव्यांच्या अदूरदृष्टीमुळे त्यांनी एक लाखाची फौज रघुजी भोसलेंच्या विरोधात पाठवून त्यांनी त्यांना तेथून हुसकावून लावले. त्यामुळे बंगालचा सत्ता समतोल बिघडला व इंग्रजांना बंगालवर वर्चस्व स्थापन करता आले. तथापि आजही मोठ्या प्रमाणात मराठे बंगालमध्ये आहेत.

व्यवसायामुळे देशभर पसरलेले मराठे

गलाई (रिफायनरी) सोने-चांदी गाळून शुद्ध करण्याच्या व्यवसायात आधुनिक काळात सांगली, सातारा, कोल्हापूर या विभागांतील अनेक कुटुंबे गेल्या शंभर वर्षांत देशाच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत पोहोचली आहेत. एकूण पाच लाख मराठा लोक व त्यांची दोन लाख दुकाने सर्व देशभर पसरली आहेत.

महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमा प्रश्न

भाषावार प्रांत रचनेच्या चुकीच्या निर्णयामुळे कारवार ते नांदेड या सीमा प्रदेशातील पन्नास लाख मराठे कर्नाटकात घातले गेले आहेत. काही गावे तर १०० टक्के मराठी भाषिक आहेत. ते आपली संस्कृती व भाषा टिकवून धरण्याचा प्रयत्न करत आहेत. महाराष्ट्र शासन त्यांच्या न्याय्य मागण्यांच्या पाठीशी राहिले पाहिजे, नाहीतर ते आपले मराठीपण हरवून बसतील.

विदेशी

इंग्रजांनी मजूर म्हणून मराठी माणसे मॉरिशसमध्ये नेली. तो देश आता स्वतंत्र झाला आहे. अनेक लाख मराठे मॉरिशसमध्ये आहेत. त्यांनी आपली मराठी संस्कृती तेथे जपली आहे. त्यांच्याशी आपण सांस्कृतिक संबंध वाढविले पाहिजेत.

बृहत संशोधन प्रकल्प

महाराष्ट्राच्या बाहेर असणारा हा महाराष्ट्र शोधून काढून त्याची आजची स्थिती काय आहे हे जाणून घेण्यासाठी आणि त्याच्याशी असणारी आपली सांस्कृतिक नाळ मजबूत करण्यासाठी एखादा बृहत संशोधन प्रकल्प हाती घ्यावा लागेल. त्याची एक रूपरेषा पुढीलप्रमाणे असेल-

विषय : महाराष्ट्राबाहेरचा महाराष्ट्र

प्रायोजक : महाराष्ट्र शासन व शिवाजी विद्यापीठ यांच्या संयुक्त विद्यमाने

प्रमुख संशोधक : शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर येथे या प्रकल्पाचे स्वतंत्र

कार्यालय व्हावे व त्या ठिकाणी प्रमुख संशोधक, अन्य साहाय्यक संशोधकांनी मिळवलेली माहिती प्रत्येक राज्याप्रमाणे एकत्रित करावी.

साहाय्यक संशोधक : दक्षिण भारत व उत्तर भारत येथील राज्यांची माहिती मिळविण्यासाठी स्वतंत्र संशोधन साहाय्यक नेमावेत.

दक्षिण भारतातील कर्नाटक, गोवा व केरळ राज्यांचा अभ्यास करण्यासाठी दोन संशोधन साहाय्यक तसेच आंध्र प्रदेश व तामीळनाडू या राज्यांच्या अभ्यासासाठी दोन संशोधन साहाय्यक असे एकूण चार संशोधन साहाय्यक नियुक्त करावेत.

उत्तर भारतातील ओरिसा, बंगाल व बिहारसाठी दोन; मध्य प्रदेशसाठी एक; गुजरात, राजस्थानसाठी एक; हरियाणा, पंजाब व उत्तरांचलसाठी दोन; उत्तर प्रदेशासाठी एक; असे एकूण सात संशोधन साहाय्यक नियुक्त करावेत.

संपूर्ण भारतासाठी ११ संशोधन साहाय्यक व प्रमुख संशोधकास साहाय्य करण्यासाठी एक संशोधन साहाय्यक असे एकूण १२ संशोधन साहाय्यक व एक प्रमुख संशोधक यांची नेमणूक करण्यात यावी.

त्यासाठी यु.जी.सी.च्या नियमाप्रमाणे मिळणारे मानधन, प्रवास खर्च, किरकोळ खर्च असा स्वतंत्र अंदाज करावा लागेल.

डॉ. वसंतराव मोरे
२०५, फुलेवाडी, रिंगरोड,
शाहू चौक, कोल्हापूर.
दूरध्वनी ०२३१-२६३१८१८
भ्रमणध्वनी ९४२२०१३६०३

सीमा लढ्याच्या इतिहासाच्या मांडणीची गरज

– प्रा. आनंद मेणसे
बेळगाव

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताची सत्ता ही देशातील सामान्य माणसाच्या हातात राहिल, निर्णय प्रक्रियेत सामान्य माणसाला सहभागी करून घेतले जाईल आणि त्यासाठी भाषावार प्रांतरचना केली जाईल, असे आश्वासन राष्ट्रीय चळवळीच्या नेत्यांनी जनतेला दिले होते आणि म्हणूनच देशातील सर्वसामान्य माणूस स्वतंत्र आंदोलनात सहभागी झाला होता. याची प्रचिती १९४२ साली झालेल्या चलेजाव आंदोलनात आली.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मात्र भाषावाद प्रांतरचनेच्या प्रश्नाकडे राज्यकर्त्यांचे दुर्लक्षच झाले. या प्रश्नाकडे केंद्र शासनाचे लक्ष वेधण्यासाठी तत्कालीन गांधीवादी नेते पोद्दी श्रीरामलू यांनी उपोषणाचा मार्ग स्वीकारला. १५ ऑक्टोबर १९५२ रोजी त्यांनी उपोषणाला सुरुवात केली. १५ डिसेंबर १९५२ रोजी त्यांची प्राणज्योत मालवली. या उपोषणात त्यांना हौतात्म्य लाभले. त्यांच्या हौताम्याने भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न ऐरणीवर आला. केंद्र शासनाला या प्रश्नाचा विचार करणे भाग पडले.

भाषावार प्रांतरचना करण्यासाठी केंद्र शासनाने फाजल अली कमिशनची नेमणूक केली. या कमिशनने देशभर फिरून पाहणी केली. ३० जून १९५४ रोजी फाजल अली कमिशन बेळगावला आले. त्याच दिवशी बेळगाव नगरपालिकेने सभागृहात ठराव करून बेळगाव महाराष्ट्रात विलीन व्हावे असे या ठरावात म्हटले. हा ठराव २८ विरुद्ध ८ मतांनी मंजूर झाला. फाजल अली कमिशनने आपला भाषावार प्रांतरचनेचा अहवाल केंद्र शासनाला सादर केला. या अहवालानुसार महाराष्ट्रावर अन्याय झाला आणि म्हणून १९५५ सालापासून आंदोलन सुरू झाले. हा इतिहास सर्वश्रुत आहे.

सीमा लढ्याच्या सुरुवात

१९५६ साली जाहीर करण्यात आलेल्या भाषावार प्रांतरचनेनुसार बेळगाव, कारवार, निपाणी, बिदर, भालकी, सुपा, हल्याळ या भागांतील २५ लाख मराठी भाषिकांना कर्नाटकात डांबण्यात आले. आम्ही महाराष्ट्रीय आहोत, आमची संस्कृती आणि महाराष्ट्राची संस्कृती एकच आहे आणि म्हणून आम्हाला महाराष्ट्रात सामील करा, या एका मागणीसाठी सन १९५६ पासून बेळगावसह सीमाभागातील जनता लोकशाही मार्गाने आंदोलन करीत आहे. स्वतंत्र भारताच्या राजकीय इतिहासातील सर्वात दीर्घकाळ चाललेले लोक आंदोलन अशी या आंदोलनाची नोंद अभ्यासकांनी केलेली आहे.

महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेचा सुवर्णमहोत्सव साजरा करीत असताना कर्नाटकात घालण्यात आलेल्या २५ लाख मराठी भाषिकांचा विसर महाराष्ट्राला पडता कामा नये. बेळगावसह संपूर्ण सीमाभाग महाराष्ट्रात विलीन झाल्याखेरीज महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली आहे, असे आपणाला मानताही येणार नाही. महाराष्ट्राबाहेर इतर राज्यांतून मराठी भाषिक आहेत. उदा. बडोदा, इंदौर, देवास, ग्वाल्हेर, तंजावर. ही शहरे महाराष्ट्रापासून खूप दूर आहेत. त्यांचे प्रश्न वेगळे आहेत आणि बेळगावसह सीमाभाग हा भौगोलिकदृष्ट्या, सांस्कृतिकदृष्ट्या महाराष्ट्राला जोडूनच असल्यामुळे या प्रदेशाचा विचार वेगळ्या पद्धतीने होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

भाषावार प्रांतरचनेनंतर आंध्र आणि ओरिसा या दोन राज्यांमध्ये सरहद्दीबाबत वाद निर्माण झाला. हा वाद मिटविण्यासाठी केंद्र शासनाने पाटसकर आयोग नेमला. हरिभाऊ पाटसकर यांनी अभ्यास करून एक पद्धत विकसित केली. दोन राज्यांतील सरहद्दीचे प्रश्न सोडविताना १) खेडे हे घटक २) भाषिक बहुसंख्या ३) भौगोलिक सलगता आणि ४) लोकांची इच्छा, हे मुद्दे ध्यानात घेतले जावेत, असे ही पद्धत

मानते. या पद्धतीनुसार आंध्र आणि ओरिसामधील सरहद्दीचे प्रश्न कायमचे निकालात निघाले आहेत. या सूत्राप्रमाणे महाराष्ट्र आणि कर्नाटकच्या सरहद्दीचे प्रश्न सोडविले जावेत, अशी सीमाभागातील जनतेची मागणी आहे.

सीमाभाग महाराष्ट्रात विलीन झाला पाहिजे, या मागणीसाठी जे आंदोलन बेळगावसह सीमाभागातील जनतेने केले त्याचे स्वरूप स्वातंत्र्य आंदोलनात व गोवा मुक्तीसाठी झालेल्या आंदोलनात जो लढ्याचा मार्ग अनुसरण्यात आला होता तसेच राहिले आहे. सत्याग्रह, मोर्चे, सभा, उपोषण असे नानाविध मार्ग जनतेने अनुसरले.

विशेष उल्लेख करण्यासारखा लढा म्हणून साराबंदीच्या लढ्याकडे निर्देश करता येईल. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या नेतृत्वाखाली आणि म. गांधी यांच्या मार्गदर्शनाखाली गुजरातमधील बारडोली येथे साराबंदी आंदोलन करण्यात आले. ब्रिटिश राजवट ही परकीय राजवट आहे, या राजवटीला आमची मान्यता नाही आणि म्हणून या राजवटीकडे आम्ही कर देणार नाही, अशी घोषणा करीत बारडोलीमधील शेतकऱ्यांनी साराबंदी केली. हा लढा स्वातंत्र्य लढ्यातील महत्त्वाचा लढा मानला जातो.

या लढ्याचे अनुकरण सीमाभागातील जनतेने केले. दि. १९ मार्च १९५९ रोजी सीमाभागात साराबंदी आंदोलन करण्याचा निर्णय ज्येष्ठ नेते काँ. विष्णुपंत चितळे यांच्या नेतृत्वाखाली घेण्यात आला. त्यानुसार १०० गावांत साराबंदी आंदोलन झाले. आम्ही कर्नाटक शासनाला सारा देणार नाही, अशी भूमिका जनतेने घेतली. हा लढाही त्यावेळी देशभर गाजला.

वेळोवेळी झालेल्या निवडणुकांकडेही लोकलढ्याचा भाग म्हणूनच पाहिले गेले. लोकेच्छा व्यक्त करण्याचा मार्ग म्हणजे निवडणुका, अशी भूमिका घेऊन या निवडणुकीत मराठी भाषिक सहभागी झाले आणि अनेक वर्षे निवडणुकीच्या माध्यमातून जनतेने लोकेच्छा प्रकट केली. दुर्दैव असे की, केंद्र शासनाने याकडे गांभीर्याने पाहिलेले नाही. एका भागातील जनता सलग पाच दशके आंदोलन करते, आपल्या काही मागण्या सातत्याने मांडत राहते आणि त्या देशातील सरकार त्या जनतेच्या मागण्यांचा आदरही करीत नाही. जगात इतरत्र असे कोठेही घडलेले नसावे. भारतात मात्र ते घडले आहे हे नमूद करताना अत्यंत दुःख होते.

ज्या महाराष्ट्रामध्ये विलीन होण्याची जनतेची इच्छा आहे त्या महाराष्ट्र राज्य शासनानेही जेवढ्या गांभीर्याने या प्रश्नाची दखल घ्यावयास हवी होती तेवढी ती

घेतल्याचे दिसत नाही. या प्रश्नावर सारा महाराष्ट्र एकत्र आला असता व केंद्र शासनावर महाराष्ट्राने दडपण आणले असते, तर निश्चितपणे काही घडू शकले असते. पण तसे काहीही घडल्याचे दिसत नाही. सीमाभाग कर्नाटकातच राहिला पाहिजे यासाठी कर्नाटक राज्य शासन जेवढे जागरूक आहे तेवढे महाराष्ट्र शासन मात्र जागरूक नाही हे दिसून आले आहे.

कर्नाटकाची आक्रमकता

कर्नाटक राज्य शासनाने घेतलेली भूमिका घ्यानात घेता असे दिसते की, कर्नाटक शासन हळूहळू आक्रमक होत गेलेले आहे. संपूर्ण सीमाभाग हा कर्नाटकातच राहिला पाहिजे यासाठी कर्नाटक शासनाने वेळोवेळी जी पावले उचलली आहेत ती घ्यानात घेता याची कल्पना येते. कर्नाटक राज्य शासनाने सन १९८६ साली कन्नड सक्ती जारी केली, जो वादग्रस्त सीमाभाग आहे तो या सक्तीपासून वगळण्यात यावा, अशी मागणी मराठी माणसांनी त्यावेळी केली. कन्नड सक्ती विरोधात प्रखर आंदोलन उभे राहिले. या आंदोलनात सहभागी होण्यासाठी आजचे विद्यमान कृषिमंत्री शरद पवार बेळगावात आले होते. त्यांनी कन्नड सक्ती विरोधात सत्याग्रह केला. शिवसनेचे नेतेही सत्याग्रह करण्यासाठी त्यावेळी बेळगावात आलेले होते. सत्याग्रही आंदोलकांवर कर्नाटक राज्य शासनाच्या पोलिसांनी अमानुष गोळीबार केला आणि या गोळीबारात ९ जणांना हौतात्म्य आले. यामध्ये प्रामुख्याने मराठी भाषिक विद्यार्थी होते. लोकशाही मार्गाने आपली भूमिका मांडणाऱ्या मराठी भाषिकांवर कर्नाटक राज्य शासनाने गोळीबार केला, पण याची नोंद ना केंद्र शासनाने घेतली, ना महाराष्ट्र राज्य शासनाने हे प्रकरण गांभीर्याने घेतले. त्यामुळे सन १९८६ पासून मराठी भाषिक विद्यार्थ्यांवर कन्नड भाषेची सक्ती लादण्यात आलेली आहे.

सीमाभागातील मराठी भाषिकांकडे कर्नाटकातील भाषिक अल्पसंख्याक म्हणून पाहिले जावे आणि भारताच्या राज्यघटनेने भाषिक अल्पसंख्याकांना जे अधिकार दिलेले आहेत ते त्यांना मिळावेत म्हणजे किमान मराठी संस्कृती तरी टिकून राहील, अशी मागणी सीमाभागातील जनतेने वेळोवेळी केली आहे. दुर्दैवाने या मागणीकडेही केंद्र शासनाने लक्ष दिलेले नाही. सर्व परिपत्रके आता कन्नड भाषेतूनच दिली जातात हे घ्यानात घ्यावयास हवे.

कर्नाटक राज्य शासनाने अतिशय पद्धतशीरपणे सीमाभागात विशेषतः बेळगावात कन्नड भाषिकांची संख्या कशी वाढेल, याकडे लक्ष दिल्याचे दिसते. गेल्या २०

वर्षांच्या कालावधीत कर्नाटकाच्या विविध भागांतील कन्नड भाषिक लोक बेळगावात स्थायिक झाल्याचे दिसून येते. कन्नड भाषिकांनी बेळगावात कायमस्वरूपी वास्तव्यास यावे यासाठी शासनाने जाणीवपूर्वक प्रयत्न केलेले आहेत. त्यामुळे कन्नड भाषिकांची संख्या आता मोठ्या प्रमाणावर वाढल्याचे दिसते.

एका बाजूने कन्नड भाषिकांची संख्या वाढवत नेताना दुसऱ्या बाजूने मराठी भाषिक संस्थांकडे शासनाने साफ दुर्लक्ष केल्याचे दिसते. सीमाभागात मराठी भाषेची, मराठी संस्कृतीची जपणूक करणाऱ्या ज्या संस्था आहेत त्या संस्थांना कोणत्याही प्रकारची मदत करण्याचे कर्नाटक शासनाने नाकारले आहे. बेळगाव शहरात सन १८४८ साली स्थापन झालेले सार्वजनिक वाचनालय आहे. दक्षिण महाराष्ट्र आणि उत्तर कर्नाटकातील सर्वांत जुने आहे हे वाचनालय. या वाचनालयास कर्नाटक राज्य शासनाकडून कोणतीही आर्थिक मदत मिळत नाही. बेळगावातील दुसरे जुने वाचनालय म्हणून श्री सरस्वती वाचनालयाकडे पाहिले जाते. या वाचनालयासही कर्नाटक शासनाकडून कोणतीही मदत मिळाली नाही. अशी अनेक उदाहरणे नमूद करता येणे शक्य आहे.

दुर्दैवाची गोष्ट अशी की, या संस्थांना महाराष्ट्र राज्य शासनाकडूनही अपेक्षित मदत मिळत नाही. मागणी केल्यानंतर तुटपुंजी मदत देऊन त्यांची बोळवण करण्यात येते. सीमाभागातील मराठी प्राथमिक शाळांच्या दुरवस्थेबद्दल काय बोलावे? एक एक करत या शाळा बंद पडत आहेत. माध्यमिक शाळांना अनेक वर्षे अनुदान मिळत नाही. विनाअनुदान तत्त्वावर शाळा चालवायची तर शिक्षक मिळत नाही, कारण त्या शिक्षकाला संस्था पगार देऊ शकत नाही. असे अनेक प्रश्न मराठी माणसापुढे आज उभे आहेत.

एका बाजूने मराठी भाषिकांची अशी गळचेपी सुरू ठेवून कर्नाटक राज्य शासनाने आक्रमक भूमिका घेत बेळगाव शहराचे नावच बदलण्याचा निर्णय घेतला. बेळगावचे 'बेळगावी' असे नामकरण करून त्याची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न सुरू केला आहे. हे कृत्य पूर्णपणे बेकायदेशीर आहे. या नामकरणाला मराठी माणसांनी न्यायालयात आव्हानही दिले आहे, पण न्यायालयाच्या निर्णयाची वाट न पाहता कर्नाटक राज्य शासनाने 'बेळगावी' या नावाचाच वापर सुरू ठेवला आहे.

बेळगाव नगरपालिका, ग्रामपंचायती, तालुका पंचायत यांमध्ये मराठी माणसाचे सुरुवातीपासून प्राबल्य असल्या कारणाने या पंचायतींमधील सर्व व्यवहार हा मराठी भाषेत होत आला. पंचायतींमध्ये होणारा व्यवहार सामान्य माणसाला कळावा हा यामागील हेतू होता. आता कर्नाटक राज्य शासनाने सर्व पंचायतींचे दप्तर हे कन्नड

भाषेतच असावयास हवे, अशी सक्ती करण्यास सुरुवात केली आहे. मराठी प्राथमिक शाळा असोत, माध्यमिक शाळा असोत, महाविद्यालये असोत त्यांनी आपला पत्रव्यवहार हा कन्नड भाषेतूनच करावा, पत्रव्यवहार जर कन्नडमध्ये असेल तर उत्तर दिले जाईल अन्यथा उत्तर दिले जाणार नाही, अशी भूमिका घेतली आहे.

बेळगाववर आपला हक्क प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने कर्नाटक राज्य शासनाने बेळगाव शहरात विधानसभेचे हिवाळी अधिवेशन घेण्याचा निर्णय घेतला. अशी दोन अधिवेशने बेळगावात झाली. त्यानंतर बेळगाव शहरात कायमस्वरूपी अधिवेशन व्हावे आणि बेळगाव शहरात विधानसभेची इमारत उभी राहावी, असा विचार करून बेळगावपासून केवळ चार कि.मी. अंतरावर बेळगाव-धारवाड महामार्गावर विधानसभेची इमारत बांधण्यात येत आहे. हे बांधकाम प्रगतिपथावर आहे. नजिकच्या काळात ते पूर्णत्वास जाईल आणि त्यानंतर बेळगाव शहराला उपराजधानीचा दर्जा दिला जाईल.

बेळगाव शहरावर कन्नड भाषा आणि संस्कृतीचा प्रभाव टाकण्यासाठी चार वर्षांपूर्वी अखिल भारतीय कन्नड साहित्य संमेलन भरविण्यात आले. त्यानंतर आता दि. ११, १२ आणि १३ मार्च २०११ रोजी बेळगावात विश्व कन्नड संमेलन भरविण्यात आले. या संमेलनामागचा उद्देश स्पष्ट आहे. बेळगाव शहरातील मूळच्या मराठी संस्कृतीचा नाश करून कन्नड संस्कृती लादण्याचा प्रयत्न कर्नाटक राज्य शासनाने केलेला आहे. विश्व कन्नड संमेलनाच्या निमित्ताने शासनाने बेळगाव शहराचा चेहरामोहराच बदलण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. जिथे जागा असेल तिथे कन्नड भाषेतील फलक लिहिले आहेत. उद्देश हा की, एकादी व्यक्ती परगावाहून बेळगावात आली तर तिला वाटावे की, हे शहर कन्नड भाषिकांचे आहे. एक राज्य शासन आपल्याच राज्यातील एक संस्कृती, एक भाषा नष्ट करण्याचा कसा प्रयत्न करते याचे एक उत्तम उदाहरण म्हणून बेळगावकडे पाहता येईल. कर्नाटक राज्य शासनाने हे जे काही चालविले आहे त्याकडे बेळगावातील मराठी भाषिकांनी महाराष्ट्र शासनाचे व केंद्र शासनाचेही लक्ष वेधण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याला फारसे यश आलेले दिसत नाही.

बेळगाव शहरावर आपला हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी कर्नाटक राज्य शासनाने आणखी ज्या अनेक गोष्टी केलेल्या आहेत, त्यांमध्ये प्रामुख्याने उल्लेख करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे याच वर्षी बेळगाव तालुक्यात राणी चन्नम्मा विश्व विद्यापीठाची स्थापना करण्यात आली. बेळगावसह सीमाभागातील सर्व महाविद्यालये पूर्वी कर्नाटक विद्यापीठाशी संलग्न होती. आता स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापन करून बेळगावातील सर्व महाविद्यालये

या विद्यापीठाशी संलग्न करण्यात आली आहेत. या विद्यापीठाची प्रशासकीय भाषा ही कन्नडच ठेवण्यात आली आहे. कर्नाटक विद्यापीठानेही काही वर्षांपूर्वी असाच निर्णय घेतला आणि सर्व व्यवहार कन्नडमधूनच होईल, अशी व्यवस्था केली.

काही वर्षांपूर्वी बेळगावात विश्वेश्वरय्या टेक्निकल युनिव्हर्सिटी सुरू करण्यात आली. या विद्यापीठाला कर्नाटक राज्यातील सर्व अभियांत्रिकी महाविद्यालये जोडण्यात आलेली आहेत. शासनाचे हे सर्व प्रयत्न काय दर्शवितात? बेळगाव शहराची आणि सीमाभागाची ओळखच पुसून टाकण्याचा हा प्रयत्न नाही काय?

कर्नाटक राज्य शासनाच्या सर्व प्रयत्नांची दखल महाराष्ट्र राज्य शासनाने गांभीर्याने घ्यावयास हवी होती, ती घेतलेली दिसत नाही. सीमाभागातील मराठी शैक्षणिक संस्था, सांस्कृतिक संस्था, वाङ्मयीन संस्थांना कर्नाटक राज्य शासन अजिबात मदत करत नाही. मदत न करण्यामागचा त्यांचा उद्देशही स्पष्ट आहे. एकतर कंटाळून जाऊन मराठी भाषिक कार्यकर्त्यांनी या संस्था शासनाकडे द्याव्यात किंवा त्या आपोआपच बंद पडाव्यात. अशावेळी महाराष्ट्र राज्य शासनाने आपल्या नियमावलीत काही बदल करून सीमाभागातील मराठी भाषिक संस्थांना मदत का देऊ नये? यासाठी आवश्यक ते कायदे, आवश्यक ती नियमावली का केली जाऊ नये? पण दुर्दैवाने या प्रश्नाकडे महाराष्ट्र राज्य शासनाने आवश्यक तेवढे लक्ष दिलेले नाही.

लढ्याचे भवितव्य

सीमाभागातील मराठी भाषिक जनता आपल्या हक्कांसाठी गेली ५० वर्षे लढत आलेली आहे. हा लढा लोकशाही तत्वांना धरूनच सुरू आहे. लोकशाही मूल्यांची पायमल्ली मराठी भाषिक जनतेने केली अशी फारशी उदाहरणे नाहीत. मात्र एखादा लढा किती वर्षे सुरू राहू शकतो याचाही विचार व्हावयास हवा. ब्रिटिशांच्या विरोधामध्ये आपण १०० वर्षे लढलो. त्यावेळची परिस्थिती वेगळी होती. सारा देश या लढ्यामध्ये सामील झालेला होता. बेळगावची जनता ५० वर्षे लढत आली आहे. ५० वर्षे लढूनही आपणाला न्याय मिळत नाही, असे वाटल्यामुळे जनतेचा लोकशाही मूल्यांवरचा विश्वासच नाहीसा होऊ लागला आहे. लोकशाही मूल्यांना आपल्या देशात काही किंमत आहे की नाही असा प्रश्न जनता आता उघडपणे विचारू लागली आहे. एखाद्या लोकलढ्याकडे संबंधित शासनाने असे दुर्लक्ष करणे हे लोकशाही व्यवस्थेमध्ये योग्य नाही. आज एका प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करण्यात आले, उद्या आणखी एखाद्या प्रश्नाकडे असेच दुर्लक्ष करून तो प्रश्न बाजूस सारण्याची प्रवृत्ती बळावू लागण्याचा धोका आहे.

लोकशाही पद्धतीने करण्यात येणाऱ्या आंदोलनाचे सर्व मार्ग अनुसरून झाल्यानंतर आता न्यायालयात जाण्याचा मार्ग स्वीकारण्यात आला आहे. यामध्ये महाराष्ट्र राज्य शासनाने पुढाकार घेतला आहे. खरेतर लोकशाही समाजव्यवस्थेमध्ये प्रश्न सोडविण्याचे ठिकाण हे संसदच असावयास हवे. पण तसे न होता आता सीमाप्रश्नाच्या सोडवणुकीसाठी न्यायालयीन मार्गाचा अवलंब करण्यात आला आहे. आपल्या देशातील प्रचलित न्यायदान पद्धत ध्यानात घेता हा प्रश्न न्यायालयात आणखी किती वर्षे पडून राहील, हे कोणासही सांगता येत नाही. आपल्या न्यायदान व्यवस्थेतील त्रुटी ध्यानात घेता हा प्रश्न कितीकाळ न्यायालयात रेंगाळत राहील, याचा अंदाज करता येत नाही. बरे, न्यायालये न्याय देतातच यावरही आता जनतेचा फारसा विश्वास राहिलेला नाही आणि म्हणूनच जो लढा गेली ५० वर्षे सुरू आहे त्याचे भवितव्य नेमके कसे असेल, हे सांगता येणे कठीण आहे.

केंद्र शासनाने आणि महाराष्ट्र राज्य शासनाने या प्रश्नाकडे केलेले दुर्लक्ष आणि उलट बाजूने कर्नाटकाची आक्रमकता ध्यानात घेऊन या लढ्याच्या भवितव्याचा विचार करावयास हवा.

सीमा लढ्याच्या इतिहासाची मांडणी

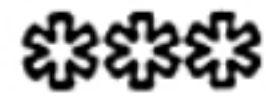
पाच दशके चाललेल्या सीमा लढ्याची संशोधकांनी, अभ्यासकांनी, साहित्यिकांनी कितपत नोंद घेतली, याचाही विचार व्हावयास हवा. जाणवते असे की, या लोकलढ्यावर अद्याप फारसे लिहिले गेलेले नाही. या संपूर्ण लढ्याची इतिहासात जी एक नोंद व्हावयास हवी ती सुद्धा झाल्याचे जाणवत नाही. इतिहास संशोधन करणाऱ्या संस्थांनी या मुद्द्याकडे लक्ष देऊन या इतिहासाची नोंद करणे गरजेचे आहे. हे काम तातडीने व्हावयास हवे, असे वाटते. कारण की, जी नेतेमंडळी या लढ्यात अगदी सुरुवातीपासून होती ती आता बरीच वयोवृद्ध झाली आहेत. त्यांच्या मुलाखती घेणे, माहितीचे संकलन करणे ही कामे संशोधकांनी योग्यवेळी केली नाही, तर पुढील पिढीला हा इतिहास नीटपणे समजणे कठीण होईल. याची नोंद घेऊन इतिहास विषयात संशोधन करणाऱ्या संशोधकांनी विशेष गांभीर्याने या मुद्द्याकडे पाहणे गरजेचे आहे, असे वाटते.

राज्यशास्त्र विभागात काम करणारे जे संशोधक आहेत त्यांनी राज्यशास्त्राच्या अंगाने या प्रश्नाचा विचार करावा. भाषा व संस्कृतीच्या क्षेत्रांत कार्य करणारे जे संशोधक आहेत त्यांनी भाषा व संस्कृतीच्या अंगाने या प्रश्नाकडे पाहावे. एक शासन आपल्याच राज्यातील एक संस्कृती नष्ट करण्याचा प्रयत्न करते हा मुद्दा संशोधक

गांधीर्याने घेणार आहेत की नाही, असा प्रश्न आज उपस्थित झाला आहे. राज्यकर्त्यांनी या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले आणि म्हणून संशोधकांनी या प्रश्नाकडे गांधीर्याने पाहावे. सीमालढ्याचा इतिहास लिहून काढावा; जो निश्चितपणे पुढच्या पिढीस उपयोगी ठरेल, मार्गदर्शक ठरेल, असे वाटते.

असे झाले नाही, तर मात्र सीमा लढ्याच्या इतिहासाचे भवितव्य धोक्यात आल्याशिवाय राहणार नाही. सीमाभागातील भाषा, संस्कृती संपुष्टात आणण्याचा प्रयत्न कर्नाटक शासन ज्या आक्रमकतेने आज करित आहे ते ध्यानात घेता लढ्याच्या इतिहासेच भवितव्य धोक्यात आले आहे की काय, अशी शंका यावी अशी परिस्थिती आज बेळगावसह सीमा भागात आहे.

महाराष्ट्र राज्य आपला सुवर्णमहोत्सव साजरा करित असताना जे अनेक प्रकल्प राबविले जात आहेत, त्यामध्ये सीमाभागाच्या अभ्यासासाठी काही खास तरतूद महाराष्ट्र शासनाने करावी, अशी मागणी जर या गोलमेज परिषदेने केली तर निश्चितपणे महाराष्ट्र शासन या मागणीचा गांधीर्याने विचार करील, असे वाटते.

प्रा. आनंद मेणसे,
सर्व्हे नं. ७०/२, 'आनंदी',
सरस्वती नगर, पाइपलाइन,
पोस्ट हिंडलगा, ता. जि. बेळगाव - ५९११०८
भ्रमणध्वनी : ०९४४८३४७४५२

दक्षिणी संस्थानांच्या इतिहासाची पुनर्मांडणी

– डॉ. अरुण भोसले
कोल्हापूर

स्वातंत्र्यपूर्व काळात मुंबई प्रांताच्या मध्य आणि दक्षिण भागांत लहानमोठी सतरा संस्थाने व एक लहान जहागीर होती. त्या दक्षिणी संस्थानी प्रदेशात ३१८२ खेडी असून त्यांचे क्षेत्रफळ १०९०२ चौरस मैल होते. बहुतेक दक्षिणी संस्थानांचे राज्यकर्ते मराठी असल्यामुळे तेथील कारभारही मराठी भाषेतून चालत असे. काही अपवाद वगळता संस्थानी प्रदेशांतील प्रजासुद्धा बहुसंख्येने मराठी भाषिक होती. भाषावर प्रांतरचनेच्या सूत्राप्रमाणे ज्या ऐतिहासिक प्रक्रियेतून आजचे आपले महाराष्ट्र राज्य निर्माण झाले त्यामध्ये दक्षिणी संस्थानांच्या प्रदेशांपैकी मराठी भाषिक बहुसंख्याक लोकांचा भौगोलिक संलग्नता असलेला भाग संयुक्त महाराष्ट्रात समाविष्ट होणे अपेक्षित होते. त्याप्रमाणे तो मराठी भाषिक मुलूख बऱ्याच प्रमाणात विद्यमान महाराष्ट्र राज्यात समाविष्ट झालेला आहे. कोल्हापूर किंवा करवीर संस्थान सोडून बाकीची सर्व दक्षिणी संस्थाने ८ मार्च १९४८ रोजी तत्कालीन मुंबई प्रांतात विलीन झाली. त्यानंतर १ मार्च १९४९ रोजी कोल्हापूर संस्थानाचेही मुंबई प्रांतात विलीनीकरण झाले. १९५६ साली

कर्नाटक राज्य निर्माण झाले तेव्हा बेळगाव, कारवार, धारवाड आणि विजापूर या मुंबई प्रांतातील चार जिल्ह्यांचा त्यातील संस्थानी मुलखासह त्या राज्यात समावेश करण्यात आला. १९६० साली द्विभाषिक मुंबई राज्याचे विघटन होऊन १ मे १९६० रोजी विद्यमान महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली, तेव्हा दक्षिणी संस्थानांचा उर्वरित प्रदेश महाराष्ट्र राज्यात समाविष्ट झाला. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धा अखेर दक्षिणी संस्थाने महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य घटक होती हे स्पष्ट आहे. त्यामुळे आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासात दक्षिणी संस्थानांचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय इतिहासाच्या आधुनिक कालखंडाविषयीच्या इतिहासलेखनात ब्रिटिश भारत, त्यामधील स्वातंत्र्यसंग्राम यांच्यावर सर्व भर देण्यात आला आहे. भारतीय राष्ट्रीय चळवळीच्या वृत्तान्तात ब्रिटिश भारतातील प्रमुख राज्यकर्ते, विख्यात प्रशासक आणि स्वातंत्र्य लढ्याचे नेते इत्यादींना फक्त स्थान देण्यात आले. त्यामुळे ब्रिटिश भारत व संस्थानी भारत यांच्यातील निकट संबंध, परस्परावलंबित्व या बाबींकडे दुर्लक्ष झाले. त्यामुळे आधुनिक भारताच्या इतिहासातून भारतीय उपखंडाचा बराच विस्तृत प्रदेश आणि तेथील लक्षावधींचा जनसमुदाय वगळला गेला. मात्र अलीकडच्या काही दशकांत संशोधकांची संस्थानांच्या इतिहासातील अभिरुची वाढली आहे. त्यामुळे संस्थानांचा अभ्यास अधिक प्रमाणात होऊ लागला. हिंदी संस्थाने हा आता गंभीर ऐतिहासिक चिकित्सा करण्याच्या योग्यतेचा विषय असल्याचे मान्य होऊ लागले आहे. तथापि संस्थानांचा अभ्यास अजूनही आधुनिक भारताच्या इतिहासलेखनापासून काहीसा तुटक, स्वतंत्र, दुय्यम आहे. हिंदी संस्थानांच्या इतिहासाचे लेखन तीन प्रमुख संकल्पनांशी निगडित आहे. त्या संकल्पनांचा आशय थोडक्यात पुढीलप्रमाणे :

१. संस्थानातील अप्रत्यक्ष राजवटीचे राजकारण (Politics of indirect rule),
२. ब्रिटिश अधिसत्तेचा संस्थानातील समाजव्यवस्था व अर्थकारण यावरील प्रभाव; संस्थानांतर्गत सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थिती, ३. संस्थानिकांनी परिस्थितीच्या मर्यादा ओळखून स्वीकारलेल्या किंवा परिस्थितीने त्यांच्यावर लादलेल्या भूमिका; त्यांच्या जनमानसातील प्रतिमा व कारकिर्द इत्यादी.

दक्षिणी संस्थानांसंबंधीचे लेखन-संशोधन :

दक्षिणी संस्थानांतील आधुनिक घडामोडींसंबंधीच्या लेखनाचा प्रारंभ विश्वनाथ अनंत पटवर्धन यांनी केला. त्यांचे वडील अ. वि. तथा वामनराव पटवर्धन हे दक्षिणी

संस्थानातील प्रजापक्षीय चळवळीचे एक अध्वर्यू होते. संस्थानी प्रदेशातील प्रजापक्षीय चळवळीचे संघटन करून ती वाढविण्यात त्यांचा मोलाचा वाटा होता. १९३९ साली वामनराव पटवर्धन कालवश झाले. त्यांच्या प्रथम स्मृतिदिनानिमित्त विश्वनाथ पटवर्धन यांनी दक्षिणी संस्थानांतील प्रजापक्षीय चळवळींचा आढावा घेणाऱ्या लेखांचा संग्रह संपादित करून 'लोकशाहीचा लढा' नावाचा ग्रंथ १९४० साली प्रकाशित केला. विश्वनाथ पटवर्धन हेही संस्थानी प्रदेशातील प्रजापक्षीय चळवळींशी शेवटपर्यंत निगडित होते. त्यांनी स्वतः 'दक्षिण महाराष्ट्रातील संस्थानांच्या विलीनीकरणाची कथा' हा ग्रंथ लिहून १९६६ साली प्रकाशित केला. दक्षिणी संस्थानांच्या इतिहासाभ्यासासाठी पटवर्धनांचे उपरोक्त दोन्ही ग्रंथ अत्यंत उपयुक्त आहेत.

कोल्हापूर हे दक्षिणी संस्थानातील प्रमुख संस्थान. प्रा. बा. प्र. मोडक, स. मा. गर्गे, कर्नल मनोहर माळगावकर यांनी आपल्या ग्रंथांतून कोल्हापूर संस्थानच्या राजकीय इतिहासाची विस्तृत मांडणी केली आहे. त्यांपैकी कर्नल माळगावकर यांचा 'Chhatrapatis of Kolhapur' हा ग्रंथ स. मा. गर्गे यांच्या 'करवीर रियासत' ग्रंथाचे इंग्रजी रूपांतर असल्याचे आढळते. ब्रिज किशोर, डॉ. जयसिंगराव पवार, डॉ. शालिनीताई पाटील यांनी आपापल्या संशोधन ग्रंथांतून करवीर राज्य संस्थापिका महाराणी ताराबाई यांच्या कार्यकर्तृत्वाचे साधार विवेचन केले आहे.

काही पाश्चात्य संशोधकांनी हिंदी संस्थानांचा विशेषतः पश्चिम भारतातील संस्थानांचा व्यापक दृष्टिकोनातून सखोल अभ्यास करून ग्रंथलेखन केले आहे. बारबारा रॅम्युसक (Barbara Ramusak) यांचा ग्रंथ 'The Princes of India in the Twilight of Empire: Dissolution of a Patron Client System, 1914-1939' (Columbus: Ohio University Press, 1978) ; इयान कोपलॅन्ड यांचे दोन ग्रंथ 'The British Raj and the Indian Princes: Paramountcy in Western India, 1857-1930' (New Delhi: Orient Longman, 1982), 'The Princes of India and the Endgame of Empire, 1917-1947' (New York: Cambridge University Press, 1977) आणि मॅकलिऑड जे. यांचा ग्रंथ 'Sovereignty, Power, Control: Politics in the States of Western India, 1916-1947' (Leiden: Brill, 1999) हे त्यांपैकी काही महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. 'The Transfer of Power in India' आणि 'Integration of the Indian States' हे दोन महत्त्वाचे ग्रंथ ज्येष्ठ सनदी अधिकारी व भारत सरकारचे संस्थानी खात्याचे सचिव व्ही. पी. मेनन यांनी लिहिले असून, त्यांपैकी दुसऱ्या ग्रंथात मराठी मुलखातील

दक्षिणी संस्थानांच्या विलीनीकरणाबाबतचे विवेचन आले आहे. मात्र त्यांच्या लेखनातील विवेचन व तपशील अपुरे व एकांगी असल्याची टीका समकालीन प्रजापक्षीय नेत्यांकडून करण्यात आली. इंदिरा रॉंदरमंड या मूळच्या मराठी असलेल्या विदुषीने औंध संस्थानातील ग्रामराज्याच्या नावीण्यपूर्ण प्रयोगाचे परिश्रमपूर्वक संशोधन करून 'Aundh Experiment : A Gandhian Grass-roots Democracy' (Bombay: Somaiya, 1983) हा ग्रंथ सिद्ध केला आहे. त्या ग्रंथाला औंध संस्थानचे राजपुत्र व भारत सरकारचे माजी राजदूत बॅ. आप्पासाहेब पंत यांची विवेचक प्रस्तावना आहे. दक्षिणी संस्थानातील प्रजापक्षीय चळवळीचे आणखी एक अध्वर्यू प्रा. ग. र. अभ्यंकर यांची नात रंजना कौल यांनी 'G. R. Abhyankar: Popular Struggle in the Princely States, 1875-1935' हा पीएच.डी. पदवीसाठी लिहिलेला दक्षिणी संस्थानांच्या संबंधीचा प्रबंध ग्रंथरूपात प्रकाशित झाला आहे. शिवाजी विद्यापीठाने २००१ साली प्रकाशित केलेला 'Freedom Movement in Princely States of Maharashtra' हा त्याच विषयावर विद्यापीठात आयोजित करण्यात आलेल्या राष्ट्रीय चर्चासत्रात सादर झालेल्या शोधनिबंधांचा संपादित ग्रंथ. दक्षिणी संस्थानांपैकी काही प्रमुख संस्थानांतील प्रजापक्षीय चळवळींचा विविधांगी वेध घेण्याचा प्रयत्न या ग्रंथात करण्यात आला असून विख्यात समाजशास्त्रज्ञ व शिवाजी विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू प्रा. द. ना. धनागरे यांनी त्याला उद्बोधक प्रस्तावना लिहिली आहे. डॉ. अरुण भोसले, डॉ. अशोक चौसाळकर, डॉ. लक्ष्मीनारायण तारोडी यांनी प्रस्तुत ग्रंथाचे संपादन केले आहे.

अप्रकाशित संशोधन :

कोल्हापूर आणि इतर दक्षिणी संस्थानांच्या इतिहासाचा अभ्यास व संशोधन याला चालना, उत्तेजन देण्याच्या बाबतीत शिवाजी विद्यापीठाने उल्लेखनीय कामगिरी पार पाडली आहे. १९८० पासून या प्रकारच्या संशोधनाला गती प्राप्त झाली आहे. कोल्हापूरचे पुरोगामी छत्रपती व क्रांतिकारी समाजसुधारक राजर्षी शाहू छत्रपती महाराज, राजाराम छत्रपती महाराज यांच्या जीवनकार्याचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. तसेच राजर्षी शाहू छत्रपती महाराजांच्या भारतातील ब्रिटिश अधिसत्तेशी असलेल्या राजनैतिक संबंधांचाही संशोधनात्मक विशेष अभ्यास झालेला आहे. करवीर संस्थानचा इतिहास, संस्थानातील कृषिविकास, शैक्षणिक प्रगती, सहकारी चळवळ, सामाजिक चळवळ, करवीरचे जहागीरदार, कोल्हापूर जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य चळवळ, चित्रपटसृष्टीचा विकास, राजकीय नेतृत्वाची कामगिरी अशा नानाविध विषयांवर इतिहास संशोधकांनी

एम.फिल., पीएच. डी. पदवीसाठी शोधप्रबंध लिहिले आहेत. त्याचप्रमाणे औंध, अक्कलकोट, फलटण, भोर, जत, मुधोळ; सावंतवाडी, जमखंडी, सांगली, मिरज, कुरुंदवाड, रामदुर्ग, इ. अन्य दक्षिणी संस्थानांच्या इतिहासावरही शिवाजी विद्यापीठात विपुल संशोधन झाले आहे. पुणे विद्यापीठ आणि टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथेही अलीकडे काही दक्षिणी संस्थानांच्या इतिहासाशी निगडित संशोधन प्रबंध झाले आहेत. मात्र विद्यापीठस्तरावर झालेले संशोधनात्मक प्रबंध ग्रंथरूपाने प्रकाशित झाले नाहीत. त्या संशोधनाचा भर प्रामुख्याने १८५७ ते १९४८ या आधुनिक कालखंडावर असून त्यासाठी संबंधित संस्थानांच्या वार्षिक प्रशासकीय अहवालांची आधार घेण्यात आलेला दिसतो. संशोधनासाठी दक्षिणी संस्थानांपैकी एका एका संस्थानांचा स्वतंत्र, सुटासुटा अभ्यास केल्यामुळे अशा अभ्यासातून संबंधित संस्थानांतील स्थितिगतीचे वास्तव दर्शन घडत नाही. त्यात तौलनिक दृष्टिकोनाचा अभाव जाणवतो. दक्षिणी संस्थानांची एकसारखी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, त्यांच्यातील विविध प्रकारचे परस्पर संबंध याकडेही दुर्लक्ष होते. त्यामुळे प्रत्येक संस्थानाचा कारभार आदर्श; प्रत्येक संस्थानाधिपती प्रजाहितदक्ष, पुरोगामी; प्रत्येक संस्थान स्वतंत्र भारतात स्वेच्छेने विलीन होणारे पहिले दक्षिणी संस्थान अशा प्रकारचे भाबडे निष्कर्ष निघू लागतात.

मराठी मुलखातील (Maratha Country) लहान मोठ्या संस्थानांच्या इतिहासासंबंधी झालेले संशोधन काही बाबतीत अपुरे वाटते. त्यातून त्या त्या संस्थानाचा प्रारंभापासून विलीनीकरणापर्यंतचा समग्र इतिहास पुढे येत नाही. विशेषतः जुन्या जहागीरदार संस्थानिकांच्या मराठ्यांच्या इतिहासकालातील कामगिरीचे, तसेच मराठी मुलखातील सरंजामशाहीचे साधार, विस्तृत विवेचन उपरोक्त लेखनात आढळत नाही. त्यासाठी जुन्या दप्तरांचा धांडोळा घेऊन फार्सी, मोडी अप्रकाशित संदर्भ साधनांचा सखोल अभ्यास करावा लागेल. त्याबाबतीत मात्र संशोधकांवर बऱ्याच मर्यादा पडतात असे दिसते.

पुनर्मांडणीचा दृष्टिकोन :

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, संस्थानांतील सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन, राज्यकारभाराची यंत्रणा, ब्रिटिश अधिसत्तेशी असणारे संबंध इ. महत्त्वाच्या बाबतीत दक्षिणी संस्थानांत विलक्षण साम्य आढळते ही गोष्ट ध्यानात घेणे आवश्यक आहे. ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी कोल्हापूर व मराठी मुलखांतील इतर दक्षिणी संस्थाने यांच्या राजकीय अस्तित्वाचा एकत्र विचार करून १९३३ साली AGG & British Resident

to Southern Maratha Country States या उच्चाधिकार्याची नियुक्ती करून त्याचे कार्यालय कोल्हापूर येथे सुरू केले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर संस्थानांच्या विलीनीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण झाल्यावर देशाच्या घटना समितीवर कोल्हापूरशिवाय अन्य दक्षिणी संस्थानांना एक प्रतिनिधी पाठविण्याची तरतूद करण्यात आली होती. त्यानुसार घटनासमितीवरील प्रतिनिधित्वासाठी औंधचे बॅ. आप्पासाहेब पंत व रामदुर्गचे अॅड. मुनवेळ्ळी यांच्यात चुरशीची निवडणूक होऊन त्यात पंतांचा अनपेक्षित पराभव झाला होता. त्याचप्रमाणे म. गांधींच्या हत्येनंतर महाराष्ट्रात उसळलेल्या दंगलींचा उपसर्ग कमी अधिक प्रमाणात सर्वच दक्षिणी संस्थानांना पोहोचला आणि तेथे कायदा-सुव्यवस्था राखण्याचा गंभीर प्रश्न निर्माण झाला. संस्थानांतील कायदा-सुव्यवस्थेची नाजूक परिस्थिती त्यांच्या विलीनीकरण प्रक्रियेस गती देण्यास कारणीभूत ठरली.

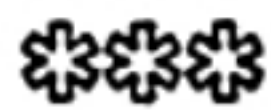
आधुनिक कालखंडात दक्षिणी संस्थानांतर्गत विविध स्थित्यंतरे घडून आली. त्यांचा एकत्रित अभ्यास केला तर त्याला तौलनिक परिमाण लाभेल व निष्कर्ष अधिक वास्तववादी असतील. सर्वच दक्षिणी संस्थानांतील राजकीय जागृती, राजकीय नेतृत्व, प्रजापक्षीय चळवळ आणि घटनात्मक प्रगती यांची एकत्र चिकित्सा केली तर सर्व संस्थानांतील राजकीय घडामोडी, त्यांचे परस्पर संबंध व परस्परांवर झालेले परिणाम यांचे यथार्थ आकलन होईल. आर्थिक क्षेत्रात झालेले बदल सुद्धा एकापेक्षा अधिक दक्षिणी संस्थानांना व्यापणारे असल्याचे आढळते. बहुतेक सर्व दक्षिणी संस्थानांत शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर लढे झाले. शेतकऱ्यांच्या त्या चळवळींचा एकत्र अभ्यास होणे गरजेचे आहे. त्यामुळे भारतातील शेतकऱ्यांच्या चळवळींच्या इतिहासात मोलाची भर पडेल. दक्षिणी संस्थानांतील सहकारी चळवळीचा विकास आणि आधुनिक कारखानदारीचा विकास या उल्लेखनीय बाबी आहेत. कोल्हापूरची शाहू मिल, सांगली-माधवनगरच्या कापड गिरण्या, किल्लोस्कर-ओगले यांचे कारखाने यांच्या निर्मितीला चालना देणाऱ्या संस्थानाधिपतींची विकासविषयक दूरदृष्टी निःसंशय महत्त्वाची होती. आधुनिक कारखानदारीची दक्षिणी संस्थानांतील निर्मिती आणि प्रगती यांचे काही श्रेय संबंधित संस्थानिकांना द्यावे लागेल.

महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक व सांस्कृतिक विकासात दक्षिणी संस्थानांचे योगदान अत्यंत मोलाचे आहे. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांच्या पुरोगामी धोरणांमुळे कोल्हापूर हे बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक, सांस्कृतिक उत्थापनाचे महत्त्वाचे केंद्र बनले. सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा, अठरापगड जातींच्या

विद्यार्थ्यांसाठी असलेली वसतिगृहे, हायस्कूल, राजाराम कॉलेज, साइक्स लॉ कॉलेज, बीटी कॉलेज या सोयीसुविधांमुळे कोल्हापूर एक उत्तम शैक्षणिक केंद्र बनले होते. त्या पाठोपाठ औंध संस्थानच्या राजधानीत म्हणजे औंध येथे हायस्कूल व मोफत वसतिगृह होते. त्याचा लाभ घेतलेले अनेकजण भावी काळात आपल्या कर्तबगारीने महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक जीवनात चमकले. बहुतेक सर्वच दक्षिणी संस्थानांच्या राजधान्यांत हायस्कूलस आणि वाचनालये स्थापन करण्यात आली होती. त्यांनी आपापल्या परिसरातील शैक्षणिक प्रगतीला हातभार लावला. संस्थानी मुलखात परिस्थितीच्या गरजेतून सुरू झालेल्या अनेक मराठी वृत्तपत्रांनी चांगली कामगिरी बजावली. मराठी वृत्तपत्रांच्या इतिहासात त्याला योग्य स्थान मिळाले पाहिजे.

दक्षिणी संस्थानांच्या राज्यकर्त्यांच्या औदार्यामुळे संस्थानांत विविध कला, क्रीडा यांचा विकास होऊन महाराष्ट्राचे सांस्कृतिक जीवन संपन्न बनले. कोल्हापूर 'कलापूर' बनले. 'कुस्ती पंढरी' असा कोल्हापूरचा देशभर लौकिक झाला. सांगली मराठी नाटकांची पंढरी म्हणून ओळखली जाऊ लागली. संस्थानी राज्यकर्त्यांच्या कलाप्रेमामुळे संस्थानी प्रदेशात मराठी नाटके, शास्त्रीय संगीत, गायन, चित्रकला, चित्रपट सृष्टी इत्यादींची नेत्रदीपक प्रगती झाली. हा सर्व भाग महाराष्ट्राचा अभिमानास्पद सांस्कृतिक वारसा बनला आहे.

दक्षिणी संस्थानांच्या इतिहासाच्या पुनर्मांडणीने प्रजापरिषदांचे लढे, संस्थानांच्या विलीनीकरणाच्यावेळी झालेल्या काही हिंसक घटना यांसंबंधीच्या गैरसमजांचे निराकरण होईल. तसेच आधुनिक महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा आशय समृद्ध होईल.

डॉ. अरुण भोसले

इतिहास विभाग,

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरध्वनी : ०२३१-२६५२७६०

भ्रमणध्वनी : ९९२२११२७६०

महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे नवे दृष्टिकोन : नागरी इतिहास

– डॉ. एम. एं. लोहार
कोल्हापूर

शहरांचा व नगरांचा ऐतिहासिक अभ्यास करणे, त्याचप्रमाणे नागरीकरणाच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करणे, हे नागरी इतिहासाचे किंवा Urban History चे उद्दिष्ट असते. या अभ्यासाला केवळ इतिहासाचा अभ्यास करून भागत नाही, तर आंतरविद्याशाखीय अभ्यासाची जोड द्यावी लागते. यासाठी सामाजिक इतिहास, स्थापत्यशास्त्राचा इतिहास, नागरी समाजशास्त्र, नागरी भूगोलशास्त्र आणि पुरातत्त्वविद्या इ. आंतरविद्याशाखीय अभ्यासाचा आधार घेणे गरजेचे असते.

नागरीकरणाची प्रक्रिया

एखाद्या ठिकाणी मानवी वसाहत निर्माण होण्यास कोणती कारणे जबाबदार होती याचा विचार करावा लागतो. त्या ठिकाणाची भौगोलिक परिस्थिती, वसाहत वसवण्यासाठी प्राथमिक सुविधांची उपलब्धता, अन्नधान्याची उपलब्धता, संरक्षणाच्या दृष्टीने असणारे महत्त्व इ. विविध कारणांचा अभ्यास करून नागरीकरण कशा पद्धतीने

झाले याची मीमांसा केली जाते. लोकसंख्येचा अभ्यास, समाजाचे वर्गीकरण, समाजातील विविध स्तर, जातिधर्माची वर्गवारी इत्यादींचाही अभ्यास करावा लागतो. याशिवाय विविध कालखंडांत शहराच्या लोकसंख्येमध्ये कशाप्रकारे वाढ झाली किंवा घट झाली, याचा शोध घेणे आवश्यक असते. शहराच्या लोकसंख्येत वाढ झाल्यास त्याची कारणमीमांसा करणे अपेक्षित असते. याउलट ठरावीक कालखंडात शहराच्या लोकसंख्येत घट झाल्यास ती घट का झाली याचीदेखील कारणमीमांसा करावी लागते.

अलीकडच्या कालखंडात काही मोठ्या शहरांमध्ये शहरवाढीबरोबरच झोपडपट्ट्यांची वाढ होऊ लागलेली आहे. यामुळे शहरावर होणाऱ्या परिणामांचा देखील विचार करणे आवश्यक ठरते. विशेषतः मुंबईसारख्या शहरांमध्ये झोपडपट्ट्यांविषयीचे प्रश्न अधिकच गंभीर बनलेले आहेत.

नगरांचा इतिहास

यामध्ये शहराचा किंवा नगरांचा कथनात्मक इतिहास सांगितला जातो. नागरी इतिहासाचा हा सर्वात लोकप्रिय प्रकार आहे. यामध्ये शहरी इतिहासाच्या वेगवेगळ्या पैलूंचा अभ्यास करण्यात येतो. यामध्ये शहरांची निर्मिती, शहराचा आर्थिक पाया, दळणवळणाच्या सुविधा, नगरप्रशासन, शहराचा भौगोलिक विस्तार, जनगणनेची वैशिष्ट्ये, शैक्षणिक व सांस्कृतिक संस्था यांचा अभ्यास करण्यात येतो. प्रत्येक शहराचे स्वतःचे असे एक वेगळे व्यक्तिमत्त्व असते. त्याचा ऊहापोह अशा संशोधनात करण्यात येतो. या प्रकारच्या अभ्यासात एखाद्या शहराची निर्मिती कशी झाली, त्याला कोणत्या बाबी कारणीभूत होत्या, त्याचा शोध घ्यावा लागतो.

ढोबळमानाने शहरांच्या निर्मितीचे चार प्रकार मानले जातात.

त्यांतील पहिला प्रकार म्हणजे 'प्रशासकीय केंद्र' म्हणून होणारी शहराची निर्मिती. प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडांत ज्या राजधान्या होत्या, त्यांचा 'नगर' म्हणून पुढे विकास झालेला दिसतो. उदा. दिल्ली, म्हैसूर, हैद्राबाद, विजयनगर, अहमदनगर, विजापूर, गुलबर्गा इ. शहरे वेगवेगळ्या राजवटीत प्रशासनाची मुख्य केंद्रे होती. त्यामुळे ऐतिहासिक कालखंडात त्यांचा 'नगरे' किंवा 'शहरे' म्हणून विकास झाला.

शहर निर्मितीचे दुसरे कारण म्हणजे एखाद्या ठिकाणाला असणारे धार्मिक महत्त्व. प्राचीन कालखंडापासून भारतामध्ये धार्मिक स्थळांना महत्त्व आलेले होते. तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने त्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणात भाविकांची गर्दी होत असे. त्यामुळे बनारस, कोल्हापूर, तिरुपती, तुळजापूर, पंढरपूर इ. धार्मिक स्थळांना महत्त्व

प्राप्त झाले व त्या ठिकाणी शहरांची निर्मिती झाली.

शहर निर्मितीचे तिसरे कारण म्हणजे उद्योगांचा विस्तार होय. काही ठिकाणी उद्योगीकरण मोठ्या प्रमाणावर झाल्यामुळे त्या शहरांचा विकास होत असतो. उदा. मुंबई, इचलकरंजी इ. शहरांचे उदाहरण देता येईल.

चौथे कारण म्हणजे बंदरांच्या ठिकाणी व्यापार मोठ्या प्रमाणात होत असल्यामुळे, काही बंदरांचादेखील शहरे म्हणून विकास झालेला दिसतो. उदा. सुरत, मुंबई, मद्रास, कलकत्ता या बंदरांचा व्यापारामुळे नगरे म्हणून विकास झालेला दिसतो. ढोबळमानाने शहरांची निर्मिती या प्रकारे होत असते.

शहरांच्या इतिहासाचा अभ्यास करताना त्या शहराचा भौगोलिक विस्तार सांगून तेथील लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये सांगावी लागतात. शहराला नगरपालिका असेल किंवा महानगरपालिका असेल तर त्यांच्या प्रशासनाचा अभ्यास करावा लागतो. शहरासाठी नागरी सुविधा निर्माण करण्याबाबत प्रशासनाने केलेले प्रयत्न, शहरांतर्गत दळणवळणाच्या सुविधा, शहराचे जे प्रश्न असतील ते सोडविण्यासाठी केलेले प्रयत्न; यांचा अभ्यास होणे गरजेचे असते. याशिवाय नगरपालिकेच्या उत्पन्नाची साधने व खर्चाच्या बाबी यांची आकडेवारी जमा करून त्याचे विश्लेषण करणेदेखील गरजेचे असते. याशिवाय शहरांतील विविध शैक्षणिक व सांस्कृतिक संस्थांचा अभ्यास केला जातो. एखाद्या शहरात व्यापार-उद्योग मोठ्या प्रमाणात चालत असेल तर त्याचाही अभ्यास करणे आवश्यक असते.

एकाच शहराचा भिन्न अंगानेदेखील अभ्यास केला जात आहे. आर्थिक, सामाजिक किंवा स्थापत्यशास्त्राच्या बाबतीत शहराचा अभ्यास करणे शक्य आहे.

उदा. मुंबई या एकाच शहरावर वेगवेगळ्या प्रकारचे अभ्यास झाले आहेत.

- i) Burnell, John : Bombay in the Days of Queen Anne, 1933.
- ii) Davis M.D. : History of Bombay (1661-1708), 1973.
- iii) Patel Sujata, Alice Thorner : Bombay, Metaphor for Modern India, 1995.
- iv) Suketu Mehta : Maximum City; Bombay lost and found, 2004.
- v) Dossi Mariam : Theatre of conflict, Theatre of Hope : Mumbai 1660 to Present times, 2010.

vi) Dossi Mariam : Imperial Designs and Indian Realities :
The Planning of Bombay city - 1845-1875, 1991.

मानवी शक्ती, बुद्धिमत्ता, नवनिर्मिती क्षमता आणि मानवाच्या दूरदृष्टीची परिणती म्हणून शहरांकडे पाहण्यात येते. मानवी दुष्प्रवृत्ती व मानवी संहारशक्ती म्हणून देखील शहराचा इतिहास प्रातिनिधिक ठरतो. शहरे म्हणजे संधी व समस्या, सामर्थ्य व हतबलता, विकास व विध्वंस, निर्मिती आणि संहार यांची केंद्रे बनलेली आहेत. त्यांचा अभ्यास म्हणजेच मानवाच्या इतिहासातील उत्कर्ष व विनाश यांचा आलेख होय.

महाराष्ट्राचा नागरी इतिहास

महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासावर आजपर्यंत खूप इतिहासलेखन झाले आहे. काही प्रमाणात महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक इतिहासावरदेखील ऐतिहासिक लेखन झालेले आढळते. मात्र महाराष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक इतिहासावर जेवढ्या प्रमाणात संशोधन व्हायला हवे होते तेवढे झाले नाही. महाराष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक इतिहासावरील ऐतिहासिक ग्रंथ कमी प्रमाणात निर्माण झाले. तसेच महाराष्ट्राच्या नागरी इतिहासाकडे दुर्लक्ष झालेले दिसते. मुंबई व पुणे वगळता इतर शहरांच्या नागरी इतिहासावर अजूनही म्हणावे तेवढे संशोधन झालेले नाही.

महाराष्ट्रात प्राचीन कालखंडापासून आधुनिक कालखंडापर्यंत अनेक शहरांचा विकास झाला. उदा. कोल्हापूर, सातारा, नाशिक, औरंगाबाद, पैठण, अहमदनगर, तेर, कराड, नागपूर, सांगली, दाभोळ इ. अनेक शहरांचा महाराष्ट्रात उदय झाला. पैठण सातवाहनांची राजधानी होती. कराड प्राचीन काळापासून तीर्थक्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध होते. कोल्हापूर शहराचादेखील प्राचीन कालखंडापासून शहर म्हणून उदय झाला आहे. अहमदनगरचा विकास मध्ययुगीन कालखंडापासून एक महत्त्वाचे शहर म्हणून विकास झाला व त्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे अहमदनगर हे निजामशाहीच्या राजधानीचे ठिकाण होते. कोल्हापूर शिलाहारांचे प्रमुख केंद्र होते. सातारा शहराला १८ व्या शतकापासून मराठा राज्याच्या राजधानीचे ठिकाण म्हणून महत्त्व प्राप्त झाले. आधुनिक कालखंडापर्यंत सातारा शहराचे महत्त्व टिकून आहे.

औरंगाबाद शहरालादेखील मध्ययुगीन कालखंडापासून मोगलांचे दख्खनमधील एक महत्त्वाचे ठाणे म्हणून महत्त्व प्राप्त झाले. त्याठिकाणी औरंगजेबाचे काही काळ वास्तव्य असल्याने मोगलांच्या दुसऱ्या राजधानीचे महत्त्व या शहरास प्राप्त झाले.

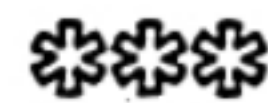
नागपूर हे भोसल्यांचे प्रमुख ठिकाण बनल्यामुळे मराठा कालखंडापासून या शहराला जास्तच महत्त्व प्राप्त झाले.

पेशव्यांनी अठराव्या शतकाच्या मध्यापासून पुणे आपले केंद्र बनविल्यामुळे, पेशवेकालात पुणे भारतातील राजकीय घडामोडींचे एक महत्त्वाचे केंद्र बनले. तेव्हापासून आजतागायत पुण्याचे महत्त्व टिकून आहे. पेशवेकाळात सांगली, मिरज, इचलकरंजी ही जहांगिरीची प्रमुख ठिकाणे असल्यामुळे त्यांनादेखील १८ व्या शतकापासून नागरी महत्त्व प्राप्त होऊ लागले.

धार्मिक कारणांमुळे काही शहरांना प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडांपासून महत्त्व प्राप्त झालेले दिसते. त्यांमध्ये पंढरपूर, कराड, नाशिक-त्र्यंबकेश्वर इ. शहरांचा समावेश करावा लागेल. ही धार्मिक स्थळे असल्याने मध्ययुगीन कालखंडापासून या शहरांचा विकास होऊ लागला व तो आजतागायत टिकून आहे.

व्यापारी कारणांमुळे काही शहरांचा विकास झाला. या संदर्भात मुंबईचा विचार करावा लागेल. ईस्ट इंडिया कंपनीचे हे सुरुवातीला एक प्रमुख व्यापारी केंद्र होते. नंतर कंपनीची भारतात सत्ता निर्माण झाल्यानंतर ते पश्चिम भारतातील ईस्ट इंडिया कंपनीचे प्रमुख केंद्र बनले. तेव्हापासून मुंबईस महत्त्व प्राप्त होऊ लागले. नंतरच्या कालखंडात देखील या शहराला आंतरराष्ट्रीय महत्त्व प्राप्त झाले.

या सर्व शहरांचा व इतरही महत्त्वाच्या शहरांचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. चौल, सोपारा, कल्याण, वाशीम, मालखेड, सोलापूर, नंदूरबार इ. शहरांना वेगवेगळ्या कालखंडात महत्त्व प्राप्त झाले होते. त्यामुळे या शहरांचा प्राचीन कालखंडापासून आधुनिक कालखंडापर्यंतचा नागरी इतिहास लिहिणे ही येत्या काळातील गरज आहे. या अभ्यासातून विविध शहरांच्या प्रश्नांचे तसेच महाराष्ट्रातील नागरीकरणाचा वेग, त्याचे झालेले फायदे व निर्माण झालेल्या समस्या यांचे आकलन होणे सुलभ होईल.

डॉ. एम. ए. लोहार

इतिहास विभाग, शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६००४

दूरध्वनी - ०२३१-२६०९१९८

भ्रमणध्वनी - ९४२०७७८९४१

महाराष्ट्राच्या नागरी इतिहासाची मांडणी आणि पुनर्मांडणी

– डॉ. अवनीश पाटील
सातारा

आज जगभरात नगरांची संख्या वाढत आहे आणि नागरिकीकरणाचे प्रमाण आणि वेग जाणवण्याइतपत तीव्र झाले आहेत. महानगरे फुगून महामहानगरे होत आहेत. भारतातील नागरी चित्र एकाच प्रकारचे नाही. मोठमोठ्या ‘जागतिक नगरांपासून ते महानगरे, मोठी नगरे, मध्यम नगरे व मोठी गावे’ अशी उतरंड आपल्याला दिसते. एकविसाव्या शतकात भारतासमोरील विकासासंबंधी आव्हानांचा परामर्श घेणाऱ्या कोणत्याही पुस्तकाची पाने उलटली तर भारतातील नागरिकीकरणाबाबत आश्चर्य निर्माण करणारे अंदाज आढळतात. २०३० सालापर्यंत भारतातील नगरांमध्ये ६०० दशलक्ष लोक वास्तव्य करणार आहेत. भारतातील ७० टक्के नोकऱ्यांची निर्मिती शहरांमध्ये होणार आहे. शहरांमधील दळणवळण साधनांचा तिढा सोडवण्यासाठी ७,४०० किलोमीटर लांबीचे मेट्रो-रेल्वे आणि भुयारी मार्ग बांधण्याची गरज आहे. ही माहिती आपल्याला वाढत्या नागरिकीकरणाचे महत्त्व तर दर्शवतेच, पण त्याचबरोबर

नागरिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या नवीन आव्हानांची प्रचितीही करून देते.

समाजशास्त्रांमध्ये शहरांसंबंधित संशोधनाला १९७० च्या दशकापासून महत्त्व येऊ लागले. ग्रामीण भागातून प्रचंड प्रमाणात लोकांचे शहरांकडे स्थलांतर होण्याची सुरुवात झाली. शहरी भागातील गरिबीचे उच्चाटन करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात परदेशी आर्थिक मदत घेण्यात आली. याशिवाय शहरांचा विकास घडवून आणण्याच्या हेतूने भारत सरकारने अनेक कार्यक्रम हाती घेतले व अनेक राज्यांच्या शहरांमध्ये 'नागरी किमान जमीनधारण कायदा' अमलात आणला गेला. भारतातील अर्थतज्ज्ञ हे शहरांना भारताच्या विकास प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा घटक मानू लागले. मागील काही वर्षांपासून भारतात 'नागरी-अवकाशाच्या' (urban space) बाबतीत संघर्ष तीव्र झाल्याचे दिसते. शहरातील वेगवेगळ्या स्तरातील लोक नागरी-अवकाशावर आपला हक्क जमवू लागले आहेत. अशा परिस्थितीत समाजशास्त्रीय संशोधकांचे लक्ष शहरांवर केंद्रित होणे साहजिकच होते.

भारतातील नगरांच्या इतिहास लेखनाला 'अर्बन हिस्टरी असोसिएशन' या संस्थेने मोठा हातभार लावला. १९७९ साली पंजाबमधील अमृतसर येथे एका परिषदेनंतर भारतातील काही नामवंत इतिहासकारांनी (इरफान हबीब, एस. सी. मिश्रा, रवींद्र कुमार, अशीन दासगुप्ता, प्रा. जे. एस. गरेवाल यांनी) एकत्र येऊन ही संस्था स्थापन केली. प्राध्यापक नुरुल हसन या संस्थेचे पहिले अध्यक्ष होते. 'अर्बन हिस्टरी असोसिएशन' मधील इतिहासकारांनी नगरांची उत्क्रांती, नगरांचे प्रश्न व समस्या यांचा खास अभ्यास करण्यावर जोर दिला. या संस्थेने इतिहासकारांच्या नागरी इतिहासाच्या वेगवेगळ्या पैलूंवर अनेक परिषदा आयोजित केल्या. नागरी-इतिहास हा इतिहास विषयाची उपशाखा आहे. हा दृष्टिकोन भारतीय इतिहासकारांमध्ये हळूहळू रुजला.

हे नवीन इतिहासलेखन आंतरविद्याशाखीय स्वरूपाचे होते. इतर समाजशास्त्रीय विषयाच्या पद्धतींची व सिद्धांतांची मदत घेणारे होते. महाराष्ट्रातील नगरांचे देखील या नवीन नागरी इतिहासाच्या दृष्टिकोनातून इतिहास लिहिले जाऊ लागले. महाराष्ट्राच्या नागरी इतिहासलेखनाला एक विशिष्ट स्वरूप प्राप्त झाले. सुरुवातीच्या काळात अभ्यासकांनी आपले लक्ष मुंबई आणि पुणे यांसारख्या काही मोठ्या शहरांवर केंद्रित केले. असे होणे स्वाभाविक होते. कारण या महानगरांची लोकसंख्या व आर्थिक महत्त्व प्रचंड होते. याशिवाय नागरी इतिहासकारांनी या शहरांचे चरित्र (urban biography) रेखाटण्याच्या दृष्टिकोनाला जास्त पसंत केले.^१ ज्याप्रमाणे एखाद्या व्यक्तीचे चरित्र

लिहिले जाते, त्याचप्रमाणे एखाद्या शहराचे चरित्र काही नागरी-इतिहासकारांनी लिहिले. काही इतिहासकारांनी एखाद्या शहराच्या एखाद्या अंगाचा अभ्यास केला. उदाहरणार्थ, मुंबई शहरातील कापड गिरण्या किंवा मुंबईतील कामगारांच्या चाळींवर (chawls) केलेले संशोधन.^२ शहराच्या प्रशासनाचा अभ्यास, वेगवेगळ्या शहरांच्या नगरपरिषदांचा इतिहास आणि एखाद्या शहरातील स्थापत्यशैली व वास्तूंचा अभ्यास हे संशोधकांचे आवडते विषय राहिले.

महाराष्ट्रातील नागरी इतिहासलेखनाला वर वर्णन केलेले स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे नगरांच्या अभ्यासात काही अपूर्तता राहिली आहे. नागरी इतिहासकारांनी आपले विषय एखाद्या महानगरांपर्यंत मर्यादित ठेवले. मध्यम व छोटी नगरे दुर्लक्षितच राहिलेली दिसतात. अगदी अलीकडच्या काळात काही विद्यापीठांतील संशोधक विद्यार्थ्यांनी आपले लक्ष कोल्हापूर, सातारा, कराड, नाशिक इत्यादी मध्यम आकाराच्या शहरांकडे वळवलेले आढळते. नगरांची चरित्रे लिहिण्याचे बहुतेक नागरी इतिहासकारांनी पसंत केल्यामुळे महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या विभागांतील नागरिकीकरणाची प्रक्रिया ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून अभ्यासली गेलेली आढळत नाही. बहुतांश इतिहासकारांनी नगरांचा अभ्यास ब्रिटिश काळापुरता मर्यादित ठेवणे पसंत केले आहे. त्यांनी १९४७ पर्यंत शहरांमध्ये कसे परिवर्तन घडून आले, ब्रिटिशांनी कोणते धोरण अवलंबले, ब्रिटिशांनी बांधलेल्या वास्तू इत्यादी गोष्टींचा अभ्यास करण्यावर जोर दिलेला आढळतो. महाराष्ट्रातील नगरांचा इतिहास लिहिताना अभ्यासकांनी नागरी-ग्रामीण असा काळा-पांढरा पोत किंवा द्विपदविरोधी (binary) मांडणी स्वीकारलेली दिसते. हे इतिहासकार नगराला त्याच्या अवतीभवतीच्या प्रदेशातून (hinterland) वेगळे समजतात.

महाराष्ट्रातील नगरांच्या इतिहासलेखनामधील कमतरता कशी पूर्ण करता येईल? जर नागरिकीकरणाच्या प्रक्रियेतील बदल समजून घ्यायचे असतील, तर नगराचा अभ्यास त्याच्या भोवतालच्या प्रदेशाच्या संदर्भात केला पाहिजे. शहरे व त्यांच्या भोवतालच्या ग्रामीण प्रदेशामधील संबंध कसे होते हे तपासले पाहिजे. समाजशास्त्रीय अभ्यासकांनी यासंबंधी अलीकडील काळात अनेक प्रभावी सिद्धांत मांडले आहेत. डेविड हार्वे, मिचेल लिप्टन, डेनिस रॉडीनेली व आशुतोष वार्ष्णेय यांच्या सारख्या अभ्यासकांनी नगरे व त्याच्या आजूबाजूचा ग्रामीण प्रदेश यांच्यामधील संबंधांबद्दल सैद्धांतिक मांडणी केली आहे.^३ या समाजशास्त्रीय मांडणीचा आधार घेऊन इतिहासकारांनी नगरांचा आणि त्यांच्या भोवतालच्या ग्रामीण प्रदेशाचा संबंध कशा प्रकारचा होता- सहजीवनाचा

होता कि शोषणाचा होता. हे तपासले पाहिजे. नागरी इतिहासकारांनी आपले लक्ष महानगरांवर केंद्रित केल्यामुळे महाराष्ट्रातील मध्यम व छोट्या नगरांचा अभ्यास अपेक्षेइतका खोलवर झाला नाही. या मध्यम व छोट्या आकाराच्या शहरांचे स्वरूप ग्रामनागरी (rurban) असे मिश्रित असू शकते, हे इतिहासकारांनी ओळखायला पाहिजे.

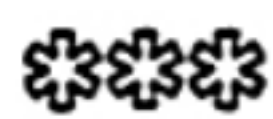
१९३० ते १९७० हा काळ महाराष्ट्राच्या नगरांच्या इतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. १९२० नंतर नागरी प्रशासन हे भारतीय लोकांच्या हातात आले. लोकशाही रुजवण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर एक नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले गेले. १९३०-१९७० या काळात पश्चिम महाराष्ट्रातील अनेक मध्यम आकाराच्या नगरांना (उदा. कोल्हापूर, कराड, सातारा, अहमदनगर) ग्रामनागरी स्वरूप प्राप्त झाले. या नगरांच्या भोवतीच्या प्रदेशांत शेतीशी संबंध असलेले उद्योग (उदा. साखर कारखाने) स्थापन झाले होते व मोठ्या प्रमाणात नगदी पिकांची (उदा. उसाचे पीक) शेती होऊ लागली होती. या बदलांमुळे नगरांची लोकसंख्या तर वाढलीच, पण आकारदेखील विस्तृत झाले. ही मध्यम नगरे आजूबाजूच्या ग्रामीण भागांतील लोकांच्या शेतीशी निगडित असलेल्या गरजा पुरवणारी केंद्रे (growth poles) बनली.

१९६० साली महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली व महाराष्ट्र सरकारने 'विकासाची शेतकी-औद्योगिक चौकट स्वीकारली' (agro-industrial model of development). रयत शिक्षण संस्थेसारख्या संस्थांनी या नगरांमध्ये महाविद्यालये स्थापन केली. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांनी मोठ्या प्रमाणात या महाविद्यालयांमध्ये प्रवेश घेतला. महाराष्ट्रातील काँग्रेस सरकारने शेतीसंबंधित उद्योगांना व सहकारी चळवळीला प्रोत्साहन देण्याचे धोरण स्वीकारले. दळणवळणाची साधने वाढली. या परिवर्तनामुळे या मध्यम व छोट्या नगरांचे स्वरूप पूर्णपणे पालटले. आधीच्या काळात राजकीय, धार्मिक अथवा प्रशासकीय महत्त्व असलेल्या या नगरांची भोवतालच्या प्रदेशाला जोडणारी आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक व राजकीय नाळ जास्त पक्की झाली. नगरांची लोकसंख्या वाढली व त्यांना ग्रामनागरी असे मिश्रित स्वरूप प्राप्त झाले. ही प्रक्रिया सर्वच नगरांच्या बाबतीत एकाच प्रकारे झाली असा समज करून घेणे उचित होणार नाही. या प्रक्रियेच्या विविध पैलूंचा सखोल अभ्यास करणे ही महाराष्ट्रातील नागरी इतिहासकाराची जबाबदारी आहे. नागरी इतिहास लिहिताना एकाद्या नगराचा चरित्रात्मक अभ्यास करण्याबरोबर एखाद्या प्रदेशामधील (उदा. पश्चिम महाराष्ट्र, कोकण इत्यादी) नागरिकीकरणाची प्रक्रिया अभ्यासता येईल किंवा एखाद्या जिल्ह्यातील मोठी,

मध्यम व छोटी शहरे यांच्याकडे एकत्रितरीत्या पाहता येतील. वर नमूद केल्याप्रमाणे 'राजकीय-आर्थिक' (political-economy) व्यवस्थेच्या संदर्भात नागरिकीकरणाच्या प्रक्रियेचा ऐतिहासिक अभ्यास केला तर तो जास्त उपयोगी ठरू शकेल.

नागरी इतिहास लिहिताना हे लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे की, ज्याप्रमाणे नागरी अवकाशाचे (urban space) स्वरूप मोठमोठ्या इमारती, रुंद रस्ते इत्यादी गोष्टी ठरवतात, त्याचप्रमाणे नगरांमध्ये वास्तव्य करणाऱ्या लोकांच्या परिप्रेक्ष्यामुळे, त्यांच्या कल्पनांमुळे व त्यांच्या कृत्यांमुळे त्याला आकार मिळत असतो.* नगरांमध्ये राहणारे विविध जाती-धर्मांचे, वेगवेगळ्या सामाजिक स्तरांतील लोक नागरी अवकाशाला प्रभावित करत असतात. नगरातील प्रशासन व अधिकारी वर्गदेखील शहरातील अवकाशावर परिणाम करित असतो. म्हणूनच हे समजणे आवश्यक आहे की, नागरी अवकाश हे न बदलणारे (unchanging) नसून त्यामध्ये सातत्याने परिवर्तन होत असते. महाराष्ट्रातील नगरांच्या अवकाशातील होणारे हे परिवर्तन अचूकपणाने आपल्या इतिहासलेखनात उतरवणे हेच नागरी इतिहासकारांच्या समोरील सर्वात मोठे आव्हान आहे.

नागरी इतिहासकारांनी नागरिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे निर्माण झालेले प्रश्न व समस्यादेखील अभ्यासल्या पाहिजे. नागरिकीकरणाचा चढता आलेख महाराष्ट्र राज्याला विकास व प्रगतीच्या दिशेने घेऊन चालला आहे, हा खोलवर रुजलेला समज तपासून पाहायला हवा. इतिहासकारांना नगरांना ग्रासणाऱ्या विविध समस्यांवर (उदा. जागा वाटपातील विषमता, शहरांमध्ये घडलेल्या दंगली व वर्ग/जात कलह, कामगार चळवळी, झोपडपट्टीचे वाढते प्रमाण, वाढते प्रदूषण) ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून संशोधन करता येईल.

डॉ. अवनीश पाटील
इतिहास विभाग,
छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय
रयत शिक्षण संस्था, सातारा,
भ्रमणध्वनी ९४२१५८५२९१

संदर्भ :

1. Sujata Patel, *Bombay: metaphor for modern India*, Oxford University Press, 1996; Sujata Patel and Jim Masselos. *Bombay and Mumbai: the city in transition*, Oxford University Press, 2005; Meera Kosambi, *Bombay in transition: the growth and social ecology of a colonial city, 1880-1980*, Almqvist & Wiksell International, 1986; Sharada Dwivedi and Rahul Mehrotra, *Bombay: the cities within*, Eminence Designs Pvt. Ltd., 2001; Mariam Dossal, *Imperial Designs and Indian Realities: The Planning of Bombay City 1845-1875*, Oxford University Press, 1997; Suketu Mehta, *Maximum city: Bombay lost and found*, Vintage Books, 2005; Balkrishna Gokhale, *Poona in the eighteenth century: an urban history*, Oxford University Press, 1988; Jaymala Diddee and Samita Gupta. *Pune: queen of the Deccan*, Elephant Design Pvt. Ltd., 2000; Rajnarayan Chandavarkar, *The origins of industrial capitalism in India: business strategies and the working classes in Bombay, 1900-1940*, Cambridge University Press, 2003; Mridula Ramanna, *Western medicine and public health in colonial Bombay, 1845-1895*, Orient Blackswan, 2002; Aroon Tikekar, *Shahar Pune (Marathi)*, 2 Vols., 2000.
2. Neera Adarkar and Meena Menon. *One hundred years one hundred voices: the millworkers of Girangaon: an oral history*, Seagull Books, 2004; Darryl D'Monte, *Ripping the Fabric: The Decline of Mumbai and Its Mills*, Oxford University Press, USA, 2005.
3. David Harvey, *Social Justice and City*, Edward Arnold, London, 1973; Michael Lipton. *Why Poor People Stay Poor: Urban Bias in World Development*, Heritage Publishers, New Delhi, 1982; Dennis Rodinelli, *Secondary Cities in Developing Countries: Policies for Diffusing Urbanization*, Sage Publications, Beverly Hill, 1983; Ashutosh Varshney, *Demography, Development and the Countryside: Urban-Rural Struggles in India*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998; Ashutosh Vashney (ed.), *Beyond Urban Bias*, Frank Cass, Portland Oregon, 1993.
4. नागरी अवकाशाच्या संकल्पनेवर मूलभूत मांडणी फ्रेंच विचारवंत Henri Lefebvre यांनी केली आहे. पाहा Henri Lefebvre, 'The Production of Space', trans. Donald Nicholson Smith, Blackwell, Oxford, 1991; Gottdiener, Mark. *The social production of urban space*, University of Texas Press, 1994.

महाराष्ट्राचा इतिहास : गोलमेज परिषद

इतिहास हा केवळ इतिहासकारांच्याच जिद्दाळ्याचा व प्रेमाचा विषय नसून तो अन्य क्षेत्रांतील विचारवंतांच्याही जिद्दाळ्याचा व प्रेमाचा विषय असू शकतो, अशी आमची धारणा होती आणि आहे. तेव्हा इतिहास सोडून अन्य क्षेत्रांतील विचारवंतांना महाराष्ट्राच्या इतिहासाविषयी काय म्हणायचे आहे, काय सांगायचे आहे, त्यांच्या काय अपेक्षा आहेत, हेही या परिषदेत व्यक्त व्हावे, असाही आमचा एक हेतू होता आणि म्हणून या परिषदेत वाचलेल्या लेखांना आम्ही 'विचारलेख' अशी संज्ञा दिलेली आहे. नेहमीच्या साच्यातील शोधनिबंधांसारखे हे लेख नाही आहेत. महाराष्ट्राच्या इतिहासाविषयी प्रतिक्रिया देणारे हे लेख विविध क्षेत्रांतील मान्यवरांनी सादर केलेले आहेत...

महाराष्ट्राच्या इतिहासावर शिवाजी विद्यापीठाने ही गोलमेज परिषद आयोजित केली, याला एक ऐतिहासिक संदर्भ आहे. तो असा की शिवाजी विद्यापीठ जेव्हा स्थापन झाले तेव्हा जी अनेक उद्दिष्टे त्या वेळच्या धुरीणांनी नजरेसमोर ठेवली होती, त्यांपैकी एक होते महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे संशोधन, जतन तसेच संवर्धन. या उद्दिष्टास अनुसरून महाराष्ट्र राज्याच्या सुवर्णमहोत्सवांतर्गत महाराष्ट्राच्या इतिहासावरील गोलमेज परिषद आयोजित करणे, हा केवळ उचितच नव्हे तर अर्थपूर्ण असा योग ठरावा. दुसरे असे की शिवाजी विद्यापीठाच्या सुवर्णमहोत्सवाच्या उद्घाटनप्रसंगीच या गोलमेज परिषदेच्या विचारलेखांचा ग्रंथ प्रकाशित होत आहे, हाही एक घडून आलेला माणिकांचेन योगच म्हणावा लागेल.

- डॉ. जयसिंगराव पवार
(प्रस्तावनेतून)

